

ВЕРШИНИ

ДАЛЕКІ І БЛИЗЬКІ

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

10

ХРЕСТОМАТІЯ

(рівень стандарту)

УДК 371.388.514.11
3-34

Серія «Вершини далекі і близькі»

*Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних
закладах комісією із зарубіжної літератури Науково-методичної
ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України
(лист Інституту модернізації змісту освіти
№ 22.1/12-Г-562 від 23.07.2018)*

Упорядник *Ю. І. Ковбасенко*

Зарубіжна література. 10 клас : хрестоматія (рівень
3-34 стандарту)/упоряд. Ю. І. Ковбасенко. — Київ : Літера ЛТД,
2018. — 384 с. — (Серія «Вершини далекі і близькі»).

ISBN 978-966-178-959-2

Хрестоматію укладено за чинною програмою із зарубіжної літератури для 10 класу (рівень стандарту).

Хрестоматія має належний методичний супровід. Подано короткі біографії письменників. Після кожного твору пропонуються запитання і завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту твору та розвитку аналітичних навичок учнів і учениць. Наведено також коментарі до незрозумілих слів.

УДК 371.388.514.11

За цим QR-кодом доступ до твору:
Йоанна Ягелло. Кава з кардамоном

ISBN 978-966-178-959-2

© Ковбасенко Ю. І., упоряд., 2018
© «Літера ЛТД», 2018

Вступне слово	5
----------------------------	---

ЗОЛОТІ СТОРІНКИ ДАЛЕКИХ ЕПОХ

ГОМЕР	7
Одіссея	8
Данте АЛІГ'ЄРІ	21
Божественна комедія	21
Вільям ШЕКСПІР	29
Гамлет, принц Датський	29

ПРОЗА Й ПОЕЗІЯ ПІЗНЬОГО РОМАНТИЗМУ ТА ПЕРЕХОДУ ДО РЕАЛІЗМУ (XIX СТ.)

Ернст ГОФМАН	52
Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер	52
Федір ТЮТЧЕВ	73
Silentium	73
«Іще горять в душі бажання...»	74
Афанасій ФЕТ	74
«Я прийшов до тебе, мила...»	75
«Шепіт... Ніжний звук зітхання...»	75
Волт ВІТМЕН	76
Зі збірки «Листя трави»	
Пісня про себе	76

РОМАН XIX СТ.

СТЕНДАЛЬ	80
Червоне і чорне	81
Гюстав ФЛОБЕР	133
Пані Боварі	133
Федір ДОСТОЄВСЬКИЙ	182
Злочин і кара	182
Оскар ВАЙЛЬД	258
Портрет Доріана Грея	258

ПЕРЕХІД ДО МОДЕРНІЗМУ. ВЗАЄМОДІЯ СИМВОЛІЗМУ ТА ІМПРЕСІОНІЗМУ В ЛІРИЦІ

Шарль БОДЛЕР	299
Зі збірки «Квіти зла»	
<i>Альбатрос</i>	300
<i>Відповідності</i>	300
<i>Вечорова гармонія</i>	301
Поль ВЕРЛЕН	302
Осіння пісня	302
Поетичне мистецтво	303
Артюр РЕМБО	304
Голосівки	304
Моя богема	305
Моя циганерія	305

ДРАМАТУРГІЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Моріс МЕТЕРЛІНК	307
Блакитний Птах	307

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В ЮНАЦЬКОМУ ЧИТАННІ

Пауло КОЕЛЬЙО	328
Алхімік	328
Тумас Йоста ТРАНСТРЕМЕР	356
Зі збірки «Незавершене небо»	
<i>Lamento</i>	356
Зі збірки «В'язниця»	357
Зі збірки «Велика тайна»	357
Підписи	358
Листопад	358
Фасади	358
Гоголь	358
Мо ЯНЬ	360
Геній	360
Ніл ГЕЙМАН	372
Чому наше майбутнє залежить від читання	372

ШАНОВНІ ДЕСЯТИКЛАСНИКИ І ДЕСЯТИКЛАСНИЦІ!

У книжці, яку ви тримаєте в руках, зібрано найдовершеніші твори світової літератури в найкращих українських перекладах. Здавалося б, у сучасну добу цифрових технологій, коли будь-який текст можна прочитати з гаджета, «стара добра паперова книжка» відходить на другий план. Проте ця хрестоматія легко й переконливо доведе вам прямо протилежне, оскільки, порівняно з цифровими носіями інформації, вона має низку суттєвих переваг саме як навчальний посібник. Вона дозволить вам дуже швидко знаходити «саме той» навчальний матеріал: конкретні цитати, цільовий довідковий контент тощо, необхідні для аналізу та інтерпретації літературних творів як невіддільної складової літературної освіти. Якщо *підручник* з літератури спрямований переважно на теоретичну підготовку школяра і через свій обмежений обсяг не може достатньою мірою проілюструвати теоретичні постулати конкретними прикладами з художнього тексту, то хрестоматія якраз на це й розрахована. Наприклад, у цій книжці літературні твори подано або в повному обсязі, або в скороченні, але з обов'язковим переказом ключових фрагментів і сюжетних ліній.

Цю хрестоматію структуровано відповідно до чинної програми із зарубіжної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою викладання (водночас нею можуть скористатися й учні інших типів шкіл). Так, у розділі **«Золоті сторінки далеких епох»** ви знайдете неперевершені гексаметри поеми «Одіссея» давньогрецького поета Гомера, різьблені терцини «Божественної комедії» італійця Данте Аліґ'єрі, невичерпні за глибиною та парадоксальністю вислови принца Гамлета з однойменної трагедії англійця Вільяма Шекспіра.

На сторінках розділу **«Проза й поезія пізнього романтизму та переходу до реалізму (XIX ст.)»** вам відкриється казковий і фантазмагоричний світ німецького письменника Ернста Теодора Амадея Гофмана і космічні ритми неримованої лірики американського поета Волта Вітмена. Твори Стендаля, Гюстава Флобера, Федора Достоєвського та Оскара

Вайльда ви знайдете в розділі «**Роман ХІХ століття**». Розділ «**Перехід до модернізму. Взаємодія символізму та імпресіонізму в ліриці**» відкриє для вас шедеври Шарля Бодлера, Поля Верлена, Артюра Рембо, а наступний розділ, «**Драматургія кінця ХІХ – початку ХХ ст.**», долучить вас до чарівливих образів драми-феєрії «Блакитний Птах» бельгійського символіста Моріса Метерлінка.

У хронологічно найближчому до вас розділі «**Сучасна література в юнацькому читанні**» ви знайдете твори Пауло Коельйо, Мо Яня, Ніла Геймана.

До хрестоматії вміщено стислі довідки про життєвий і творчий шлях письменників, що допоможе вам краще зрозуміти їхні художні твори, а також особливості епох, у які вони жили.

Після кожного твору запропоновано запитання та завдання, які допоможуть вам досягнути авторський задум і розвивати навички аналізу та інтерпретації художніх текстів.

Тож зичимо вам цікавої та плідної роботи!

Упорядник

Гомер

(VIII ст. до н. е.)

Гомер – давньогрецький поет, якого вважають автором «Іліади» та «Одіссеї» – епічних поем, що відкривають історію європейської літератури. Про життя поета не відомо нічого. Усі його життєписи мають пізніше походження, і доволі довго вчені сперечалися, чи існував він насправді. Тому Гомера й називають «легендарним поетом».

Однак дослідники сходяться на тому, що спочатку численні поеми про діяння героїв були усними, передавалися від співця до співця. Таких співців називали аедами¹. Припускають, що ці поеми почали складати ще в II тисячолітті до нашої ери. Гомерівські «Іліада» та «Одіссея» були створені, як вважають, у другій половині VIII ст. до н. е.

В основі епосу лежить переплетення історичних і міфологічних відомостей, творчо перероблених в поеми, у яких з неймовірною художньою силою зображуються картини військового і мирного життя стародавніх греків.

«Іліада» – поема про війну, в центрі уваги – військові подвиги й особистий героїзм персонажів твору. Гомер змальовує війну як фатальний, неминучий тягар людини і водночас захоплюється мужністю, почуттями обов'язку і честі героїв.

«Одіссея» – поема про мирні подвиги, пов'язані з колонізацією нових територій, освоєнням мореплавства. Відповідно до вимог тієї доби з'явився і новітній герой – мандрівник, відкривач незвіданих земель, здатний пристосуватися до нових умов.

Поеми написано античним віршованим розміром – гекзаметром².

¹ А́ед (грецьк. співець, поет) – еллінський поет, котрий виконував епічний вір, акомпануючи собі на лірі чи кіфарі.

² Гекза́метр (грецьк. шестимірник) – метричний вірш шестистопного дактиля (–UU), де в кожній стопі, крім п'ятої, два короткі склади можуть змінюватися одним довгим, витворюючи спондей. Остання стопа завжди двоскладова – хорей.

ОДІССЕЯ

Скорочено

ЗАСПІВ

Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго
Світом блукав, священну столицю троян¹ зруйнувавши,
Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,
В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею,
Щоб і себе врятувати, і друзів додому вернути.
Та не вберіг він свого товариства, хоч як того прагнув.
Марно загинули всі через власне зухвальство безтямне:
З'їли, безумні, волів вони Гелія Гіперіона,
Що понад нами, – за те дня повернення він їх позбавив.
Дещо, богине, і нам розкажи про них, Зевсова доню.

Зібравшись на раду за відсутності Посейдона, переслідувача Одіссея, боги вирішують дозволити Одіссею, якого німфа Каліпсо силоміць затримує на своєму острові, нарешті повернутися на батьківщину. Набувши вигляду Одісеевого друга Ментора, Афіна з'являється перед Телемахом, сином Одіссея, і радить йому побувати в Пілосі й у Спарті, щоб довідатися про батька та прогнати знахабнілих залицяльників Пенелопи. Уранці Телемах наказує вісникам скликати народ на збори й прилюдно вимагає від залицяльників, щоб вони залишили його дім. Антіной, один із залицяльників, зухвало відповідає йому. Телемах таємно вирушає в путь морем. Він приїздить до Пілоса, де Нестор розповідає йому про пригоди ахейців після здобуття Трої та радить Телемахові заїхати до Менелая. У Лакедемоні (Спарті) Менелай і Єлена розповідають йому про подвиги Одіссея.

Боги посилають Гермеса до німфи Каліпсо з наказом відпустити Одіссея. Він споруджує пліт і вирушає в плавання. На вісімнадцятий день Посейдон упізнає Одіссея та насилає бурю, яка викидає знесиленого героя на берег феакійського острова Схерії. Афіна вві сні навіває Навсікаї, доньці царя Алкіноя, думку піти разом із подругами та служницями до моря прати білизну. Вони зупиняються біля того місця, де міцно спить Одісей. Прокинувшись, він наближається до Навсікаї та просить дати йому одяг і притулок. Дівчина погоджується допомогти Одісееві. Афіна огортає його туманом, і, невидимий, він входить у палац Алкіноя. Наблизившись до цариці Арети, Одісей просить дати йому

¹ **Столиця троян** – Іліон, або Троя. Про події десятого, останнього року боротьби за Іліон розповідається в «Іліаді» Гомера.

змогу повернутися на батьківщину. Алкіной запрошує його на бенкет, де Одиссей розповідає, не відкриваючи свого справжнього імені, як він від'їхав з острова Огігії, якого лиха зазнав від бурі біля берегів Схерії та як дістався до міста. Цар обіцяє відрядити його на кораблі в Итаку. Наступного ранку на зборах феакійців Алкіной оголошує своє рішення й наказує підготувати все потрібне для від'їзду. На бенкеті, улаштованому із цього приводу Алкіноем, виступає аед Демодок.

АЕД ДЕМОДОК

Любого всім співомовця привів тим часом окличник, –
Муза любила його, але злом і добром наділила:
Світло очей погасила, та спів дарувала солодкий.
Крісло окличник йому Понтоной¹ срібнокуте поставив,
Спиною серед гостей до колони його притуливши;
Потім формінгу² дзвінку на кілку дерев'яним повісив
Над головою його й показав, як дістати рукою
Струни; кошика з хлібом на гарнім столі він поставив,
Тут же і келих з вином, щоб пив, коли серце запрагне.
Руки до поданих страв одразу ж усі простягнули.
Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили,
Муза співця надихнула мужів оспівати славетних
Співом, що слава його до широкого неба сягала,
Про Одиссееву сварку з Ахіллою, Пелеєвим сином,
Як на розкішній учті богів вони злими словами
Лаялись несамовито й мужів володар Агамемнон
Нишком радів, що знатні ахеї отак посварились.
Бо як ознаку добра провівистив йому в храмі Піфійським
Феб-Аполлон, коли в бога спитати поради ступив він
Через поріг кам'яний, – то з волі великого Зевса
Був лиш початок нещастя, що найшли на троян і данаїв.
Отже, про це і співав славетний співець. Одиссей же,
Довгу кирею³ пурпурну міцними піднявши руками,
Голову нею закрив і обличчя прекрасне сховав в ній, –
Сором-бо перед феаками сльози було проливати.
А як кінчав свою пісню співець божественний, то, сльози
Витерши, стягував знов Одиссей з голови ту кирею,
Йї, келих дводонний узявши, богам узливання творив він.

¹ Понтоной – вісник царя Алкіноя, оголошував накази.

² Формінга – найдавніший грецький струнний інструмент, який супроводжував спів.

³ Кирея – верхній одяг, плащ до п'ят, зроблений зі шкіри, сукна чи вовни.

А як ізнову співати аед починав на прохання
Знатних феаків, що мали від співу його насолоду,
Знову тоді Одиссей, з головою укрившись, плакав.
Так удавалось од інших йому свої сльози ховати,
Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив,
Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Алкіной пропонує Одиссеєві та гостям почати ігри та змагання. Під час змагань один феакієць висловлює сумнів щодо сили й спритності Одиссея, і той, ображений, перемагає всіх учасників у метанні диска. Увечері на бенкеті Демодок знову співає.

От до окличника тут звернувсь Одиссей велемудрий,
Зрізавши м'яса шматок з хребта білоіклого вепра,
Вкритого жиром, та більшу частину собі залишивши:
«На ось печеню, окличнику, і віднеси Демодоку,
Хай покуштує, – й зажурений рад я його вшанувати.
Шану й повагу людей, що живуть на землі цій, усюди
Мають аеди, сама-бо їх Муза безсмертна навчила
Дивних співати пісень, співуче їх люблячи плем'я».
Так він сказав, і той до героя-співця Демодока
В руки те м'ясо відніс – і взяв цей, радіючи духом.
Зразу ж до страв приготованих руки усі простягнули.
А після того, як голод і спрагу вони вдовольнили,
До Демодока звернувшись, сказав Одиссей велемудрий:
«Вище над смертних усіх я тебе, Демодоку, шаную,
Чи Аполлон тебе вчив, чи Муза то, Зевсова донька,
Надто-бо все до ладу ти про долю ахеїв співаєш,
Що учинили, й зазнали чого, й як було їм сутужно,
Наче ти сам з ними був чи із уст очевидця почув це.
Отже, про те заспівай, як Еней із Афіною разом
Під Іліоном коня дерев'яного постать зробили,
Як його хитро в акрополь¹ увів Одиссей богосвітлий,
Воїв сховавши в коневі, що Трою після зруйнували.
Врешті коли і про це ти докладно мені проспіваш,
Зараз же перед всіма я людьми розповім, що напевно
Доброзичливий дає тобі бог це натхнення співоче».
Так він сказав, а співець заспівав уже, богом натхнений,
З того почавиш, як враз на свої добропалубні судна
Сіли ахеї і геть попливли, свої шатра спаливши,
Як з Одиссеєм славетним у Трої вже, посеред міста,

¹ **Акрополь** (грецьк. верхнє місто) – укріплена частина міста.

Інші тим часом сиділи, заховані в кінській утробі, –
Потім троянці самі в акрополь коня затягнули.
Так і стояв він, вони ж без кінця гомоніли безладно,
Сидячи там навкруги, і натроє думки їх ділились:
Міддю безжальною цю черевину проткнути порожню,
Чи, затягнувши на верх, з високої скинути скелі,
Чи залишити це диво як жертву богам милостивну.
Саме останнє оце і було те, що статися мало,
Місту-бо доля судила загинуть тому, яке прийме
Постать велику коня дерев'яного, де заховались
Кращі з аргів'ян, готуючи смерть і загибель троянцям.
Далі співав, як ахеїв сини Іліон руйнували,
Зі схованки ринувши враз і порожнім коня залишивши.
Як – хто куди – плюндрувати розбіглися місто високе,
Як Одиссей, наче грізний Арей, в Деїфоба домівку
Кинувся вдвох з Менелаєм, до мстивого бога подібним.
Там він, – співав той, – наважився стати до бою страшного
І переміг при сприянні великої духом Афіни.
Так той виспівував славний співець, Одиссей же від жалю
Танув слізьми, що з повік струмками спливали на лиця,
Наче ридає дружина, припавши до любого мужа,
Що за людей і вітчизну свою наложив головою,
Щоб від дітей і від міста загибелі день одвернути;
Бачачи, як він конає і в смертних здригається муках,
Тужно голосить над ним і ридає, а ззаду жорстокі
Ратищ удари на спину вже падають їй і на плечі,
Гонять в полон на роботу тяжку, на поталу й наругу;
В'януть їй лиця від горя, що жалем до неї проймає –
Жалісно так в Одиссея з-під брів його сльози лилися.
Все ж удавалось від інших йому свої сльози ховати,
Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив,
Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Помітивши збентеження гостя, Алкіной просить його сказати, хто він такий і чому плаче. Назвавши своє ім'я та рід, «незламний у біді Одиссей богосвітлий» розповів про свої пригоди. Після відилиття від троянського берега вони з товаришами висадилися в Ісмарі та вступили з його жителями кіконами в бій, у якому загинуло багато супутників Одиссея. Буря на морі закинула їх до країни лотофагів, які їдять лотос – дивовижну рослину. Покуштувавши її, супутники Одиссея раптом забули про все, утратили бажання повертатися додому, і їх довелося силоміць

тягнути на корабель. Звідти Одисей потрапив на острів, розташований навпроти країни кіклопів (однооких велетнів-дикунів). Тут він залишив одинадцять кораблів, а на дванадцятому підплив до цієї землі й зійшов на берег із дванадцятьма супутниками.

ОДИСЕЙ І КІКЛОП ПОЛІФЕМ

Обік побачили там, край скелі над морем, високу,
Лавром порослу печеру. До неї збиралося на ніч
Кіз і овечок багато; навкруг простягався високий
Двір, обгороджений муром з укопаних в землю великих
Каменів, зверху ж і сосни росли, і дуби височенні.
Велетень жив там потворний, що кіз і овечок отари
Сам випасав собі, інших оподаль. Ні з ким він не знався
У самотині своїй і ніяких не відав законів.
Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,
Зовсім не схожий, скоріше скидався на гірську верховину,
Лісом порослу, яка серед скель височіє самотньо.
Товаришам своїм вірним на місці звелів я лишатись,
При кораблі, й стерегти корабля свого якнайпильніше;
Сам же, дванадцять обравши між ними супутців найкращих,
Вирушив. Мав із собою я козячий міх із солодким
Темно-червоним вином, що Марон мені дав, син Еванта,
Жрець Аполлона, який опікується Ісмаром-містом...
Міх я великий вином тим наповнив та інших припасів
В бесаги взяв шкіряні із собою. Відчув-бо я духом
Мужнім, що стріну людину, одягнену в силу могутню,
Дикого велетня, що ні законів, ні правди не знає.

Одисей із супутниками зайшли в печеру велетня. Він у цей час пас отару своїх овець. Товариші запропонували забрати їжу з печери на корабель і покинути острів. Натомість Одисеєві захотілося побачити господаря, щоб отримати гостинці безпосередньо від нього. Ввечері кіклоп повернувся до печери, де на нього чекали ахейці.

Позаганяв до печери опасистих кіз і овечок
Тих, що доїти їх мав, а самців – баранів із козлами –
Він за дверима лишив, на своєму подвір'ї широкім.
Потім камінь підняв величезний і вхід до печери
Ним завалив, – не могли б того каменя зрушити з місця
Й ковані міцно аж двадцять два вози чотириколісні, –
Ціла то скеля була, що нею заклав свої двері.
Сидячи, сам подоїв уже й кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.

Білого він молока на кисле узяв половину.
Сир віддавивши, поклав у плетені кошики зразу;
Другу ж у глечиках він залишив половину, щоб мати
Й свіжого ще молока – напитися після вечері.
Швидко із справами цими упорався, потім ще й ватру
Сам розпалив...

Побачивши Одиссея із супутниками, Поліфем поцікавився, хто вони і де їхній корабель. Відчувши підступність у словах велетня, Одиссей відповів, що їхній корабель розстроцив Посейдон. Раптово кіклоп схопив двох супутників Одиссея і з'їв їх. Одиссей захотів був уночі заколоти Поліфема мечем, але збагнув, що тоді вони не зможуть вийти з печери, бо не відкотять величезну брилу, яка закривала з неї вихід.

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,
Вже він вогонь розпалив, подоїв своїх славних овечок,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Швидко із справами цими упорався, потім ізнову
Двох з-поміж нас ухопив і собі спорядив з них сніданок.
Далі, поснідавши, вигнав з печери свою він отару,
Легко відсунувши камінь важкий од дверей, і на місце
Знову поставив, немов сагайдак ковпачком покривав він.
З гуком і свистом кіклоп погнав свою жирну отару
В гори. А я, у печері лишившись, почав міркувати,
Як би помститись, якщо подасть мені ласку Афіна.
Серцю моему така найкращою видалась рада:
Біля кошари лежала кіклопова палиця довга –
Стовбур сирої маслини, – зрубав її він, щоб ходити
З нею, як висхне вона. Виглядала ж та палиця, наче
Щогла на двадцятивеслім просторім судні чорнобокім,
Що вантажі торговельні крізь далеч морську перевозить, –
Так виглядала завдовжки й завгрубшки ота деревина.
Кия із сажень¹ завдовж од неї тоді відрубав я
Й товаришам передав, обстругати його наказавши.
Гарно вони обтесали оцупок, а я, загостривши
Дрюк той, у полум'ї вістрям тримав, щоб вогнем засмалити.
Потім старанно його заховав я під гноєм, якого
Дуже багато було понакидано скрізь по печері.
Товаришам після того звелів жеребки я тягнути.
Хто з них відважиться, разом зі мною кілок той піднявши,

¹ Сажень – міра довжини. 1 сажень = 2,134 м.

В око встромити кіклопу, як в сон він солодкий порине.
Випали тим чотирьом жеребки, кого й сам би хотів я
Вибрати в поміч, а я уже п'ятий виходив між ними.

Коли ввечері кіклоп повернувся до печери, Одисей пригостив його вином.

Тричі підносив я, й тричі в глупоті своїй випивав він.
А як вино уже зовсім йому затуманило розум,
Я із солодкими знову до нього звернувся словами:
«Ти про ім'я моє славне питаєш, кіклопе? Назву я
Зараз себе, та гостинця віддай, що мені обіцяв ти.
Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають».
Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:
«Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я
Товаришів його всіх, – оце тобі й буде гостинець».
Так він сказав, похитнувся і навznak упав, і, зігнувши
Набік грубезну шию, лежав, і відразу всевладний
Сон подолав його. З горла у нього з вином випливали
М'яса людського шматки, – сп'янівши, почав він блювати.
Кия тоді я у попіл гарячий засунув, щоб знову
Він розігрівся, як жар, а тим часом відваги словами
Товаришам додавав, щоб ніхто не утік з переляку.

Ахейці викололи єдине око кіклопа оливним кілком.

Страшно кіклоп закричав, аж луна розляглась по печері,
З ляку ми кинулись врозтіч усі, і зразу він вирвав
З ока оту деревину, гарячою кров'ю облиту,
З люттю від себе її жбурнув обома він руками
Й гучно кіклопів волати почав, що з ним у сусідстві
Теж у печерах жили на овіяних вітром узгір'ях.
Крик той страшенний почувши, вони звідусіль позбігались,
Вхід обступили в печеру і стали розпитувать, що з ним:
«Що, Поліфеме, з тобою, що голосно так ти волаєш
В ніч божественну й солодкого сну позбавляєш усіх нас?
Може, хто з смертних отару твою силоміць виганяє?
Може, самого тебе хтось насильством і підступом губить?»
В відповідь так із печери волав Поліфем премогутній:
«Друзі, Ніхто, й не насильством мене він, а підступом губить!»
Відповідаючи, мовлять вони йому слово крилате:
«Що ж, коли сам ти, й ніхто насильства тобі не вчиняє,
То чи не Зевс тобі хворість наслав, і поміч тут марна, –
Краще ти батька свого, владику благай Посейдона!»

Мовили це й відійшли; любе серце моє розсміялось,
Як обманув я ім'ям його й задумом цим бездоганим.
Стогнути тяжко і в корчах увесь аж звиваючись з болю,
Камінь руками намацав кіклоп і відсунув від входу,
Сів посередині в дверях і широко руки розставив,
Щоб упіймати того, хто з отарою хтів би умкнути.
От якого він дурня знайти у мені сподівався!

Одіссей зв'язував баранів по троє, а під середнім прилаштувався хтось із полонених Поліфема. Таким чином Одіссей і його супутники вибралися з печери.

Щойно ми вийшли з печери й оподаль кошари спинились,
Перший я виліз із-під барана й повідв'язував інших.
Швидко погнали отару ми жирних овець тонконогих,
Їх оточивши навколо, щоб разом все стадо загнати
На корабель свій. Нас радо супутники любі вітали –
Тих, що уникнули смерті, – й загиблих оплакали гірко.
Плакати все ж їм, бровами до кожного стиха моргнувши,
Я не дозволив, – загнати звелів пишнорунну отару
На корабель і чимдуж на хлань відпливати солону.
До кочетів¹ вони, швидко зійшовши, усі посідали
Й веслами, сидячи в ряд, по сивих ударили хвилях.
А на таку вже відплинувши віддаль, що поклик ще чути,
До Поліфема почав я, глузуючи з нього, кричати:
«Гей ти, кіклопе! Не зовсім беззахисний муж той, в якого
Товаришів у глибокій печері пожер ти жорстоко!
Так і належить помститись тобі за лихі твої вчинки,
Нелюде лютий, що в домі своєму гостей поз'їдати
Не посоромивсь! От Зевс і боги тебе всі й покарали!»
Так я промовив. Його ж іще більша злоба охопила.
Верх од гори відломив він великої й так його кинув,
Що поблизу корабля темноносого впав той уламок,
Ледве в стерно кермове кам'яна не ударила брила.
Завирувало все море від скелі, що впала у воду, –
З шумом до берега нас понесло тоді водоворотом,
Моря приливом нас знову до самої суші пригнало.
Довгу жердину руками вхопивши, від берега нею
Я відштовхнув корабель, а супутцям кивнув головою,
Додаючи їм відваги, й на весла звелів налягти їм,
Щоб із біди врятуватись. Аж гнулись вони – веслували.

¹ Кочет – пристосування на човні для прикріплення весла.

Тільки як далі від берега вдвоє уже одпливли ми,
Знов я кіклопа гукати хотів; та навкруг навперейми
Товариші мене лагідно так почали умовляти:
«Знову, безумний, ти хочеш цю дику людину дражнити?
Щойно він, кинувши скелю у море, погнав корабель наш
Прямо на берег, і ми уже зовсім загинути мали!
Тільки-но крики чийсь чи мову яку він почує,
Голови нам і всі корабельні він балки розтрощить,
Мармуру кинувши брилу, – а сили йому не бракує».
Так говорили вони, та не слухало серце відважне,
Й знову до нього покликнув я, гнівом в душі спалахнувши:
«Гей ти, кіклопе, якщо тебе з смертних хто-небудь питає,
Хто осліпив так ганебно тебе, ти можеш сказати –
Це Одисей тебе ока позбавив, той городоборець,
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку»...
Так відповів я, а він тоді став Посейдона-владику,
Руки у зоряне небо здіймаючи, ревно благати:
«Згляньсь, Посейдоне, землі потрясателю темногрівастих!
Якщо я син твій і гордий моїм ти зватися батьком,
Хай Одисей додому не вернеться, городоборець,
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку.
А як судилось у власну йому повернутись оселю,
Добре збудовану, й близьких, і землю побачити рідну,
Товаришів розгубивши, хай з лихом повернеться врешті, –
Лиш на чужім кораблі, – і дома лиш горе застане».
Так він молив і благав, і почув його темногрівастих.

На далекому острові Еолії володар вітрів Еол приязно зустрів Одисея і відрядив його додому, подарувавши зав'язаний мішок із вітрами, аби ті не заважали герою в дорозі. Проте через надмірну цікавість супутників, які попри сувору заборону розв'язали той мішок, кораблі Одисея, що майже досягли рідної Ітаки, знову опинилися біля Еолії. Однак цього разу Еол відмовився допомогти тим, кого переслідували боги, і вони незабаром припливли до людоджерів лестригонів, які знищили одинацять кораблів з їхніми екіпажами. Корабель Одисея причалив до острова Еєї.

ОДИСЕЙ У КІРКИ

Так ми на острів Еєю приїхали згодом. Кіркея
Там пишнокоса, дивна богиня живе ясномовна...
Там же й до берега ми з кораблем потаємно пристали
В затишній бухті, якимось до неї приведені богом.

Там ми, на берег зійшовши, лежали два дні і дві ночі,
Зморені тяжко й гіркою пригноблені серця печаллю.
Тільки як третій розвиднила день нам Еос пишнокоса,
Списа у руки узявши й мечем озброївшись гострим,
З місця причалу я швидко на кручу поглянути вийшов, –
Може, де смертних побачу діла чи хоч голос почую.
Ставши на версі скали кам'яної, навкруг озирнувся
Й дим, що здаля над широким простором землі піднімався,
Я за густим дубняком над будинком Кіркеї побачив.
В мислях своїх і в душі я почав міркувати: чи далі
Йти дізнаватись туди, де димок я помітив багровий?

*За жеребом 22 супутники Одиссея вирушили до будинку Кіркеї,
навколо якого лежали леви й гірські вовки, заворожені злим зіл-
лям, яке їм давала господиня. Ахеї почали кликати Кірку.*

Вийшла небавом вона й, відчинивши осяйливі двері,
Їх запросила ввійти, і всі увійшли необачно,
Лиш Еврілох, відчувши лукавство, іззаду лишився.
Ввівши, усіх на ослони і крісла вона розсадила;
Ячної з сиром муки та з медом жовтявим змішавши,
З світлим прамнейським вином подала їм, підсипавши в келих
Зілля лихого, щоб зовсім про землю вітчизни забули.
Щойно дала їм ту суміш і випили всі, як ударом
Кия вона їх загнала в свинарню і там зачинила.
Голови й постаті їхні щетиною вкрились, і рохкать
Всі по-свинячому стали, лиш розум, що й був, залишився.
Плачучих їх зачинила Кіркея й сипнула їм в закут
Жолудів, терну, каштанів, коріння крушини, щоб їли
Те, що всі свині їдять, у багнюці валяючись завжди.
Миттю побіг Еврілох на швидкий корабель чорнобокий
Звістку подати сумну про долю супутників любих.
Довго не міг він, хоч як силкувався, і слова сказати,
Смутком великим у серці охоплений; очі сльозами
Сповнились рясно; всю душу йому розривали ридання.
Тільки тоді, як його ми розпитувать з подивом стали,
Він розповів нам про долю нещасну супутників наших...
Так оповів він, і зразу на плечі закинув я мідний,
Срібноцвяхований меч свій великий і лук з тятивою
І провести мене тим же звелів Еврілохові шляхом...
Вже по священному виярку йшов я і ось уже вийти
Мав до великого дому Кіркеї, що зналась на зіллі.
Раптом Гермес із жезлом золотим мене близько від дому

Стрів на дорозі, на юного мужа із вигляду схожий
З першим пушком на щоках, у розквіті років найкращих.
Взявши за руку мене, він назвав на ім'я і промовив:
«Стій, бідолашний, куди ти прямуєш по цих верховинах,
Краю не знаючи цього? Супутців твоїх вже Кіркея
Всіх обернула в свиней і в хліву своїм міцно тримає.
Їх визволяти ідеш ти? І сам, кажу тобі, цілий
Звідти не вернешся й там же, де інші усі, зостанешся.
Але послухай: тебе я врятую і визволю з лиха.
Зілля узявши оце чарівне, ти в оселю Кіркеї
Сміливо йди, – з ним-бо днину лиху ти від себе відвернеш.
Я розкажу тобі все про підступне Кіркеї лукавство:
Суміш вона приготує і зілля підсипле у неї,
Тільки тебе не здолає той чар, – того не допустить
Зілля, що дам я тобі, чарівне. Розкажу по порядку.
Щойно Кіркея довжезним жезлом замахнеться на тебе,
Зразу із піхов своїх ти вихопи меч гостролезий –
Кидайся з ним на Кіркею, немовби хотів її вбити»...
Слово це мовивши, зілля подав мені світлий дозорець,
Вирвавши просто з землі і властивість його пояснивши.
Корінь був чорний, а цвіт – немов молоко білопінне...
Потім Гермес відійшов на високу Олімпу вершину,
Острів лісистий лишивши, а я до будівель Кіркеї
Далі подався, лиш серце бурхливо мені колотилось.

Кірка запросила Одиссея до покоїв і дала йому зілля. Здивувавшись тому, що чари не подіяли, Кірка зрозуміла, що перед нею Одиссей, про якого попереджав її Гермес, «злотожезлий», «світлий дозорець», і чарівниця погодилася повернути супутникам Одиссея людську подобу.

Вийшла Кіркея і, двері в свинарню свою відчинивши,
Вигнала звідти свиней, наче дев'ятирічних на вигляд.
Стали вони перед нею, вона ж, їх усіх обійшовши,
Кожну із них по черзі вигоюною маззю мастила.
Стала з їх тіл опадати щетина, що вкрила відтоді
Їх, як залятого зілля дала їм Кіркея-владарка.
Знов вони стали людьми, красивішими навіть, ніж доти,
Вищими трохи на зріст і молодшими стали на вигляд.
Зразу впізнали мене, і рук моїх кожен торкнувся.
Потім усі заридали тужливо, – їх лемент страшний
Всюди по дому лунав і розжалобив навіть Кіркею.
Близько тоді підійшла і сказала в богинях пресвітла:

«О Лаертід богорідний, удатний на все Одиссею,
Йди до швидкого свого корабля на морське узбережжя.
Витягніть передусім корабель на положистий берег,
Снасть корабельну і всяке майно занесіть до печери,
Потім вертайтеся сюди – і сам ти, й супутники милі».
Мовила так, і, послухавши серцем відважним, подався
Я до швидкого свого корабля на морське узбережжя;
Там на швидкім кораблі знайшов я супутників милих, –
Плакали гірко вони, рясні проливаючи сльози.
Мовби телята навколо корів, що з полів чередою
В хлів повертаються, трав соковитих напаслися вволю,
Скачуть всі разом назустріч, – не вдержати їх у кошарі,
Радісно мукають всі, своїх матерів обступивши, –
Так і до мене з слізьми на очах всі супутники наші
Кинулись разом з великою радістю в серці, неначе
В рідну ми землю вернулись, на нашу Ітаку скелясту.

Одіссей із супутниками перебували в Кірки цілий рік. І хоча їм було добре, вони затужили за рідною домівкою. Одіссей звернувся до богині з проханням відпустити його на Ітаку.

...Сказала на те в богинях пресвітла:

«О Лаертід богорідний, удатний на все Одиссею,
Не залишайтеся більше у домі моїм проти волі,
Тільки у іншу вам треба раніше податись дорогу –
Аж до оселі Аїда й страшної пройти Персефони,
Щоб розпитати про все там фіванця Тіресія душу –
Віщого старця сліпого, що розум зберіг непорушним;
Всю-бо й по смерті йому залишила, проте, Персефона
Давню розсудливість, інші ж усі там, як тіні, никають».
Так вона мовила, й любе в мені мов розбилося серце.
Плакав, на ложі я сидючи, й серце на білому світі
Жити вже більш не хотіло й на сонячне світло дивитись.
А як, на ложі качаючись, я вже наплакався вволю,
Так я промовив, із словом до неї звернувшись крилатим:
«Хто ж, о Кіркеє, мені вожаєм у дорозі тій буде,
Не допливав-бо ніхто ще на чорнім судні до Аїда».
Так говорив я, й сказала на те в богинях пресвітла:
«О Лаертід богорідний, удатний на все Одиссею,
Тим не журися ти, хто вожаєм корабля твого буде,
Ти тільки щоглу постав, розпусти свої білі вітрила
Й сядь при стерні, і саме понесе вас дихання Борея.
А як ріку Океан кораблем ти своїм переплинеш,

То низовинний побачиш ти берег і гай Персефони,
Осокорини високі і верби, що гублять насіння.
Над Океаном глибиннобурхливим постав корабель свій,
Сам же в задушну Аїда оселю тоді попрямуєш.
До Ахерону¹ впадає там Піріфлегетон вогнений
Разом з Кокітом, що й сам рукавом є підземного Стікса,
Там біля скелі обидва збігаються шумні потоки».

Переклад Бориса Тена

Одіссей зійшов у підземне царство, побачив тіні померлих – своєї матері, соратників. Від віщуна Тіресія довідався про важкий шлях на Ітаку.

Після довгих поневірянь Одіссей повертається додому. Там, невпізнаний, розправляєтьсЯ зі знахабнілими залицяльниками Пенелопи. Афіна в образі Ментора встановила загальний мир.

1. Поясніть назву твору. Визначте головну його тему, знайдіть відповідну цитату («Заспів»).
2. Як Одіссей опинився у феакійців? Про що співав сліпий співець Демодок?
3. Опишіть спосіб життя Поліфема. На якому цивілізаційному рівні перебувають циклопи? Одіссей? Аргументуйте свою відповідь.
4. Як Одіссеєві вдалося вибратися з печери Поліфема? Як ви вважаєте, чому для Одіссея було важливо повідомити циклопу своє ім'я?
5. Які пригоди трапилися із супутниками Одіссея під час перебування у Кірки? Хто допоміг Одіссеєві уникнути пастки, яку підготувала чаклунка Кірка?
6. Які риси притаманні Одіссею? Яким він постає під час перебування в Алкінон, Поліфема, Кірки?
7. Як зображуються в поемі боги? Вони допомагають чи перешкоджають Одіссеєві дістатися Ітаки?

¹ **Ахерон** – річка в підземному царстві, в яку вливаються річки Піріфлегетон і Кокіт.

Данте Аліг'єрі

(1265–1321)

Один із найвидатніших митців світової культури італійський поет Данте Аліг'єрі синтезував у своїй творчості досягнення Високого Середньовіччя і став провісником доби Відродження. Данте належав до дворянського роду, відомого своєю активною участю в бурхливому політичному житті Флоренції. Коли партія, з якою Данте пов'язував свої сподівання на захист країни від феодального розбрату, зазнала поразки, поета було засуджено. Він уникнув страти, проте до смерті жив у вигнанні.

Перші літературні твори поета написані в «новому солодкому стилі», який утверджувався в Італії. Нова поетична школа провіщала поезію доби Відродження, поєднавши ліризм і філософічність, символіку й алегорію.

«Божественну комедію», вершинний твір Данте, називають середньовічною енциклопедією наукових, політичних, філософських, моральних, богословських знань, художнім підсумком європейського Середньовіччя і водночас Страшним судом поета над сучасним йому світом. Саме «Божественна комедія» заклала підвалини для італійської національної мови, нової національної культури, яку потім назвали італійським Відродженням.

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

Скорочено

ПЕКЛО

ПІСНЯ І

Здолавши півшляху життя земного,
я раптом опинився в темній хащі,
бо втратив правоту путі прямого.
О, як повім про ті місця пропащі, –
бо дебр така постала непроглядна,
що й згадку страх не полиша нізащо!
Страшніш од неї смерть лише всевладна;
але й добро там довелося стріти,
тому про все я оповім докладно.
Не знаю, як прийшов під темні віти,
бо ж був я наче сонний під ту пору,
коли припало путь прямий згубити.

І ось коли дійшов я вже під гору,
яка викінчувала ту долину,
що серцю стільки завдала розору,
то глянув над собою – там вершину
уже торкнуло відблиском світило,
що кожну опромінює стежину.
Тоді тривога трохи відступила
від серця, що зазнало тої ночі
такої муки, що й сказати несила.
Немов плавець, що змороно крекоче,
на берег вибрівши з морської хлані,
і знов у згубний вир звертає очі,
так і душа моя, ще в хвилюванні,
однак тоді оглянути схотіла
стежини, для живих неподоланні.
Натомлене спочило трохи тіло,
і рушив далі схилом я пустельним,
на землю тиснучи стопою сміло.
Та як під гору йшов тим пасмом скельним,
прудка пантера¹, шкурою плямиста,
шлях перетнула плутанням ретельним;
і заступила овиди всі чисто,
метляючи весь час поперед зором,
що далі вже іти не мав я хисту.
Та ранній ранок променем бадьорим
і сонце, що з'єдналося з зірками
неначе перше перед світотвором,
коли любов божиста здвигла нами²
і люба та пора, і час ласкавий
мене тоді вернули знов до тям
надією, що згине звір пістрявий;
але ще дужчим я страхом знітився
при вигляді левиної постави.
Той лев до мене просто підступився,
голодний, в лютості роззявив пащу,
і окіл весь від рику затрусився.

¹ **Пантера, лев, вовчиха** – за давнішими коментаторами, уособлення хтивості, гордині та скнарості; за пізнішими – символізують Флоренцію, Францію і римську курію.

² У добу Середньовіччя вважали, що світ було створено того ж дня, коли розіп'ято Христа. Отже, поетова подорож починається вранці у Страсну п'ятницю.

А з ним – вовчиха, схудла й негодяща,
за всіх на світі змучена жагою,
вона вже багатьох звела нінащо.
Такою видалась мені жажною,
такого завдала страху очами,
що я зневірився зійти горою.
Мов той, що все життя громадив крами,
та, їх втерявши під лиху годину,
зітхає й журиться всіма думками,
так я, тим звіром гнаний у долину,
поволі відступав з гірської кручі
туди, де промінь сонця мовкне й гине.
І майже я на діл зійшов дрімучий,
коли з'явився хтось переді мною,
від довгого мовчання мов хрипучий.
Уздівши, як ішов він глушиною,
«О, зглянься! – я гукнув до сеї тіні, –
хоч ким ти є: людиною, манною».
А він: «Я був людиною, хоч нині
не є вже. З Мантуї і батько й мати,
в Ломбардії місця мої родинні.
Під Юлієм родивсь, та в пізні дати¹;
за Августа благого в Римі жив я,
богів облудних мусив шанувати.
Поет був, оспівав без марнослів'я
із Трої путь Анхізового сина,
коли спіткало Іліон страхів'я.²
Але навіщо знов ідеш в долину?
Чому не прагнеш на вершину милу,
що в ній – утіхи кожної причина?»
«То ти – Вергілій, мови повносила
криниця, що потік живить широкий?» –
його я запитав зніяковіло.
«Поетів інших світоче високий,
навчання довге і любов правдива
збагнуть дали твоїх томів уроки.

¹Вергілій народився за життя Юлія Цезаря (100–44 рр. до н. е.), але був на 30 років молодший.

²Вергілій нагадує Данте про сюжет свого головного твору – поеми «Енеїда».

Ти – мій учитель, розуму пожива;
від тебе тільки я дістав у спадок
той добрий стиль, що хвалять шанобливо.
Та бачиш: звір тіснить мене в розпадок;
врятуй мене, о муже благостині,
бо жили всі дрижать від тих нападок».
«Ти іншу путь обрати маєш нині, –
він рік мені, мої уздрівши сльози, –
як вийти хочеш з гиблої пустині:
вовчиха, що через її погрози
кричиш ти, всіх тут, стрівнувши, вбиває,
так що ніхто живий пройти не в змозі;
її натура дика й зла без краю,
і робиться вона ще голодніша
потому, як поживу пожирає.
Багато парувалось передніше
із нею звірів, і ще більше буде,
та Хорт¹ однак їй смерть завдасть пізніше.
Не з ґрунту чи фальшивої полуди,
але з любові, мудрості й чесноти
між Фельтро й Фельтро² запанує всюди.
Італію він визволить з тісноти,
звершивши врешті те, за що Камілла,
Тур, Ніз та Евріал³ померли доти.
Вовчиху всюди гнатиме він сміло,
аж поки в пекло зажене нечисту,
ізвідки заздрість перш її зродила.
А нині вдвох рушаймо бадьористо,⁴
як проводир твій за далекі пруги
я поведу тебе у вічне місто,

¹Хорт – імператор, майбутній володар Італії, який врятує країну.

²«Темне місце», яке різні коментатори витлумачували або як натяк на вибори імператора, що порятує Італію (італ. feltro – повсть, якою оббивали скриньки для голосування), або ж як вказівку на батьківщину Кангранде делла Скала, у якого Данте знайшов притулок у роки вигнання (Верона розташована між містом Фельтро та замком Монтефельтро).

³Перелічено тих, хто загинув у війні троянців із латинами.

⁴У цих рядках – виклад дальшого змісту поеми, яка охоплює подорож через Пекло, Чистилище та Рай. До Раю язичник Вергілій потрапити не може; тут Данте вестиме «достойніша» душа – Беатріче.

почуєш, як кричать з відчаю й туги
ті душі, що, караючись віддавна,
даремно смерть до себе кличуть вдаруге;
і тих уздриш, кого щоднини справно
огонь пече, але вони веселі,
бо їх блаженства жде оселя славна.
Коли ж і в ті схотів би йти оселі,
достойніша душа тебе вестиме:
а я лишиться мушу в цій пустелі;
бо володар над небесами тими
ані порушників його закону
не прийме, ані тих, що йтимуть з ними.
Ніде його можуть не зна кордону;
а там його твердиня й трон високий:
блаженні, що допущені до трону!»
А я на те: «Поете гостроокий,
в ім'я Творця, якого ти не відав,
веди мене туди без проволоки,
щоб долучився я скорботних видив
і брами доступивсь Петра святого,
побачивши усе, що ти повідав».
Він рушив уперед, я ж позад нього.

ПІСНЯ V

Так з першого зійшли ми в коло друге,
хоч менше розміром, зате повніше
і мук гірких, і тяжчих зойків туги.
Мінос¹ жахний на всіх там люттю дише
і, зваживши прибулого провину,
належну кару кожному розпише.
Коли побачить тінь недоброчинну
перед собою, то про все питає
і, знаючи на кожен гріх причину,
їй певне місце в пеклі признає;
і скільки раз крутне хвостом круг стану,
на стільки ступнів долі та спадає.
Чергою йдуть до нього безнастанно,
і кожен присуд вислуха від нього,
а вислухавши, у безодню кане.

¹ Мінос – підземний суддя в грецькій міфології; Данте робить із нього суддю християнського Пекла.

«Що ідеш до селища смутного? –
на час роботу кинувши, промовив
Мінос до мене, позирнувши строго, –
хто увійти сюди тебе вготовив?
Та не вповай на те, що вхід широкий!»
А мій привідця: «Ти б не лихословив.
Призначено нам спрямувати кроки
сюди за волею того, хто може
воліти, тож покинь свої наскоки».¹
І став я дослухатись насторожі
до болісних ридань, бо ми ступили
там, де плачі гіркі й неперехожі.
Вже промені там жодні не світили
і все, мов море буряне, стогнало,
в час, як вітри зударилась щосили.
Бо вихором пекельним вічно гнало
і шарпало там душі, взяті млою;
шпурляло їх, несло й перекидало.
Й тортурою намучені презлою,
кричали, скреготали всі й тужили,
на правду Божу сходячи хулою.
І зрозумів я: муку там терпіли
ті, що, піддавшись на хотіння плоті,
спокусі грішній розум підкорили.
Немов шпаки, що крізь осінні сльоти
на крилах линуть хмарою густою,
так мчали душі злі в круговороті
звідтіль, звідсіль, зусюди темнотою;
і жодна їх надія не втішала
хоч на передих від тортури тої.
Мов журавлина зграя нездужала
у довгому ключі курличе тужно,
так і вони жалілися немало,
ці тіні, вітром несені навкружно...
І поки вчитель називав без ліку
мужів та пань, в часи минулі знаних,
я вчув у серці тугу превелику.

¹ Слова Вергілія повторюють його звернення до Харона в третій пісні і мають характер чарівничого замовляння (у Середні віки Вергілія вважали чарівником).

І так почав: «З усіх речей жаданих
одну вволи: я знати хочу все-бо
про двох отих¹, укупі вітром гнаних».
А він мені: «Лишень заждати треба,
як будуть ближче, й іменем любові
поклич – то й говоритимуть до тебе».
І щойно повів їх по тій розмові
до нас привіяв, рік я: «Нещасливі,
як можете, озвітеся у слові!»
Як голубків притулок зве манливий,
до любого гнізда наперегони
тоді несуть їх крила лопотливі;
так двійко те від почту круг Дідони
полинуло до нас крізь темінь млаву,
прибути спішачи на поклик оний.
«О душе милосердна і ласкава,
що опустилась крізь туманні змроки
до тих, що позначили світ криваво,
якби ж був другом нам владар високий,
для тебе миру в нього б ми благали,
бо в долі пожалів ти нас жорстокій.
Але коли б до нас розмову мали,
ми чуть вас раді й говорити з вами,
допоки вітер спочива оспалий.
Край, де родилась я, над берегами
лежить, де в тихе море По впадає
з прибічними допливами-річками.
Любов шляхетне серце враз займає,
тож і його краса заповонила,
що, згублена, в землі вже дотліває.
Любов любити любленій звеліла,
і покохала щиро так його я,
що, бачиш, нас ніщо не розлучило.
Любов до смерті нас вела одної;

¹ Ідеться про Франческу ді Ріміні та Паоло Малатесто. Дочка синьйора Равенни Франческа мала одружитися з кривим і негарним Джанчотто, правителем Ріміні, але покохала його молодшого брата Паоло. Довідавшись про зраду, Джанчотто вбив обох коханців. Ця трагічна подія сталася, коли Данте було близько двадцяти років.

того ж, хто погубив нас, где Каїна».¹
Були слова то сповіді смутної.
Як пролунала розповідь повинна,
я похилив обличчя невеселе:
«В яких думках жалю твого причина?» –
спитав учитель. Я ж на те: «Ой леле,
хто знав, що те солодке поривання
їм до загину злого путь простеле!»
І, вчувши їхнє те оповідання,
я мовив так: «Франческо, ваша мука
збудила в серці тугу та зітхання.
Але скажи мені, яка спонука
в часи солодких мріянь відкриває
любові ще притаєну науку?»
Вона ж до мене: «Гіршого немає,
як згадувать щасливу давню днину
у злигоднях; учитель твій те знає...»².
Коли одна душа розповідала,
ридала друга, і тужба недолі
мене жалем смертельним перейняла;
і, наче мертвий пада, впав я долі.

Переклад Максима Стріхи

1. Куди прямує Данте, що він бачить навкруги, які тварини йому трапилися і що вони символізують?
2. Чому саме Вергілій став провідником Данте у подорожі потойбіччям? Яку оцінку Вергілію дав Данте?
3. Який гріх Данте вважав найстрашнішим? Чи згодні ви з ним? Проаналізуйте розміщення грішників у Пеклі й покарання, які на них накладено.
4. Хто і в який спосіб визначає місце перебування грішника в Пеклі?
5. Опишіть друге коло: хто визначає, кому там місце і за які гріхи?
6. Чи справедливо покарані Паоло й Франческа? Які почуття викликала в Данте їхня історія?
7. Розкрийте алегоричне значення мандрівки Пеклом, Чистилищем і Раєм. Як вплинула на героя ця подорож?

¹ **Каїна** – місце в найглибшому, дев'ятому колі пекла, де карають тих, хто підступно зрадив рідних (див. XXXII пісню). На момент розповіді Франчески (1300) Джанчотто був ще живий, отже, в Каїні його лише чекають.

² Ці афористичні рядки двічі майже дослівно відворює Т. Шевченко: на початку поезії «Г. З.», написаної 1848 р. на Кос-Аралі («Немає гірше, як в неволі про волю згадувать...»), та в листі до О. Бодянського від 15 листопада 1852 р. Ще до заслання Шевченко міг читати п'яту пісню «Пекла» в російському прозовому перекладі Ф. Фан-Дім (О. Кологривової), надрукованому в 1842–1843 рр., та в поетичному перекладі Дм. Міна (вперше п'яту пісню було надруковано окремо 1843 р.).

Вільям Шекспір

(1564–1616)

Творчість Вільяма Шекспіра – найвище досягнення англійської і всієї європейської літератури доби Відродження. Він є одним із символів Англії, її національним поетом.

Відомостей про життя Шекспіра надзвичайно мало. Він народився у заможній сім'ї у Стретфорді, навчався в місцевій школі. У 15 років залишив навчання і допомагав сім'ї, тому що батько розорився. Згодом Шекспір виїхав до Лондона, де працював суфлером, помічником режисера в різних театрах, спочатку переробляв, а потім почав писати п'єси, заживши слави драматурга. Він став актором однієї з найкращих лондонських труп. У 1599 році актори цієї трупи будують театр «Глобус», де ставлять п'єси Шекспіра. Він, як і інші актори, був співвласником театру й отримував свою частку від доходів. На перше десятиліття XVII століття припадає розквіт його творчості. Незадовго до смерті Шекспір залишив Лондон і повернувся у Стретфорд.

Шекспір є автором принаймні 17 комедій, 10 хронік, 11 трагедій, 5 поем і циклу зі 154 сонетів. Його твори перекладено багатьма мовами світу і з'являються на театральній сцені частіше, ніж п'єси будь-якого іншого драматурга, який коли-небудь жив і творив.

Трагедія «Гамлет» – одна з найвідоміших п'єс у світовій драматургії. В основу її конфлікту покладено різку суперечність між гуманістичними ідеалами і дійсністю.

ГАМЛЕТ, ПРИНЦ ДАТСЬКИЙ

Скорочено

ДІЙОВІ ОСОБИ

Клавдій, король Данії. Гамлет, син попереднього й небіж нинішнього короля. Полоній, головний королівський радник. Горацій, друг Гамлета. Лаерт, син Полонія. Розенкранц, Гільденстерн, Озрік – придворні. Марцелл, Бернардо – офіцери. Актори. Гробокони. Фортінбрас, принц Норвезький. Капітан. Гертруда, королева Данії, Гамлетова мати. Офелія, дочка Полонія. Привид Гамлетового батька.

Дія відбувається в Данії. Король повідомляє, що, хоча ще й триває жалоба за братом, померлим королем, він одружується з його вдовою. До того ж принц Гамлет, син небіжчика, і небіж нового короля, стає спадкоємцем трону й залишається в Данії, а не їде продовжувати навчання у Віттенберзі.

ДІЯ ПЕРША¹

СЦЕНА 2

Зал у замку.

Входять король, королева, Гамлет, Полоній, Лаерт, вельможі й почет.

Гамлет Коли б ця плоть моя, міцна занадто,
Розтала, зникла, скапала росою!
Чому Творець заборонив нам віку
Собі вкорочувати? Боже, Боже!
Яке нікчемне, марне й недолуге
Все, що на світі діється. Тьху! Тьху!
Немов город неполотий, де густо
Буяють бур'яни. Саме огидне
Його заповонило! Як це сталося?!
Два місяці, як він помер. Ні, менше!
Такий король! Із нинішнім зрівняти –
Він, як Гіперіон² з сатиром поруч,
І матір так любив він, що, мабуть,
Вітрам небес не дав би надто грубо
Дихнути їй в обличчя. Небо й земле!
Що згадувати?! Так вона горнулась
До нього, мов з поживи тої голод
Зростав у неї ще. І ось – за місяць...
Несталосте, твоє імення – жінка!
Лиш місяць! Не стоптала й черевиків,
Що в них за тілом батьковим ішла
В сльозах, як та Ніоба³. І тепер...
О Боже мій! Тварина нерозумна,
І та, напевно, довше б сумувала!
Побралася із дядьком, що до батька
Подібний так, як я до Геркулеса⁴.

¹ У театрі за часів Шекспіра не було ані антрактів, ані навіть коротких зупинок, оскільки декорацій майже не існувало. Дія тривала невинним потоком. «Гамлет» був повністю розділений на акти і сцени лише в 1676 р., через шістьдесят років після смерті драматурга.

² Гіперіон – міфроргінний персонаж, титан, син Урана і Геї. Мав сина – бога сонця Геліоса.

³ Ніоба – в античній міфології образ невітшної матері, яка оплакує своїх убитих дітей.

⁴ Геркулес – найславніший з міфічних героїв, який здійснив багато подвигів, на своїх плечах тримав земну кулю.

Ще й сіль облудних сліз її не зникла
З очей, а вже на кровозмісне ложе
Вона спішить. В квапливості оцій
Добра немає і не може бути.
Розбийся, серце, – мушу я мовчати!

Входять Гораціо, Марцелл і Бернардо.

Гораціо Привіт вам, принце!

Гамлет Гораціо! Невже це ви насправді!

Гораціо Приїхав я на похорон сюди.

Гамлет Студенте-друже, не кепкуй ти з мене.

Кажі вже, що приїхав на весілля.

Гораціо Та з ним таки ж і справді не барились.

Гамлет Ощадність, любий друже мій, ощадність.

Печеню з похорону подавали

Уже як холодець на стіл весільний.

З найгіршим ворогом в раю зустрітись

Волів би я, ніж дня цього дожити.

Мій батько! Він стоїть переді мною.

Гораціо Де, принце, де?

Гамлет В очах душі моєї.

Гораціо Його я бачив: справжній був король.

Гамлет Він був людиною в усьому й завжди.

Я рівного йому вже не спіткаю.

Гораціо повідомив Гамлету, що офіцери Бернардо і Марцелл дві ночі поспіль бачать привид батька принца. Гамлет вирішив стати вночі на чати і попросив нікому нічого не говорити. Лаерт, який від'їздить на навчання до Парижа, попереджає Офелію, щоб не довіряла залицянням Гамлета. Полоній забороняє доньці зустрічатися з Гамлетом, бо вона йому не рівня. Офелія обіцяє слухатися.

СЦЕНА 5

Інше місце на терасі. Входять привид і Гамлет.

Привид батька Гамлета розповідає принцу, що насправді його отруїв Клавдій, і просить сина помститися за його наглу смерть, але при цьому не чіпати матері.

Гораціо (за сценою) Принце, де ви?

Гамлет Агов, агов, соколики, сюди!

Входять Гораціо і Марцелл.

- Гораціо Які новини, принце?
Гамлет У Данії негідника немає,
Який не був би й справжнім шахраєм.¹
- Гораціо Не варто й привида з труни вставати,
Щоб нам відкрити це.
- Гамлет Так, правда ваша.
Отож, мабуть, без зайвих балачок
Ми, розпрощавшись, підем хто куди:
Ви йдіть, куди бажання й справи кличуть,
Бо в кожного бажання й справи власні, –
А я? Ну, щодо мене, бідолахи,
То я піду молитись.
- Гораціо Якийсь безладний вихор диких слів.
- Гамлет Якщо я вас образив, то шкодую.
Ви не беріть за зле.
- Гораціо Тут зла немає.
- Гамлет Є зло, Гораціо, та ще й велике,
Клянуся в цьому Патріком святим.
А привид мій – він чесний, справжній привид.
Ну, й якось ви вже стримайте бажання
Дізнатися, що відбулось між нами.
А нині є до вас прохання в мене,
Товариші по школі й по мечу.
Ви обіцяйте...
- Гораціо Зробимо. Що саме?
- Гамлет Про те, що сталося, нікому й слова.
- Гораціо й Марцелл Ні, не розкажем.
- Гамлет З любов'ю покладаюся на вас.
А все, чим бідолаха Гамлет зможе
Свою довести приязнь і любов,
Дасть Бог, невдовзі станеться. Ходімо
І – пальці на устах, благаю ще раз.
Звихнувся час наш. Мій талане клятий,
Що я той вивих мушу направляти!
Ну що ж, ходімо разом.

ДІЯ ДРУГА

*Офелія розпитує Полонія про дивну поведінку Гамлета.
У цей час до Ельсінора приїждять Розенкранц і Гільденстерн, яких*

¹ Гамлет хотів сказати: «Як Клавдій», але раптом пригадав, яку важливу таємницю він виказує, тому урвав мову, завершивши її незначущою фразою.

викликав король, стурбований поведінкою Гамлета. Полоній упевнений, що причина безумства принца – кохання до Офелії. Він пропонує підслухати розмову його дочки з Гамлетом.

СЦЕНА 2

Кімната в замку.

Входить Гамлет, читаючи книгу. Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Гільденстерн Мій шановний принце!

Розенкранц Мій любий принце!

Гамлет Друзі ви мої!

Ну, як у тебе справи, Гільденстерне?

І Розенкранц! Як живете ви, хлопці?

Розенкранц Як незначні сини землі живуть.

Гільденстерн На щастя, ми щасливі не надмірно.

Не гудзики на ковпаку Фортуни¹.

Гамлет Але ж і не підошви, не на споді.

Розенкранц Та ні, принце.

Гамлет Виходить, ви живете в неї коло пояса, десь у самому осередку її ласки.

Гільденстерн Та туди ми вчащаємо.

Гамлет До потайних частин? А справді, Фортуна – дівка розпусна. Ну, що новенького?

Розенкранц Нічого, принце, хіба тільки те, що світ став чесний.

Гамлет Ну, то швидко кінець світу. Тільки відомості ваші неправдиві. Чим ви, друзі мої, так прогнівили цю саму Фортуну, що вона заслала вас сюди, до в'язниці?

Гільденстерн До в'язниці, принце?

Гамлет Звичайно. Данія – в'язниця.

Розенкранц У такому разі, весь світ – в'язниця.

Гамлет Та ще й як упорядкована. Скільки в ній казематів, камер, підземель. Данія належить до найгірших.

Розенкранц Ми так не вважаємо, принце.

Гамлет Тоді для вас світ не в'язниця. Ніщо само по собі не буває ні добре, ні погане, таким його робить наша оцінка. Для мене світ – в'язниця.

¹ **Фортуна** (латин. fortuna) – римська богиня щастя, успіху, щасливого випадку. Гільденстерн і Розенкранц не вважають себе улюбленцями долі.

Розенкранц Отже, на в'язницю його перетворює ваше честолюбство: світ надто тісний для вашої душі.

Гамлет Боже мій! Та замкніть мене хоч і в горіхову шкаралупку, я й там себе вважатиму володарем безмежності. [...] Але скажіть по щирості, що ви робите в Ельсінорі?

Розенкранц Приїхали вас одвідати, та й тільки.

Гамлет Вас не викликали?

Гільденстерн Що нам казати, принце?

Гамлет Та що хочете, аби до діла! Тільки – заклинаю вас нашою приязню, спільними молодощами, обов'язками непорушної любові, усім найдорожчим, в ім'я чого благав би вас хтось красномовніший, ніж я, – скажіть одверто: по вас посилали чи ні?

Розенкранц *(пошепки до Гільденстерна)* Що йому скажете?

Гамлет *(убік)* Ну, все помітно. Якщо ви любите мене, не крийтеся.

Гільденстерн Принце, по нас посилали.

Гамлет Хочете, я вам скажу, навіщо? З недавнього часу, сам не знаю чому, я позбувся своїх усіх веселощів, занедбав усі свої звичні вправи, і так мені важко, і цей вінець світотвору – земля – видається мені неплідною скелею. Оце розкішне шатро – повітря, – оці, погляньте, чудові небеса, їх величне склепіння, оздоблене золотими іскрами, – усе це для мене тільки нагромадження смердючих і шкідливих випарів. Який довершений витвір – людина! Шляхетні думки! Безмежні здібності! Увесь вигляд, кожен рух викликає захоплення. Вчинки нагадують янгола! Бога нагадує розуміння! Окраса всесвіту! Взірець усього сущого! А чого варта для мене ця істота, квінтесенція якої – прах? Чоловік не вабить мене... та й жінка також, бо з ваших посмішок я побачив, що ви саме це хотіли сказати.

Розенкранц Принце, у мене нічого схожого й на думці не було.

Гамлет А чого ж ви посміхнулись, коли я сказав, що чоловік мене не вабить?

Розенкранц Я подумав, яка пісна зустріч тут чекає акторів.
Ми якраз їх випередили по дорозі. Вони прямують сюди, щоб запропонувати свої послуги.

Гамлет Той, хто грає королів, буде в нас бажаним гостем.

Приїждять актори, яких Гамлет називає «стислим літописом і відбитком часу». Принц просить увечері зіграти «Вбивство Гонзаго», додавши монолог, який він напише. Всі виходять.

Гамлет Ну, от я й сам.

Тупий нікчема, бовдур жалюгідний,
Тиняюсь, як сновида, і мовчу,
Нездатний боронити власну справу
І короля обстояти, що в нього
Так підло вкрадено життя і владу.
Страхополох я? Хто мене назве
Поганцем? Схоче ляпаса вліпити?
Чи висмикати бороду й здмухнути
Мені в обличчя? Сіпнути за носа?
Хто обізвати хоче брехуном
І слово це мені в горлянку вбити?
Ну, зважтеся! Усе я проковтну!
Стерплю! Печінка в мене голубина,
Немає жовчі в ній, а то інакше
Я всіх шулік нагодував би падлом
Цього раба. Мерзотнику кривавий!
Розпуснику підступний, безсоромний!
О помсто!
Та чи не дивно ж слухати? Мене
Помститись небо й пекло закликають,
А я словами тішусь, я розради
Собі в лайках шукаю, як повія,
Мов та перекупка!
Яка бридота! Ну, прокинься, мозку!
Чував я, що злочинці на виставі
Бували так до глибини душі
Мистецтвом вражені, що зізнавались
У злочинах прихованих своїх.
І хоч убивство язика не має,
Воно озветься, навіть і без слів.
Нехай актори виставлять що-небудь,
Немов убивство батька. Подивлюся,

З яким обличчям слухатиме дядько:
Хай затремтить, нехай здригнеться ледве –
І знатиму я, що мені робити.
Бо, може, й так, що привид той – диявол,
Він бачить сум мій і в спокусу вводить,
Щоб душу допровадити до згуби.
Вистава – доказ: хай вона вловля,
Як на гачок, сумління короля.

ДІЯ ТРЕТЯ

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кімната в замку.

Гільденстерн і Розенкранц доповідають королю, що вони нічого не дізналися про дивну поведінку Гамлета. Вирішено було залучити до цієї справи Офелію: дівчина починає вдавати, що читає книжку, а Полоній і король тим часом ховаються. Входить Гамлет.

Гамлет Так. Бути чи не бути – ось питання.
В чім більше гідності: терпіти мовчки
Важкі удари навісної долі,
Чи стати збройно проти моря мук
І край покласти їм борнею? Вмерти –
Заснуть, не більш. І знати, що скінчиться
Сердечний біль і тисяча турбот,
Які судились тілу. Цей кінець
Жаданий був би кожному. Померти –
Заснути. Може, й бачити сновиддя?
У цьому й перепона. Що приснитись
Нам може у смертельнім сні, коли
Вантаж земної суєти ми скинем?
Оце єдине спонукає зносить
Усі нещастя довгого життя;
Інакше – хто ж би стерпів глум часу,
Ярмо гнобителів, пиху зухвальців,
Зневажену любов, суди неправі,
Нахабство влади, причіпки й знущання,
Що гідний зазнає від недостойних, –
Хто б це терпів, коли удар кинджала
Усе кінчає? Хто б це став потіти,
Вгинаючись під тягарем життєвим,
Якби не страх перед незнаним чимось
У тій незвіданій країні, звідки

Ще не вертався жоден подорожній?
Миритись легше нам з відомим лихом,
Аніж до невідомого спішити;
Так роздум робить боягузів з нас,
Рішучості природжений рум'янець
Блідою барвою вкриває думка,
І збочує величний намір кожен,
Імення вчинку тратячи. Та досить!
Офеліє! В своїй молитві, німфо,
Згадай мої гріхи!

Офелія Ласкавий принце,
Скажіть, як вам жилося цими днями?

Гамлет Я дуже вдячний: добре, добре, добре.

Офелія У мене є від вас дарунки, принце,
Їх повернути я давно хотіла.
То прошу їх тепер прийняти.

Гамлет Що ви?! Я зроду вам не дарував нічого.

Офелія Ви добре знаєте, що дарували,
Ще й в супроводі запахущих слів, –
Від них принадніші були дарунки.
Але втрачають і дари принаду,
Як той, хто дав їх, дивиться нерадо.
Ось, принце, заберіть.

Гамлет Ха-ха! То ви дівчина доброчесна?

Офелія Що таке, принце?

Гамлет І ви вродливі?

Офелія Що ви маєте на увазі, принце?

Гамлет А те, що коли доброчесні й вродливі, то ваша чеснота не повинна мати ніяких справ із вашою красою.

Офелія А з чим же найкраще й мати справу красі, як не з чеснотою, принце?

Гамлет Ну, звичайно! І скорше краса перетворить чесноту на зводню, аніж чеснота надасть красі своєї подоби. Колись воно було парадоксом, а за нашого часу на це є всі докази. Я вас любив колись.

Офелія І я вірила цьому, принце.

Гамлет А не слід було вірити. Бо хоч би як прищеплювати доброчесність до нашого старого пня, а грішний дух таки залишиться. Я не любив вас.

Офелія Тим болючіша мені омана.

Гамлет Іди в черниці. Нащо тобі плодити грішників? Сам я людина досить-таки порядна, а й то можу себе обвинуватити в такому, що й навіщо тільки мене мати привела?! Я надто гордий, мстивий, самолюбний. У мене напихваті більше гріхів, ніж думок, щоб їх обміркувати, уяви, щоб їх утілити, часу, щоб їх здійснити. І навіщо тільки такі люди, як я, повзають між небом і землею? Усі ми пройдисвіти несосвітенні. Не йми віри нікому з нас. Один тобі шлях – у черниці. Де ваш батько?

Офелія Вдома, принце.

Гамлет Замкніть його там, нехай він дурня строїть тільки в себе вдома. Прощай.

Офелія Поможі йому, всеблагє небо.

Гамлет Коли ти одружишся, дістанеш від мене в посаг таке прокляття: хоч ти будеш цнотлива як крига, чиста як сніг, а поговорів не минеш. Іди в черниці, йди! Прощавай! Або, якщо вже конче хочеш виходити заміж, виходь за дурня, бо розумні аж надто добре знають, на яких потвор ви їх обертаєте. У черниці йди! Та швидше! Прощавай! (*Виходить.*)

Офелія Потьмарився такий шляхетний розум!
Така людина! Виглядом – придворний,
Словами – вчений, войовник – мечем,
Надія й вицвіт нашої держави,
Довершеності дзеркало й взірець!
Я, найнещасніша з жінок, пила
Солодкий мед обіцянок його,
І ось цей дух ясний, мов дзвін, що тріснув, –
Колись лунав, тепер лиш деренчить.
Від безуму зів'яв цей пишний розквіт.
Які мені це муки страховинні –
Те, що було, рівняти з тим, що нині.

Король не певен, що дивна поведінка Гамлета пов'язана з коханням. Він боїться, що на душі у племінника визріває щось небезпечне, тож вирішує відправити його в Англію за даниною. Полоній, переконаний, що вся справа в любові, пропонує, щоб королева викликала сина на щирі розмову, яку він підслухає. Король погоджується, бо «шаленству знатних треба класти край».

СЦЕНА 2

Кімната в замку. Гамлет з двома чи трьома акторами. Входять король, королева, Полоній, Офелія, Розенкранц, Гільденстерн та інші з пошту, а також варта, що несе смолоскипи.

Король Як ся має наш небіж Гамлет?

Гамлет Чудово, їй-богу; на хамелеонових харчах¹: їм повітря, начинене обіцянками. Каплуна цим не відгодуєш.

Король Що маю спільного я з цією відповіддю, Гамлете? Це не мої слова.

Гамлет Тепер уже й не мої. А що, актори готові?

Розенкранц Так, принце. Вони чекають вашого наказу.

Королева Ходи сюди, любий Гамлете, сідай біля мене.

Гамлет Ні, матусю, тут є магніт, що більше притяга.

Полоній *(до короля)* Ого, ви чуєте?

Гамлет Леді, можу я лягти вам на коліна? *(Лягає біля ніг Офелії.)*

Офелія Ні, принце.

Гамлет Власне, чи можна покласти голову вам на коліна?

Офелія Так, принце.

Гамлет А ви вже подумали, що я мав на увазі щось непристойне?

Офелія Вам весело, принце?

Гамлет Та, Боже мій, для вас я готовий щоразу на жарти. Що ж і лишається людині, як не веселитись? Погляньте, як весело виглядає моя мати, а ще нема й двох годин, як помер батько.

Офелія Ні, принце, минуло вже двічі два місяці.

Гамлет Стільки багато? Якщо так, лишаяю дияволів жалобу, а сам пишатимусь у соболях. Сили небесні! Уже два місяці, як помер, а його досі ще не забуто? Ну, тоді можна сподіватися, що пам'ять про велику людину переживе саму людину на півроку.

Грають гобої. Починається пантоміма.

«Королева» клянеться в коханні й вірності «королю», що вірить «дружині» й засинає.

Гамлет Вам подобається п'єса, ваша величність?

Королева На мою думку, жінка надто багато обіцяє.

Гамлет Ну, вона ж дотримає слова.

¹ Як вважали в ті часи, хамелеон живився повітрям.

Король Як зветься вона, ця п'єса?

Гамлет «Пастка». Тільки ж у якому розумінні? В алегоричному. У цій п'єсі показано вбивство, що сталося у Відні. Ім'я герцога – Гонзаго, його дружини – Баттіста. Зараз ви побачите. Підступний це витвір. Та що нам до того? У вашої величності, як і в нас, чисте сумління, і нас це не обходить. Нехай шкапа брикається, коли шию натерла, а в нас потилиця не чухається.

Входить актор, що грає Луціана. Вливає отруту королю у вухо.

А оце королів небіж Луціан. Він труїть його в саду, щоб захопити владу. Герцога звуть Гонзаго. Є така повість, писана вона добірною італійською мовою. Зараз ви побачите, як убивця завойовує любов Гонзагової дружини.

Офелія Король устає!

Гамлет Що, злякався хлопавки?

Королева Що з вами, ваша величносте?

Полоній Припиніть виставу!

Король Присвітіть мені. Ходім звідси!

Усі Світла! Світла! Світла!

Виходять усі, крім Гамлета й Гораціо.

Гамлет Любий Гораціо, я готовий закластися на тисячу фунтів, що привид говорив правду. Ти помітив?

Гораціо Дуже добре помітив, принце.

Гамлет Коли мова зайшла про отруєння.

Гораціо Я очей з нього не зводив.

Гораціо і Гамлет помітили дивну поведінку короля і королеви під час вистави. До них підходять Розенкранц і Гільденстерн і просять принца відкритися їм, адже вони – його друзі.

Розенкранц Ласкавий принце, де причина вашої недуги? Ви ж самі собі шкодите, приховуючи свої турботи від друга.

Гамлет Мені не дають ходу.

Розенкранц Як це так? Адже король сам оголосив вас спадкоємцем датського престолу.

Гамлет Воно-то так, пане, тільки «поки трава підросте...» І прислів'я це вже давно цвіллю взялось.

Входять актори з флейтами.

А, флейти! Дайте-но мені одну. Чого це ви все кружляєте біля мене, ніби хочете мене в тенета загнати?

Гільденстерн Принце, якщо я й сміливий у виконанні своїх обов'язків, так це тому, що любов моя надто щира.

Гамлет Щось я не зрозумів цього. Може б, ви заграли на цю флейту?

Гільденстерн Я не вмію, принце.

Гамлет А це не складніше, ніж брехати. Перебирайте пальцями оці щілини, дмухайте, і флейта озветься найкрасномовнішою музикою.

Гільденстерн Та я ж не знаю, як керувати ними, щоб видобути якусь гармонію, немає в мене цього вміння.

Гамлет От і поміркуйте, за яку нікчемну річ ви мене вважаєте! Ви хочете грати на мені. Вам здається, що ви знаєте всі мої лади; ви намагаєтесь вирвати серце моєї таємниці; вам забаглося випробувати кожную мою ноту, від найнижчої до найвищої. У цьому ось невеличкому приладі багато музики, він має чудовий голос. А проте ви неспроможні змусити, щоб він заговорив. Невже ви вважаєте, лихий би його не взяв, що на мені легше грати, ніж на флейті? Звіть мене яким завгодно інструментом, ви можете мене розладнати, але не грати на мені!

Входить Полоній.

Полоній Принце, королева хоче поговорити з вами, і то негайно.

Щоб остаточно позбутися Гамлета, король хоче відправити його до Англії з Розенкранцом і Гільденстерном. Полоній має намір сховатися в кімнаті Гертруди, щоб підслухати її розмову із сином. Залишившись наодинці й думаючи, що його ніхто не чує, Клавдій признається у вбивстві брата і розуміє, що він скоїв великий гріх «прокляття найдавніше – братовбивство». Він молиться та просить ангелів урятувати його душу. Це зізнання почув Гамлет. Проте помститися він не може, адже його батько, вбитий без покаяння, опинився в пеклі. А якщо Клавдій помре під час молитви, то його душа полине до раю. Під час розмови з Гертрудою Гамлет убиває Полонія, прийнявши його за короля, який ховається за килимом. Принц дорікає матері, що вона дуже швидко забула його батька, який мав «розкішні кучері Гіперіона, чоло Юпітера і погляд Марса» і поставу – «ніби це Меркурій-вісник спустився з неба на гірську вершину». Він не вірить, що матір щиро

закохалася у Клавдія, миришавого колоса, що «брата свого пожер нещадно і підступно». Привид нагадує Гамлетові, щоб той не чіпав матері. Гертруді, яка його не бачить, здається, що син насправді збожеволів. Принц заперечує це і говорить, що шкодує через вбивство Полонія. Він знає, що Розенкранц і Гільденстерн везуть його в Англію в пастку. Забирає труп царедворця і йде геть.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

СЦЕНА 2

Інша кімната в замку. Входить Гамлет.

Гамлет Сховав надійно.

Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Розенкранц Де ви поділи, Гамлете, мерця?

Гамлет Змішав з землею, бо землі він рідний.

Розенкранц Скажіть нам, де він, бо його потрібно в каплицю віднести.

Гамлет А ви не вірте.

Розенкранц Не вірити чому?

Гамлет Що я збережу вашу таємницю, а не свою. Та й хто це запитує? Губка! Яку відповідь може на це дати королівський син?

Розенкранц Ви мене вважаєте за губку, принце?

Гамлет Так, пане, за губку, яка всмоктує королівську прихильність, нагороди, владу. І виявляється, що такі слуги – найкращі для короля. Він тримає їх за щелепами, а ковтати не квапиться. А коли йому буває потрібне те, що ви всмоктали, він вичавлює вас, і знову ви сухі, наче губка.

Розенкранц Принце, ви повинні сказати нам, де тіло вбитого, і йти з нами до короля.

Гамлет Тіло при королі, лиш король не при тілі. Яку тут роль відіграє король?

Розенкранц Король, принце?

Гамлет Звичайний нуль. Ведіть мене до нього.

СЦЕНА 3

Інша кімната в замку. Входить король із почтом.

Король Звелів я розшукати тіло й принца.

Як небезпечно, поки він на волі!

Його не можна й покарати суворо, –

До нього так і горнеться простолюду,
Юрба ж не розумом, очима любить,
І зважає лиш на суворість кари,
А не на те, що й злочин був тяжкий.

Входить Розенкранц.

Розенкранц Не каже він, де труп.

Король А сам він де?

Розенкранц Під вартою чекає за дверима.

Король Введіть, нехай він перед нами стане.

Розенкранц Гей, Гільденстерне! Гамлета введіть!

Входять Гамлет і Гільденстерн.

Король Ну, Гамлете, то де ж Полоній?

Гамлет На вечері.

Король На вечері? На якій?

Гамлет Не там, де він їсть, а там, де його їдять. Ми відгодовуємо різних тварин, щоб нагодувати себе, а себе відгодовуємо для черваків. І гладкий король, і кощавий жебрак – це тільки різні переміни, тільки дві страви на той самий стіл; такий уже кінець.

Король Де Полоній?

Гамлет На небі. Пошліть туди по нього. Коли ваш посланець не знайде його там, то шукайте самі в іншому місці. Але якщо не знайдете за місяць, то почувте нюхом, ідучи сходами на галерею.

Король *(до почту)* Ідіть пошукайте його там.

Гамлет Він якраз чекатиме, поки ви прийдете.

Кілька чоловік з почту виходять.

Король Це для твоєї ж, Гамлете, безпеки,

Якої й ми пильнуєм якомога;

Ти мусиш, після того, що накоїв,

Негайно звідси їхати. Збирайся.

Судно готове, вітер дме погожий,

Щоб ти мерщій до Англії відбув.

Гамлет До Англії?

Король Ти зрозумів би, знаючи наш намір.

Гамлет Я бачу херувима¹, що знає цей намір. Ну що ж! До Англії, то й до Англії! Прощайте, люба матусю!

¹ Херувім – ангельська істота, яка бере участь у поклонінні й прославленні Бога.

Король Мабуть, любий батьку, Гамлете.
Гамлет Ні, мати. Батько й мати – чоловік і дружина; чоловік і дружина – це плоть єдина. Отже, прощайте, мамо. Рушаєм до Англії! (*Виходить*)
Король Мерщій за ним! І заманіть як-небудь Його на корабель. Пливіть сьогодні. Усе належне до цієї справи
В листі я виклав. Поспішіть, будь ласка.
Розенкранц і Гільденстерн виходять.
Якщо, Англійцю, ти мою прихильність
Хоч трохи ціниш, – отже, ти не знехтуй
Того, що вимагаю я в листі:
Негайно Гамлета життя позбавить.
Зроби це! Лиш подумаю про нього,
І кров моя кипить, як у вогні,
Поки живий він – не життя мені.

СЦЕНА 4

Поле в Данії. По сцені проходять Фортінбрас, капітан і військо.

Входять Гамлет, Розенкранц, Гільденстерн та інші.

Гамлет Чиє це військо, пане?
Капітан Норвезьке, пане.
Гамлет А скажіть, будь ласка,
В яку країну йде воно?
Капітан На Польщу.
Гамлет То ваш похід проти всієї Польщі
Чи проти прикордонних володінь?
Капітан Якщо сказати вам по правді, пане.
Йдемо ми відвойовувати клаптик
Такий, що я не дав би й п'ять дукатів,
Якби хотів узяти його в оренду.
За більші гроші не продасть його,
Мабуть, король ні Польський, ні Норвезький.
Усі, крім Гамлета, виходять.
Гамлет Усе мені навколо докоряє,
Усе підгонить, квапить мляву помсту.
Якщо в людини головні бажання
Лиш їсти й спати – це хіба людина?
Худоба, й годі. Той, хто дарував
Нам пам'ять, передбачення і розум,

Давав дарунки всі ці не для того,
Щоб пліснявою бралися вони.
Чи це безпам'ятність, як у тварини,
Чи звичка обмірковувати вчинки
Та зважувати наслідки можливі?
В такому розмірковуванні завжди
Чверть мудрості, три чверті боягузтва.
Чому це я повторюю без ліку,
Що треба діяти, – адже ж я маю
Для дій підставу, силу і рішучість?!
А прикладів навколо – досхочу.
Ну от хоча б оце потужне військо,
Яке веде тендітний, ніжний принц.
Він честолюбний духом, він не стане
Роздумувати, чим усе скінчиться,
Глузує з долі, віддає, що тлінне,
Він на поталу небезпеці й смерті.
Це справжня велич – без причини й з місця
Не рушити, а як про честь ідеться –
У бій вступити навіть за стеблинку.
Чому ж, коли у мене батька вбито
І матір зганьблено, стою байдуже?
А двадцять тисяч душ заради примхи
На смерть, як на спочинок, поспішають,
Змагаючись за клопоть, на якому
У битві їм нема де повернутись,
Де навіть їх могилам буде тісно.
Просякни кров'ю, думко, а як ні, –
То й зовсім не потрібна ти мені!

*Лаерт повертається з Парижа, щоб помститися за смерть батька, і зустрічається з божевільною сестрою. Клавдій переко-
нує його, що в усьому винен Гамлет, і обіцяє свою підтримку. Ко-
роль отримує листа, у якому повідомляється про те, що роздяг-
неного Гамлета висадили на берег королівства. Стурбований
цією звісткою, король намовляє Лаерта прийняти виклик на
двобій із Гамлетом. Той погоджується і навіть вирішує змасти-
ти вістря рапіри смертельною отрутою. Гертруда повідомляє,
що Офелія втопилася.*

ДІЯ П'ЯТА

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кладовище. Входять два гробокопи із заступами та іншим приладдям.

Перший гробокоп А чи слід же її ховати за християнським звичаєм?

Другий гробокоп [...] Не була б вона дворянського роду, не ховали б її за християнським звичаєм.

Перший гробокоп Оце таки правда твоя. Вельможним людям на цьому світі й топитись та вішатись легше, ніж простим собі християнам¹.

Віддалік з'являються Гамлет і Гораціо.

Перший гробокоп Як за дівчатами впадав (*копає й співає*)
Колись давно-давно,
То я не думав, гей, не гадав,
Що все промине воно.
Викидає череп.

Гамлет Цей череп мав язика й міг співати. А такий собі шахрай кидає ним об землю, наче це щелепа Каїна, першого вбивці². Може, макітра, що нею шпурляється йолоп, належала політикові, який Господа Бога самого міг обхитрувати, – хіба ні?

Гораціо Правда, пане.

Гамлет А тепер він потрапив до пані Хробакової і гробокоп лупить його заступом по вилицях. Дивовижне перетворення, якби тільки ми могли його простежити! Невже варто було ростити ці кістки тільки на те, щоб гратися ними в кеглі? Мої кості ниють, ледве здумаю про це. Я поговорю з цим чоловіком. Чия це могила, шановний?

Перший гробокоп Моя, пане.

Гамлет Та, мабуть, що твоя, коли ти в ній засів. Для якого чоловіка ти копаєш цю могилу?

¹ Самогубство у християнському світі не вважається достойним способом завершення життя. Церква забороняла молитися за самогубців.

² За Біблією, між Каїном і Авелем, синами Адама і Єви, виникла суперечка через жертви, які вони приносили Богу. Дари Авеля були сприйняті прихильніше, тому заздрісний Каїн убив брата.

Перший гробокоп Не для чоловіка, пане.

Гамлет Ну, то для якої жінки?

Перший гробокоп І не для жінки.

Гамлет А кого ж у ній ховатимуть?

Перший гробокоп Ту, що була жінкою, пане. А тепер, царство їй небесне, вона вже небіжчиця.

Гамлет Ну й спритний же з нього крутій! Треба уважно добирати слів, щоб з ним розмовляти, а то пропадеш від двозначності. Ти давно гробокопом?

Перший гробокоп Із усіх днів почав якраз у той самісінький, коли наш покійний король Гамлет подолав Фортінбраса.

Гамлет А коли це сталося?

Перший гробокоп Хіба ви цього не знаєте? Та це кожен дурень може сказати. Це було того самого дня, коли народився молодий Гамлет. Той, що з глузду з'їхав і його до Англії повезено.

Гамлет А нащо його до Англії повезено?

Перший гробокоп Бо з глузду з'їхав. По глузд його й послали, щоб набрався. А не набереться, то там цього й не треба.

Гамлет Чому?

Перший гробокоп Там ніхто не помітить.

Гамлет А як же він збожеволів?

Перший гробокоп Та дуже чудно, кажуть.

Гамлет Як це так чудно?

Перший гробокоп А так, що взяв і з'їхав з глузду.

Гамлет На якому ґрунті?

Перший гробокоп Та на тутешньому, на датському. А на якому ж? Я тут уже тридцять років як грабарюю, із самого малечку... Цей череп у землі пролежав двадцять три роки.

Гамлет Чий він?

Перший гробокоп Це, пане, Йоріків череп, Йоріка, блазня королівського.

Гамлет Дай подивлюся. (*Бере череп*). Бідолашний Йоріку! Я знав його, Горацію. Людина невичерпної винахідливості в дотехах, з винятковою фантазією. Разів з тисячу носив він мене на спині. А тепер це сама бридота. Мене нудить, коли я дивлюся

на нього. Отут були губи, які я так часто цілував. Де тепер твої жарти? Невже в тебе не залишилося жодного дотепу, щоб поглузувати з власного вищиру? Зовсім занепав? Горацію, скажи мені одне, будь ласка.

Гораціо Що саме, принце?

Гамлет Як ти вважаєш, Александр Македонський¹ у землі мав такий самий вигляд?

Гораціо Такий самий.

Гамлет І від нього так само тхнуло! Пхе! (*Кладе череп на землю.*)

Гораціо Так само, принце.

Гамлет Тихіше! Відійдімо! Ось король.

Входять король, королева, Лаерт; вносять труну; священники, придворні.

І королева, й почет. Хто ж помер?

Обряд скорочено, а це ознака,

Що ми на похороні самовбивці.

І, певно, це значна якась особа.

Постіймо осторонь та подивімось.

(*Відходить разом з Гораціо.*)

Лаерт Спусти́ть труну! Хай навесні фіалки

Із тіла чистого її ростуть.

Гамлет Це що? Невже Офелія?

Королева Прощай же. Найніжніший – найніжніше.

(*Кидає в могилу квіти.*)

Лаерт Хай тридцять раз паде потрійне горе

На голову того, чий зловний замір

Тебе ясного розуму позбавив!

Не засипайте! Ще раз обніму. (*Стрибає в могилу.*)

Тепер засипте з мертвою живого,

Насипте в цій долині верховину,

Яка б була від Пеліону² вища

І від блакитного Олімпу³.

¹ **Алекса́ндр Македо́нський** (356–324 рр. до н. е.) – македонський цар, великий полководець, засновник однієї з найбільших імперій давнього світу, відомий як Александр Великий.

² **Пеліо́н** – гора в Греції, згідно з античними міфами, там жили кентаври.

³ **Олі́мп** – найвище гірське пасмо грецьких Балкан, вважалося в античній міфології священним місцем, яке заселяли боги.

- Гамлет *(наближаючись)* Хто це
З такою пишномовністю сумує,
Що зачаровує мандрівні зорі.
Як слухачів здивованих? Ось я,
Я, Гамлет Датський. *(Стрибає в могилу.)*
- Лаерт Хай тобі, нечистий! *(Бореться з ним.)*
- Король Розбороніть!
- Королева Ой Гамлете! Ой сину!
Їх розбороняють, і вони вилазять із могили.
- Гамлет Я з ним готовий битися за це.
Аж поки не склепилися у мене
Повіки.
- Королева Битися? За що, мій сину?
- Гамлет Її любив я. І нехай з'єднають
Любов свою братів хоч сорок тисяч, –
Моїй не дорівняють. Що ти зробиш
Для неї?
- Королева Спиніть його, благаю!
- Гамлет Що ти зробиш?
Ридати хочеш? Пóстувати? Битись?
Себе картати? Чи напитись оцту?
Чи крокодила з'їсти?¹ Я також! *(Виходить.)*
- Король Горацію, будь ласка, йдіть за ним.

СЦЕНА 2

Гамлет розповідає Горацію, що на кораблі він прочитав листа, якого віз в Англію. У ньому Клавдій просив англійського короля негайно відрубати Гамлетові голову. Принц підробив листа, написавши в ньому прохання стратити Гільденстерна й Розенкранца, а сам висадився на пустельний берег Ельсінору. Гамлет шкодує, що посварився із Лаертом. Придворний Озрік передає принцові, що король побився об заклад з Лаертом, що той програє поєдинок Гамлетові. Принц приймає виклик. Під час двобою король кидає кошитовну перлину в келих і пропонує Гамлету випити за перемогу. Гамлет відмовляється. Тоді за сина вирішила випити Гертруда. Король її відмовляє, але королева осушує кубок.

¹ Гамлет іронізує над пишномовністю Лаерта. Серед молоді, яка належала до знаті, були модними «обітничі кохання», вони полягали в тому, щоб, наприклад, вживати оцет, що додавало обличчю блідості, або поклястися з'їсти опудало крокодила – такі екзотичні експонати виставляли аптекарі у своїх лавках.

У цей час Лаерт поранив Гамлета. В запеклій сутичці вони обмінялися рапірами, і Гамлет також поранив Лаерта. Королеві стає зле, і вона признається сину, що пиття було отруєне. Гамлет хоче знайти злочинця.

Лаерт Він, Гамлете, між нами. Ти помреш,
Тобі ніякі ліки не допоможуть.
Та зброя, що в руці твоїй, отруйна
І незатуплена. І сам я гину
Як жертва заміру свого бридкого.
Ось я лежу і вже не встану більше,
І матір теж отруєно твоєю.
Це все король, король в усьому винен.

Гамлет Рапіра теж отруєна? Отруто,
Довершуй те, що довершити слід! *(Заколює короля.)*

Король Рятуйте, друзі! Я ж іще живий!

Гамлет Ні, пий свою отруту, вбивцю клятий,
Розпуснику! Отут твоя перлина!
Іди за матір'ю!

Король умирає.

Лаерт Це по заслuzі:
Отруту він же сам приготував.
Тобі я нині, Гамлете шляхетний,
І власну смерть, і батькову прощаю.
А ти мені свою також прости. *(Вмирає.)*

Гамлет Хай Бог простить! А за тобою слідом
І я піду. Гораціо, вмираю.
Прощай і ти, нещасна королево!
Я вам, що зблідли й мовчки тремтите,
Все розказав би, та не маю змоги,
Бо смерть, тупий, жорстокий конвоїр.
Арешту ні на мить не відкладає.
А ти, Гораціо, ти жити будеш,
То розкажи про все правдиво.

Гораціо Ні!
Душею більше я римлянин, аніж данець:
Тут є отрута.

Гамлет Якщо ти мужчина,
Облиш! Віддай! Однаково я вирву!
Яку, Гораціо, ганебну славу
Залишу я, коли ніхто не визнає

Того, що сталося. Адже ти мій друг!
Не поспішай до райського блаженства,
Помучся ще на цім безладнім світі,
Щоб розказать про мене.
(Здаля чути військовий марш і постріли.)
Хто стріляє?

Озрік Це Фортінбрас. Із Польщі переможно
Він повертає і послам англійським
Дає салют.

Гамлет Гораціо, вмираю.
Міцна отрута дух мій подолала.
Не чутиму вже й з Англії звісток.
Я провіщаю, що впаде ваш вибір
На Фортінбраса. Віддаю свій голос
І я за нього. Ти подбай, щоб він
Про все дізнався. А тепер – мовчання.
(Умирає.)

Гораціо Розбилось благородне серце. Принце,
Добраніч. Хай вколихує твій сон
Хор ангелів!

Переклад Григорія Кочура

1. Як розгортається сюжетна дія в трагедії «Гамлет»?
2. Проаналізуйте репліки Гамлета, які стосуються окремих героїв трагедії, його розуміння світу, своїх обов'язків і можливостей. З огляду на це схарактеризуйте його погляди.
3. Як Гамлет ставиться до матері, дядька, коханої? Поясніть причини такого ставлення.
4. Які сторони життя королівства відкрилися Гамлету? Хто винен у занепаді королівства?
5. Які грані характеру Гамлета розкриваються в конфлікті з Клавдієм? Ким на противагу Клавдію захоплюється принц і чому?
6. Сформулюйте основну думку монологу Гамлета «Бути чи не бути?»
7. Поміркуйте, як можна тлумачити питання Гамлета «Бути чи не бути?»

Проза й поезія пізнього романтизму та переходу до реалізму (XIX ст.)

■ **Ернст Теодор Амадей Гофман** (1776–1822)

Ернст Теодор Амадей Гофман – німецький письменник, композитор і художник – народився в Кенігсберзі. Надзвичайно обдарований, схильний до музики й живопису, юнак отримав юридичну освіту і став чиновником, служив у Німеччині й Польщі. Позбувшись посади через вторгнення Наполеона, заробляв на життя уроками музики, друкував статті в журналах, працював як композитор, диригент, режисер, художник у німецьких театрах.

Гофман є творцем романтичної опери «Ундіна», симфоній, камерних творів, що закладали основи романтичної естетики, у якій музика є найромантичнішою з мистецтв. Романтичне світобачення Гофмана втілюється в його новелах, повістях, романах – «Золотий горнець», «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер», «Лускунчик», «Еліксири диявола», «Життєва філософія кота Мурра».

Одним із головних мотивів творчості письменника стала несумісність романтичних ідеалів і цинічного прагматизму реального життя, а основним принципом поетики – поєднання реального та фантастичного, буденного й піднесеного, зображення звичайного через незвичайне.

КРИХІТКА ЦАХЕС НА ПРИЗВИСЬКО ЦИНОБЕР

Скорочено

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Недалечко від одного привітного села, біля самого шляху, на розпеченій сонцем землі крижем простяглась у знеможі бідна, обідрана селянка. Змучена голодом і спрагою, вкрай знесилена, ледве зводячи подих, нещасна впала під тягарем короба, щерть набитого хмизом, що його з великими труднощами поміж чагарями та деревами в лісі назбирала. Вона вже думала, що настала її смертна година, а отже, й кінець невтішному горю.

– Чого ж це тільки мене, – голосила вона, – тільки мене та мого бідолашного чоловіка спостигло таке лихо й гірка недоля? Та хіба ж ми не працюємо, як ніхто в селі, з ранку до вечора,

солоним потом обливаючись, а гибіємо в злиднях, ледве шма-ток хліба маємо втамувати свій голод? Три роки тому чоловік, копаючи в садку, знайшов скарбець із золотими червінцями, то ми вже й гадали собі – нарешті й до нас щастя завітало, нарешті нам полегшає. І що ж сталося? Злодії вкрали гроші, хата й клуня згоріли дощенту, жито на полі витолочило градом, і, щоб міру наших страждань сповнити вщерть, покарало нас небо оцим маленьким вироком, якого я на ганьбу собі й на посміх людям зродила. На святого Лавріна йому буде вже два з половиною року, а він ще на своїх вутлих та кривих, наче в павука, ногах ані стояти, ані ходити не може і тільки вурчить та нявкає, немов кошеня, замість говорити. А жерти – жере ця нена-тла потвора так, як добрий восьмилітній хлопчисько! Та тільки не йде воно йому анітрохи на пожиток. Боже милосердний, змилуйся над ним і над нами, не допусти, щоб довелося годува-ти його, аж поки він виросте, нам на муку та на ще гірші злид-ні. Бо ж їсти й пити він буде щораз більше, а працювати зась! Ні, ні, такої біди вже ніхто в світі витримати не годен! Ох, коли б уже вмерти, тільки вмерти! – І вона почала плакати й ридати, аж поки не заснула, знесилена і знеможена болем.

Справді-бо, жінка мала всі підстави нарікати на бридкого вирока, що народився два з половиною року тому. Те, що на перший погляд могло видатися цілком химерно скрученим цурпалком дерева, було не що інше, як потворний курдупель¹ якихось дві п'яді на зріст, що досі лежав у коробі, а тепер виліз і борсався та вурчав у траві. Голова в потвори глибоко запала між плечима, на спині виріс горб, як гарбуз, а зразу ж від гру-дей звисали тонкі, немов ліщинові палички, ноги, тож весь він був схожий на роздвоєну редьку. На обличчі неухвально ні-чого б і не розгледіло, але, придивившись пильніше, можна було помітити довгий гострий ніс, що витикався з-під чорного скошланого чуба, пару маленьких чорних очниць, що виблиску-вали на зморщеному, як у старого, обличчі, – проява, та й годі.

І ось, як жінку, прибиту горем, зморив глибокий сон, а син її борсався при ній, трапилося так, що панна фон Рожа-Гожа, па-тронка² поблизького притулку, саме тою дорогою верталася з прогулянки. Вона зупинилася, споглядаючи ту бідоту, а що з на-тури була побожна та жаліслива, то дуже тим зворушилася. [...]

¹ Курдупель – карлик.

² Патронка – покровителька, настоятелька.

Панна сіла на траву і взяла малого на коліна. Злий виродок борсався, пручався, мурчав і хотів навіть укусити її за палець, але вона промовила:

– Спокійно, спокійно, хрущику! – І почала тихо й лагідно гладити його долонею по голові від лоба аж до потилиці.

Поволеньки скуйовджений чуб малого почав вирівнюватися, розділювся проділом, приліг на лобі і м'якими ніжними кучерями спустився на високі плечі та на горбату, як гарбуз, спину. Малий ставав щодалі спокійніший і нарешті міцно заснув. Тоді панна Рожа-Гожа обережно поклала його на траву біля самої матері, скропила запахуючою водою з флакончика, якого витягла з кишені, і квапливо відійшла.

Коли селянка прокинулась, то відчула, що якось дивно збадьоріла і зміцніла. Вона замилювалася кучериками свого сина і здивувалася, бо він міг ходити і розмовляти. Дорогою додому вона зупинилась відпочити біля дому пастора. Той замилювався її сином і попросив залишити жити у себе. Панотець вихваляв її маленького сина, який здався йому розумним і гарненьким хлопчиком. Пастор попросив Лізу залишити Цахеса йому на виховання і злився на неї, коли жінка говорила про потворність недоростка. Коли двері пасторового будинку зачинилися за курдуплем, Ліза весело й безтурботно повернулася додому з легким коробом і без найтяжчого клопоту у житті.

Коли б я, ласкавий читальнику, і хотів надалі замовчати, хто ж така панна фон Рожа-Гожа, або, як вона часом називає себе, Рожа-Гожа-Зеленава, то ти, напевне, вже й сам здогадався б, що то була не звичайна собі жінка. Бо саме вона, погладивши та розчесавши чуба малому Цахесові, таємниче вплинула на нього, і він видався добросердому пасторові таким гарним та розумним хлоп'ям, що той аж узяв його за рідного сина.

Панна фон Рожа-Гожа була статечного вигляду, шляхетної, величної постави і трохи гордої, владної вдачі. Її обличчя, хоч його й можна було назвати бездоганно прегарним, справляло іноді якесь дивне, майже моторошне враження, а надто як вона, за своїм звичаєм, нерухомо й суворо вдивлялася кудись перед себе. Але при всьому тому в її погляді часто бувало стільки ніжності й привітності, особливо ж як стояла гарна година й цвіли рожі, що кожний мимоволі піддавався її чарові. Здавалося, час не мав сили над нею, і вже саме це могло видатися декому дивним. [...]

У князевому кабінеті добре знали, що панна фон Рожа-Гожа не хто інша, як славетна, на весь світ відома фея Рожабельверде.

На всьому широкому світі навряд чи й можна знайти таку пречудесну країну, як маленьке князівство, де перебувала панна фон Рожа-Гожа – одне слово, де сталося усе те, про що я тобі, любий читальнику, саме й хочу докладніше розповісти.

Високими горами оточена, зеленими, запахущими лісами та квітучими луками вкрита, шумкими потоками та веселими водоспадами оздоблена, нехай навіть і без жодного міста, зате з привітними селами та подекуди із замками, країночка та схожа була на дивний пречудовий сад, де мешканці немовби гуляли задля своєї втіхи, не відаючи тяжкого життєвого клопоту. Кожен знав, що в країні владарював князь Деметрій, але ніхто не відчував його влади, і всі були тим дуже вдоволені. Особи, що полюбляють свободу в усіх її проявах, чудесні краєвиди, лагідний клімат, не могли б вибрати кращої місцини для життя, ніж те князівство, отож і сталося так, що серед інших оселилися тут і прекрасні феї доброго плем'я. Якраз вони були причиною, що майже в кожному селі, а надто в лісах, дуже часто траплялися найприємніші дива і що кожний мешканець країни, захоплюючись і втішаючись ними, щиро вірив у дивовижне і, навіть сам того не відаючи, через те був веселим, добрим громадянином. Ласкаві феї, що тут, серед цілковитого дозвілля, влаштувалися, немов у справжньому Джинністані, охоче б уготували достойному Деметрію вічне життя. Та не мали на те сили. Деметрій помер, і країною став правувати молодий Пафнутій. Ще за батькового життя Пафнутія мучила тиха внутрішня гризота через те, що народ і країна були так жахливо занедбані і знехтувані. Він почав керувати по-справжньому і негайно ж призначив на першого міністра країни свого камердинера Андреса, що якось, коли Пафнутій забув гаманця з грішми в корчмі за горами, позичив йому шість дукатів і тим визволив його з великої халепи.

Андрес прочитав з очей свого пана, що діялося в його душі, припав йому до ніг і скрикнув:

– Пане! Велика година пробила. Ви піднімете цю державу з нічного хаосу до осяйних вершин! Пане! Вас благає найвірніший васал¹. Тисячі голосів бідного нещасного народу зігхають

¹ **Vasál** (латин. слуга) – в Західній Європі феодал, що був залежним від іншого, більш могутнього феодала-сеньйора (сюзерена).

у цих грудях, промовляють цими устами. Пане! Запровадьте освіту!¹

Пафнутій хотів негайно ж видрукувати великими літерами й вивісити на всіх велелюдних місцях едикт², що від цього часу в державі запроваджено освіту і кожен повинен із цим рахуватися.

Та Андрес вигукнув:

– Найславніший владарю! Так нічого не вийде!

– Аякже, мій любий? – запитав Пафнутій. Він схопив свого міністра за петельку, потяг до кабінету й зачинив за собою двері.

– Бачите, – почав Андрес, сівши на низенькому дзиглику насупроти свого князя, – бачите, найласкавіший пане, чинність вашого князівського едикту про освіту може бути в наймерзенніший спосіб зведена нанівець, якщо ми не поєднаємо його ще з деякими заходами, хоч і суворими, але розважністю продиктованими. Перше ніж ми розпочнемо освіту, себто перше ніж вирубаємо навколишні ліси, зробимо річку судноплавною, розведемо картоплю, направимо школи, понасаджуємо тополі та акації, молодь навчимо співати на два голоси вранішніх та вечірніх пісень, прокладемо гостинці й накажемо прищепити віспу, треба буде вигнати з країни всіх людей небезпечних настроїв, що самі не слухаються розуму й інших з глузду зводять. Ви читали «Тисячу й одну ніч», преславний князю, бо я знаю, що його світлість ваш покійний батько, хай йому Господь дарує солодкий спокій у могилі, любив такі згубні книжки і вам у руки давав, коли ви ще їздили на паличці і їли позолочені коржики. Ну от! Із тієї препоганої книги ви, напевне, вже знаєте, найласкавіший пане, про так званих фей, але, мабуть, і гадки не маєте, що чимало тих небезпечних осіб у вашій власній любій країні, ось тут біля самого вашого палацу поселилося та й чинить усілякі неподобства.

– Як? Що ти кажеш? Андресе! Міністре! Феї? У моїй країні? – заволав князь, побілівши, як крейда, і похилившись на спинку крісла.

– Спокійно, мій ласкавий пане, спокійно, якщо ми хочемо розумно розпочати боротьбу з цими ворогами освіти. Авжеж! Я їх називаю ворогами освіти, бо тільки вони, знехтувавши добрістю

¹Іронічний натяк на слова героя драми Шиллера «Дон Карлос» маркіза Пози, який звертався до короля Філіппа із закликом запровадити свободу думки.

²Едікт (латин. оголошення) – за доби Середньовіччя та раннього Нового часу в окремих країнах указ монарха чи Папи.

вашого небіжчика батька, призвели до того, що наша люба країна ще й досі залишається у цілковитій темряві. Вони бавляться таким небезпечним ділом, як творення див, і не бояться під назвою поезії ширити потаємно отруту, яка робить людей зовсім нездатними до слугування освіті. Потім, у них такі обурливі протиполіційні звичаї, що вже тільки через це саме їх неможливо терпіти в жодній культурній державі. Ось, наприклад, вони дійшли до такого зухвальства, що, коли їм тільки заманеться, гуляють собі у повітрі, позапрягавши у візки голубів, лебедів, ба навіть і крилатих коней! От я й питаю, найласкавіший пане, чи ж варто вводити якісь там акцизні податки, коли в державі є особи, що мають можливість кожному легковажному громадянину через комин укинути вільного від мита краму до любої вподоби. Отож, ласкавий пане, як тільки буде проголошено освіту – тоді геть усіх фей із країни. Їхні палаци хай оточить поліція, їхнє небезпечне майно конфіскуємо, а самих фей, як волоцюжок, виженемо геть на їхню батьківщину, що, як вам, найласкавіший пане, з «Тисячі й одної ночі» відомо, зветься Джинністан.

– Але, Андре, – повів далі князь, – чи прихильний до них народ не буде ремствувати?

– І на це також, – сказав Андре, – і на це також знаю я засіб. Не всіх фей, ласкавий пане, ми випровадимо до Джинністану, деяких затримаємо в себе, але не тільки відберемо в них усяку можливість шкодити освіті, а навпаки, вживемо всіх засобів, щоб перетворити їх на корисних членів освіченої держави. Якщо вони не захочуть узяти пристойний шлюб, то зможуть десь під суворим наглядом заходитися коло якоїсь корисної справи – плести на армію шкарпетки під час війни абощо. Зверніть увагу, найласкавіший пане, коли феї отак вештатимуться поміж людьми, то люди дуже скоро зовсім перестануть у них вірити, а це буде найкраще. Що ж до різного причандалля, яке належить феям, то воно піде в князівську скарбницю, а голуби та лебеді, як коштовна печеня, – на князівську кухню. А крилатим коням ми обріжемо крила, поставимо на годівлю в стайні, які запровадимо разом з освітою, і спробуємо таким чином їх одомашнити й перетворити на корисних тварин.

Пафнутій був страшенно задоволений із пропозицій свого міністра, і вже на другий день було запроваджено все, про що між ними мовилося.

Самий лише Господь відає, як сталося, що фея Рожабель-верде, єдина з усіх, за кілька годин до того, як запровадили

освіту, довідалася про все і встигла випустити своїх лебедів на волю і приховати свої магічні трояндові кущі та інші коштовності. Вона знала навіть, що її вирішено залишити в країні, і хоч дуже нерадо, а скорилася.

Коли чудесний квітучий гай, де стояв покинутий палац феї Рожабельверде, було вирубано і Пафнутій, даючи приклад, особисто прищепив віспу всім телепням у найближчому селі, фея запопала таки князя в лісі, через який він із міністром Андресом вертався до свого замку. Тут вона дотепною мовою, а переважно деякими зловісними фіглями, які їй пощастило приховати від поліції, так загнала князя на слизьке, що він Христом-Богом благов її вдовольнитися єдиним у країні, а тому найкращим притулком для панночок, де вона, незважаючи на едикт про освіту, могла б порядкувати, як собі схоче.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Дозволь же мені, мій ласкавий читальнику, відпровадити тебе в Керепес до будинку професора Моша Терпіна саме тоді, коли він закінчив свої лекції. Один із-поміж того потоку студентів одразу приверне твою увагу. Ти помітиш стрункого юнака років двадцяти трьох або чотирьох, із темних блискучих очей якого промовляє жвавий і ясний розум. Його погляд можна було б назвати майже сміливим, коли б не мрійна туга, що легким серпанком лягла на бліде обличчя і пригасила жагуче проміння очей. Його сурдут¹ у талію з довгими полами із чорного тонкого сукна, облямованого оксамитом, був пошитий майже на давньонімецький зразок; до сурдута дуже личив вишуканий, білий, як сніг, мереживний комірець, а також оксамитовий берет, що покривав гарного темно-каштанового чуба. А личив йому той прекрасний одяг через те, що він усім своїм серцем і зовнішнім виглядом – ходою, поставою і поважним обличчям – наче справді належав до любих старожитніх часів; і то була не манірність, що часто виявляється в дріб'язковому мавпуванні погано витлумачених зразків і так само погано витлумачених претензій сучасності. Цей молодик – не хто інший, як студент Бальтазар, дитина поштивих і заможних батьків, скромний, розумний, пильний до роботи юнак, про якого я тобі, о мій читальнику, багато дечого маю розповісти в цій дивній історії, що оце саме надумав написати.

¹ Сурдút, сюрту́к – чоловічий верхній одяг.

Усі студенти пішли на фехтувальний майданчик, а замислений Бальтазар подався прогулятися гаєм. Його товариш Фабіан відмовляв його вештатися лісом, як меланхолійний філістер. На що Бальтазар відповів, що товариш хоче повернути його на свій ґиби і схожий на придворного лакузу, який хотів вилікувати достойного принца Гамлета.

Та як вони вступили нарешті в холодок запахущого лісу, як зашепотіли, немовби в тоскному зітханні, куші, як задзвеніли вдалині чудові мелодії шумких потоків і співи лісових птахів, збудивши луну в горах, Бальтазар тоді раптом став і, широко розводячи руки, немовби хотів любовно обійняти дерева й куші, вигукнув:

– О, тепер мені знову гарно, невимовне гарно!

Фабіан трохи збентежено подивився на товариша, ніби не розуміючи, про що йдеться, і зовсім не знаючи, що йому робити. Тоді Бальтазар схопив його за руку і скрикнув захоплено:

– Правда ж, брате, і твоє серце розкрилося, і ти також збагнув блаженну таємницю лісової самотності?

– Я не зовсім тебе розумію, милий брате, – відповів Фабіан, – та коли ти думаєш, що прогулянка в лісі на тебе впливає сприятливо, то я цілком із тобою згоден. Я й сам люблю гуляти, особливо в гарному товаристві, коли можна вести розумну й повчальну розмову. Наприклад, справжня вітиха прогулятися за містом із нашим професором Мошем Терпіном. Він знає кожну рослинку, кожну травинку, як вона зветься, до якого класу належить, і розуміється добре на вітрах та погоді.

– Досить, – скрикнув Бальтазар, – прошу тебе, досить! Ти зачепив те, що могло б мене розлютити, коли б я не мав тут такої розради. Коли професор починає говорити про природу, у мене душа розривається. Його так звані досліди здаються мені огидним глумом з божественного ества, подих якого обвіває нас у природі і збуджує в найпотаємніших глибинах нашої душі найсвятіші почування. Частенько брала мене охота потрощити всі його склянки, всі колби, все причандалля, коли б не думка, що мавпа однаково не перестане гратися з вогнем, поки не обсмалить собі лап. Мені тоді здається, наче будівлі хочуть завалитися на мою голову, невимовний жах гонить мене геть із міста. Але тут душа моя відчуває солодкий спокій. Лежачи на квітчастій галявині, я дивлюсь у далеку небесну блакить, а наді мною, над веселим лісом лунуть золоті хмарки, немов чудові мрії з якогось далекого світу, повного невимовної радості.

– Ет! – вигукнув Фабіан. – Це знову давня пісня про тугу та блаженство, про гомінкі дерева та лісові струмочки. Усі твої вірші рясніють цими приємними речами, і їх гарно слухати, вони можуть бути навіть корисні, якщо не шукати в них чогось більшого. Але скажи мені, мій чудесний меланхолікусе, коли тебе лекції Моша Терпіна справді так дратують і сердять, то чого ж ти на кожну з них бігаєш, чого жоднісінької не пропустиш, хоча й, ніде правди діти, сидиш на них мовчазний і заціпенілий, із заплученими очима, як сновида?

– Не питай мене, – відповів Бальтазар, – якась невідома сила тягне мене кожного ранку до Терпінового дому.

– Ха-ха! – весело засміявся Фабіан. – Ха-ха-ха! Як гарно, як поетично, як таємниче! Невідома сила, що вабить тебе до Терпінового дому, ховається в синіх очах прекрасної Кандиди! Що ти по самі вуха закоханий у гарненьку професорову доньку, всі ми знаємо давно, а тому й пробачаємо твої фантазії, твою безглузду поведінку. Бо ж у закоханих завше так.

Фабіан взяв свого друга під руку й швиденько подався з ним далі. Тільки-но вийшли вони з гущавини на шлях, що пролягав серединою лісу, як Фабіан помітив удалині коня без вершника, що в хмарі куряви мчав просто на них.

– Агов! – скрикнув він, уриваючи свою мову. – Агов! Либонь, та проклятушка шкапа схарапудилась і скинула свого їздця. Треба її впіймати і відшукати вершника в лісі.

Сказавши це, він став посеред дороги. Шкапа підбігала чимраз ближче, і вже можна було помітити, що по обидва її боки теліпаються ботфорти¹, а на сидлі вовтузиться й рухається щось чорне. Раптом коло самого Фабіана розляглося голосне й довге:

– Тпр-р-р-р! Тпр-р-р-р!

Тієї ж миті коло його голови майнула пара ботфортів, і якась чудернацька маленька річ покотилася йому під ноги. Велика коняка стала, наче вкопана, і, витягнувши шию, почала обнюхувати свого малюсінького господаря, що борсався в піску, аж поки насилу звівся на ноги. Голова в недоростка ховалася між високими плечима, а великий горб на спині та на грудях, довгі павучі ніжки надавали йому вигляду настромленого на виделку яблука, на якому вирізано чудернацьку пику.

¹ **Ботфóрти** (фр. *bottes fortes*) – кавалерійські чоботи з високими халявами і пришитими клапанами (розтрубами), що закривають коліно.

Коли Фабіан побачив перед собою дивну маленьку потвору, він голосно зареготав. Та недоросток, сердито натягнувши на самі очі берета, якого щойно підняв із землі, пронизав Фабіана лютим поглядом і запитав грубим, хрипким голосом:

– Чи це дорога на Керепес?

– Так, добродію! – лагідно й поважно відповів Бальтазар і подав недоросткові знайдені ботфорти.

Та марно той намагався взутися в них. Він раз у раз спотикався і, стогнучи, падав у пісок. Бальтазар поставив ботфорти рядком, легенько підняв малого їздця вгору і так само легенько спустив його вниз, встроївши йому ніжки в широкі й важкі ботфорти. З гордим виглядом, одну руку вперши в бік, а другу приклавши до берета, малий вигукнув:

– Gratias¹, мій пане! – і, підійшовши до коня, взяв його за вуздечку. Та знову ж таки, дарма він намагався дістати стремено й видряпатися на коня. Бальтазар так само поважно й лагідно підійшов до нього й підсадив у стремено. Та недоросток, мабуть, занадто розігнався в сідло, бо в ту мить, коли він хотів сісти, перекинувся і впав із другого боку додолу.

– Не так спритно, найласкавіший мосє! – вигукнув Фабіан, вибухнувши знову шаленим сміхом.

– Чорт вам найласкавіший мосє, а не я! – люто крикнув курдупель, обтрушуючи пісок з одягу. – Я студіозус, і коли й ви також, то ви образили мене, сміючись у вічі! Тому завтра в Керепесі мусите зі мною битися!

– Бісова ковінка! – скрикнув Фабіан, і далі сміючись. – Оце-то відчайдушний студент, хлопець хоч куди, і хоробрий, і про студентську честь дбає!

Сказавши це, він підняв малого вгору, хоч як той опирався й відбрикувався, і посадовив на коня, що весело заіржав і миттю почвалав геть зі своїм господарем. Фабіан аж за боки взявся і мало не луснув зі сміху.

– Жорстоко, – сказав Бальтазар, – висміювати людину, що її природа так жажливо скривдила, як цього малого вершника. Коли він справді студент, то ти мусиш із ним битися, ще й до того на пістолях, хоча це й суперечитиме всім академічним звичаям, бо на рапірах чи шаблях, ясна річ, він не зможе.

– Як поважно, – сказав Фабіан, – як поважно й сумно ти все це сприймаєш, мій любий Бальтазаре. Мені й на думку ніколи

¹ Дякую (латин.).

не спадало глузувати з каліцтва. Але скажи мені, чи ж личить такому горбаневі з мізинчик завбільшки сидіти на коні, через шию якого він і не визирне? Чого він уліз у такі величезні ботфорти? Чого натягнув таку вузесеньку куртку з безліччю китичок, шнурків та інших цяцьок? Чи личить йому носити той чудернацький оксамитовий берет? Чи сміє він так бундючитись та пишатися? Чи сміє він звертатися до нас таким по-варварському хрипким голосом? Чи сміє, питаюсь я, і чи не маю я права поглузувати з нього, як із справжнісінького блазня? Але мені треба бігти, я мушу подивитися на веремію, яка зчиниться на вулицях, у місті, коли той лицар-студіозус в'їде до міста на своєму баскому коні. І Фабіан щодуху подався через ліс до міста. [...]

Закоханий Бальтазар зустрів в гаю Мота Терпіна з дочкою. Професор запросив юнака до себе.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Коли Фабіан прийшов до міста, він думав, що на всіх вулицях дорогою до «Крилатого коня» почує лише гучний регіт глядачів. Та ба! Не сталося нічого. Усі люди йшли собі спокійно й поважно. Так само поважно походжали на плацу перед «Крилатим конем» та розмовляли поміж собою студенти, що мали звичку тут збиратися. Фабіан вирішив, що курдупель, мабуть, не попав сюди, аж раптом помітив, кинувши погляд на подвір'я заїзду, що до стайні саме повели дуже примітного горбаневого коня. Він підбіг до першого, що трапився йому, знайомого й запитав, чи не проїжджав тут часом чудернацький недоросток. Той нічогісінько про нього не знав, як не знали й усі інші, кому Фабіан розповідав тепер, що сталося між ним та горбанем, нібито студентом.

Усі дуже реготали, а проте запевняли, що такої дивовижі, як він описує, тут не чувано й не бачено. Але, щоправда, хвилини десять тому два дуже стрункі вершники на чудових конях прибули до заїзду «Крилатий кінь».

– А чи не сидів один із них на коні, якого щойно відведено до стайні? – запитав Фабіан.

– Аякже, – сказав знайомий, – звісно, сидів. Він був невеличкий на зріст, але тендітної постави, з приємними рисами обличчя і найкращими в світі кучерями. До того ж він показав себе прегарним їзцем, бо скочив з коня так спритно, з такою гідністю, ніби найкращий стаєнний нашого князя.

– І не згубив своїх ботфортів? – скрикнув Фабіан. – Не скотився вам під ноги?

– Боронь Боже, – відповіли всі в один голос, – боронь Боже!

Фабіан не знав, що й сказати. Коли це на вулиці з'явився Бальтазар. Фабіан кинувся до нього і, тягнучи за собою, розповів, що той курдапель, якого вони спіткали перед міською брамою і який упав з коня, щойно прибув сюди, і всі його вважають за гарного стрункого юнака та чудового їздця. [...]

Бальтазару і Фабіану не вдалося переконати перехожих, що вершник, який прибув до міста, – огидний карлик. Дорогою додому Бальтазар проговорився, що отримав запрошення на літературний вечір до професора. Коли мова зайшла за Кандиду, Фабіан сказав, що і вдачею, і натурою вона не підходить Бальтазару.

Кандида, хоч би на чию думку, була вродлива, як намальована, з променистими очима, що аж серце пронизували, з пухкими рожевими губками. Щоправда, я забув, біляві чи каштанові були в неї коси, що їх вона прегарно заплітала й химерно вклала на голові, тільки дуже добре пам'ятаю їхню дивну особливість: що довше на них, було, дивишся, то вони ставали темніші. Це була струнка, висока на зріст, легка в рухах дівчина, сама лагідність і грація, особливо у веселому товаристві, а за всіма тими принадами вже не дуже й помічалось, що руки та ноги в неї могли б бути трохи й меншенькі. До того ж Кандида читала Гетевого «Вільгельма Мейстера», Шіллерові вірші та «Чарівний перстень» Фуке¹ і встигла вже забути майже все, про що там писалось. Вона цілком пристойно грала на фортепіано, навіть часом підспівувала до своєї гри, танцювала франсези² та гавоти³ й записувала папір гарним чітким письмом. А коли вже вам хочеться у цієї милої дівчини конче знайти й вади, то хіба що вона мала занижкий голос, дуже тісно шнурувалася, довго рада з нового капелюшка та забагато їла тістечок із чаєм.

Кандида з натури була сама веселість і безжурність, тому їй над усе подобалися розмови, що линули на легких, тендітних крилах невинного гумору. Вона щиро сміялася з усього смішного, ніколи не зітхала, хіба що негода псувала задуману прогулянку або, незважаючи на всю обережність, плямилася нова шаль. Але в ній прозиало, як був на те справжній привід,

¹ **Фуке Фрідріх де ля Мот** (1777–1843) – німецький романтик, автор лицарських романів і ліричних творів. На сюжет його романтичної поеми «Ундіна» Гофман написав оперу.

² **Франсез** – один із варіантів бального танцю, поширеного в Німеччині та Росії у XVIII–XIX ст.

³ **Гавот** – старовинний французький танець.

глибоке внутрішнє почуття, що ніколи не переходило в банальну чулість, отож, можливо, мені чи тобі, любий читальнику, – бо ми не належимо до мрійників, – ця дівчина була б саме до вподоби. А з Бальтазаром справа стояла інакше. Однак скоро повинно було виявитися, чи мав рацію Фабіан у своїх пророкуваннях, чи ні!

Не дивина, що Бальтазар із великого неспокою та з невимовно солодкого хвилювання не міг цілу ніч заснути. Геть захоплений образом коханої, він сів до столу і скомпонував чимало пристойних, милозвучних віршів, де описав свій стан у містичному оповіданні про соловейкове кохання до пурпурової рожі. Він надумав узяти їх із собою на літературне чаювання до Моша Терпіна, щоб там при першій нагоді вразити беззахисне Кандидине серце.

Фабіан посміхнувся, коли, зайшовши в умовлений час до свого приятеля, застав його таким причепуреним, як ніколи.

Серце в Бальтазара затремтіло з захоплення, коли в Терпіновім домі назустріч йому вийшла Кандида, одягнена в давньонімецький дівочий стрій, привітна й зваблива в погляді й у слові, у всій своїй істоті, як, зрештою, і завжди.

«Моя ти дівчино-чарівниченко!» – зітхнув Бальтазар у глибині душі, коли Кандида, сама Кандида, піднесла йому філіжанку гарячого чаю. А Кандида подивилася на нього променистими очима й промовила:

– Ось ром і мараскін¹, сухарі й коржики, любий пане Бальтазарє! Призволяйтеся, будь ласка, беріть, що вам до вподоби!

Та замість того, щоб хоч глянути на ром чи мараскін, сухарі чи коржики, а не те що призволятися, захоплений Бальтазар не годен був одвести очей, повних болісного смутку й найщирішого кохання, від милої дівчини і марно шукав слів, якими б міг висловити найглибші почуття своєї душі.

Професор відрекомендував товариству пана Цинобера, який мав студіювати право в Керепеському університеті. Бальтазар упізнав в ньому чудернацького курдупля, якого зустрів напередодні біля міської брами. Коли він поцікавився, чи не забився він, падаючи з коня, Цинобер заверещав, що він – найкращий їздець і навчає верховій їзді солдатів та офіцерів. Раптом курдуплі полетів шкереберть під ноги Бальтазару. Студент кинувся допомогти йому і доторкнувся до голови. Цинобер заверещав.

¹ **Мараскін** – різновид десертного лікєру з кислих вишень.

Гості подумали, що то нявчав Бальтазар, який лазив рачки, удаючи з себе кота. Коли всі заспокоїлися, Бальтазар вирішив почитати свої вірші про кохання соловейка до пурпурової рожі. Він палко декламував, виливаючи всю пристрасть свого закоханого серця. Хлопець тремтів від радощів, коли чув зітхання або слова: «Чудово... Надзвичайно... Божественно!». Поема всіх захопила. Та вся слава дісталася Циноберу. Бальтазар розгубився. Навіть Фабіан був переконаний, що вірші написав і читав Цинобер. Найвродливіша дівчина, Кандида, на прохання присутніх, подарувала виродку свій поцілунок. Бальтазар розлютився, а Фабіан сказав, що його товариш ревнує Кандиду і запропонував йому потоваришувати з цим юнаком, бо той, дійсно, заслуговує на похвалу. Як несамовитий, ринувся нещасний Бальтазар темної ночі, крізь бурю й дощ додому. [...]

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Бальтазар отримав від Пульхера листа, з якого дізнався, що справи йдуть щораз гірше: Цинобер став міністром закордонних справ і отримав орден. У розпачі від прочитаного Бальтазар кинувся у лісову гушавину

Уже зовсім смеркло, усі лісові барви зблякли в сірій імлі. Аж раптом щось дивно блиснуло, немовби серед дерев та кущів зійшла вечірня зоря, і тисячі комашок, задзиччавши й зашелестівши, знялись угору на своїх крильцях. Над ним усе ясніше жевріло променисте світло. Він здивовано глянув угору й побачив Проспера Альпануса, що летів до нього на якійсь чудній комасі, трохи схожій на польового коника, розмальованого в найяскравіші барви.

Проспер Альпанус спустився до юнака й сів побіч нього, а тим часом коник полетів у кущі й приєднався до співу, що бринів по всьому лісі.

Доктор торкнувся до юнакового чола чудовою блискучою квіткою, яку держав у руці, і тієї ж миті серце Бальтазарове загорілося новою бадьорістю.

– Ти, Бальтазар, – сказав Проспер Альпанус лагідним голосом, – вельми несправедливий до мене. Так страшно, зрадливо лаєш мене тепер, коли мені пощастило переважити чари, які руйнували твоє життя, коли я, аби тільки швидше тебе знайти, розрадити, сідаю на свого улюбленого стрибунця й лечу сюди з усім, що може послужити тобі на користь. Знай же, що Цинобер – це жалюгідний каліка, син одної бідної селянки, і що зветься він,

власне, малий Цахес. Тільки з пихи узяв він гучне ім'я Цинобер. Патронка фон Рожа-Гожа, чи, власне, славетна фея Рожабель-верде, бо це саме вона й є, знайшла малу потвору на дорозі. Фея так думала: коли природа, немов мачуха, скривдила його, то вона нагородить малого дивним таємничим даром, завдяки якому все, що хтось доброго подумає, скаже чи зробить у його присутності, йтиме на його рахунок, ба навіть сам він у товаристві освічених, розумних, дотепних людей буде шанований як освічений, розумний, дотепний, і взагалі його матимуть за найкращого з тих, серед кого він перебуватиме.

Ці дивні чари сховані в трьох вогненно-блискучих волосках, що тягнуться через малюкове тім'я. Кожний дотик до тих волосків, як і взагалі до голови, для нього болючий, ба навіть згубний. Тому фея і зробила його чуб, з природи рідкий і кострубатий, густим та кучерявим, щоб він захищав малюкові голову, ховав червону смугу і зміцнював чари. Кожного дев'ятого дня фея сама зачісувала малюкові кучері магічним золотим гребінцем, і та зачіска зводила нанівець усі спроби знищити чари. Але гребінець той був знищений міцним талісманом, якого я зумів підсунути добрій феї, коли вона відвідала мене.

Тепер уся річ у тому, щоб вирвати ці вогнисто-червоні волоски, і Цинобер знову перетвориться на ніщо! Тобі, мій любий Бальтазарє, призначено знищити ті чари. Ти сміливий, дужий, спритний. Ти виконаєш цю справу як належить. Візьми це маленьке відшліфоване скельце, підійди близько до малого Цинобера, хоч би де ти його зустрів, пильно подивися через це скельце на його голову і ясно побачиш, як три червоних волоски окремо від решти тягнуться через його голову. Схопи їх міцно, не зважай на пронизливий котячий вереск, який він зчинить, вирви разом усі три і там же на місці спали. Треба всі волоски вирвати разом і негайно їх спалити, а то вони можуть зробити ще всілякого лиха. [...]

Проспер Альпанус повідомив Бальтазара, що покидає Кереспес. Він залишає чималий статок і сільський маєток Бальтазару, що дасть юнакові можливість посвататися до Кандиди, коли будуть знищені чари Цинобера. У маєтку в саду і на городі росте все, потрібне для господарства. На кухні ніколи нічого не збігає і не пригорає. Килими і покриття на меблях ніколи не брудняться, а порцеляна і скло не б'ються. Чарівник дав Бальтазару маленький лорнет, щоб знищити Циноберові чари, і попросив передати Фабіанові табакерку.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Рано-вранці Бальтазар прокрався в Керепес до Фабіана, який був у надзвичайно пригніченому стані. В його кімнаті було повно фраків, курток і сурдуть. Фабіан заприсягся, що він уже повірив у чаклунів та магію, адже, як тільки він виходив на вулицю, рукави його одягу неймовірно зменшувалися. Його звинуватили у вільнодумстві, а ректор пригрозив виключити з університету, якщо Фабіан не з'явиться в пристойному одязі. Потім Бальтазар передав другу табакерку від Проспера Альпануса, з якої випав чудовий фрак. Бальтазар покликав Пульхера, якого побачив через вікно, і розповів йому про те, як можна викрити Цинобера. Референдарій запропонував знищити чари курдупеля під час його заручин з Кандидою.

В освітленій сотнею свічок залі стояв малий Цинобер у пурпурових гаптованих шатах, із великим орденом Зелено-племистого Тигра на двадцяти гудзиках, зі шпагою при боці й плюмажем під пахвою. Поруч із ним – мила Кандида, вбрана як наречена, сяючи юною вродою. Цинобер держав її руку, яку іноді цілував, огидно шкірячись та всміхаючись.

І щоразу Кандидині щоки заливав рум'янець, і вона дивилася на курдупля з найщирішим коханням. Видовисько було, да-лебі, страшне, і тільки через засліплення, яке Цинобер наслав на всіх, ніхто нічого не помічав, не обурювався з його чаклунства, не схопив малого відьмака й не жбурнув у коминак. Навколо молодої пари на шанобливій відстані зібралися гості.

Настав час мінятися обручками. Мош Терпін ступив у коло з тацею, на якій блищали персні. Він відкашлявся, а Цинобер сп'явся навшпиньки, ледь дістаючи до ліктя нареченої. Усі стояли, напружено чекаючи, – аж раптом із сіней долинає якийсь гомін, двері до зали розчиняються навстіж, вскакує Бальтазар, а за ним Пульхер і Фабіан! Вони проштовхуються крізь коло...

– Що це таке, чого треба цим чужинцям? – кричать усі разом.

Князь Барсануф перелякано репетує:

– Повстання! Заколот! Де варта?! – і ховається за коминак.

Мош Терпін упізнає Бальтазара, який проштовхався до самого Цинобера, й кричить:

– Пане студіозусе! Ви знавісніли? Як ви посміли вдертися сюди під час заручин? Викиньте нахабу за двері!

Та Бальтазар, не звертаючи ні на що уваги, вже вихоплює Просперів лорнет і пильно дивиться крізь нього на Циноберову голову. Ніби від дотику електричного струму, Цинобер прониз-

ливо нявчить, аж по всій залі йде луна. Кандида непритомна падає на стілець; тісне коло гостей розпадається. Бальтазар ясно бачить вогненно-блискуче пасемце волосся, підскакує до Цинобера, хапає його, а той відбрикується ніжками, відбивається, дряпається, кусається.

– Держіть, держіть його! – кричить Бальтазар.

Тоді Фабіан і Пульхер хапають виродка так, що він не може й поворухнутись, а Бальтазар, упевнено й обережно схопивши червоні волоски, миттю викидає їх з голови, підбігає до коминка, кидає у вогонь, волоски тріскотять, розлягається страшенний вибух, і всі немов прокидаються зі сну. А Цинобер, насилу підвівшись з підлоги, стоїть і лається, і свариться, і погрожує зараз же схопити й запакувати в найтемнішу темницю нахабних заколотників, що замірилися напасти на священну особу, першого міністра держави! Але всі лише питають одне в одного:

– Звідкіль узявся цей курдупель? Чого треба цій малій почварі?

А карлик і далі скаженіє, як навіжений, тупає ногами й кричить:

– Я міністр Цинобер... я міністр Цинобер... кавалер ордена Зелено-плямистого Тигра з двадцятьма гудзиками!

Усі вибухають шаленим реготом. Недоростка оточують чоловіки, піднімають і перекидають, ніби опуку. Ордєнські гудзики відлітають один за одним, він губить капелюха, шпагу, черевики. Князь Барсануф виходить з-за коминка й наближається до з'юрмлених гостей.

Карлик репетує до нього:

– Князю Барсануфе! Ваша ясновельможностє! Рятуйте свого міністра, свого улюбленця! Держава в небезпеці!

Князь кидає на карлика розлючений погляд і швидко йде до дверей. Мош Терпін заступає йому дорогу, князь хапає його за рукав, веде в куток і вичитує йому, гнівно блискаючи очима:

– І ви насмілилися своєму князеві, батькові вітчизни, влаштувати отут цю безглузду комедію? Ви мене запросили на заручини своєї дочки з моїм достойним міністром Цинобером, а замість свого міністра я бачу тут огидну потвору, на яку ви натягли пишний одяг! Ви знаєте, добродію, що це державна зрада, за неї слід було б вас суворо покарати, коли б ви не були заплішеним дурнем, якому місце в божевільні? Я відбираю у вас посаду генерального директора природничих справ і забороняю вам усі подальші студії в моїй винниці. Бувайте!

І він прожогом вискочив геть.

А Мош Терпін, тремтячи з люті, кинувся на карлика, схопив його за довгого кострубатого чуба й потяг до вікна.

– Геть звідси! Я тебе вишпурну у вікно, мерзенний, паскудний виродку, що так безсоромно пошив мене в дурні й відібрав у мене найбільше щастя в житті!

Він уже хотів викинути малого у відчинене вікно, але доглядач зоологічного кабінету, що теж був на заручинах, блискавично підскаочив і вихопив його з Терпінових рук.

– Стривайте! – скрикнув він. – Стривайте, пане професоре, не важтесь на князівську власність. Це не потвора, це *muscetes Beelzebub, simia Beelzebub*¹, що втік із музею.

Та коли доглядач узяв почвару на руки й пильно роздивився, він сердито крикнув:

– Що я бачу! Це ж не *simia Beelzebub*, це поганий, огидний домовик! Тьху!

І він кинув малого на середину зали. Під гучний глузливий регіт гостей курдупель дременув, рохкаючи й репетуючи, до дверей, униз сходами, і побіг чимдуж додому, не помічений навіть своїми слугами.

Тим часом, поки все це робилось у залі, Бальтазар пішов до тієї кімнати, куди, як він довідався, віднесли непритомну Кандиду. Він упав їй до ніг, цілував їй руки, називав найніжнішими іменами. Аж ось вона, глибоко зітхнувши, прокинулась і, побачивши Бальтазара, радісно скрикнула:

– Нарешті, нарешті ти тут, мій любий Бальтазаре! Ах, я мало не вмерла з туги, з кохання! І все мені вчувалася пісня солов'я, від якої в пурпуровій рожі серце сходило кров'ю!

І вона розповіла, забувши про все навколо, як мучив її страшний сон, як їй здавалося, немов біля її серця лежить огидна потвора, що їй вона мусить подарувати своє кохання, бо інакше не може. Потвора так уміла перекинутися, що була схожа на Бальтазара. Правда, коли вона пильно думала про Бальтазара, то знала, що те чудовисько – не він, але знову ж не могла збагнути, чому саме їй здавалося, що вона мусить кохати потвору задля Бальтазара. [...]

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Рано-вранці у міністровім домі вчинився ґвалт. Якесь стара селянка, одягнута в убогу святкову сукню, просилася до свого

¹ Мавпа Вельзевула з чіпким хвостом (латин.).

синочка, до малого Цахеса. Швейцар сказав, що це будинок міністра Цинобера, а серед служників такого немає. Жінку прогнали. Тоді вона сіла на кам'яних сходах будинку з іншого боку вулиці, не зводячи погляду з Циноберових вікон. Люди почали збиратись навколо неї. Вони побачили у вікні курдулля, перевішеного орденською стрічкою і почали реготати. Між тим, пішла чутка, що це справді крихітка Цахес, який брехнею і ошуканством проліз нагору, прибравши собі горде ім'я Цинобер. Люди почали вибивати двері у міністрів будинок, Цахесові довелося сховатися. Коли заколот вщух, Цинобер не вийшов зі свого сховку. Камердинер помітив, «що з однієї гарної срібної посудини з вушками, яка завжди стояла біля туалету, бо міністр дуже цінував її, як коштовний подарунок самого князя, стирчать маленькі, тоненькі ніжки». Коли служник його звідти витяг, його вельможність був мертвим.

До кімнати ввійшли панна фон Рожа-Гожа і Ліза. Мертвий Цинобер здавався тепер кращим, ніж будь-коли в житті. На вустах застигла лагідна легенька посмішка. Волосся знову спадало на плечі кучерями, а не куйовдилось. Панна погладила малюка по голові, і миттю в чубі заблищала червона смужечка. Ліза почала плакати і нарікати на свою долю, бо не отримала будинок і гроші, які нажив її син. Фея випроводила жінку і наказала зачекати її, бо хотіла чимось розрадити і допомогти.

Прийшов князь Барсануф з камергерами. Він розчулився, коли побачив мертвого Цинобера. Біля дверей побачив стару Лізу.

Вона повісила на руку кілька вінків золотистої цибулі, такої гарної, що кращої їй бути не може. Князь випадково позирнув на неї, зупинився, скорбота зійшла з його обличчя, він лагідно усміхнувся й промовив:

– Скільки живу на світі, ще не бачив такої чудової цибулі! Вона, мабуть, і на смак найкраща. Ви продаєте її, бабусю?

– Еге ж, продаю, – відповіла Ліза, низько вклоняючись, – продаю, ваша вельможність. З продажу цибулі я й заробляю мізерію нажиток. Вона солодка, як чистий мед. Чи не покуштуєте часом, ласкавий пане?

Князь ретельно обчистив цибулину і трохи покуштував із середини.

– Яка смачна! Яка солодка! Яка міцна! Яка пекуча! – скрикнув він, і очі його радісно заблищали. – Мені здається, що я бачу

перед собою небіжчика Цинобера, який мені киває і шепоче: «Купуйте, їжте цю цибулю, князю, на добро держави!»

Князь наказав, щоб тільки стара Ліза постачала цибулю йому на сніданок. Отак мати малого Цахеса, правда, не розбагатівши, вибилась із злиднів, із усіх нестатків, напевне вже не без допомоги таємничих чарів доброї феї Рожабельверде.

РОЗДІЛ ОСТАННІЙ

Бальтазарове весілля святкували в приміській віллі. І він, і його друзі Фабіан та Пульхер – геть усі дивувалися з Кандидиною надзвичайної краси, з чарівної зваби, що променіла від її вбрання, від усієї її постаті. То справді її оточували чари, бо сама фея Рожабельверде, забувши свій гнів, прибула на весілля як патронка Рожа-Гожа; вона ж таки і вбрала її, та ще й прикрасила найкращими трояндами. Крім того, Рожабельверде подарувала милій нареченій магічне намисто, і відколи вона його наділа, то вже не дратувалася через дрібниці: через погано зав'язаний бант, невдалу зачіску, пляму на білизні тощо. Ця властивість, що йшла від намиста, додавала всьому її обличчю веселості й принади.

Настала ніч, скрізь над парком повисли вогненні райдуги, і стало видно, як усюди пурхають мерехтливі пташки й комахи, і коли вони махали крильми, то сипалися мільйони іскор, сплітаючись у розмаїті чудові фігури, що мінялися, танцювали, гойдалися у повітрі і зникали в кущах. І ще голосніше звучала музика лісу, і таємниче шумів вітерець, доносячи ніжні пахощі.

Бальтазар, Кандида, усі друзі впізнали могутні чари Альпануса, але Мош Терпін, уже сп'янівши, голосно сміявся, будиши певний, що то все витівки оперного декоратора і князевого феєрверкера.

Гучно вдарив дзвін. Блискучий золотий жук спустився, сів на плече Просперові Альпанусові і ніби щось нишком прошепотів йому на вухо. Проспер Альпанус устав зі свого стільця й урочисто промовив:

– Любий Бальтазарє! Мила Кандидо, друзі мої! Я мушу з вами розлучитися!

Із повітря спустилася невеличка кришталева коляса, запряжена блискучими польовими кониками, із срібним фазаном на кóзлах¹.

¹ Кóзли – конструкція з брусів або передок для кучера на візку.

– Прощайте, прощайте! – вигукнув Проспер Альпанус, сів у колясу й полетів угору понад вогненні райдуги. Нарешті його екіпаж став маленькою блискучою зіркою, і вона зникла за хмарами.

Бальтазар, пам'ятаючи поради Проспера Альпануса, розумно користувався чудовим приміським маєтком, справді став добрим поетом. А що й інші властивості маєтку, про які говорив Проспер Альпанус, маючи на увазі ніжну Кандиду, геть усі справдилися, бо Кандида ніколи не здіймала намиста, яке їй подарувала патронка фон Рожа-Гожа на весіллі, то нічого не бракувало, щоб Бальтазар зажив найщасливішим родинним життям, радісним і веселим, яким тільки міг зажити поет із прекрасною молодого дружиною.

Отож казка про малого Цахеса, прозваного Цинобером, тепер справді має цілком щасливий

кінець.

1819

Переклад Сидора Сакидона

1. Де відбуваються події, зображені Гофманом у повісті-казці «Крихітка Цахес...»?
2. Що вам відомо про фею Рожу-Гожу? Як саме вона допомогла Цахесу? Як ви вважаєте, чому фея це зробила?
3. Кого, на вашу думку, можна вважати позитивними персонажами повісті-казки? Як їх зображує автор, яку роль відводить їм у творі?
4. Завдяки чому Цахес досягнув високого становища в князівстві?
5. Кому стала відома таємниця Цахеса, до чого це призвело?
6. Як змінилась доля селянки Лізи після смерті Цахеса, від кого це залежало?
7. Підготуйте розповідь про кар'єрне зростання Цахеса, його причини й наслідки.
8. Знайдіть приклади гротеску в творі.

Федір Іванович Тютчев

(1803–1873)

Яскравий представник золотої доби російської поезії, філософ і лірик Федір Тютчев народився в дворянській родині в Орловській губернії. З дитинства йому прищепили любов до літератури, що й визначило його майбутнє: він вступив до Московського університету на відділення словесності й почав писати вірші.

Здобувши освіту, отримав місце у складі дипломатичної місії в Мюнхені, за кордоном прожив 22 роки. У Баварії він вивчав німецьку філософію, захоплювався романтичною поезією, перекладав російською Шиллера і Гете, друкував власні твори. Саме тоді були написані найвідоміші з його віршів («Весняна гроза», «*Silentium*», «Фонтан» та ін.).

Після появи в часописі «Современник» 16 творів, об'єднаних заголовком «Вірші, надіслані з Німеччини», до Тютчева прийшла слава поета.

Першу поетичну збірку Тютчев надрукував у зрілому віці, 1854 р. У ній він постає неперевершеним майстром високої лірики, здатним у небагатьох словах і точних образах передати потаємну суть природи, глибину почуттів і думок людини, яка безуспішно прагне досягнути сенс буття.

SILENTIUM¹

Мовчи і крийся, і таї

Думки і почуття свої...

Хай у душевній глибині

І сходять, і зайдуть вони,

Мов зорі ясні уночі, –

Милуйся ними і мовчи!

Як серцю виказать себе?

Як іншим зрозуміть тебе?

Ти думку висловиш – і вмиє

Уже неправда в ній дзвенить.

О, не мути джерел ясних;

Мовчи, мовчи, живись од них!

В собі самому жити вмій.

Є цілий світ в душі твоїй

Таємно-чарівничих дум;

Їх заглушить базарний шум,

Їх промінь денний осліпить;

Хай серце слухає й мовчить.

Переклад Юрія Клена

¹ *Siléntium* (латин.) – мовчання, тиша.

* * *

Іще горять в душі бажання,
Ще манить зір краса твоя,
Крізь любі спогади туманні
Іще ловлю твій образ я.

Твій образ милий і прекрасний
Всякденно видиться мені,
І недосяжний, і незгасний,
Немов зоря в височині.

Переклад Максима Рильського

1. Що означає назва твору «Silentium», як ви її розумієте?
2. Визначте тему і основну думку вірша «Silentium». У чому особливість її втілення?
3. Пригадайте, що таке психологічний паралелізм. Як цей прийом застосовує автор у вірші? Прокоментуйте із наведенням цитат.
4. Яким постає ліричний герой вірша «Іще горять в душі бажання...»?
5. Визначте настрій вірша «Іще горять в душі бажання...», аргументуйте свою думку.
6. Визначте розмір вірша.

■ **Афанасій Афанасійович Фет** (1820–1892)

Один із найяскравіших представників школи «чистого мистецтва» в російській поезії XIX ст., поет і перекладач, автор мемуарів Афанасій Фет народився в Орловській губернії, був усиновлений дворянином Шеншиним. Коли йому виповнилося 14 років, він дізнався, що його батьком був німецький чиновник Йоган Фет. Позбувшись дворянських привілеїв, змушений був жити під новим прізвищем. Лише наприкінці життя він домогся права носити прізвище Шеншин, яке вважав рідним, і повернув дворянський титул.

А. Фет отримав добру освіту, навчався в приватному німецькому пансіоні, згодом на відділенні словесності Московського університету. Почав писати вірші ще студентом. Захоплення літературою, класичною філологією визначило його подальше життя. Літературним дебютом стала збірка віршів «Ліричний пантеон» (балади, а також твори, близькі за звучанням до античних віршів).

Продовжував писати, друкуватися в літературних альманахах і під час військової служби, якій віддав понад 10 років.

Після виходу у відставку вивчав праці німецького філософа А. Шопенгауера, перекладав твори Горація, Вергілія, Гете. Поетичним підсумком останнього десятиліття життя поета стали прекрасні зразки філософської, пейзажної, любовної лірики.

* * *

Я прийшов до тебе, мила,	Що до тебе з тим же палом
Розказать, що сонце встало,	Б'ється серце, лється мова,
Що його живуща сила	Що душа, пойнята шалом,
В листі променем заграла, –	Вся тобі служить готова,

І у лісі шохвилини	Що на мене повиває
Кожна брунька оживає,	Щастя, радість відусюди...
І лунає спів пташиний,	Що співатиму – не знаю,
І нове життя буяє;	Але співів – повні груди!

Переклад Миколи Вороного

* * *

Шепіт... Ніжний звук зітхання.	Ночі блиск... Тремтіння тіней...
Солов'їний спів...	Тіні без кінця...
Срібна гра і колихання	Ненастанні, дивні зміни
Сонних ручаїв.	Милого лица...

У хмаринках – пурпур рози.
Відблиск янтаря...
І цілунків пал, і сльози,
І зоря, зоря!

Переклад Максима Рильського

1. Визначте тему вірша «Я прийшов до тебе, мила...». Які почуття зображено у творі?
2. До якого різновиду лірики належить цей вірш? Відповідь аргументуйте.
3. Назвіть зорові та звукові картини, зображені у творі? Визначте їхню роль? Який настрій вони створюють?
4. Яким постає ліричний герой? Як передається його душевний стан?
5. Проаналізуйте художні засоби, до яких звертається поет.
6. Визначте тему вірша «Шепіт... Ніжний звук зітхання...»
8. Яку роль відіграють незакінчені речення, як вони розкривають почуття ліричного героя?
9. Перелічіть частини мови, що переважають у творі. Яку функцію вони виконують?

■ **Волт Вітмен**

(1819–1892)

Один із найвідоміших американських поетів XIX ст. був нащадком перших поселенців із Голландії, які в XVII ст. перебралися в Новий Світ і заснували ферму в Лог-Айленді. Волт Вітмен, старший з-поміж дев'яти дітей, мав успадкувати батькову справу з розведення коней. Проте матеріальна скрута змусила родину перебратися до Брукліна, де Вітмен деякий час вчився в школі. Велика родина потребувала допомоги, тому майбутній поет з 12 років мусив працювати, а весь вільний час присвятив самоосвіті, відкрив для себе геній Шекспіра, твори європейських і американських романтиків.

Вітмен сповідував ідеї демократії, мріяв про появу в США вільної людини, вихованої на принципах свободи і народовладдя. Його пізніші публіцистичні твори відображають розчарування в буржуазній демократії.

Тяжка хвороба прикувала Вітмена до ліжка. Паралізований, він не втрачав оптимізму. Над збіркою «Листя трави» він працював упродовж усього життя, постійно доповнював новими віршами. П'яте видання побачило світ 1872 року, саме тоді Америка відкрила для себе видатного поета Вітмена. До збірки ввійшло 400 різних за обсягом поезій, у яких відбилосся специфічне американське світобачення.

Для Вітмена людина є частиною космосу, і саме з вищими законами природи має вона зв'язатися у своїх діях. Ідеалом для поета слугує сама дійсність, тому він оспівує все, що є частиною Всесвіту. Така концепція людини зумовила назву збірки – «Листя трави» і визначила її центральний твір – поему «Пісня про себе». Вірші та поеми збірки, написані верлібром, мають глибокий філософський зміст і не втрачають своєї актуальності.

ЛИСТЯ ТРАВИ

Скорочено

ПІСНЯ ПРО СЕБЕ

1

Себе я прославляю, себе я оспівую,
І те, що приймаю я, приймете й ви,
Бо кожен атом, котрий належить мені,
так само належить вам.

Я тиняюся, шукаючи свою душу,
На дозвіллі тиняюся влітку, нахилиюся й розглядаю
стебло травинки.

Мій язик, кожен атом моєї крові складається з цього
грунту, з цього повітря;
Народжений тут від батьків, народжених тут батьками,
котрі так само тут народилися,
Я, тридцятисемирічний, без жодної хворості, розпочинаю
І сподіваюся не урватися аж до смерті.
Вірування та вчення, всіма облишені,
Ви відступили убік – але й ви добрі на місці своєму,
і вас не забуто, –
Я прихищаю всі – правильні й хибні, я дозволяю
стверджувати речі щонайризикованіші:
Хай промовляє природа без перешкод з первісною силою.

6

«Що таке трава?» – дитина спитала, повні жмені її мені
простягаючи; –
Що ж міг відповісти я? – сам я знаю про це не більше,
аніж дитина.

Можливо, трава – це прапор моєї вдачі, витканий
на зеленій тканині кольору сподівань.

Чи, може, вона – це хустина Божа,
Напахчений подарунок, зумисне на згадку нам зронений,
З іменням власника десь у куточку – щоб могли ми
побачити і помітити і спитати – чия?

Чи, може, й сама трава – це дитина, немовля, рослинами
виплекане?

Чи, може, вона – ієрогліф, завше один і той самий,
Що означає: «Пускаючи пагони скрізь, де просторо й де
тісно,

Ростучи між чорних та білих народів,
І канука¹, й токахо², і конгресмена, і чорношкірого – всіх
однаково я приймаю, всім я даю одне».

¹ Кану́к – франкоканадієць.

² Тока́хо (амер. сленг) – житель одного з районів Вірджинії.

А зараз вона здається мені прекрасним, непідрізаним
волоссям могил.

Ніжний та обережний я буду з тобою, траво витка:
Можливо, ти проростаєш з юначих грудей,
Можливо, якби я знав тих юнаків, то їх полюбив би,
Можливо, ти ростеш зі старих, чи з немовлят, відірваних
смертю від материнського лона,
І ти вже сама для них – материнське лоно.

Ця трава надто темна, не могла вона вирости з вибілених
сивиною голів материнських,
Вона темніша, аніж побляклі безбарвні старечі бороди,
Надто темна, щоб вирости з вуст ніжно-рожевих.

О, нарешті, я усвідомив: трава промовляє незліченними
языками,
Я усвідомив, що не намарно, із вуст вони проросли.

Як я хотів би переказати для всіх ці свідчення невиразні
про юнаків і дівчат померлих,
Ці свідчення невиразні про старих матерів і батьків, про
немовлят, відірваних смертю від материнського лона.

Що, по-вашому, сталося з юнаками й старими?
А що, по-вашому, сталося з жінками та дітьми?

Вони живі, і їм добре, –
Найменший пагінець свідчить, що насправді смерті немає,
А якби і була вона, то життя вела б за собою – вона ж не
чекає в кінці, щоб життя зупинити,
Вона зникає сама при появі життя.

Все прямує вперед, переходить будь-які межі, нічого не
гине,
І померти – то зовсім інше і краще, ніж будь-хто міг би
подумати.

Докоряє мені, пролітаючи, яструб плямистий – не до
вподоби йому мої балачки й байдикування без діла.

Я теж не приборканий анітрохи,
й мова моя тлумаченню не підлягає, –
Мій варварський крик лунає понад дахами світу.

Остання гнана вітром хмарина дня затримується через
мене,
Вона відкидає мою подобизну за іншими вслід – справ-
дешню, мов кожна тінь, що лягає на пушу,
Вона вмовляє мене стати туманом і присмерком.

Я відлітаю, наче повітря, я розметав свої білі пасма
волосся проти сонця летючого,
Я виливаю плоть свою вихорами, плине вона спініним
клоччям.

Порохві земній себе я заповідаю, щоб прорости травною
любою,
Якщо буду вам знову потрібний – шукайте мене під
підшвами черевиків своїх.

Навряд чи ви зрозумієте, хто я, і що я хочу сказати,
Та все ж я буду для вас добрим здоров'ям,
Очищу й зміцню вам кров.

Не знайшовши мене відразу – духом не підупадіть,
Не заставши мене в одному місці, шукайте в іншому, –
Десь я стою і чекаю на вас.

Переклад Максима Стріхи

1. Поясніть назву збірки Волта Вітмена «Листя трави». Що вона символізує?
2. Схарактеризуйте ліричного героя збірки. Чи тотожний він авторові?
3. У поемі «Пісня про себе» поетичне Я є багатиликим. Наведіть приклади і зробіть узагальнення.
4. Визначте художні прийоми, використані Вітменом, і проілюструйте їх цитатами. Яка їхня роль у творі?
5. Ознайомтеся з визначенням поняття «верлібр» і знайдіть його ознаки у творі.

■ **Стендаль** (1783–1842)

Анрі-Марі Бейль (літературний псевдонім Стендаль) народився в Греноблі, що на півдні Франції, в родині багатого адвоката. Ще дитиною залишився без матері, і його виховував дід Анрі Ганьйон. Саме дідові майбутній письменник завдячує любов'ю до літератури, знайомству з творами Вольтера, Дідро й Гельвеція. У Центральній школі Гренобля Стендаль вивчав математику, філософію, багато уваги приділяв самоосвіті.

1799 року Стендаль переїхав до Парижа, щоб здобути фах військового інженера в Політехнічному училищі, але замість навчання записався добровольцем в армію. Після двох років служби повернувся в Париж, маючи бажання стати письменником. Згодом він знову повернувся на військову службу, в інтендантські війська. Разом з армією Наполеона пройшов дорогами Австрії, Німеччини, Італії. Після поразки Наполеона Стендаль деякий час жив у Італії, яка надихала його до творчості, згодом у Франції. Обіймав посаду консула й довго жив у цих двох країнах.

Перші праці Стендаля присвячені історії живопису, біографіям митиків, він написав також путівники по Італії («Історія живопису в Італії», «Рим, Неаполь і Флоренція в 1817 році» та ін.).

Найвідомішим твором Стендаля є роман «Червоне і чорне» (1830), у якому зображена трагічна доля молодого людини на тлі соціальних суперечностей і класової нерівності Франції XIX ст.

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Хроніка XIX століття

Скорочено

ЧАСТИНА ПЕРША

Правда, сувора правда

Дантон

І. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

Зберіть докупи тисячу людей, – це непогано,

Але у клітці їм не буде весело.

Гоббс

Містечко Вер'єр, здається, наймальовничіше у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолінка здіймаються густолисті каштани. Річка Ду тече долиною за кількасот кроків від руїн укріплення, що його збудували колись іспанці.

З півночі Вер'єр захищений високою горою – одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Верра вкриваються снігом уже за перших жовтневих приморозків. Гірський потік, що впадає в Ду, перетинає Вер'єр і рухає безліч лісопилос; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. [...]

А якщо подорожній хоч на кілька хвилин затримається на головній вер'єрській вулиці, що йде вгору від берега Ду до вершини гори, можна закластися на сто проти одного, що він зустріне високого чоловіка, на вигляд поважного і заклопотаного.

Побачивши його, жителі містечка покvapливо скидають капелюхи. Він кавалер кількох орденів. Одягається цей чоловік завжди в сіре. У нього вже сивувате волосся, високе чоло, орлиний ніс і загалом досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що буває властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражає у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, відчувається, що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння рішуче вимагати плати від своїх боржників і якомога довше не платити власних боргів. [...]

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: цей рік зробив його вер'єрським мером. [...]

III. МАЙНО БІДНИХ

*Доброчесний священик, до того ж не інтриган, –
це провидіння для села.*
Флері

*Пан де Реналь жив у цілковитій згоді зі своєю дружиною,
вони мали трьох синів. Він має намір взяти в дім вихователя.*

[...] – Я неодмінно хочу взяти до себе в дім Сореля, сина лісопилника, – сказав пан де Реналь, – щоб доглядав дітей, бо вони стають надто пустотливі. Він молодий священик чи готується ним стати, добре знає латинь і примусить дітей учитись; у нього, як казав кюре, тверда удача. Я йому платитиму триста франків на наших харчах. Я трохи сумнівався щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордену Почесного легіону¹, який жив нахлібником у Сорелів ніби тому, що він їхній родич. Цілком можливо, що ця людина – таємний агент лібералів. Він казав, ніби наше гірське повітря допомагає йому від ядухи, та хто його знає. Лікар брав участь у всіх італійських кампаніях Буонапарте² і навіть тоді, коли голосували за імперію, він, кажуть, написав «ні». Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому багато книжок, які привіз із собою. Звичайно, мені б ніколи й на думку не спало взяти до дітей тесляревого сина; але наш кюре саме напередодні цієї пригоди, яка нас назавжди посварила, розповідав мені, що молодий Сорель уже три роки вивчає теологію і готується вступити до семінарії, отже – він не ліберал і, крім того, – латиніст. Це буде зручно з усіх поглядів, – провадив пан де Реналь, дивлячись на дружину з виглядом дипломата. – Вально дуже пишається парєю нормандських коней, яких він недавно купив для своєї коляски. Але в його дітей немає гувернера.

– Він ще може в нас перехопити його.

– Виходить, ти схвалюєш мій намір? – мовив пан де Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за щойно висловлену слушну думку. – Отже, справа вирішена.

¹ Одна з найпочесніших нагород, запроваджена Наполеоном у 1802 р. за військові й громадянські заслуги.

² **Буонапарт Наполеон** – Наполеон I Бонапарт (1769–1821), французький полководець та імператор, який певний час називав себе на корсиканський манер.

IV. БАТЬКО І СИН

Чи моя провина в тому, що це так.

Макіавеллі

Син теслі Жульєн Сорель кілька років вивчає теологію, готується до вступу в семінарію, добре знає латинь, за словами кюре, у нього тверда вдача, тож він примусить дітей учитись. Його тішило й те, що в дітей пана Вально, який пишається нещодавно придбаною парою нормандських коней, гувернера немає.

[...] Підходячи до тартака¹, дядько Сорель голосно гукнув Жульєна; ніхто не озвався. Хлопець так заглибився в книгу, що зосередженість навіть більше, ніж гуркіт пилки, заважала йому почути гучний батьків голос. Нарешті, незважаючи на свої літа, старий спритно скочив на розпилювану колоду, а звідти на балку. Сильним ударом він вибив із Жульєнових рук книжку, і вона полетіла в потік; від другого дошкульного удару по потилиці Жульєн утратив рівновагу. Він мало не впав з висоти дванадцяти чи п'ятнадцяти футів на важелі машини, які його розчавили б, але батько на льоту підхопив його лівою рукою.

— Ах ти ледащо! Як ти смієш читати свої проклятущі книжки, коли треба наглядати за пилкою? Читай їх скільки влізе увечері, коли б'єш байди у свого кюре!

Жульєн, геть закритавлений і приголомшений ударом, усе-таки пішов на своє місце біля пилки. На очі йому навернулися сльози — не так від болю, як від жалю, що позбувся улюбленої книжки.

— Злазь, лайдаче, мені треба з тобою побалакати!

[...] Щоки його палали, і він ішов, не підводячи очей. Це був тендітний, невисокий на зріст юнак вісімнадцяти² чи дев'ятнадцяти років, з неправильними, але тонкими рисами обличчя і орлиним носом. Великі чорні очі, які в хвилини спокою виблискували думкою й вогнем, тепер палали найлютішою зневажистію. Темно-каштанове волосся росло так низько, що майже закривало лоб, а коли він гнівався, лице його набирало неприємного виразу. Серед безмежної різноманітності людських

¹ **Тартак** — лісопилний завод, лісопильня.

² Портрет Жульєна Сореля відповідає опису його прототипа Антуана Бертé, молодого семінариста, засудженого й страченого в рідному місті Стендаля Греноблі.

облич не знайдеться, мабуть, другого, позначеного такою разючою своєрідністю. Гнучка й струнка постать свідчила скоріше про спритність, ніж про силу. Ще змалку його надзвичайно бліде й задумливе обличчя викликало в батька передчуття, що син його недовго протягне на цьому світі, а якщо й виживе, то буде тягарем для сім'ї. Усі домашні зневажали його, і він ненавидів своїх братів і батька. У святкових ігрищах на міській площі він завжди був битий.

V. ПЕРЕГОВОРИ

Загаєнням врятував справу.

Еней

– Кажи мені, та не бреш, якщо можеш, сучий грамотію, звідки ти знаєш пані де Реналь, коли ти з нею розмовляв?

– Я ніколи з нею не розмовляв, – відповів Жульєн, – ніколи й не бачив цієї дами, хіба що в церкві.

– Ти, мабуть, задивлявся на неї, підлий нахабо!

– Ніколи! Ви знаєте, що в церкві я не бачу нікого, крім Бога, – додав Жульєн, прикидаючись святенником, бо гадав, що це врятує його від стусанів.

– Ні, тут діло нечисте, – мовив хитрий селяк і на хвилику замовк, – та від тебе, клятий облуднику, нічого не доб'єшся. Ну що ж, я здихаюся тебе, а тартак працюватиме ще краще. Ти якось утерся в довір'я до пана кюре чи ще там когось, і тобі виклопотали тепле місце. Йди складай речі, я поведу тебе до пана де Реналья, ти в нього будеш вихователем дітей.

– А що я за це матиму?

– Харчі, одяг і триста франків платні.

– Я не хочу бути лакеєм.

– Тварюко, та хто тобі каже, щоб ти був лакеєм? Хіба я хочу, щоб мій син був лакеєм?

– А з ким я їстиму? [...]

Дорогою до пана де Реналья Жульєн зайшов у вер'єрську церкву.

Вона була темна й порожня. З нагоди свята всі вікна були запнуті червоною тканиною, і сонячне проміння, проходячи крізь неї, створювало разючий світловий ефект, величний і суворий. Жульєна пройняв трепет. Він був сам у церкві. Хлопець опустився на лаву, яка здалась йому найкращою; на ній був герб пана де Реналья.

На лаві Жульєн помітив клаптик друкованого паперу, немов навмисно покладений тут, щоб його прочитали. Він глянув на нього й прочитав:

«Подробиці страти і останні хвилини життя Луї Жанреля, страченого в Безансоні...»

Папірець був розірваний. На звороті можна було прочитати початкові два слова рядка: «Перший крок».

«Хто міг покласти сюди цей папірець? – подумав Жульєн. – Бідолаха, – додав хлопець, зітхнувши, – його прізвище закінчується так, як і моє...» – І він зібгав папірець.

Коли Жульєн виходив, йому вдалося, що біля кропильниці блищить кров: це була розлита свячена вода, але від червоних завіс на вікнах вона здавалась кров'ю.

Зрештою Жульєнові стало соромно за свій таємний страх.

«Невже я такий боягуз? – сказав він сам до себе. – До зброї!» [...]

VI. КЛОПІТ

Я вже не знаю, хто я і що роблю

Моцарт, «Фігаро»

[...]

– Як ваше ім'я, пане? – спитала вона таким привітним і ласкавим тоном, що Жульєн, сам того не усвідомлюючи, мимоволі пройнявся її чарами.

– Мене звуть Жульєн Сорель, пані; я боюсь, бо вперше в житті входжу в чужий дім; мені дуже потрібне ваше заступництво і ще – щоб ви багато чого прощали мені напочатку. Я ніколи не ходив у школу, – я був занадто бідний. Я ні з ким не розмовляв, крім мого родича, полкового лікаря, кавалера ордену Почесного легіону, і кюре пана Шелана. Він може розповісти вам усе про мене. Брати мене завжди били; не вірте їм, якщо вони гудитимуть мене; даруйте мені, пані, якщо коли-небудь я ненавмисно зроблю щось не так.

Жульєн помалу опановував себе, виголошуючи довгу промову: він розглядав пані де Реналь. Так діє довершена грація, коли вона природна, і особливо коли людина, наділена нею, не підозріває про свою чарівність. Жульєн, який вважав себе знавцем жіночої вроди, тої хвилини поклявся б, що їй не більше двадцяти років. [...]

Тим часом, поки він переживав цю внутрішню боротьбу, пані де Реналь намагалась йому пояснити, як саме слід поводитися

з дітьми. Зусилля, що він над собою робив, знову змусило його збліднути; він сказав якимсь неприродним тоном:

– Присягаю перед Богом, пані, я ніколи не каратиму ваших дітей. [...]

У Сореля також відбулася розмова з паном де Реналем.

– Я хочу, щоб ви не бачились ні з родичами, ні з товаришами, бо для моїх дітей їхні манери не підходять. Ось вам тридцять шість франків за перший місяць; але я вимагаю від вас слова честі, що ви жодного су з цих грошей не дасте батькові. [...]

– Тепер, пане, – бо за моїм наказом всі вас тут зватимуть паном і ви відчуєте перевагу бути в домі порядних людей, – так ось тепер, пане, не годиться, щоб діти бачили вас у куртці. Чи бачив його хтось із слуг? – спитав пан де Реналь у дружини.

– Ні, мій друже, – відповіла вона, про щось глибоко задумавшись.

– Тим краще. Надягніть оце, – сказав він здивованому юнакові, подаючи йому власний сюртук. – А тепер ходімо до сукняра, пана Дюрана.

[...] Його познайомили з дітьми, і він заговорив до них тоном, що здивував навіть самого пана де Реналья.

– Я тут для того, панове, – сказав він на закінчення своєї промови, – щоб навчати вас латині. Ви знаєте, що значить відповідати урок. Ось перед вами Біблія, – сказав він, показуючи їм маленький томик на одну тридцять другу аркуша, в чорній оправі. – Це історія нашого Спасителя Ісуса Христа, частина, що зветься Новим завітом. Ви завжди будете відповідати мені уроки по цій книзі, а тепер спитайте мене, я вам відповім свій урок. Старший хлопчик, Адольф, узяв книгу.

– Розгорніть її навмання, – провадив Жульєн, – і скажіть мені перше слово першого-ліпшого вірша. Я проказуватиму напам'ять цю святую книгу, що має правити нам усім за приклад у житті, доки ви самі не спините мене.

Адольф розгорнув книгу, прочитав перші слова, і Жульєн проказав напам'ять цілу сторінку з такою легкістю, наче він розмовляв рідною мовою. Пан де Реналь поглядав на жінку з переможним виглядом. Діти, побачивши подив батьків, теж повітрішали оченята. До дверей вітальні підійшов лакей; Жульєн все розмовляв і розмовляв латинню. Лакей спочатку завмер на місці, потім зник. Незабаром на дверях з'явилися покоївка пані й куховарка. Адольф уже встиг розгорнути книгу на восьми

різних сторінках, і Жульєн все читав напам'ять з тією самою легкістю¹. [...]

Слуги все ще стояли біля дверей, і Жульєн вирішив, що іспит слід продовжити.

– Ну, а тепер, – сказав він наймолодшому з хлопчиків, – хай і Станіслав-Ксав'є вкаже мені місце з Святого Письма.

Маленький Станіслав, сповнений гордошів, прочитав сяк-так перше слово абзацу, і Жульєн проказав усю сторінку. На довершення триумфу пана де Реналья в цю мить увійшов пан Вально, власник чудових нормандських коней, і пан Шарко де Можирон, супрефект округи. Ця сцена затвердила за Жульєном право на звання «пан»; навіть слуги не наважились відмовити йому в цьому. [...]

Увечері мало не весь Вер'єр зібрався у пана де Реналья подивитися на диво. Прийшов і пан Вально. Реналь запропонував Жульєну укласти контракт, проте юнак відмовився, не бажав себе зв'язувати на два роки. Мениш ніж за місяць він так поставив себе, що його почав поважати навіть пан Реналь.

VII. СПОРІДНЕНІСТЬ ДУШ²

Вони не вміють серце зворушити, не вразивши його
Сучасний автор

Діти обожнювали Жульєна. Він їх зовсім не любив; думки його були далеко від них. Що б не накоїли ці хлопчаки, він ніколи не втрачав спокою. Холодний, справедливий, байдужий, – хоча його й любили, бо Жульєнове прибуття до певної міри розвіяло в домі нудьгу, – він був добрим вихователем. [...]

Пані де Реналь була одною з тих провінціалок, які при першому знайомстві можуть здатися не дуже розумними.

У неї не було ніякого життєвого досвіду, і вона не вміла підтримувати розмови. [...] Пані де Реналь вистачило здорового глузду, щоб дуже скоро забути всі нісенітниці, засвоєні в монастирі; але вона нічого не набула натомість і лишилася неуком.

[...] До появи Жульєна вона, по суті, цікавилась тільки дітьми. Їхні легкі недуги, прикросі, маленькі радощі поглинали всю чутливість її душі, яка за все життя знала тільки одну палку

¹ Автобіографічна риса. Стендаль також знав Новий заповіт латиною майже напам'ять.

² Назвою для розділу VII слугував роман Ґете «Споріднені душі», який вийшов 1809 р.

любов до Бога, коли перебувала в безансонському монастирі Сакре-Кер.

Хоч вона з гордощів нікому не признавалась у цьому, але кожен напад гарячки в якого-небудь із її синів кидав її в такий розпач, наче дитина вже померла.

Але навіть після стількох років пані де Реналь не могла звикнути до товстосумів, серед яких їй доводилось жити.

В цьому й була причина успіху селянського юнака Жульєна. В симпатії до його благородної і гордої душі вона пізнала якусь солодку втіху, що сяяла принадністю новизни. Пані де Реналь скоро простила йому незнання найпростіших речей, що в її очах робило його ще милішим, простила і грубість манер, яку їй удавалось потроху виправляти. Вона вважала, що Жульєна варто слухати, навіть коли він говорив про щось звичайне, хоч би мова йшла про нещасного собаку, який, перебігаючи вулицю, попав під колеса селянського воза. Страждання тварини викликало б у пана де Реналья тільки грубий сміх, а тут вона бачила, як болісно супляться чорні, так красиво вигнуті брови Жульєна. Потроху їй стало здаватися, що великодушність, душевне благородство і людяність властиві тільки цьому юному абатові. Лише до нього відчувала вона справжню симпатію і навіть захоплення, що їх збуджують ці чесноти в благородних душах. [...]

Пані де Реналь довго обдумувала, як запропонувати без шкоди для самолюбства Жульєна трохи грошей на одяг, але наразилася на гнів гувернера.

VIII. ЖИТЕЙСЬКІ СПРАВИ

Зітхання потайне – завжди глибоке.

Як любо поглядом зустрітись тайкома;

Зирнеш – і враз запаленіють щокі.

Байрон, «Дон-Жуан»

Пані де Реналь довідалась від своєї покоївки, яка страждала через любов до Жульєна, що він не хоче з нею одружуватися. Навіть спадщина, яку нещодавно отримала дівчина, не вплинула на його рішення. Пані де Реналь вирішила поговорити з Жульєном.

[...] На другий день, після сніданку, пані де Реналь віддалася чарівній насолоді – захищати справу своєї суперниці і бачити, як цілу годину Жульєн уперто відмовляється від Елізиних руки і достатку.

Помалу Жульєн вийшов з рамок своїх наперед обміркованих фраз і став досить дотепно відповідати на розважливі умовляння пані де Реналь. Бурхливий потік щастя, що ринув у її душу після стількох днів розпачу, зломив її сили. Вона зомліла. А коли опритомніла і її перенесли в спальню, пані де Реналь звеліла всім вийти, її охопило почуття глибокого здивування.

«Невже я покохала Жульєна?» – спитала вона себе.

З настанням теплих літніх днів родина пана де Реналья пербралася у свій маєток у Вержі. Жульєн весь час проводив з пані де Реналь, намагався зблизитися з нею, але стосунки з жінкою, яка йому подобалася, розцінював як битву, яку треба виграти.

ІХ. ВЕЧІР У МАЄТКУ

«Дідона» пана Герена – чудовий ескіз.

Штробек

[...] Сонце заходило, наближалася вирішальна мить, і Жульєнове серце шалено калатало в грудях. Настала ніч. Він з радістю помітив – і це наче зняло з його грудей величезний тягар, – що ніч буде дуже темна. Теплий вітер гнав небом густі хмари, віщуючи грозу. Подруги довго гуляли. Все, що вони робили того вечора, здавалося Жульєнові якимсь особливим. Молоді жінки тішилися цією душною погодою, що для деяких чутливих натур немов посилює насолоду кохання.

Нарешті всі посідали – пані де Реналь біля Жульєна, а пані Дервіль коло своєї подруги. Думка про те, що він вирішив зробити, заповонила всю увагу Жульєна, і він не знаходив, що сказати. Розмова не клеїлась.

«Невже я буду таким самим нещасним боягузом на першій дуелі, яка мені трапиться?» – казав собі Жульєн; через свою надмірну недовіру і до себе, й до інших він не міг не усвідомлювати, в якому стані зараз перебуває.

Будь-яка небезпека була б для нього не такою страшною, як ця смертельна тривога. Скільки разів він бажав, щоб якась справа примусила пані де Реналь піти з саду додому. Він робив над собою надзвичайне зусилля, і в голосі його почулося хвилювання. Скоро й голос пані де Реналь затремтів, але Жульєн цього не помітив. Жорстока боротьба між обов'язком і неспівісністю була така болісна, що він нічого довкола не помічав. На замковому годиннику вже пробило за чверть десяту, а він і досі ні на що не зважився. Обурений своєю неспівісністю, він сказав сам собі: «Як тільки проб'є десяту годину, я виконаю те,

що цілий день обіцяв собі зробити, – інакше піду до себе й застрелюсь».

Аж ось минула остання мить чекання й тривоги, коли Жульєн уже не тримав себе від хвилювання, і на башті, над його головою, пробило десяту. Кожен удар фатального дзвону відбивався у його грудях, і вони мимоволі здригались.

Нарешті, коли десятий удар пробив і ще відлунював у повітрі, він простяг руку і взяв руку пані де Реналь, – вона відразу покwapливо відсмикнула її. Жульєн, ледве усвідомлюючи, що робить, схопив її знову. Хоч який він був схвилюваний, його вразив крижаний холод руки пані де Реналь. Він судорожно стиснув її в своїй. Ще одне, останнє, зусилля вирватись, і нарешті її рука затихла в Жульєновій руці.

Жульєнова душа сповнилась щастям; не тому, що він любив пані де Реналь, а тому, що нарешті скінчилась жахлива мука. Щоб пані Дервіль нічого не помітила, він вважав за потрібне говорити; голос його зазвучав голосно й упевнено. А голос пані де Реналь, навпаки, тремтів від хвилювання, її подруга вирішила, що вона нездужає, і запропонувала піти додому. Жульєн відчув небезпеку: «Якщо пані де Реналь зараз піде до вітальні, я знов опинюся в тому жахливому становищі, в якому був сьогодні цілий день. Я так мало тримав її руку, що це не можна вважати за завойоване право». [...]

Коли подзвонили до сніданку, Жульєн, начитавшись реляцій великої армії, уже забув про вчорашню перемогу. Спускаючись у вітальню, він весело подумав: «Треба буде сказати їй, що я її кохаю». [...]

XI. ВЕЧІР

Жульєну довелося вислухати докори пана де Реналья, який розсердився, що у дітей цілий ранок не було уроків. За своє приниження Жульєн помстився: ввечері під липою у присутності чоловіка він заволодів рукою пані де Реналь і палко її поцілував. Вигравши ще одну битву, зажадав відпустки на три дні.

XII. ПОДОРОЖ

Жульєн відвідав свого друга, лісоторговця Фуке, розказав про своє життя у пана де Реналья та вчорашню подію. Фуке цінував освіченість і вдачу Жульєна, тому запропонував йому стати компаньоном, підтвердивши розрахунками прибутковість

справи. Пропозиція друга не узгоджувалася з мріями Жульєна, тому він відмовився.

ХІІІ. АЖУРНІ ПАНЧОХИ

Роман – це дзеркало, яке несуть уздовж дороги.

Сен-Реаль

[...] Пані де Реналь невимовно страждала, чекаючи повернення Жульєна. Вона боялася, що юнак залишить їхній дім. Муки її були такими нестерпними, що вона захворіла. Розвагою упродовж цих трьох днів було шиття сукні з модної літньої тканини. Вона підганяла Елізу, щоб та швидше шила. Коли прийшов Жульєн, вона була в новій сукні. Сьогодні вона наділа ажурні панчохи і модні паризькі черевички, хоча зазвичай вона вдягалася просто. [...]

Увечері пані де Реналь сама взяла Жульєна за руку.

[...] «Я ще тому повинен неодмінно домогтись успіху в цієї жінки, – пихато казав собі Жульєн, – що, коли я виб'юся у люди і хтось дорікне мені жалюгідним званням гувернера, я зможу натякнути, що на це мене штовхнуло кохання».

Жульєн знову випустив руку пані де Реналь, потім схопив її й потис. Коли вони опівночі повертались у вітальню, пані де Реналь спитала його тихенько:

– Ви покинете нас і підете звідси?

Жульєн зітхнув і промовив:

– Я мушу піти, бо я вас палко кохаю; це гріх... та ще який гріх для молодого священика!

Пані де Реналь раптом сперлася на його руку так поривчасто, що доторкнулася лицем до гарячої щоки Жульєна. [...]

ХV. КРИК ПІВНЯ

*Любов «амор» зоветься по-латині,
Бува, що й смерть несе вона людині,
Коли закохані терпіть повинні
Гризоти, сльози й муки безупинні.*

Пісенник «Герб любові»

[...] Як тільки вони сіли в саду, Жульєн, не діждавшись навіть, поки стемніє, нахилився до вуха пані де Реналь і, ризикуючи зовсім скомпрометувати її, сказав:

– Пані, цієї ночі, о другій годині, я прийду до вас у кімнату, мені треба вам щось сказати.

Жульєн тремтів від страху – що, як вона згодиться на його домагання? Роль звабника так його гнітила, що якби він міг дати собі волю, то на кілька днів зачинився б у себе в кімнаті, щоб не бачити цих жінок. Він розумів, що вчора своєю «мудрою» поведінкою звів нанівець усі досягнуті напередодні успіхи, і вже й сам не знав, що робити.

Пані де Реналь відповіла на його зухвалу заяву щирим, анітрохи не перебільшеним обуренням. В її відповіді, промовленій майже пошепки, йому виразно почулось «пхе». Пославшись на те, що він має щось сказати дітям, Жульєн пішов у їхню кімнату, а повернувшись, сів біля пані Дервіль, якомога далі від пані де Реналь. Таким чином він позбавив себе можливості взяти її руку. Розмова набула серйозного тону, і Жульєн загалом з честю її підтримував, якщо не рахувати кількох пауз, коли він знову починав ламати собі голову: «Щоб його вигадати, щоб примусити пані де Реналь знову виявити до мене ту прихильність, яка три дні тому дала мені підставу думати, що пані де Реналь моя!»

Жульєн був дуже пригнічений тим майже безнадійним станом, в якому опинились його справи. А проте успіх завдав би йому ще більшої прикrostі.

Коли опівночі всі розійшлися, Жульєн дійшов невтішного висновку, що пані Дервіль його глибоко зневажає і що, мабуть, не кращі почуття і в пані де Реналь.

Годинник на замку пробив другу ночі. Цей звук для нього був немов крик півня, який розбудив святого Петра.

«Я сказав їй, що прийду о другій, – подумав він, підводячись, – нехай я неотеса і невіглас, – яким і має бути селянський син (пані Дервіль мені це добре дала зрозуміти), – але принаймні я не буду легкодухим».

Жульєн мав підстави пишатися своєю мужністю, однак ніколи ще він не силував себе так тяжко. Відчиняючи двері своєї кімнати, він так тремтів, що коліна його підтинались, і довелося прихилитись до стіни.

Він був босий. Підійшовши до кімнати пана де Реналья, він прислухався; за дверима чулось голосне хропіння. Жульєна охопив глибокий розпач. Значить, у нього не було жодного приводу не йти до неї. Але, Боже праведний, що ж він там робитиме?! Він не мав ніякого плану, а коли б і мав, то почував би себе тепер таким розгубленим, що все одно не зміг би його здійснити.

Кінець кінцем, страждаючи в тисячу разів більше, ніж коли б ішов на смерть, Жульєн вийшов у коридорчик, який вів до спальні пані де Реналь. Тремтячою рукою він відчинив двері, що лунко закрипіли.

В кімнаті горіло світло: на каміні стояв нічник; такої біди він не чекав. Побачивши його, пані де Реналь миттю схопилася з ліжка.

– Нещасний! – вигукнула вона.

Обоє розгубилися. Жульєн забув усі свої честолюбні плани і став самим собою; не сподобатись такій чарівній жінці здалося йому найбільшим нещастям. У відповідь на її докори, він кинувся їй до ніг і обхопив руками її коліна. Вона суворо картала його, і він раптом розридався.

Через кілька годин, коли Жульєн вийшов з кімнати пані де Реналь, про нього можна було сказати, висловлюючись мовою романів, що йому не лишалось більш нічого бажати. Справді, кохання, що він до себе викликав, і несподіване враження, яке справили на Жульєна її принади, дали йому перемогу, якої він ніколи не домогся б своїми незграбними хитрощами.

Але навіть у найсолодші хвилини наш герой, будучи жертвою своїх безглузких гордощів, намагався грати роль покори-теля жіночих сердець: він докладав усіх зусиль, щоб зіпсувати те, що було в ньому привабливого. Не помічаючи палких поривів, які він збуджував, і докорів сумління, які ще збільшували їхню силу, він ні на мить не дозволяв собі забути про свій «обов'язок». Він боявся, що потім гірко докорятиме собі й навіки осоромиться, якщо відступиться від ідеалу, який сам собі вигадав. Одне слово, саме те, що робило Жульєна вищою істотою, заважало йому втішатись щастям, яке само ішло йому до рук. [...]

«Боже мій! Так оце й є щастя кохання? Оце й усе?» – така була перша думка Жульєна, коли він повернувся до себе в кімнату. Він був у тому стані здивування й розгубленості, що опановує душу людини, яка тільки що домоглася того, до чого давно прагнула. Вона звикла бажати, але бажати вже нічого, а спогадів вона ще не має. Немов солдат, що повернувся з парад, Жульєн уважно пригадував усі деталі своєї поведінки. «Чи не схибив я в чомусь проти свого обов'язку? Чи добре я зіграв свою роль?»

А яка ж це роль? Роль чоловіка, що звик бути чарівним із жінками.

XVI. НАСТУПНОГО ДНЯ

Зміни, які відбувалися з пані де Реналь, помітила пані Дєрвіль. Вона усіляко намагалася убезпечити подругу від морального падіння. Саме тому, сівши ввечері в саду між пані де Реналь і Сорелем, вона позбавила її можливості потиснути Жульєнові руку чи перекинутися словом. Пані де Реналь хвилювалася, чи не покинув її Жульєн, чи прийде він до неї вночі. Любів Жульєна хоч і була ще пройнята честолобством, проте за декілька днів він відчув, що шалено закохався. Пані де Реналь думала, що життя з Сорелем було б «суцільним раюванням».

XVIII. КОРОЛЬ У ВЕР'ЄРІ

Чи ви справді варті лише того, щоб викинути вас геть, як нечисть, – народ без душі, без крові в жилах?

Казання єпископа в каплиці св. Климента

Третього вересня, о десятій годині вечора, головною вулицею Вер'єра галопом проскакав жандарм, розбудивши всіх у місті. Він сповістив, що його величність король прибуде в неділю, а це було у вівторок. Префект дозволяв, себто наказував, утворити почесний караул, зустріч мала бути урочиста й пишна.

Пан де Реналь був заклопотаний справами, часу було мало, а серед іншого треба було подбати про мундири для почесної варті. З Вержі приїхала пані де Реналь з дітьми і Жульєном.

Жульєн, помітивши занепокоєння пані де Реналь, сам був роздратований, вважаючи, що щастя приймати у своєму домі короля затьмарило її кохання. Охоплена бажанням домогтися для Жульєна місця в почесній варті, пані де Реналь намагалася це влаштувати, водночас не наважувалася розказати коханому. Вона подбала також про новий мундир для нього, а пан Вально, який хоч і ненавидів Жульєна, все ж погодився дати одного зі своїх нормандських коней. Щоб догодити маркізові де Ла-Молю, який супроводжує короля, мер подбав, щоб на урочистій релігійній церемонії був абат Шелан, з ним маркіз знайомий тридцять років. У відповідь Шелан зажадав, щоб у релігійній відправі поклоніння мощам його супроводжував як служка Жульєн Сорель.

[...] Почесна варта рушила. Всі милувалися блискучими мундирами, кожен пізнавав то родича, то приятеля. Глузували з полохливості пана де Муаро, що був готовий щохвилини вхопитись за луку сідла. Та ось чиясь зауваження збудило загальну цікавість і змусило забути все інше: перший вершник у дев'ятій

лаві був дуже гарний, стрункий юнак, якого спочатку ніхто не міг впізнати. Раптом почулися обурені вигуки, на обличчях відбився подив, словом – зчинився переполох: у цьому юнакові, що їхав верхи на одному з нормандських коней пана Вально, пізнали хлопчика Сореля, тесляревого сина. [...]

Тим часом предмет усіх цих розмов, Жульєн, почував себе найщасливішою людиною в світі. Сміливий від природи, він тримався на коні краще, ніж більшість юнаків гірського містечка. По очах жінок він бачив, що вони розмовляють про нього.

Еполети його виблискували яскравіше, ніж в інших, бо були нові. Кінь його на кожному кроці ставав дибки; Жульєн не тямив себе з радощів.

А коли вони порівнялися з старою фортецею, і його кінь, злякавшись пострілу маленької гармати, виніс його з лав, – радості його не було меж: якимсь дивом він не впав і після цього почував себе героєм. Він уявляв себе ад'ютантом Наполеона, що мчить в атаку на ворожу батарею. [...]

Жульєн був вражений молодістю єпископа Агдського, перед яким схилялося все місто; він бачив, як щиро молився король, бо стояв за шість кроків від нього. Поруч із королем він помітив невисокого чоловіка з розумними очима і в мундирі з блакитною орденською стрічкою через плече, він здавався погордливым і навіть зухвалим. Це був маркіз де Ла-Моль.

XIX. МИСЛИТИ – ЗНАЧИТЬ СТРАЖДАТИ

*Суєта буденщини заслоняє справжні
муки глибоких пристрастей.*

Барнав

Тяжку хворобу сина пані де Реналь сприйняла як кару за свої гріхи, вона була в розпачі, але пристрасть між закоханими лише розпалювалася.

[...] Невдовзі після того як мерова сім'я повернулася до Вержі, найменший хлопчик, Станіслав-Ксав'є, захворів: пані де Реналь раптом пойняли жахливі докори сумління. Вперше за весь час вона стала дорікати собі за перелюбство послідовно й безжально; немов якимсь чудом їй відкрилося, в який страшний гріх¹ вона дала себе втягти. [...]

– Я все зроблю, – скрикнув він, падаючи їй до ніг, – я все зроблю, все, що ти мені накажеш! Більше мені тепер нічого не

¹ **Перелюб** – за Біблією, один із тяжких гріхів, який віддаляє людину від Бога.

лишається. Мій розум потьмарився, я не знаю, що робити. Покину тебе – ти все скажеш чоловікові, погубиш і себе, і його. Ніколи вже після цього скандалу його не оберуть депутатом. Залишуся – ти будеш думати, що через мене вмер твій син, і сама помреш з горя. Хочеш, спробуємо, я піду звідси? Хочеш, я покараю себе за наш гріх і розлучуся з тобою на тиждень. Піду й переховаюсь там, де ти скажеш. Ну, хоч в абатстві Бре-ле-О. Але заприсягни мені, що ти без мене нічого не скажеш чоловікові. Лише подумай: коли ти признаєшся, мені вже не можна буде повернутись.

Вона обіцяла, Жульєн поїхав, але через два дні вона викликала його назад.

– Без тебе мені несила додержати клятви, яку я дала тобі. Я все розповім чоловікові, якщо тебе не буде тут, якщо ти поглядом не наказуватимеш мені мовчати. Кожна година цього жахливого життя мені здається цілим днем.

Нарешті небо змилосердилось над цією бідолашною матір'ю, Станіслав почав помалу одужувати. Але спокій був порушений, пані де Реналь тепер усвідомлювала весь жах свого гріха і не могла вже знайти рівноваги. Докори сумління не кидали її і стали тим, чим і мусили стати для щирого серця, – життя її було раєм і пеклом водночас: пеклом, коли вона не бачила Жульєна, раєм, коли вона була біля його ніг. [...]

Цей глибокий душевний злам зовсім змінив почуття Жульєна до його коханої. Тепер любов його була вже не тільки захопленням її красою, а гордістю володіння.

Еліза зустріла у Вер'єрі пана Вально, вони обоє ненавиділи Жульєна Сореля і часто пліткували про нього. Покоївка сказала, що пані де Реналь взяла собі гувернера в коханці, зв'язок цей тягнеться давно, тому Жульєн відмовився брати шлюб з нею. В той же день пан де Реналь отримав анонімного листа з докладним описом усього, що відбувається в домі мера.

XX. АНОНІМНІ ЛИСТИ

Жульєн попередив пані де Реналь про лист, який може становити для них загрозу. Пані де Реналь пропонує хитрий план: написати ще один, фальшивий, анонімний лист, який нібито прийшов від пана Вально, у якому той пропонує порвати з селюком, а потім переконати свого чоловіка, що це підступні дії його недруга.

XXI. ДІАЛОГ З ВЛАДАРЕМ

Настав час діяти пані де Реналь, вона обдумала, як віддасть чоловікові виготовлений Жульеном лист. З удаваним обуренням пані де Реналь подала розпечатаного листа, який нібито їй вручив незнайомий чоловік, і сказала, що вимагає, щоб Сореля негайно відіслали до його батька. Вона зберігала непорушний спокій, казала лише те, щоб заспокоїти чоловікову лють. За десертом сухо повідомила Жульенові, що пан де Реналь погодився надати йому відпустку на два тижні, а учнівські роботи йому будуть пересилати у Вер'єр.

XXIII. ПРИКРОЩІ ЧИНОВНИКА

За насолоду ходити весь рік з піднесеною головою дорого заплачено якоюсь чвертю години, що про неї краще мовчати.

Касті

У Вер'єрі цієї осені тільки і розмов було, що про скандальну історію любовного зв'язку пані де Реналь. Елізу, яка залишила дім мера, пан Вально влаштував в іншу поважну родину, що-правда, за меншу платню. Покоївці спало на думку піти на сповідь до колишнього кюре Шелана, а також до нового і розповісти про любовні пригоди Жульєна.

Абат Шелан викликав Жульєна до себе. Він вимагав залишити родину мера і виїхати з Вер'єра на рік, пропонував перебратися до Фуке, або в Безансон навчатися в семінарії. Ще один анонімний лист з відвертими образами й насмішками, який отримав пан де Реналь, пришвидшив розвиток подій. Розлучений мер збирався викликати на дуель Вально, заходився готувати зброю.

[...] Пані де Реналь злякалась, помітивши холодну чоловікову лють, що знову викликала в ній фатальну думку про вдівство, яку їй так важко було відігнати від себе. Вона замкнулася з ним віч-на-віч. Марно умовляла вона його протягом кількох годин – новий анонімний лист зміцнив його рішення. Нарешті вона все-таки добилась того, що його мужній намір – дати ляпаса панові Вально – перейшов у не менш мужнє вирішення – запропонувати Жульенові шістсот франків, щоб заплатити за рік навчання в семінарії. Пан де Реналь, тисячу разів проклинаючи день, коли йому на біду зайшло в голову взяти гувернера, забув про анонімного листа. [...]

Нарешті Жульєн покинув Вер'єр. Пан де Реналь був безмежно щасливий, бо в ту фатальну хвилину, коли він запропонував гроші Жульєнові, той не знайшов у собі сили прийняти таку жертву і категорично відмовився. Пан де Реналь кинувся йому на шию з слізьми на очах. Жульєн просив у нього рекомендаційного листа, і мер від надміру почуттів не міг знайти досить пишних виразів, щоб звеличити всі його чесноти. В нашого героя було заощаджено п'ять л'їдорів, і він збирався позичити стільки ж у Фуке.

Він був глибоко схвилюваний. Але, відійшовши на лє від Вер'єра, де залишив незвичайне кохання, він уже ні про що більше не думав і лише уявляв собі, яке це щастя побачити таке велике місто, справжню фортецю, як Безансон.

Протягом цієї короткої триденної розлуки пані де Реналь була жертвою одної з найжорстокіших ілюзій кохання. Життя її було майже стерпним, бо між її теперішнім становищем і страшним горем, що чигало на неї, мало відбутися ще останнє побачення з Жульєном. Вона лічила години й хвилини, які ще залишились до цього побачення. Нарешті на третю ніч вона почула здалеку умовний сигнал. Подолавши тисячу небезпек, Жульєн прийшов до неї. З цієї хвилини вона могла думати лише про одне: «Я бачу його востаннє».

XXIV. ВЕЛИКЕ МІСТО

Жульєн Сорель був вражений красою Безансона, у костюмі свого друга Фуке він зайшов у кав'ярню, у ньому все видавало провінціала. Жульєн наважився заговорити з дівчиною, яка там працювала, взяв її адресу, запропонував назватися її родичем і сказав, що закохався в неї. Коли ж до кав'ярні завітав високий парубок, стало зрозуміло, що це один із кавалерів Аманди Біне. Розсудливість підказувала Жульєнові не губити церковної кар'єри й утриматися від дуелі з незнайомцем. До поединку він був готовий хоча б з тієї причини, що ніхто не скаже: він злякався нахаби. Дівчина попередила присутніх, що це її родич, його не можна зачіпати. Жульєн зайшов у дешевий готель, щоб перевдягтися у чорне вбрання, а цивільний одяг залишив на зберігання, сподіваючись на можливість інколи залишати семінарію і в ньому відвідувати мадемуазель Аманду.

XXV. СЕМІНАРІЯ

*Триста тридцять шість обідів по вісімдесят
три сантими, триста тридцять шість вечерь
по тридцять вісім сантимів, шоколад для тих,
кому належить; скільки ж можна заробити
на постачанні?*

Безансонський Вально

Ще здаля Жульєн побачив на дверях залізного золоченого хреста. Він повільно наблизився, ноги його підломлювались. Так ось воно, це земне пекло, з якого мені вже не вийти!» Зрештою він наважився подзвонити. Дзвінок розлігся лунко, немов у порожньому приміщенні. Хвилин через десять якийсь блідий, одягнений в чорне чоловік відчинив двері. Жульєн глянув на нього і миттю опустив очі. Дивне обличчя було в цього воротаря. Зіниці його зелених банькатих очей були круглі, немов у кішки; застиглі контури повік свідчили про те, що від цієї людини годі було чекати співчуття; тонкі губи півколом прикривали випнуті зуби. Проте в обличчі не було нічого злочинного, скоріше, воно було позначене тією цілковитою байдужістю, яка викликає в молодій людини найбільший жах. Єдине почуття, яке Жульєн міг прочитати з першого погляду на цьому довгастому обличчі святенника, було найглибше презирство до всього, про що б з ним не заговорили, крім нагороди на небесах.

Жульєн з деяким зусиллям підвів очі; серце його калаталося, а голос тремтів, коли він вимовив, що йому треба бачити пана Пірара, ректора семінарії. Не відповівши ні слова, чоловік у чорному зробив йому знак іти за ним. Вони піднялися на другий поверх широкими сходами з дерев'яними поручнями; криві східці похилились у бік, протилежний од стіни, і, здавалося, ось-ось заваляться зовсім. Маленькі двері, над якими був прибитий великий надмогильний дерев'яний хрест, пофарбований чорною фарбою, насилу відчинились, і воротар завів його до низької темної кімнати з побіленими вапном стінами, на яких висіли дві великі, потемнілі від часу картини. Тут Жульєна залишили самого. Він стояв страшенно пригнічений, серце його шалено билось, він заплакав би, але не смів. Мертва тиша панувала в домі.

За чверть години, що здалися йому добою, воротар із зловісним обличчям знову з'явився в дверях у протилежному кінці кімнати і мовчки подав знак іти за ним. Жульєн увійшов

у кімнату, ще більшу, ніж перша: сюди ледве доходило світло. Стіни теж побілені, меблів майже не було. Тільки в куточку біля дверей Жульєн, проходячи, побачив нефарбоване дерев'яне ліжко, два солом'яні стільці і необбите крісло з ялинових дощок. На другому кінці кімнати, біля віконця з пожовклими шибками й кількома квітками в брудних вазонах, він помітив одягненого в стареньку сутану чоловіка, що сидів біля столу. Вигляд у нього був розгніваний. Він брав із стосика перед собою маленькі квадратні папірці і, написавши на кожному кілька слів, розкладав їх на столі. Він не помічав присутності Жульєна, що стояв нерухомо серед кімнати, там, де його залишив воротар, який пішов, зачинивши за собою двері.

Так минуло хвилин десять: скромно вдягнений чоловік за столом усе писав і писав. Жульєн був такий схвилюваний і наляканий, що йому здавалося: він от-от упаде. Який-небудь філософ, може, й помиляючись, сказав би: «Потворне жахливо діє на душу, створену любити прекрасне».

Чоловік, що писав за столом, підвів голову; Жульєн помітив це не відразу, і навіть помітивши, й далі стояв нерухомий, немов на смерть вражений грізним поглядом. Наче крізь серпанок, Жульєн бачив довгасте обличчя, вкрите червоними плямами, яких не було тільки на мертвотно блідому лобі. Між червоними щокми й білим лобом виблискували маленькі чорні очі, що могли б злякати й найхоробрішого. Густе, гладеньке й чорне, як смола, волосся облягало величезне чоло.

— Ви підійдете сюди чи ні? — нарешті нетерпляче буркнув чоловік.

Жульєн непевною ходою рушив з місця; мало не падаючи і геть пополотнівши, він спинився за три кроки від нефарбованого столика, вкритого квадратними папірцями.

— Ближче, — сказав чоловік у сутані.

Жульєн зробив ще крок і простяг руку, наче шукаючи підтримки.

— Ваше ім'я?

— Жульєн Сорель.

— Ви дуже спізнилися, — сказав той, знов уп'явшись у нього своїми грізними очима.

Жульєн не міг витримати цього погляду: простягнувши руку, немов намагаючись за щось ухопитись, він раптом упав на підлогу.

Чоловік подзвонив. Жульєн утратив тільки здатність бачити й рухатись, але він чув, як до нього хтось підійшов.

Його підняли й посадовили на дерев'яне крісло. Він почув, як страшний чоловік сказав до воротаря:

– В нього, мабуть, падуча¹. Тільки цього бракувало!

Коли Жульєн спромігся розплющити очі, чоловік з червоним обличчям знову писав; воротар зник. «Треба бути мужнім, – сказав сам собі наш герой, – і особливо приховати те, що я почувую (його страшенно нудило). Якщо зі мною щось трапиться, вони бозна-що про мене подумають». Нарешті чоловік перестав писати і, скося глянувши на Жульєна, спитав:

– Ви можете відповідати на мої запитання?

– Так, пане, – сказав Жульєн слабким голосом.

– А! Це добре.

Чорний чоловік підвівся і, висунувши скрипучу шухляду свого ялинового стола, почав нетерпляче шукати в ній якогось листа. Знайшовши його, неквапливо сів і, знов глянувши на Жульєна так, наче хотів відібрати в нього рештки життя, мовив:

– Мені рекомендує вас пан Шелан; це був найкращий кюре в єпархії, добродісна людина, яких мало, і мій друг ось уже тридцять років.

– Отже, я маю честь говорити з паном Піраром, – ледь чутно сказав Жульєн.

– Очевидно, – відказав ректор семінарії, сердито глянувши на нього.

Очиці його заблищали ще дужче, і куточки рота мимоволі сіпнулись.

Це було дуже схоже на пашу тигра, що заздалегідь смакує, яку матиме насолоду, пожираючи здобич.

– Лист пана Шелана короткий, – сказав він, ніби розмовляючи сам із собою. – В наші часи що коротше писати, то краще! Він прочитав уголос:

«Посилаю до вас Жульєна Сореля з нашої парафії, якого я хрестив майже двадцять років тому. Він син заможного теляра, але той нічого йому не дає. З Жульєна вийде чудовий працівник на господньому винограднику. Пам'ять і кмітливість – все в нього є, є й розуміння. Але чи тривале його покликання? Чи щире воно?»

У листі також було прохання надати Жульєну стипендію, він на неї заслуговує, бо може скласти іспити. Абат Пірар

¹ Епілєсія (грецьк. вражати) – захворювання, що спричиняє несподівані припадки та судоми у хворого.

екзаменував Жульєна три години. Розмова велася латиною, Жульєн вразив знаннями з теології, глибоким вивченням Святого Письма. І хоч не все ще було ним засвоєне, проте Пірар був надзвичайно задоволений результатами, застеріг нового семінариста від необдуманих вчинків і наказав відвести його в келію № 103, де знесилений Жульєн проспав до ранку.

XXVI. РІД ЛЮДСЬКИЙ, АБО ТЕ, ЧОГО БРАКУЄ БАГАТІЮ

Я сам-один на білому світі, нікому нема ніякого діла до мене. Всі, хто на моїх очах домагається успіху, – люди безсоромні й черстві, я не можу бути таким. Вони мене ненавидять за мою м'якосердість. Ах, я скоро помру чи то з голоду, чи то горюючи, що люди такі жорстокі.

Юнг

Жульєн похапцем почистив свій одяг і зійшов униз. Він спізнився. Наглядач його суворо вилаяв; не пробуючи виправдатись, Жульєн схрестив руки на грудях і мовив із засмученим виглядом:

– Согрішив, преподобний отче, каюсь.

Такий початок мав великий успіх. Найспритніші з семінаристів переконались, що він не новак у їхній справі. Під час перерви Жульєн побачив, що викликає загальну цікавість. Але семінаристам не вдалося помітити в ньому нічого, крім стриманості й мовчазності. Дотримуючись укладених для себе правил, він розглядав цих триста двадцять одного товариша як ворогів. Найнебезпечнішим з усіх був у його очах абат Пірар.

Через кілька днів Жульєн мусив вибрати собі духівника, йому дали список.

«Е, Боже ж мій, за кого вони мене мають, – міркував Жульєн, – невже вони думають, що я абетки не знаю». І він вибрав абата Пірара.

[...] Перші кроки нашого героя, переконаного в тому, що він діє дуже обережно, були такі ж необачні, як вибір духівника. Введений в оману самовпевненістю, властивою людям з палкою уявою, він приймав свої наміри за факти, а себе – за неперевершеного лицеміра.

Жульєн дуже багато працював, швидко опановуючи знання, дуже корисні для священика, проте відчував себе самотнім.

«Невже мене забули всі на світі?» – думав Жульєн. Він не знав, що пан Пірар одержав і кинув у вогонь кілька листів

з діжонським штемпелем, в яких, незважаючи на найпристойніші форми вислову, прозирала найпалкіша пристрасть. Здавалося, страшні муки каяття борються із коханням. [...]

Відтоді як Жульєн усвідомив свої помилки, довгі вправи з аскетичного благочестя, як, приміром, читання молитов по чотках п'ять разів на тиждень, виконання псалмів у церкві серця Ісусового тощо, все те, що раніше здавалося йому страшенно нудним, тепер стало найцікавішим заняттям. Проте і після багатьох місяців навчання Сорель зберігав вигляд людини, здатної мислити. Більшість семінаристів неприязно ставилася до нього. Листок з адресою Аманди, який викрали з його валізи, став приводом для серйозної розмови з абатом Піраром. Сорелю треба бути ще більш обережним і в своїх діях, і в думках.

XXVIII. ПРОЦЕСІЯ

Всі серця були схвильовані. Здавалося, сам Бог зійшов із неба у ці вузьенькі готичні вулиці, прикрашені й густо посипані піском завдяки старанням віруючих.

Юнг

Жульєн Сорель отримав доручення від абата Пірара, йому треба йти в місто, щоб допомогти абату Ша-Бернару в оздобленні собору до свята, який навіть виписав із Парижа чотирьох оббивальників. Жульєн побачив, що з них небагато користі, сам поліз на драбину.

[...] Абат Ша зачаровано дивився, як він літає вниз і вгору з однієї драбини на другу. Коли всі колони були задраповані адамашком¹, постало питання, як укріпити п'ять величезних китиць із пір'їн на великому балдахіні головного вівтаря. Розкішний вінчик із золоченого дерева підтримувався вісьмома високими витими колонами італійського мармуру. Але щоб дістатись до середини балдахіна над престолом, треба було пройти на висоті сорока футів по старому дерев'яному карнизові, можливо, підточеному шашелем.

Вигляд тієї карколомної доріжки згасив веселий запал паризьких оббивальників; вони поглядали знизу, довго спереча-

¹ Адамашк – однотонна шовкова тканина з дрібним візерунком, вироблялася в Дамаску.

лись, але ніхто не ліз нагору. Жульєн схопив пір'яні китиці і бігцем зліз по драбині. Він гарно прилаштував їх на самому вінчику, посеред балдахіна, а коли спустився вниз, абат Ша-Бернар стиснув його в обіймах:

– Optime! – скрикнув добрий священик, – я розповім про це монсенсьйорові.

Веселі й задоволені, вони поснідали о десятій годині. Абат Ша ніколи не бачив своєї церкви такою гарною.

– Дорогий сину мій, – казав він Жульєнові, – моя мати давала напрокат стільці у цьому величному соборі, – отже, я, так би мовити, годованець цієї великої будівлі. Терор Робесп'єра зруйнував нас, але я – мені було тоді вісім років – вже прислуговував при домашніх відправах, і в ці дні мене годували. Ніхто не вмів краще за мене згортати ризи – ніколи галуни не зімнуться. З того часу як Наполеон відновив церковні відправи¹, я маю щастя порядкувати всім у цій поважній метрополії. П'ять разів на рік я бачу, як вона оздоблюється цими чудовими оздобами. Але ще ніколи вона не була така пишна, як сьогодні, ніколи адамашок не був так добре задрапований, ніколи він так гарно не обгортав колони. [...]

Коли розпочалася урочиста процесія, заклопотаний абат Ша залишив Жульєна приглядати за церквою.

[...] Юнакова душа майже покинула тлінну оболонку, яка тим часом повільно походжала по північному притвору, довіреному її пильності. Жульєн був цілком спокійний, бо пересвідчився, що в сповідальнях немає нікого, крім побожних жінок. Очі його дивились, але нічого не бачили.

А проте він трохи вийшов із забуття, помітивши двох гарно вдягнених жінок, що стояли навколішках, – одна в сповідальні, а друга поруч неї, на низенькій молільній лаві. Жульєн дивився, але не бачив. Та раптом чи то невиразна свідомість своєї відповідальності, чи то захоплення благородною і строгою поставою цих дам змусили його звернути увагу на те, що в сповідальні немає священика.

«Дивна річ, – подумав Жульєн, – чому ці ошатні жінки, якщо вони такі побожні, не моляться перед яким-небудь вуличним вітварем, якщо це світські дами, то чому вони не зайняли місць у першому ряду, у всіх перед очима, на одному з балконів?

¹ Відповідно до підписаної 1801 р. угоди між Наполеоном і Папою Пієм VII надавалася свобода культових відправ, і церква воз'єднувалася з державою.

Як гарно її облягає сукня! Яка грація!» – він уповільнив кроки, щоб краще роздивитися їх.

Почувши серед мертвої тиші Жульєнові кроки жінка, що стояла на колінах у сповідальні, трохи повернула голову. Раптом вона голосно скрикнула і зомліла.

Непритомна, вона похилилась назад, і її подруга, що була поруч неї, кинулась, їй на допомогу. І тої ж миті Жульєн побачив плечі і шию зомлілої дами. Йому впали в очі добре знайомі разки прекрасного намиста з великих перлин. Що сталося з Жульєном, коли він пізнав волосся пані де Реналь! Це була вона. А друга дама, що намагалась підтримати їй голову й не дати жінці зовсім упасти, була пані Дєрвіль. Жульєн, не тямлячи себе, кинувся до них. Падаючи, пані де Реналь могла б потягти за собою і свою подругу, якби Жульєн вчасно їх не підтримав. Він побачив на своєму плечі голову пані де Реналь, її бліде, ніби мертво обличчя. Він допоміг пані Дєрвіль притулити цю чарівну голівку до солом'яного стільця і став навколішки. Пані Дєрвіль обернулась і лише тепер пізнала його.

– Ідіть, пане, ідіть звідси! – сказала вона гнівно. – Коли б тільки вона вас не побачила знову. Ваш вигляд справді мусить жахати її, вона була така щаслива, поки не знала вас! Ваша поведінка мерзенна. Ідіть негайно, йдіть звідси, якщо у вас є хоч трохи сорому! [...]

XXIX. ПЕРШЕ ПІДВИЩЕННЯ

Підійшов час іспитів. Сорель блискуче відповідав на запитання, проте один із екзаменаторів влаштував йому пастку, непомітно перевівши розмову про отців церкви на світську поезію. Жульєн із захопленням цитував Горація і не одразу зрозумів, що гордістю семінарії йому вже не бути. Отримавши 198 результат, він не виявляв своїх почуттів. Через деякий час абат Пірар, якого схиляли подати у відставку, отримав запрошення прийняти одну з найбагатших парафій у передмісті Парижа. За кілька днів після від'їзду абата Пірара листа з вимогою прибути в Париж отримав Жульєн Сорель. Перед від'їздом Сорель таємно відвідав пані де Реналь. Залишити будинок непомітно йому не вдалося, зчинився гвалт, він вистрибнув із вікна, над головою просвистіла куля.

ЧАСТИНА ДРУГА

II. ВСТУП У СВІТ

Смішний, зворушливий спогад: перша вітальня, в яку вступає сам, без підтримки, вісімнадцятирічний юнак. Досить було єдиного погляду жінки, щоб схвилювати мене. Що більше хотів я сподобатись, то незграбнішим ставав: все мені уявлялося в якомусь несправжньому світлі: то я без усяких підстав довірявся комусь, то бачив у людині ворога тільки тому, що вона суворо на мене глянула. Але все-таки серед усіх тих жахливих страждань, породжених моєю неспроможністю, – яким прекрасним був тоді ясний день!

Кант

Жульєн Сорель разом з абатом Піраром прийшли в палац для аудієнції у маркіза де Ла-Моля. Йому там належало працювати.

[...] Жульєн, остовпівши від подиву, спинився серед двору.

– Тримайтесь як слід, – сказав абат Пірар, – вам спадають на думку жахливі речі, і поводитесь ви, як справжня дитина. Хіба ви забули Горацієве «*nil mirari*» (нічому не дивуватись)? Подумайте лишень, коли ви тут оселитесь, усі ці лакеї візьмуть вас на глум. Вони вбачатимуть у вас рівню, несправедливо поставленого вище їх. Під виглядом добродушних порад і бажання допомогти вам, вони подбають, щоб зробити вас посміховиськом.

– Хай лише спробують! – промовив Жульєн, прикусивши губу. До нього знову повернулась уся його недовіра. [...]

Нове місце роботи Сореля не розчарувало.

Через кілька хвилин Жульєн опинився на самоті у розкішній бібліотеці. Яке це було щастя! Щоб ніхто не застав його таким схвилюваним, він забрався в темний куточок і звідти захоплено розглядав блискучі корінці книжок: «І все це я зможу прочитати! – сказав він собі. – Ну, як мені тут могло б не сподобатись? Пан де Реналь вважав би себе навіки збезчещеним, якби зробив для мене соту частку того, що зробив маркіз де Ла-Моль. А тепер подивимось, що тут треба переписати». Покінчивши з роботою, Жульєн насмілювався підійти до книжок. Він мало не збожеволів од радощів, побачивши твори Вольтера. Він побіг і відчинив двері бібліотеки, щоб його не захопили

зненацька. Потім з насолодою розгорнув кожен з вісімдесяти томів. Вони були розкішно оправлені – справжній шедевр найкращого лондонського палітурника. Цього було більш ніж достатньо, щоб захопленню Жульєна не було меж.

Через годину прийшов маркиз, переглянув копії, помітив помилку, зауважив Жульєну щодо правопису. Він мав потребу в надійній людині, тож закралася думка про згаяний на цього молодого абата час. О шостій годині Жульєн мав вийти у вітальню, всі збиралися до столу. Маркіз йому вказав на те, що треба щодня переодягатися о пів на шосту, надівати панчохи. [...]

Сіли за стіл. Жульєн почув, що маркиза комусь зробила суворо зауваження, трохи підвищивши голос. Майже в ту саму мить він побачив молоду, струнку й надзвичайно світлу блондинку. Вона підійшла до столу і сіла навпроти. Вона зовсім не сподобалась йому; проте, уважно придивившись до неї, Жульєн подумав, що ніколи ще не бачив таких гарних очей, які, однак, відбивали велику душевну холодність. Потім Жульєн помітив у них вираз нудьги, як у людини, що спостерігає все і разом з тим пам'ятає, що їй належить бути величною.

У пані де Реналь прекрасні очі, їй часто про це говорили, але в них немає нічого спільного з очима блондинки. У Жульєна було ще надто мало досвіду, щоб зрозуміти, що вогники, які інколи загорялися в очах мадемуазель Матильди, – він чув, що її так називали, – були спалахами глузливості. А коли загорялись очі пані де Реналь, то це був вогонь пристрасті або шляхетного гніву, коли вона чула про який-небудь обурливий вчинок. В кінці обіду Жульєн знайшов слово, яке добре визначало своєрідну красу очей мадемуазель де Ла-Моль. «Вони іскрометні», – подумав він. А загалом вона була надзвичайно схожа на свою матір, яка Жульєнові дедалі більше не подобалась, і він перестав дивитись. Зате граф Норбер здавався йому чарівним в усьому. Жульєн був такий зачарований, що йому б і в голову не прийшло заздрити графові або ненавидіти його за те, що той був багатший і знатніший, ніж він сам.

Маркіз, на думку Жульєна, мав нудьгуючий вигляд. Коли подавали другу страву, він сказав синові:

– Норбере, прошу тебе любити і поважати пана Жульєна Сореля, якого я тільки що взяв до свого головного штабу; я з нього хочу зробити людину, якщо вдасться... [...]

З цієї хвилини він цілком опанував себе, це було для нього не важко, бо він щойно вирішив, що мадемуазель де Ла-Моль

ніколи не може бути жінкою в його очах. А до чоловіків він після семінарії втратив будь-яку повагу, і їм не так легко було залякати його. Жульєн почував би себе зовсім спокійно, якби їдальня не вражала його своїми розкошами. Його ще й досі трохи бентежили двоє великих дзеркал восьми футів заввишки, на які він часом поглядав і бачив у них свого співбесідника, з яким розмовляв про Горація. Як на провінціала, фрази його були не надто довгі. В нього були гарні очі, які спалахували ще яскравіше від неспіливості чи від радості, коли йому щастило вдало відповісти. Він сподобався. Цей своєрідний іспит вніс деяке пожвавлення у занадто поважний настрій за обідом. Маркіз непомітно зробив знак Жульєновому співбесідникові, спонукаючи того натиснути дужче. «Невже він і справді щось знає?» – подумав маркіз.

Відповідаючи, Жульєн висловлював власні міркування і настільки подолав свою неспіливість, що виявив хоч не дотепність – річ недосяжна для того, хто не обізнаний з уживаною в Парижі мовою, – але, в усякому разі, своєрідні думки, висловлені, щоправда, не завжди вишукано і доречно. Крім того, всі переконались, що латинь він знає досконало.

Жульєновим опонентом був член Академії Написів¹, який випадково знав латинь. Пересвідчившись, що Жульєн прекрасно знає літературу, він уже не боявся змусити його червоніти і спробував справді загнати його на слизке. В запалі цього поєдинку Жульєн нарешті забув про розкішне оздоблення їдальні і почав висловлювати про латинських поетів такі думки, яких його співрозмовник ніде не читав. Як чесна людина, академік віддав належне молодому секретареві. На щастя, розмова зайшла про те, чи був Горацій багатомовною чи бідною, був він просто зальотником, влюбливим і безтурботним. [...]

Коли всім набридло розмовляти про поетів, маркіза, яка вважала за свій обов'язок захоплюватись усім, що розважало її чоловіка, зласкавилась глянути на Жульєна.

– За незграбними манерами цього молодого абата ховається, можливо, освічена людина, – сказав, звертаючись до маркізи, академік, що сидів поруч із нею. До Жульєна долинуло кілька слів із цього зауваження.

¹ Академія написів і красномовства заснована в 1663 р. Ж. Б. Кольбєром. Державною установою була проголошена 1701 р. Опікувалася вивченням пам'яток і культурної спадщини.

Хазяйка дому звикла користатися готовими фразами; фразу, сказану академіком про Жульєна, вона засвоїла і похвалила себе за те, що запросила академіка на обід. «Він розважає пана де Ла-Моля», – подумала вона.

III. ПЕРШІ КРОКИ

*Ця неозора рівнина, залита блискучими вогнями,
і тисячні юрби народу засліплюють мій зір.*

*Ніхто мене не знає, всі дивляться на мене звисока.
Я зовсім розгубився.*

Реїна

На другий день з раннього ранку Жульєн переписував листи в бібліотеці, коли раптом туди зайшла через потайні дверцята, добре замасковані корінцями книжок, мадемуазель Матильда. Тим часом як Жульєн захоплено розглядав пристрій, мадемуазель Матильда, здалося, була прикро здивована й збентежена тим, що зустріла його тут. Вона була в папільотках, і Жульєнові її обличчя здалося суворим, погордливим і схожим на чоловіче. Мадемуазель де Ла-Моль нишком брала з батьківської бібліотеки книжки. Через Жульєнову присутність вона даремно з'явилася сьогодні в бібліотеку; це було тим більш прикро, що вона мала взяти другий том «Вавилонської принцеси» Вольтера – гідне доповнення її монархічно-релігійного виховання, справжнього шедевра монастиря Сакре-Кер. Сердешній дівчині вже в дев'ятнадцять років потрібно було щось дотепно-пікантне, щоб роман її зацікавив.

О третій годині в бібліотеці з'явився граф Норбер; він зайшов переглянути газету, щоб мати змогу порозмовляти про політику сьогодні ввечері, і був дуже радий, зустрівши тут Жульєна, про існування якого вже забув. [...]

Під час прогулянки верхи Жульєн випадково впав з коня, про цю подію розказав так невимушено, що завоював прихильність молодих аристократів і, зокрема, Матильди, а маркіз дійшов висновку: «з цього абатика будуть люди».

IV. ПАЛАЦ ДЕ ЛА-МОЛЬ

Жульєн побачив мадемуазель де Ла-Моль, яка прийшла по книжку й чула його розмову з абатом Фрілером. Абат вважав за честь запрошення на обіди за одним столом, для Жульєна це була одна й найтяжчих частин його обов'язків. Він почервонів, а маркіза подумала, що Сорель не народжений, щоб стояти на колінах.

V. ЧУТЛИВІСТЬ І ВЕЛИКОСВІТСЬКА СВЯТЕННИЦЯ

Тут так звикли до банальностей, що будь-яка свіжа думка здається зухвальством. Горі тому, хто в розмові вирізниться оригінальністю.

«Фоблаз»

Жульєн цілковито освоїв нову справу, маркіз був задоволений новим секретарем, водночас стосунки з Норбером і Матильдою були прохолодні. Молодий маркіз зауважував різкуватий тон Сореля. Жульєн, який дещо порушував правила ввічливості, дав собі слово більш ніколи не починати першим розмов із мадемуазель Матильдою. [...]

VII. ПРИСТУП ПОДАГРИ

І я дістав підвищення не за свої заслуги, а тому, що в мого начальника загострилась подагра.

Бертолотті

Маркіз де Ла-Моль через напад подагри кілька тижнів не виходив з дому. Його дружина і донька гостювали у матері маркізи, а молодий граф Норбер інколи заходив до батька, проте, незважаючи на їхні чудові стосунки, розмовляти їм не було про що. Пан де Ла-Моль був змушений вдовольнятися товариством свого секретаря.

– Дозвольте мені, любий Сорелю, подарувати вам синій костюм. Коли ви схочете одягати його й приходити до мене, ви будете для мене молодшим братом графа де Реца, тобто сином мого друга, старого герцога.

Жульєн не зовсім розумів, що це має означати, але того самого вечора з'явився до маркіза в синьому костюмі. Маркіз тримався з ним, як з рівнею. Жульєн мав душу, здатну оцінити справжню чемність, але він досі не уявляв собі її відтінків. До того як маркізові спала на думку ця вигадка, Жульєн заприсягнувся б, що пан де Ла-Моль не міг би бути люб'язнішим. «Який дивний талант», – мимоволі подумав Жульєн, коли він підвівся, щоб іти, і маркіз попросив пробачення, що не може, через свою подагру, провести його. [...] Наступного ранку Жульєн з'явився до маркіза в чорному костюмі, з портфелем і листами, які треба було підписати. Маркіз прийняв його, як і раніше. Ввечері, коли він знову прийшов у синьому костюмі, тон був зовсім інший і такий самий ввічливий, як і напередодні. [...]

Через хворобу, яка затяглася на кілька місяців, маркіз усе більше пізнавав характер свого секретаря, почав давати все складніші доручення, вести ділову документацію. Жульєн відмовився прийняти від маркіза кілька банкнот на знак подяки за сумлінність. Така благородна поведінка розчулила маркіза, він вирішив його віддячити в інший спосіб.

Маркіз відправив Жульєна в Лондон з дрібним дорученням. Після повернення Жульєн в нагороду отримав орден.

[...] Цей орден заспокоїв Жульєнові гордощі; відтепер він розмовляв значно більше, не так часто ображався і не приймав на свій рахунок деякі слівця, може, й справді не досить чемні, але які можуть вихопитись у кожного в жвавій розмові.

Завдяки тому ж таки ордену Жульєн був ушанований дуже дивним візитом: до нього з'явився пан барон де Вально, що приїхав у Париж висловити вдячність міністрові за свій титул і домовитися з ним іще про дещо. Його мали призначити мером Вер'єра замість пана де Реналя.

VIII. ЯКА ВІДЗНАКА РОБИТЬ ЛЮДИНУ ВИЩОЮ

*– Твоя вода не освіжає мене, – сказав
спраглий дух.*

*– А проте це найпрохолодніше джерело
в усьому Діар-Бекірі.*

Пелліко

[...] Жульєн був тепер справжнім денді і цілком опанував мистецтво жити в Парижі. Він тримався з мадемуазель де Ла-Моль з вишуканою холодністю. Здавалося, в нього не збереглося ніяких спогадів про ті далекі часи, коли вона сміялася, розпитуючи його про те, як він упав з коня.

Мадемуазель де Ла-Моль здалося, що Жульєн виріс і зблід. В його постаті й манерах вже не було нічого провінційного; але цього ще не можна було сказати про його мову: вона й досі була надто серйозна й поважна. Проте, завдяки властивій йому гордості, його мова, хоч і надмірно розважлива, не мала в собі нічого догідливого: помітно було тільки, що Жульєн надає великого значення надто багатьом речам. Але відразу можна було сказати, що ця людина не відступить від своїх слів.

Сорель змушений їхати на бал до пана де Ретца разом з Норбером і Матильдою, яка не знала, чим розвіяти свою нудьгу. Про себе Жульєн подумав, що йому дуже не подобається ця довготелеса дівчиця, її пиха і манери.

Жульєна вразила пишнота палацу герцога де Ретца. Було багато людей, молодий абат почув захоплені відгуки про Матильду, якийсь юнак захоплено назвав її королевою балу.

«Коли на думку цих манекенів вона така незвичайна, варто до неї добре придивитись, – подумав він. – Принаймні я зрозумію, що саме вони вважають ідеалом».

Він став шукати Матильду очима, і тут вона глянула на нього. «Мій обов'язок кличе мене», – сказав собі Жульєн, але вже не відчував гіркоти, що виявилась у цих словах.

Жульєн наблизився до Матильди з цікавістю і ще приємнішим почуттям, – хоч це було не дуже втішно для його самолюбства, коли він помітив дуже оголені плечі дівчини.

«Її краса – це краса юності», – подумав він. П'ять-шість молодиків, серед яких Жульєн упізнав і тих, що розмовляли біля дверей, відділяли її від нього. [...]

Матильда нудилася вже від самої думки про майбутнє. Маркізові де Круазнуа нарешті вдалося пробратись до неї. Він заговорив з нею, але вона не слухала, поринувши в думки. Звуки його слів зливалися з гомоном балу. Вона машинально стежила очима за Жульєном, що відійшов від неї з шанобливим, але гордим і незадоволеним виглядом. [...]

Х. КОРОЛЕВА МАРГАРИТА

*Кохання! В яких безумствах навчаєш
ти нас знаходити насолоду!*

Листи португальської черниці

Жульєн тримався холодно з Матильдою, її манірність програвала чарівній природності пані де Реналь, він жалкував, що через свої мрії про Париж по-справжньому не зміг її оцінити. Побачивши одного дня Матильду в жалобному вбранні, Жульєн почув історію, яка стосувалася предків де Ла-Молів. Саме у цей день кілька століть тому за наказом королеви Катерини Медічі¹ відтяли голову Боніфацію де Ла-Молю. Королева Маргарита Наваррська², яка кохала де Ла-Моля, власноруч поховала

¹ Катерина Медічі (1519–1589) – французька королева, одна з найвпливовіших осіб Франції періоду релігійних війн між католиками і протестантами.

² Маргарита Наваррська (1492 –1549) – принцеса, королева; походила з династії Валуа, була в шлюбі з принцем Карлом IV, а після його загибелі – з королем Генріхом Наваррським. Бабуся майбутнього короля Генріха IV. Виявляла прихильність до протестантів. Захоплювалася мовами, красним письменством, її королівський двір став центром духовного життя Франції.

його в одній із каплиць. Це змінило ставлення Жульєна до Матильди, вона вже не здавалася йому черствою, він подовгу з нею розмовляв. Висловив припущення, що було б добре, якби вона закохалася в нього. Йому здається, що він їй подобається.

[...] Та ні, або я збожеволів, або вона упадає коло мене; що холодніше й шанобливіше я з нею поводжусь, то більше вона домагається моєї дружби. Можна було б припустити, що це гра, прикидання, але ж ні, – я бачу, як її очі загоряються, коли я несподівано з'являюся. Невже парижанки уміють так прикидатись? [...]

XI–XIII.

Стосунки Жульєна і Матильди стрімко розвивалися, проте жоден із них не був упевнений у їх щирості. Матильда жалкувала, що вже немає того королівського двору як за часів Медичі, його атмосфера породжувала героїчну пристрасть, тому своє кохання до Жульєна схильна сприймати як кохання Маргарити до прекрасного де Ла-Моля. Відтоді як вона вирішила, що кохає Жульєна, її нудьга розвіялася. Жульєнові інколи здавалося, що Матильда, показуючи свою прихильність, вступила в змову з братом і хоче виставити його посміховиськом перед своїм нареченим.

Жульєн здався до хитроців, повідомив, що він від'їждить у справах, щоб виявити чи це справжні почуття маркізи, чи це гра, наперед погоджена з графом Норбером. Вони обмінюються листами, випробовуючи один одного. Рішучість Жульєна придивитися події на цьому полі битви дала свої результати: Матильда призначила побачення.

[...] «Мені треба порозмовляти з вами; я мушу з вами порозмовляти сьогодні ж увечері; коли проб'є першу годину після півночі, вийдіть у сад, візьміть біля колодязя велику садівникову драбину, підставте її до мого вікна і підніміться до мене. Ніч буде місячна, але байдуже».

XV. ЧИ ЦЕ НЕ ЗМОВА?

Жульєн спочатку вирішив, що не буде відповідати на лист маркізи, а збере валізу й одразу поїде. Думка, що він буде боягузом в її очах, ятрила серце. Його хвилювало не стільки побачення, адже красунь можна знайти багато, він боявся себе знеславити.

XVI. ПЕРША ГОДИНА НОЧІ

*Сад цей був дуже великий, розпланований
з великим, смаком кілька років тому.
Але дерева росли тут з часу вікопомного
Пре-о-Клера, що так уславився за
Генріха III. їм було більше ста років. Від
них віяло чарівним сільським привіллям.*

Мессінджер

[...] Ніч була така ясна, що можна було впасти в розпач. Об одинадцятій годині зійшов місяць; о пів на першу він залив яскравим світлом фасад палацу, що виходив у сад.

«Вона збожеволіла», – думав Жульєн. Пробило першу годину; але у вікнах графа Норбера ще світилося. Ніколи в житті Жульєн не відчував такого страху; зовсім утративши мужність, він бачив у всій цій справі самі тільки небезпеки.

Він пішов, приніс величезну драбину, почекав п'ять хвилин, щоб дати час Матильді змінити своє рішення, і о першій годині п'ять хвилин приставив драбину до вікна. Він піднімався тихенько з пістолетом у руці, дивуючись, що ніхто досі не нападає на нього. Коли він уже наблизився до вікна, воно безшумно відчинилося.

– А ось і ви, пане, я стежу за вами вже цілу годину, – сказала Матильда, явно хвилюючись.

Жульєн був збентежений, він зовсім не знав, як йому поводитись, і не почував ніякого кохання.

З ніяковості він вирішив, що треба бути сміливим, і спробував обняти Матильду.

– Облиште! – сказала вона, відштовхнувши його.

Дуже задоволений тим, що йому дали відсіч, він поспішив роздивитись навколо себе. Місяць світив так яскраво, що тіні в кімнаті мадемузель де Ла-Моль були дуже виразні. «Можливо, тут десь ховаються люди, а я їх не бачу», – подумав він.

– Що це у вас в боковій кишені? – спитала Матильда, радіючи, що знайшла тему для розмови. Вона нестерпно страждала. Скромність, соромливість, такі природні в порядної дівчини, тепер знову заговорили в ній, завдаючи їй страшної муки.

– В мене тут різна зброя, пістолети, – відповів Жульєн теж дуже задоволений, що є про що говорити.

– Треба прибрати драбину, – сказала Матильда.

– Вона дуже велика і можна побити шибки у вікнах вітальні внизу або в антресолях.

– Шибок розбивати не слід, – сказала Матильда, марно намагаючись говорити невимушено. – Мені здається, ви могли б опустити драбину на мотузці, прив'язавши її до першого щабля. В мене тут завжди є запас мотузок.

«Оце так закохана дівчина! – подумав Жульєн, – Як вона на-смілюється казати, що кохає! Ця розміркованість, всі ці заходи обачності досить ясно доводять, що я не переможець пана де Круазнуа, як я по-дурному гадав, а просто його наступник. Та, по суті, хіба не все одно? Хіба я кохаю її? Моя перемога над маркізом у тому, що йому було б дуже неприємно мати наступника, тим більше – в моїй особі. Як зарозуміло дивився він на мене вчора в кафе Тортоні, удаючи, ніби не бачить мене, і з яким лихим виразом нарешті кивнув мені, коли вже було незручно прикидатись!»

Жульєн тим часом прив'язав мотузку до першого щабля драбини і став потихеньку спускати її, перекинувшись назовні через балкон і стараючись, щоб вона не зачепила вікон. «Ось добра нагода вбити мене, – подумав він, – якщо хто-небудь сховався в Матильдиній кімнаті. Але навколо панувала глибока тиша.

Драбина торкнулася землі. Жульєнові вдалося покласти її на клумбу екзотичних квітів, що росли вздовж стіни.

– Що скаже мама, коли побачить, як потолочені її чудові квіти? – сказала Матильда. – Викиньте мотузку, – додала вона спокійно. – Бо важко буде щось заперечити, коли помітять, що вона висить з вікна. [...]

Жульєн пересвідчився, що двері зачинені на всі засуви; йому дуже хотілося зазирнути під ліжко, але він не наважувався; там могли сховатись один чи й два служники. Нарешті, боячись, що пізніше буде докоряти собі за необачність, він все ж зазирнув.

Матильда знов пройнялась болісним почуттям соромливості. Становище здавалося їй жахливим.

– Що ви зробили з моїми листами? – спитала вона нарешті.

Яка чудова нагода розчарувати цих панів, якщо вони десь підслуховують, і уникнути бою!» – подумав Жульєн.

– Перший лист я сховав у величезній протестантській Біблії і відіслав учора з вечірнім диліжансом далеко звідси.

Він навмисне з підкресленою чіткістю розказував усі подробиці, щоб його чули особи, які, можливо, ховалися удвох великих шафах червоного дерева, що їх він не зважився оглянути.

– Інші два на пошті, вони підуть туди ж, куди й перший.

– Боже правий! Навіщо ж така обережність? – спитала здивована Матильда.

«Навіщо мені брехати?» – подумав Жульєн і признався їй в усіх своїх підозріннях.

– Так ось чим пояснюється холодність твоїх листів! – вигукнула Матильда, і в голосі її прозвучала скоріше якась несамоовитість, ніж кохання.

Жульєн не помітив цього відтінку. Почувши це «ти», він розгубився, і всі підозріння його вмиль розвіялись. Він наважився обійняти цю красуню, яка викликала в нього таку глибоку повагу. Його відштовхнули, але не дуже рішуче. [...]

Він почував себе більше враженим, ніж щасливим. Радість, яка час від часу сповнювала його душу, була подібна до радості юного підпоручика, котрому за незвичайний подвиг головнокомандуючий присвоїв чин полковника. Він почував себе на нечуваній висоті. Все, що вчора підносилося над ним, тепер було поруч або навіть нижче. В міру того як щастя Жульєна віддалялося, воно виростало в його очах.

Якщо в Матильдиній душі не з'явилось ніякої ніжності, то тільки тому, що, як це не дивно, в усій своїй поведінці з ним вона корилася лише обов'язкові. Для неї не було нічого несподіваного в подіях сьогоденної ночі, крім горя й сорому, що охопили її, хоч у романах в таких випадках описується безмежне раювання.

«Невже я помилилась, невже я не кохаю його?» – питала вона себе подумки.

XVII. СТАРОВИННА ШПАГА

Серйозним буду я, бо нині сміх осуджується.

Жарти над пороком і ті у нас трактовано за гріх.

Байрон, «Дон-Жуан»

[...] Жульєн був першою любов'ю Матильди, але тоді, як подібна життєва подія надає ніжних ілюзій навіть найсухішим серцям, дівчина поринула в найгіркіші міркування.

«Він має наді мною безмежну владу, бо тримає мене в руках страхом і може мене жорстоко покарати, якщо я виведу його з терпіння». Саме ця думка могла штовхнути Матильду на те, щоб образити Жульєна, бо сміливість була головною рисою її вдачі. Ніщо не могло так оживити її і вилікувати від постійних нападів нудьги, як думка про те, що вона ставить на карту усе своє життя. На третій день, бачачи, що мадемуазель де Ла-Моль не хоче дивитися на нього, Жульєн наважився, явно всупереч її бажанню, піти за нею після обіду в більярдну.

– Ви, очевидно, гадаєте, пане, що набули безмежних прав на мене, – вимовила вона, ледве стримуючись від люті, – бо хочете говорити зі мною всупереч моїй дуже ясно виявленій волі. Чи знаєте ви, що ніхто в світі не зважувався ще на таке зухвальство?

Не можна собі уявити нічого смішнішого, ніж діалог цих двох коханців; самі не усвідомлюючи того, вони пройнялися найпалкішою зненавистю одне до одного. Обоє не відзначалися терплячістю, в той же час обоє звикли поводитись ввічливо, а тому через кілька хвилин вони заявили одне одному, що все між ними скінчено.

– Клянуся вам зберегти вічну таємницю, – сказав Жульєн, – я б ще додав, що ніколи не сказав би вам ані слова, якби ця раптова зміна не пошкодила вашій репутації. – Він шанобливо вклонився і вийшов.

Досі Жульєн без особливих зусиль робив те, що вважав за свій обов'язок. Йому й на думку не спадало, що він насправді закохався в мадемуазель де Ла-Моль. Безперечно, він не кохав її три дні тому, коли його сховали в шафі червоного дерева. Але все раптом змінилося в його душі, відколи він побачив, що вони навіки посварилися.

Безжалісна пам'ять почала малювати йому найменші подробиці тієї ночі, яка насправді залишила його зовсім холодним.

Через день після їхньої розмови і розриву Жульєн мало не збожеволів, змушений признатися собі, що кохає мадемуазель де Ла-Моль. і Жахлива внутрішня боротьба піднялася в його душі після цього відкриття; всі почуття його були збурені. [...]

XXIV. СТРАСБУРГ

Жульєн, виконуючи секретне доручення маркіза де Ла-Моля, пробув у Страсбурзі тиждень. Думки про Матильду не давали спокою. Випадкова зустріч із князем Коразовим, досвідченим у любовних справах, давала надію, що він завоює серце норовливої та гордовитої аристократки. Коразов порадив показово упадати за якоюсь дамою з оточення маркізи де Ла-Моль, двічі на день надсилати їй листи, щоб викликати ревності у коханої. Щоб Жульєн краще опанував мистецтво зваблення, князь віддав йому 53 пронумеровані любовні листи зі своєї колекції. Він також запропонував йому взяти шлюб зі своєю родичкою, за яку дають мільйонне придане. Думка, що він змушений буде залишити Францію і Матильду, для нього була гірше за смерть. Порадами щодо зваблення він вирішив скористатися. Предметом його обожнювання має стати світська красуня пані де Фервак.

XXXII. ТИГР

Жульєн докладав усіх зусиль, щоб виграти двобій із Матильдою. Він витримав бурхливу сцену, яку вона вчинила, довідавшись, що він не лише пише, а й отримує листи від пані Фервак. Жульєн з останніх сил зберігав холодність у стосунках і бачив, як страждає Матильда, проте він дотримувався настанов князя Коразова. Він пам'ятав його слова, що жінка, яку тримають у страху, не буде ставитися з презирством. Звістка про те, що Матильда чекає дитину і що вона тепер його дружина навек, приголомшила Сореля, треба повідомити маркіза де Ла-Моля. Матильда написала батьку великого листа.

XXIII. ПЕКЛО ЛЕГКОДУХОСТІ

Шліфуючи цей алмаз, невмілий гранувальник позбавив його іскрометної гри. За середньовіччя – та що я кажу, ще за часів Рішельє – француз мав силу бажання.

Мірабо

Жульєн застав маркіза розлюченим: мабуть, уперше за своє життя цей вельможа поведився так непристойно. Він засипав Жульєна найбруднішою лайкою, яка тільки спадала йому на думку. Наш герой був здивований, вражений, але його почуття вдячності до маркіза не похитнулось. [...]

– Убийте мене або накажіть вашому лакею вбити мене. Зараз перша година ночі, я прогулюватимусь у саду вздовж внутрішньої стіни.

– Ідіть під три чорти! – крикнув маркіз йому вслід. «Розумію, – подумав Жульєн, – він нічого не мав би проти, якби я позбавив його лакея від клопоту мене вбивати... Ні, хай він мене вбиває, це задоволення, яке я йому пропоную... Але, чорт його бери, я люблю життя... Я повинен жити для мого сина». [...]

XXXIV. РОЗУМНА ЛЮДИНА

Їдучи на коні, префект міркував подумки: «Чому б мені не стати міністром, головою ради, герцогом? – Ось як я повів би війну... а ось яким способом я закував би в кайдани всіляких прихильників нововведень...»

«Глобус»

Жульєн відкрився абату Пірару, який повірив у його щире кохання, надав йому притулок, щоб уберегти від гніву маркіза. Він

майже щодня бачився з Матильдою, яка відкидала всі розважливі пропозиції свого батька: вона буде пані Сорель і скромно житиме з чоловіком у Швейцарії або залишиться з ним у батька в Парижі. Про таємні пологи не хотіла й слухати.

Маркіз де Ла-Моль отримав листа від Матильди, яка благала його приїхати на вінчання з Сорелем, церемонію проведе Пірар. Роздумуючи про непоступливість дочки, маркіз раптом вирішив, що, створивши блискуче становище Сорелю, він убезпечить майбутнє Матильди.

[...] Він дасть йому ім'я одного з своїх маєтків; а чому б не передати йому й титул? Герцог де Шон, його тесть, не раз казав йому після того як його єдиний син був убитий в Іспанії, що хоче передати свій титул Норберу.

«Не можна заперечувати, – Жульєн має виняткові ділові здібності, він сміливий, можливо, навіть видатний, – казав собі маркіз. – Але в глибині його натури я бачу щось страшне. Таке враження справляє він на всіх, отже, тут щось є. [...]»

Лист дочки поставив пана де Ла-Моля перед необхідністю ухвалити нарешті якесь рішення.

«Так-ось, насамперед треба з'ясувати найголовніше: чи не тому наважився Жульєн залицятися до моєї дочки, що він розраховував на мою любов до неї і на мої сто тисяч екю ренти?

Матильда це рішуче заперечує... Е, ні, дорогий пане Жульєн, в цьому питанні я не дозволю себе ошукати.

Що це – справді глибоке раптове кохання чи просто низьке бажання підвестись, домогтись високого становища? Матильда передбачлива, вона відразу зрозуміла, що таке підозріння може згубити його в моїх очах, а тому зробила таке признання, ніби вона перша покохала його...

Невже така горда дівчина забулася б до того, що одверто виявляла б йому своє почуття? Потиснути йому руку в саду, увечері, який жах! Невже в неї не було сотні інших, менш непристойних способів показати йому, що вона його відзначає?

Хто виправдується, той викриває себе. Не вірю я Матильді!..»

Маркізові міркування того дня були куди послідовніші, ніж звичайно. Проте звичка перемогла, і він знову вирішив відтягти справу й написати дочці, бо в них зав'язалося листування з однієї кімнати особняка в другу. Маркіз не наважувався обговорювати це питання з Матильдою й переконувати її. Він боявся піддатись їй і раптом згодитись на все.

Лист

«Стережіться, щоб не наробити нових дурниць; ось Вам патент на чин¹ гусарського лейтенанта на ім'я пана кавалера Жульєна Сореля де Ла-Верне. Ви бачите, що я для нього роблю. Не суперечте мені, не запитуйте ні про що. Хай він виїде протягом доби до Страсбурга, де стоїть його полк. Ось вексельний лист² моєму банкірові; виконуйте беззаперечно».

Кохання й радість Матильди були безмежні. Вона хотіла скористатися з перемоги й негайно відповіла:

«Пан де Ла-Верне кинувся б до Ваших ніг, не тямлячи себе від вдячності, якби він знав про те, що Ви зробили для нього. Але при всій своїй великодушності мій батько забував про мене, – честь Вашої дочки в небезпеці. Чия-небудь нескромність може запламувати її навіки, і тоді двадцятитисячна рента не змиє цієї ганьби. Я пошлю патент панові де Ла-Верне тільки тоді, коли Ви дасте мені слово, що протягом наступного місяця моє весілля відбудеться прилюдно у Віллек'є. Невдовзі після цього терміну, що його я благаю Вас не переступати, Ваша дочка не зможе з'являтися в товаристві інакше, як під ім'ям пані де Ла-Верне. Яка я вдячна Вам, любий тату, за те, що Ви врятували мене від прізвища Сорель...» І таке інше, і таке інше.

Відповідь була несподівана:

«Слухайтеся, або я відмовлюсь від усього. Тремтіть, необережне дівча! Я ще не знаю, що таке Ваш Жульєн, і Вам це відомо ще менше. Хай він їде в Страсбург і виконує свої обов'язки. Про свої даліші наміри сповіщу через два тижні». [...]

Коли вона сказала ввечері Жульєнові, що він тепер гусарський лейтенант, радості його не було меж. Можна собі уявити це, знаючи честолобні мрії всього його життя і його палку любов до свого сина. Зміна імені зовсім приголомшила його.

Отже, – сказав він собі, – роман мій завершений, і я завдячую цим тільки самому собі. Я зумію примусити це горде страхувисько покохати мене, – подумав він, глянувши на Матильду, – її батько не може жити без неї, як вона – без мене».

¹ Патент на чин – особливий документ, за яким оформлялася офіцерська посада.

² Вексель, вексельний лист – документ, у якому містяться безумовні фінансові зобов'язання векселедавця.

XXXV. ГРОЗА

Даруй мені, Господи, посередність!

Мірабо

Жульєн Сорель отримав у подарунок двадцять тисяч франків від пана де Ла-Моля, така щедрість сталася, вочевидь, не без участі абата Пірара, який переказав рекомендацію маркіза витратити їх за рік, а також уникати приводів для глузування. Через кілька днів він був у складі гусарського полку в Страсбурзі.

[...] Жульєн сп'янів від честолюбства, але не від чванливості; він приділяв значну увагу зовнішності; його коні, мундир, лівреї його слуг були в бездоганному порядку, який підтримувався з пунктуальністю, що зробила б честь будь-якому англійському мілорду. Ставши якихось два дні тому, та ще й за протекцією, лейтенантом, він уже підраховував: для того, щоб стати командиром полку у тридцять років, – ніяк не пізніше, як усі видатні генерали, – треба вже в двадцять три мати вище звання, ніж лейтенант. Він тільки й думав що про славу і про свого сина.

І ось саме коли він був у полоні честолюбних мрій, до нього з'явився з листом од мадемуазель де Ла-Моль молодий лакей, що прискакав як посланець.

«Все загинуло, – писала Матильда, – приїздіть якнайшвидше, покиньте все, дезертируйте, якщо треба. Приїхавши, чекайте мене в фіякрі біля садової хвіртки... на вулиці... Я вийду з Вами поговорити, можливо, вдасться провести Вас у сад. Все загинуло і, боюся, назавжди. Покладіться на мене, я буду відданою Вам і стійкою в злигоднях. Я люблю Вас».

Через кілька хвилин Жульєн, діставши в полковника відпустку, що духу мчав із Страсбурга. Але жахлива тривога гризла його й відбирала в нього сили, і, доскакавши де Метца, він не міг далі їхати верхи. Він пересів у поштову карету і з неймовірною швидкістю дістався до призначеного місця біля садової хвіртки палацу де Ла-Моль. Хвіртка розчинилась, і тої ж миті Матильда, забувши всяку обачність, кинулася йому в обійми. На щастя, була тільки п'ята година ранку і на вулиці не було ще нікого.

– Все пропало: батько, боячись моїх сліз, виїхав в четвер уночі. Куди? Ніхто не знає. Ось його лист, читайте. – І вона сіла поруч з Жульєном у фіякр.

«Я міг би пробачити все, крім заздалегідь обдуманого наміру звабити Вас заради Вашого багатства. Ось, нещасна дівчино, ось у чому жахлива правда! Даю Вам слово честі, що ніколи не

погоджусь на Ваш шлюб з цим чоловіком. Я забезпечу йому десять тисяч ренти, якщо він згодиться жити десь далеко, за межами Франції, або, ще краще, – в Америці. Прочитайте листа, якого я одержав у відповідь на своє запитання про нього. Цей соромітник сам запропонував мені написати пані де Реналь. Я більше не читатиму жодного Вашого рядка, що стосується цього чоловіка. Мені остогидли і Париж, і Ви. Рекомендую Вам зберегти в найглибшій таємниці те, що має трапитись. Щиро зречіться цієї підлої людини, і Ви знову знайдете батька».

– Де лист пані де Реналь? – холодно спитав Жюльєн.

– Ось він. Я не хотіла його показувати, не підготувавши тебе.

Лист

«Обов'язок мій перед святою релігією і мораллю примушує мене, пане, зробити надзвичайно тяжкий для мене вчинок; непогрішимий закон наказує мені в цю хвилину завдати шкоди ближньому, але з метою попередити ще більше лихо. Скорбота, яку я почуваю, повинна бути підкорена почуттю обов'язку. Немає сумніву, пане, що поведінка особи, про яку Ви мене просите розповісти всю правду, могла здатись незрозумілою, навіть добропорядною. Від Вас, можливо, вважали за потрібне приховати частину правди або навіть подати дещо в іншому світлі, виходячи з вимог обережності, так само як і релігії. Але насправді поведінка особи, про яку Ви хочете дізнатись, була варта цілковитого осуду навіть у більшій мірі, ніж я можу висловити. Бідний і жадібний, цей юнак прагнув завоювати собі певне становище в світі й вибитися в люди, вдаючись з цією метою до найвитонченішого лицемірства й звабивши слабу й нещасну жінку. Тяжкий обов'язок змушує мене також визнати, що пан Ж... не визнає ніяких законів релігії.

По совісті кажучи, я змушена думати, що одним з його способів домагатись успіху в тому чи іншому домі є зваблення жінки, яка користується в цьому домі найбільшим впливом. Прикриваючись удаваною безкорисливістю й фразами, вичитаними з романів, він прагне одного – оволодіти довірою господаря дому і його багатством. Він сіє скрізь нещастя і вічне каяття...» і таке інше, і таке інше, і таке інше.

Цей лист, дуже довгий і напівзмитий слізьми, був, безперечно, написаний рукою пані де Реналь, і навіть написаний старанніше, ніж звичайно.

– Не смію судити пана де Ла-Моля, – сказав Жульєн, – дочитавши до кінця. – Він вчинив правильно й обережно. Який батько згодився б віддати свою дочку за такого чоловіка?! Прощайте!

Жульєн вискочив з фіакра й побіг до своєї поштової карети, що чекала його на розі вулиці. Матильда, про яку він, здається, забув, зробила кілька кроків слідом за ним, але погляди крамарів, що добре знали її і тепер повиходили з дверей своїх крамниць, примусили її квапливо повернутися в сад.

Жульєн помчав у Вер'єр. [...]

Він приїхав у Вер'єр в неділю вранці і одразу ж зайшов до торговця зброєю, який поздоровив його з несподіваним збагаченням. Ця новина хвилювала все місто.

Жульєн насилу розтлумачив йому, що хоче купити пару пістолетів. Зброяр на його вимогу зарядив їх.

Пролунали три удари дзвона; це добре відомий у французьких селах благовіст, що після різних інших ранкових передзвонів сповіщає про початок обідні.

Жульєн увійшов у нову вер'єрську церкву. Всі високі вікна будівлі були запнуті червоними завісами. Жульєн опинився на кілька кроків позаду крісла пані де Реналь. Вона, здавалось, ревно молилася. Коли він побачив цю жінку, яка так кохала його, рука в нього затремтіла, і він спочатку не мав сили здійснити свій намір. «Не могу, – казав він сам собі, – це понад мої сили».

В цю мить молодий причетник, що слугував священникові, задзвонив до виносу святих дарів. Пані де Реналь похилила голову, яка на хвилину майже сховалася за згортками шалі. Тепер Жульєн не відчував так виразно, що це вона. Він вистрілив з пістолета і промахнувся; вистрілив удруге – вона впала.

XXXVIII. МОГУТНЯ ЛЮДИНА

Але її поведінка така загадкова, а зовнішність така витончена! Хто ж вона?

Шиллер

Жульєна Сореля ув'язнили. До нього в Безансон приїхала Матильда, вона використовувала всі можливості – зв'язки, гроші, щоб на суді його виправдали. Швидко зрозуміла, що всі справи вирішує старший вікарій, тому енергійно взялася здійснювати план порятунку Жульєна: добилася аудієнції у пана де Філера, привезла з Парижа прохання єпископа про помилування. Жульєн був невимовно щасливий, коли дізнався, що пані де Реналь не померла, вона отримала легке поранення і оду-

жує. Ця важлива новина додавала більше шансів на його порятунок. Коли Матильда бачилася з коханим, їй здавалося, що він став вищий, схожий на Боніфація де Ла-Моля, тільки набагато гарніший.

[...] Запалившись почуттям, яким вона пишалась і яке перемогло властиву їй гордість, вона хотіла сповнити кожну хвилину життя якимись надзвичайними вчинками. Всі її довгі розмови з Жульеном були присвячені найдивовижнішим і найризикованішим для неї планам. Тюремники, яким вона щедро платила, дозволяли їй розпоряджатися у в'язниці. Матильдині фантазії не обмежувались тим, що вона жертвувала своєю репутацією; нехай її історія стане відома всьому світові, – їй було байдуже. Вимолити помилювання Жульенові, кинувшись на коліна перед каретою короля, коли вона мчатиме вулицею, притягти увагу монарха, ризикуючи тисячу разів бути розчавленою, – це була ще одна з найменш безумних вигадок, створених її нестримною, палкою уявою. Матильда була певна, що з допомогою своїх друзів, які перебувають при особі короля, вона зможе проникнути в заборонену частину парку Сен-Клу.

Жульєн вважав себе недостойним такої відданості; правду кажучи, він стомився від цього героїзму. Якби перед ним була проста, щира і трохи боязка ніжність, він був би чутливий до неї. А погордливій душі Матильди, навпаки, уява завжди малювала аудиторію, сторонніх.

Серед усіх її тривог, болісних страхів за коханого, без якого їй немило було життя, вона плекала таємне бажання вразити світ своїм надзвичайним коханням, величчю своїх вчинків.

Жульєн гнівався на себе за те, що весь цей героїзм його зовсім не зворушує. Що було б, якби він дізнався про безумства, якими Матильда допікала відданого, але надзвичайно розважливого й обмеженого добрягу Фуке?

Той і сам не знав, що, власне, його дратує у цій відданості Матильди. Адже ж і він ладен був пожертвувати всім своїм майном і піти на яку завгодно небезпеку, аби врятувати Жульєна. Його приголомшувала неймовірна кількість золота, яке розкидала Матильда. Спочатку ці величезні суми викликали повагу в Фуке, бо він ставився до грошей з благоговінням провінціала.

Нарешті він помітив, що плани мадемуазель де Ла-Моль дуже часто змінюються, і тоді з великим полегшенням знайшов осудливе слівце, що визначало цю обтяжливу для нього задачу:

вона була неврівноважена. Від цього епітета до репутації навіженої – найгіршої анафеми¹ в провінції – лиш один крок.

«Як дивно, – міркував якось Жульєн, тільки-но Матильда вийшла з його камери, – що така палка пристрасть лишає мене зовсім байдужим! А лише два місяці тому я її обожаював! Правда, я читав, що наближення смерті робить байдужим до всього, але жахливо почувати себе невдячним і не мати сили змінитися. Виходить, я егоїст?» І він жорстоко докоряв собі за це.

Честолюбство вмерло в його серці, із праху його з'явилося нове почуття – він називав його каяттям у тому, що замахнувся на життя пані де Реналь.

Насправді Жульєн був безтямно закоханий у неї. Йому здавалося незвичайним щастям, коли, zostавшись сам і не боячись, що хто-небудь порушить його спокій, міг вільно віддати-ся спогадам про колишні щасливі дні у Вержі або у Вер'єрі. [...]

XLI. СУД

У країні довго пам'ятатимуть про цей гучний процес. Цікавість до обвинуваченого переходила в схвильоване співчуття, бо його злочин був дивовижний, але не жорстокий. Та хоч би й так, юнак був такий красень! Його блискача, рано обірвана кар'єра ще збільшувала симпатії до нього. «Невже його засудять?» – питали жінки в знайомих чоловіків і, бліднучи, чекали відповіді.

Сент-Бев

Настав день суду. Здавалося, що в Безансон з'їхалася вся провінція, були зайняті всі місця в готелях, вже не було вхідних квитків, на вулицях продавали портрети Жульєна, тільки й розмов було, що про цю справу. Пані де Реналь ще до початку процесу власноруч направила кожному з тридцяти шести присяжних благального листа, переконувала в невинуватості Жульєна, застерігала від кроків, через які може пролитися безвинна кров. Матильда слізно благала про допомогу старшого вікарія.

¹ **Анафема** (грецьк. відлучений, вигнаний) – у християнстві означає відлучення непокаянних грішників від церкви. У переносному значенні – тяжке прокляття, гостре засудження.

Під кінець розмови, коли вона вже виходила, вмиваючись слізьми, пан де Фрілер нарешті покинув свою дипломатичну стриманість і сам, трохи розчулившись, сказав їй:

– Я ручуся за вирок присяжних. З дванадцяти осіб, яким доручено вирішити, чи завинила особа, якій ви протегуєте, в злочині і, головне, – в злочині, обміркованому заздалегідь, я нараховую шестеро друзів, зацікавлених у моєму успіху, а я їм дав зрозуміти, що від них залежить зробити мене єпископом. Барон Вально, якого я зробив мером Вер'єра, має голоси панів де Муаро і де Шолена. Сказати правду, жеребкування дало нам для цієї справи двох дуже неблагонадійних присяжних, але хоч це й ультраліберали, проте у важливих справах вони підкоряються мені, а я передав їм, що прошу голосувати спільно з паном Вально. Мені відомо, що шостий присяжний, страшенно багатий фабрикант, ліберал і балакун, потай мріє про якісь поставки військовому міністерству і, звичайно, не схоче викликати мого незадоволення. Я звелів переказати йому, що пан Вально діятиме за моїми вказівками.

– А хто ж цей пан Вально? – стурбовано спитала Матильда.

– Якби ви знали його, ви б не сумнівались в успіху. Це грубий, нахабний, безсоромний балакун, наче створений для того, щоб вести за собою дурнів. Тисяча вісімсот чотирнадцятого року він жив у злиднях, а тепер я зроблю його префектом. Він здатний побити своїх колег присяжних, якщо вони не голосуватимуть так, як він схоче.

Матильда трохи заспокоїлась.

Ще одна прикра розмова чекала її увечері. Жульєн вирішив не брати слова на суді, щоб не затягти неприємної процедури, результат якої, на його думку, був наперед відомий.

– Мій адвокат виступить, цього досить, – сказав він Матильді. – І так мені надто довго доведеться бути видовищем для всіх моїх ворогів... Цих провінціалів обурила моя блискуча кар'єра, якою я завдячую вам... Повірте, серед них немає жодного, хто б не бажав мого засудження, хоч це й не завадить їм, як дурням, проливати сльози, коли мене поведуть на страту.

– Вони хочуть бачити ваше приниження, це безперечно, – відповіла Матильда, – але я не думаю, що вони жорстокі. Моя поява в Безансоні і мої страждання викликали співчуття всіх жінок, а ваше вродливе обличчя довершить решту. Досить вам сказати кілька слів перед вашими суддями, весь зал буде на вашому боці... – І таке інше, і таке інше...

Наступного дня, о дев'ятій годині ранку, коли Жульєн ви-йшов з в'язниці, щоб вирушити у великий зал суду жандарми насилу могли стримати величезну юрбу, що заповнила подвір'я. Жульєн добре виспався, він був спокійний і не почував нічого, крім філософського жалю до юрби заздрісників, що без будь-якої жорстокості оплесками зустрінуть його смертний вирок. Він дуже здивувався, побачивши за ті чверть години, поки його вели серед юрби, що він в усіх викликає сердечне співчуття. Він не почув жодного неприязного слова. [...]

Того дня Жульєнові не можна було дати й двадцяти років; він був одягнений дуже просто, але з бездоганим смаком; його волосся й чоло були просто чарівні; Матильда сама подбала сьогодні про його туалет. Жульєнове обличчя вражало надзвичайною блідістю. Ледве він сів на лаву, як почув з усіх боків: «Боже! Який він юний! Та це ж дитина!.. Він ще вродливіший, ніж на портреті».

– Підсудний, – сказав йому жандарм, що сидів праворуч від нього, – бачите отих шістьох дам, що сидять на балконі? – І жандарм показав йому на невеличку лаву, що виступала над місцями для присяжних, – Це дружина префекта, – провадив далі жандарм, – біля неї – пані маркіза де N... вона вам дуже співчуває, я сам чув, як вона розмовляла зі слідчим. Далі – пані Дервіль.

– Пані Дервіль! – скрикнув Жульєн, спалахнувши по саме волосся.

«Як тільки закінчиться суд, вона напише пані де Реналь», – подумав він, не знаючи, що пані де Реналь приїхала в Безансон.

Почався допит свідків. Він тривав кілька годин. При перших словах обвинувальної промови прокурора дві з тих дам, що сиділи в маленькій ложі навпроти Жульєна, розплакались.

«Пані Дервіль не така, вона не розчулиться», – подумав Жульєн. Проте він помітив, що обличчя у неї палає.

Прокурор з пафосом, поганою французькою мовою розводився про варварство вчиненого злочину. Жульєн помітив, що сусідки пані Дервіль слухали його дуже незадоволено.

Деякі з присяжних, мабуть, їхні знайомі, щось їм казали, очевидно заспокоюючи їх. «Це все-таки добра ознака», – подумав Жульєн.

Доти він почував лише безмежну зневагу до всіх людей, що зібрались тут.

Вульгарне пишномовство прокурора посилило його почуття огиди. Але поволі душевна сухість Жульєна зникала перед виявами співчуття, яке він бачив з усіх боків.

Йому сподобався рішучий вираз обличчя його адвоката.

– Тільки без зайвих фраз, – сказав Жульєн йому тихенько, коли той приготувався взяти слово.

– Уся ця пишномовність, вкрадена в Босское, яку тут розгорнули проти вас, пішла вам тільки на користь, – сказав адвокат.

І справді, не минуло й п'яти хвилин після того як він почав промову, а вже мало не всі жінки повиятали носові хусточки. Підбадьорений адвокат, звертаючись до присяжних, промовляв дуже переконливо. Жульєн здригнувся, він почував, що ось-ось розплачеться. «Боже правий! Що скажуть мої вороги?»

Він мало не розчулився, коли, на щастя, зустрівся поглядом з нахабними очима пана барона де Вально.

«Очі цього пана палають, – подумав він, – як тріумфує ця підла душа! Якби його торжество було єдиним наслідком мого злочину, я мусив би його проклинати. Один Бог знає, чого він наплете про мене пані де Реналь!»

Ця думка цілком поглинула Жульєнову увагу. Але незабаром він отямився, почувши голосні схвальні вигуки присутніх. Адвокат щойно закінчив промову. Жульєн згадав, що слід потиснути йому руку. Час пролетів дуже швидко.

Обвинуваченому і адвокату принесли підкріпитися. Тільки тоді Жульєна вразило одне спостереження: жодна з жінок не вийшла з залу пообідати.

– Сказати правду, я вмираю з голоду, – мовив адвокат, – а ви?

– Я теж, – відповів Жульєн.

– Гляньте-но, дружині префекта теж принесли їсти, – сказав адвокат, показуючи на маленьку ложу. – Будьте мужні, все йде прекрасно.

Засідання відновилось.

Коли голова виступив з заключним словом, пробило північ. Голова змушений був спинитися; серед тиші й загального тривожного чекання бій баштового годинника гучно лунав на весь зал.

«Ось настає мій останній день», – подумав Жульєн. І незабаром він відчув, як його опановує почуття обов'язку. Досі він переборював себе, не дозволяв собі розчулитись і мав твердий намір не брати останнього слова; проте, коли голова спитав його, чи хоче він щось додати, Жульєн підвівся. Прямо перед собою

він бачив очі пані Дєрвіль, які у вечірньому світлі здавалися йому дуже блискучими. «Невже вона плаче?» – подумав він.

– Панове присяжні! Страх перед людською зневагою, який, здавалося мені, я зможу перебороти перед смертю, змушує мене взяти слово. Я не маю честі належати до вашої касті, панове, в моїй особі перед вами селянин, що повстав проти низькості свого стану.

Я не прошу у вас ніякої милості, – промовляв далі Жульєн твердішим голосом. – Я не плакаю райдужних надій, – мене чекає смерть, і це буде справедливо. Я вчинив замах на життя жінки, гідної найглибшої пошани. Пані де Реналь була для мене майже матір'ю. Злочин мій жажливий, і зроблений він був умисно. Отже, панове присяжні, я заслужив смерть. Проте, хоча б я й менше завинив, я бачу тут людей, які, не задумуючись над тим, що молодість моя заслуговує співчуття, захочуть покарати в моїй особі і раз назавжди зламати тих юнаків незначного походження, пригнічених бідністю, яким пощастило здобути добру освіту, внаслідок чого вони насмілились проникнути в середовище, яке на мові чванливих багатіїв зветься вищим світом.

Ось у чому, панове, полягає мій злочин, і він буде покараний тим суворіше, що, по суті, мене судять люди, не рівні мені. Я не бачу тут на лавах присяжних жодного заможного селянина, а тільки самих обурених буржуа...

Протягом двадцяти хвилин Жульєн говорив у такому тоні: він висловив усе, що накопало в нього на душі; прокурор, який запобігав перед аристократами, підстрибував у кріслі, проте, незважаючи на трохи абстрактний характер промови Жульєна, всі жінки ревно плакали. Навіть пані Дєрвіль піднесла хусточку до очей. Перед тим як закінчити промову, Жульєн ще раз згадав про умисність злочину, про каяття, про безмежну синівську відданість і повагу, яку він почував колись, у минулі часи, до пані де Реналь... Пані Дєрвіль раптом скрикнула і знепритомніла...

Пробило першу годину, коли присяжні вийшли в свою кімнату. Жодна з жінок не залишила свого місця; в багатьох чоловіків на очах були сльози.

Спочатку всі жваво розмовляли між собою, але вирок присяжних затягався, мало-помалу втома давалася взнаки і в залі встановлювалася тиша. Це були урочисті хвилини. Вогні люстр ставали тьмянішими. Жульєн, дуже стомлений, чув, як поруч з ним ішла розмова про те, добра це чи погана ознака, що присяжні радяться так довго. Йому було приємно, що всі були на

його боці; присяжні все ще не повертались, а проте жодна жінка не вийшла з зали.

Та ось пробило другу годину – і враз почувся шум. Маленькі дверцята кімнати присяжних розчинились. Пан барон де Вально урочисто й театральнo виступав попереду, за ним ішли всі інші присяжні. Він відкашлявся і проголосив, що присяжні по правді і совісті ухвалили одностайно вирішення, що Жульєн Сорель винен у вбивстві з наперед обдуманим наміром. Це вирішення тягло за собою смертну кару, і вирок був негайно оголошений. [...]

XLII-XLV

Після оголошення смертного вироку до Жульєна в камеру прийшла Матильда, вона від злості й усвідомлення, що її підступно обдурих абат де Філер, навіть не могла плакати. З нею був адвокат. Розраховуючи на пом'якшення вироку, Матильда просить Жульєна написати апеляцію¹. Жульєн відчуває, що зараз він зможе прийняти смерть з гідністю. Немає жодної гарантії, що вирок зміниться на краще. До того ж йому доведеться ще два місяці бути у вогкій камері й зносити відвідування священників, батька. Краще вмерти. Він відмовив Матильді. Коли одного дня до нього в камеру прийшла пані де Реналь, Жульєн подумав, що це сон. Вона пробачила його, щиро кохає і просить подати апеляцію. Обіцяє приходити до нього впродовж двох місяців, поки йтиме її розгляд. Він погодився.

[...] Важке повітря каземату ставало зовсім нестерпним для Жульєна. На його щастя, того дня, коли йому оголосили, що настав час страти, яскраве сонце оживило природу.

Жульєн почував себе бадьорим і мужнім. Вдихнути свіже повітря було для нього такою самою насолодою, як для мореплавця ступити на суходіл після довгого перебування на морі. «Ну що ж, усе йде гаразд», – сказав він сам собі, – мужність не залишає мене».

Ніколи ще ця голова не була так сповнена поезії, як тої хвилини, коли лягала на плаху. Найчарівніші хвилини, пережиті колись у лісах Вержі, цілим роєм поставали в його уяві.

Все відбулося просто, пристойно, без будь-якої афектації з його боку. За два дні до того він сказав Фуке:

¹ **Апеляція** (латин. звернення) – оскарження ухвали, постанови нижчої судової інстанції перед вищою.

– Я не можу ручитись, що не хвилюватимусь, каземат такий огидний, тут так вогко, що часом мене трусить лихоманка і я не тямлю себе. Але страху в мене нема, ніхто не бачить, щоб я зблід.

Він задалегідь домовився, щоб Фуке зранку в день страти вивіз Матильду і пані де Реналь.

– Посади їх обох в одну карету, – сказав він йому, – і нехай кучер щосили жене коней. Вони впадуть в обійми одна одній або проймуться смертельною взаємною ненавистю. В обох випадках це хоч трохи відверне увагу бідолашних жінок від їхнього страшного горя.

Жульєн примусив пані де Реналь заприсягтися, що вона житиме й доглядатиме Матильдиного сина.

– Хто знає? Може, ми й після смерті щось почуваємо, – сказав він одного разу Фуке. – Мені хотілося б упокоїтись, – яке це влучне слово – «упокоїтись»! – у тому маленькому гроті на вершині над Вер'єром. Скільки разів, бувало, – я тобі про це розповідав, – я забирався на ніч у цей грот; внизу, в даліні, переді мною розстелялись найрозкішніші провінції Франції, і палке честолюбство проймало моє серце; тоді це була моя пристрасть... Одне слово, цей грот і досі дорогий мені, і потім – цього не можна заперечити – він розташований так, що приваблює душу філософа. Отож: наші добрі безансонські єзуїти раді з усього нажитись, і коли ти за це вміло візьмешся, вони продадуть тобі мої тлінні останки....

Фуке вдалося домогтися успіху в цій справі. Вночі він сам сидів у себе в кімнаті біля другового тіла, коли, на превеликий подив, побачив Матильду. Кілька годин тому він залишив її за десять лье від Безансона. В очах її світилось безумство.

– Я хочу його бачити, – сказала вона. Фуке не мав сили ні говорити, ні встати з місця. Він пальцем показав їй на великий синій плащ на підлозі; в нього було загорнуте те, що лишилось від Жульєна.

Вона кинулась на коліна. Спогад про Боніфация де Ла-Моля і Маргариту Наваррську надав їй якоїсь надлюдської мужності. Тремтячими руками розгорнула вона плащ. Фуке одвернувся.

Він чув, як Матильда швидко ходить по кімнаті. Вона засвітила кілька свічок. Коли Фуке опанував себе й обернувся, він побачив, що вона поклала перед собою на маленький мармуровий столик Жульєнову голову і цілувала її в чоло...

Матильда провела свого коханого до могили, яку він сам собі обрав. За труною йшло багато священиків; потай від усіх

вона їхала в кареті сама, з запнутими вікнами, і везла, поклавши собі на коліна, голову чоловіка, якого так кохала.

Пізно вночі процесія дісталась до вершини однієї з найвищих гір Юри; і тут, у маленькому гроті, яскраво освітленому безліччю свічок, двадцять священників відслужили заупокійну месу. Жителі маленьких гірських селищ, через які проходила процесія, вливались у неї, приваблені небаченим видовищем цієї дивної церемонії.

Матильда з'явилась у довгому жалобному вбранні, а по закінченні відправи за її наказом у натовп було кинuto кілька тисяч п'ятифранкових монет.

Залишившись сама з Фуке, Матильда захотіла власними руками поховати голову коханого. Фуке мало не збожеволів з горя.

Матильда подбала про те, щоб цей дикий грот був оздоблений мармуровою скульптурою, замовленою за величезні гроші в Італії.

Пані де Реналь дотримала обіцянки. Вона не робила замаху на своє життя, але через три дні після страти Жульєна померла, обнімаючи своїх дітей.

Переклад з французької Єлизавети Старинкевич

1. Визначте основний конфлікт роману. Чи можна його назвати «конфліктом доби»?
2. Спираючись на текст роману, з'ясуйте, якими були ідеали й життєві цінності жителів Вер'єра; семінаристів Безансона; аристократів Парижа.
3. Як упродовж роману розкривається образ Жульєна Сореля? У чому полягає суперечливість його характеру? Яку роль у формуванні характеру головного героя відіграло соціальне середовище?
4. Як ставляться до Жульєна Сореля різні персонажі твору та сам автор?
5. Які вчинки Жульєна ви засуджуєте, а в які моменти співчуваєте йому?
6. Що символізує фінал твору – поразку чи перемогу героя?
7. Як розкриваються в романі жіночі образи?
8. У чому, на вашу думку, полягає трагедія Жульєна Сореля? Чому долю Жульєна можна назвати реалістичним варіантом «історії молодого людини XIX століття»?
9. Як пояснити назву твору і підзаголовок?

Гюстав Флобер

(1821–1880)

Гюста́в Флобе́р – французький письменник-реаліст, один із творців жанру сучасного роману. Народився в Руані, його батько був відомим лікарем, а мати походила з давнього норманського роду. Флобер вчився в міському Королівському колегі, потім вивчав право в Парижі. Особливого хисту до навчання він не виявив, проте вже в ті роки проявилися його величезна любов до літератури і потяг до історії.

У Парижі Флобер вів богемний спосіб життя, товаришував із багатьма відомими людьми. Однак через хворобу він мусив залишити університет. Повернувшись до батьківського дому, жив доволі замкнуто. З маєтку він виїжджав лише двічі – побував спочатку в Єгипті, Єрусалимі, Італії, а потім у Тунісі й Алжирі. Свої враження письменник згодом втілював у художніх творах.

1856 року в паризькому журналі з'явився твір Флобера, якому судилося стати шедевром світової літератури і новим етапом у розвитку сучасного роману, – «Пані Боварі. Провінційні звичаї». Книжку звинуватили в аморальності, й автора віддали до суду. Роман вийшов друком лише після того, як автора виправдали.

Флобера називали майстром «точного слова», самітником «вежі зі слонової кістки», «мучеником і фанатиком стилю». А письменник був переконаний, що література – могутній засіб пізнання світу, тому творчість має ґрунтуватися на глибокому вивченні життя. Працювати ж над стилем, формою означало для нього створювати «тіло» для «душі» – ідеї твору.

ПАНІ БОВАРІ

Побут провінції

Скорочено

Марі-Антуану-Жюлю Сенару¹ членові паризької колегії адвокатів, колишньому голові Національних зборів, колишньому міністрові внутрішніх справ

Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу

¹ **Марі-Антуан-Жюль Сенар** (1800–1885) – французький адвокат і політичний діяч, захисник Флобера на судовому процесі у справі «Пані Боварі». Ця присвята передує лише першому окремому виданню роману. В журнальному варіанті твір був присвячений французькому письменникові-романтику, другові юності Флобера Луї Буйлє (1828–1869).

чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружною.

Гюстав Флобер
Париж, 12 квітня 1857 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Роман починається тим, що Шарль Боварі стає учнем коледжу і над ним насміхаються однокласники як над новачком, забирають його капелюха, вчитель захищає його. Історія життя батьків Шарля Боварі така:

[...] Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прощпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговець головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими перснями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівояжера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, кутив з довгих порцелянових ляльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурився, пустився сам у фабричне виробництво, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. [...] І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи то садибу і, маючи сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досадуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої. [...] *Батько Шарля швидко байдужіє до дружини, а мати всю любов переносить на сина.*

Самотня в житті, вона перенесла на синка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть

співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Боварі мало дбав про науку і говорив, що все це ні до чого. Звідки вони дістануть грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, не будь плохий, то й так виб'єшся в люди. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворушив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони – повисав усім тілом на товстій вірвовці і шугав із нею вгору. Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком. Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що пуття з них виходило мало. Вони відбувалися прихапцем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечірні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. [...]

Урок тривав недовго – або дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою, наставник був завжди задоволений зі свого учня і навіть говорив, що в цього юнака непогана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання рубя. Батько не заперечував – чи йому совісно стало, чи просто набридли сперечатися. Вирішили тільки почекати ще рік – нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського колежу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого Ромена, коли там починався ярмарок. [...]

Зрештою Шарль провадить пасивне студентське і активне молодече життя, внадившись до шинку та розваг, абияк закінчує свою освіту, перескладає з другого разу іспит, батько про те дізнається зовсім згодом, аж за п'ять років. Освіту завершено. Де ж йому тепер практикувати? У Тості. Там був лише один лікар, та й той старий. Пані Боварі давно вже чекала його смерті, і не встигли дідуся спорядити в останню дорогу, як Шарль уже оселився навпроти як його наступник.

Але виховати сина, вивчити його на лікаря і влаштувати в якомусь Тості – це ще далеко не все: треба було оженити його.

І мати знайшла собі невістку – вдову судового пристава з Дьєппа, що мала сорок п'ять років і тисячу двісті ліvrів річного доходу.

Хоч пані Дюбюк була негарна, суха, як тараня, і прищувата, як ропуха, від сватачів не було відбою. Щоб домогтися свого, пані Боварі мусила всіх їх відсторонити; особливо спритно обійшла вона одного ковбасника, за якого тягнули руку церковники.

Шарль сподівався, що одруження поліпшить його становище, гадав, що стане вільнішим, буде порядкувати сам собою і своїми грішми. Але жінка взяла його в шори; він мусив говорити на людях так, а не отак, постити по п'ятницях, одягатися, як веліла дружина, правити за її наказом гонорар з 6 пацієнтів. Вона розпечатувала його листи, стежила за кожним його кроком і підслухувала у ванькирчику, коли він приймав у кабінеті пацієнток.

Щоранку їй притьмом бажалося шоколаду, щохвилини треба було з нею панькатися. Вічно вона ахала та охала – як не нерви, то груди, то погане самопочуття. Та чого він рипається туди-сюди, та чого він десь ходить – їй самій нудно, та чого він вернувся – не інакше, як полюбуватися її смертю. Увечері, коли Шарль приходив додому, вона витягала з-під ковдри свої довгі та худючі руки, обіймала його за шию, садовила на ліжко й виливала йому свої гіркі жалі: він до неї байдужий, він кохає іншу! Недарма люди говорили, що вона буде за ним нещасна!.. І завжди кінчала проханням – якихось солодких ліків і хоч трошечки більше ласки.

II

Шарль отримує терміновий виклик до пацієнта на ферму Берто.

[...] О четвертій годині ранку, добре закутавшись у плащ, Шарль вирядився в дорогу. Ще не розбуркавшись від сну в теплій постелі, він дрімав, заколисуваний спокійною риссю конячини. Коли вона раптом зупинялась на межівниках перед виїмками, обсадженими глодом, Шарль зненацька прокидався, згадував про зламану ногу і перебирав у пам'яті всі відомі йому види переломів. Дощ перестав; благословлялося на світ, і пташки, настовбурчившись пір'ячком під холодним досвітнім вітром, нерухомо сиділи на голому яблуневому гіллі. [...]

Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

– Це ви будете лікар? – спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лікар довідався од малого провожатого, що добродій Руо – дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він удовіє. При ньому живе тільки дочка-панночка, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи – от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захлиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

[...] Назустріч панові Боварі з дому вийшла молода жінка в синій мериносовій сукні з трьома оборками. На плиті в горщиках і казанах варилося снідання для челяді. На коминку сушилася змокла одежа. Жаровня, щипці для вугілля й горло піддувального міха – усе це величезних розмірів – вилискували, мов полірована сталь, а на миснику вишикувалася ціла батарея кухонного посуду, в якому мерехтливо відсвічувало і яскраве полум'я вогнища, і перші сонячні промені, що пробивалися крізь шибки. [...]

Перелом був простісінкий, без жодного ускладнення. Нічого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадавши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестоші подібні до олії, якою змащують ланцети. З возовні принесли на лубки в'язку дранини¹. Шарль вибрав одну дранку, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздираєла простирадло на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера², і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота – виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від слонової кості і підрізані у формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні – не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті

¹ **Драніна** – тонкі деревинки, дранка – використовувалася під час забудови для зміцнення глиняних стін.

² **Несесёр** (від *латин.* необхідний) – невеличка валізка, у якій зібрано необхідні дрібнички для дороги, туалету.

і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні – карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря попоїсти трохи на дорогу.

[...] За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома гудзиками корсажа в неї був застромлений, як у чоловіки, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулася і спитала:

– Ви щось забули?

– Так, пробачте, десь тут мій нагай, – відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулась над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай. Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройти сам по своїй «хатині», про пана Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана. [...]

Шарль знаходить причини все частіше відвідувати ферму Берто. Про досить часті візити до садиби пана Руо дізнається

Елоїза і виникає сімейний розлад, у який втручається і мати Шарля.

Якось напровесні інгувільський нотаріус, у якого вдова Дюбюк зберігала свої капітали, наклав п'ятами, прихопивши з собою всі гроші, що були у нього в конторі. Правда, в Елоїзи ще лишилося трохи майна – пай, укладений нею в корабель (за її словами, шість тисяч франків), та будинок на вулиці Сен-Франсуа, – але, по суті, вона з усіх своїх хвалених достатків принесла в дім лише трохи меблів та дещо з манаття. Згодом усю цю справу вивели на чисту воду. Виявилося, що будинок у Дьєппі заставлено й перезаставлено до цурочки; скільки грошей зберігалося в нотаріуса – бог його святий знав, з паю корабельного ледве на тисячу екю набралось. Словом, дамочка вміла брехати хіба ж так! Пан Боварі-батько аж стільця розхряпав об кам'яну підлогу, гримаючи на жінку, що зав'язала світ синові з цією проклятою шкапою, на якій збрюя і шкури не варта... Старі приїхали в Тост і зажадали пояснень. Відбулася бурхлива сцена. Заплакана Елоїза кинулась Шарлю на шию, бажаючи захисту. Йому довелося заступитись. Батько й мати розсердились і поїхали.

Але удар був заподіяний. Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня – Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою – вона сказала: «Ох боже мій», – зітхнула і зомліла. Не зомліла – вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як-не-як.

III

Одного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікування ноги – сімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

[...] Пан Руо приїздить до Шарля із вдячністю за лікування та висловити співчуття через смерть дружини і запрошує його до себе в гості, ніби щоб віддячити. З цього часу Шарль стає на фермі Берто ще більш частим гостем і зближується з Еммою.

[...] По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він odmовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала,

що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перехилилася назад, закинувши голову й витягнувши шию, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи – штопати білу бавовняну панчошу. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала; Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідкував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців. [...]

Шарль знаходить причини якнайчастіше бути у пана Руо і сподівається на взаємність Емми. Пан Руо спостерігає за поведінкою молодих людей, розуміє, що скоро Шарль має зробити пропозицію, хоча ще не вийшов час жалоби за померлою дружиною Шарля, тому вочевидь, варто трохи зачекати. На Михайловий день Шарль робить Еммі пропозицію до шлюбу, навесні вирішують відгуляти весілля.

IV

Весілля Шарля і Емми відбулося відповідно до всіх звичаїв, хоча й не зовсім так, як хотіла наречена – вінчатися вночі з факелами. Цього не сприйняв батько, а пані Боварі-мати лишилася невдоволена, бо не радилися з нею щодо вбрання молодії та пригощання тощо.

[...] За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою бричку й сам провів їх до Вассонвіля. Там він востаннє поцілував доньку, зііз і повернув додому. Пройшовши яку сотню кроків, він зупинився, подивився вслід бричці, що збивала колесами пилюку, і важко зітхнув. Згадав старий своє весілля, свої молодечі роки, першу вагітність своєї дружини. Гай-гай, і він був тоді раденький, в той день, коли віз її до себе з батькового дому, посадивши її за сідлом, і коник трюхикав по білому засніженому полю (діло було під Різдво); вона однією рукою держалася за нього, а в другій тримала кошик; довге мереживо її нормандського чепця маяло на вітрі і часом затуляло рота,

і, обертаючись, він щоразу бачив у себе на плечі, близько-близько, рожеве личко, що мовчки всміхалося під золотою бляшкою чепця. Час від часу вона гріла руки в нього за пазухою. Давно те діялось! Це б уже їхньому синові тридцятий рік пішов!.. Він знову озирнувся, та не побачив на шляху нічого. Старий засмутився, як та хата-пустка; в запамороченій хмелем голові долюбих спогадів домішувались похмурі думки, аж йому захотілося зайти у церкву. Але, злякавшись, що це ще дужче завдасть йому жалю, він попрямував просто додому.

Молоде подружжя приїхало до Тоста близько шостої години. Усі сусіди позбігались до вікон подивитись на нову лікаршу.

Стара служниця вийшла назустріч, поздоровила панію, попрохала вибачити, що обід ще не готовий, і запропонувала поки що оглянути господу.

V

Шарль і Емма починають нове самостійне життя у Тості.

[...] Цегляний фасад тягнувся якраз уздовж вулиці чи, вірніше, дороги. За дверима висіли на гачках плащ з вузьким коміром, вуздечка й чорний шкіряний кашкет, а в кутку валялись краги, заляпані зашкарублюю грязюкою. Праворуч була зала, тобто кімната, де обідали й сиділи вечорами. Жовті канаркові шпалери з вицвілим квітковим бордюром угорі колихалися на слабо натягнутій полотняній підкладці; вікна були завішані білими коленкоровими фіранками з червоною облямівкою, а на вузькій полиці каміна, між двома свічниками накладного срібла під овальними абажурами, виблискував годинник з головою Гіппократа. Через коридор був Шарлів кабінет – кімнатка шість кроків завширшки, де стояли стіл, три стільці і робоче крісло. На шести полицях ялинової шафи не вміщалося майже нічого, крім «Словника медичних наук», нерозрізані томи якого добре пошарпались, без кінця-краю перепродуючись із рук в руки.

[...] Емма піднялась нагору. В першій кімнаті не було ніяких меблів, але в другій – у спочивальні – стояло в алькові ліжко червоного дерева з пурпуровою заслоною. На комоді красувалася оздоблена мушлями шкатулка, біля вікна на тумбочці стояв у графині букет флердоранжу, перев'язаний білими атласними стьожеками. То був вінчальний букет, букет тієї. Емма глянула на нього. Шарль помітив це і виніс квіти на горище. А в цей час молода, сидячи в кріслі (у кімнаті саме розкладали її речі),

думала про свій вінчальний букет, запакований у картонку, і міркувала, куди його дінуть, як вона часом помре.

[...] Шарль був щасливий і ні про що гадки не мав. Обід удвох, вечірня прогулянка по шляху, порух руки, яким Емма поправляла волосся, її солом'яний брилик, що висів на віконному шпінгалеті, тисяча інших дрібниць, в яких він не вбачав колись нічого принадного, – все це тепер стало для нього джерелом безнастанного блаженства. Вранці, лежачи поруч з нею на постелі, він дивився, як сонячне проміння золотить пушок на її біло-рожевих щічках, напівприкритих гофрованими фес-тонами чепчика. На такій близькій відстані Емміні очі здавалися йому ще більшими, особливо коли вона, прокидаючись кілька разів розплющувала й знову заплющувала їх; чорні в тіні й темно-карі при світлі, очі її ніби складалися з багатьох кольорових шарів, темніших у глибині і чимдалі ясніших на поверхні райдужної оболонки. Його зір топився у цій глибині, він бачив там самого себе в мініатюрі, – бачив до самих плечей, з фуляровою хусткою на голові й розхристаною сорочкою. Він уставав. Емма підходила до вікна – побачити, як він від'їжджає [...]. Шарль скавав у сідло, посилав Еммі поцілунок, вона махала йому рукою й зачиняла вікно; він рушав. Їхав собі шляхом, що нескінченно курився в далечинь, второваними путівцями, над якими дерева спліталися верховіттям, польовими межами, де жита йому сягали по коліна, – і сонце пригрівало в спину, вранішнє повітря приємно лоскотало ніздрі, а серце було налите вщерть радіщами перебутої ночі. Спокійний духом, вдоволений тілом, він розкошував у душі своїм щастям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфелів. [...]

Шарль щасливий як ніколи у подружньому житті, натомість Емма досить швидко відчула розчарування і міркує над тим, що зовсім інакше думала про це в дитинстві та у роки навчання в монастирі. Монастир як середовище сформував у Емми досить своєрідний світогляд: вона бачила себе то як богобоязку дівчину, покірну долі, то як стражденну душу. Однак їй досить швидко набридло бути побожною. Розрадою монастирського життя були візити старої панни [...]

Щомісяця в монастир приходила на тиждень – підшивати білизну – одна стара панна. Нею опікувався сам архієпископ, бо вона походила із старовинного дворянського роду, зруйнованого під час революції; тому вона трапезувала з черницями, а після обіду, перед тим як братися за роботу, залишалась погомоніти

з ними. Часто пансіонерки бігали до неї з занять. Вона знала напам'ять силу любовних пісень минулого віку і, шиючи, виспівувала їх півголосом. Вона розповідала всякі історії, переказувала різні новини, виконувала в місті дрібні доручення, а старшим давала нишком читати романи, що їх завжди носила в кишені свого фартуха. Сама стара панна упивалася ними в перервах між шиттям, поглинаючи розділ за розділом. У романах тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідувані дами, що мають у відлюдних альтанах, поштарі, яких замордовують на всіх станціях, коні, що гинуть у перегонах на кожній сторінці, дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, сльози й цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, кавалери, хоробрі, як леви, сумирні, як ягнята, добродішні, як ніхто, завжди гарно вбрані і сльозоточиві, як урни. П'ятнадцятилітня Емма цілих півроку обтирала цю пилюку старих бібліотек. Пізніше вона захопилася історичним побутописанням Вальтера Скотта, марила парасюками, вежами, менестрелями, їй хотілось жити в якомусь вікодавньому замку, як ті вельможні дами в довгих корсажах, що цілими днями сиділи край вікна під стріластим склепінням, спершись ліктем на кам'яне підвіконня, а щокою на руку, і виглядали якогось рицаря з білим султаном, що грає на вороному коні, вертаючи з далекого краю. [...]

Коли помирає мати Емми, вона впадає в скорботний стан, замовляє на честь матері медальйон і збирається прийняти постриг, у сумних листах до батька просить поховати її в одній могилі з матір'ю. Пан Руо забирає її додому, Емма відволікається на домашнє життя, хазяйнує, командує слугами, але і це їй досить швидко набридає. Тому коли з'явився Шарль, вона сприймає його увагу до себе як знак любові.

Але досить було неспокою, спричиненого зміною стану, чи, може, бентежності, викликаній присутністю молодого чоловіка, щоб вона повірила, ніби до неї зійшла, нарешті, та чудесна пристрась, яка досі ширяла над нею легендарним рожевим птахом у сяєві поетичних небес; і тепер вона ніяк не могла уявити собі, що тихе життя, яке вона тепер вела, це й було її вимріяне блаженство.

VII

На відміну від Шарля, який ще ніколи в житті не був таким щасливим, Емма цілковито розчарована в сімейному житті,

хоча зовні все досить пристойно і навіть взірцево. Свекрусі вона так і не сподобалася, а Шарль намагається догодити і матері, і дружині. Слава Шарля як лікаря посилилася вдалим лікуванням знатної особи, тож їх з Еммою на знак вдячності запрошують на бал до замку Воб'єссар. Це була дуже визначна подія в житті Емми, вона ретельно готується до цього прийому, пильнує всі деталі у своєму та Шарлевому вбранні.

VIII

Емму вразило багатство, розкоші й вишуканість атмосфери гостин на балу. Особливо танці та спілкування під час балу зі знатними особами та представниками вищого світу.

[...] О третій годині ранку почався котильйон¹. Емма не вміла танцювати вальсу. Але всі вальсували, навіть мадемуазель д'Андервільє і сама маркіза. Залишились тільки гості, що ночували в замку, їх було не більше дванадцяти душ.

Тим часом один із вальсуючих, якого називали просто віконт, у низько відкритому жилеті, що щільно облягав йому торс, уже вдруге підійшов ангажувати пані Боварі, запевняючи, що буде її вести і в неї вийде все прекрасно.

Вони почали повагом, потім завальсували швидше. Вони крутились – і все крутилось довкола них, мов диск на осі: лампи, меблі, панелі, паркет... Коли вони завертали біля дверей, край Емминої сукні оббивав коліно партнера і їхні ноги майже торкались. Він нахилився, щоб заглянути їй у вічі, а вона закидала голову, щоб поглянути на нього; її огорнула якась нестяма, і вона як стій спинилась. Потім вони закружляли знову, і віконт, усе прискорюючи рухи, повів Емму до самого кінця зали, де вона, задихана і мало не зомліла, на якусь мить припала йому головою до грудей. А потім, так само вальсуючи, але вже повільніше, віконт одвів її на місце; вона відкинулась назад, прихилилась до стіни й затулила очі рукою.

Коли вона відкрила очі, перед дамою, що сиділа на дзиглику посеред салону, стояло навколішки трое кавалерів. Дама обрала віконта, і скрипка знову заграла.

[...] Потім гості поговорили ще якусь часинку і, побажавши одне одному доброї ночі або, радше, доброго ранку, порозходилися спати.

¹ Котильйон – різновид бального танцю французького походження.

[...] Спогади про той бал стали для Емми своєрідним заняттям. Щосереді вона говорила собі, прокидаючись:

«Ах, тиждень тому... два тижні... три тижні тому – я була там!» Мало-помалу всі обличчя змішалися в її пам'яті, призабулись мелодії контрдансів, примерхли барви ліврей і пишнота замкових покоїв; деякі подробиці вивітрились, але жаль лишився.

IX

Емма живе спогадами й очікуванням наступного світського заходу.

[...] Вона придбала собі план Парижа і часто, водячи пальцем по карті, мандрувала по столиці. Гуляла по бульварах, спинаючись на кожному розі, на перехресті вулиць, перед білими квадратиками кварталів. А коли очі нарешті стомлювались, склепляла повіки й бачила, як у темряві коливаються од вітру вогні вуличних ліхтарів, чула, як ляскають підніжки карет, відкидаючись біля театральних під'їздів.

Вона передплатила дамський журнал «Кошик» і «Дух салонів». Не минаючи ані рядочка, жадібно поглинала вона всі звіти про прем'єри, верхогони, вечірки, цікавилась дебютом тої чи іншої актриси, відкриттям нової крамниці. Знала останні моди сезону, адреси фешенебельних кравців, дні прогулянок у Булонському лісі, розклад спектаклів у опері. [...]

Париж, безберегий, як океан, мерехтів перед Емминими очима в рожевій імлі. Проте багатолике життя, що вирувало в цій круговерті, все-таки ділилось на якісь частини, розпадалось на окремі картини. Емма помічала з них тільки дві чи три, і вони заслоняли від неї всі інші, як правдиве втілення життя всього людства. В дзеркальних залах, серед овальних столів, застелених оксамитом із золотими торочками, виступав на лискучих паркетах світ дипломатів. [...]

Чим ближче була дійсність, тим більше відвертались від неї її думки. Все, що безпосередньо оточувало Емму, – нудне село, обмежені міщани, мізерія буденщини, – здавалось їй чимось винятковим у житті, прикрою випадковістю, що не знати як звалилась на її голову, але поза цим тісним колом бував безмежний світ блаженства й пристрасті. У своїх бажаннях Емма змішувала насолоду розкошів з сердечними радощами, вишуканість манер з делікатністю душі. Хіба любов не потребує, подібно до екзотичних рослин, розпушеного ґрунту й живодайного тепла? І чому зітхання при місячнім світлі, і довгі обійми, і сльози, що зрошують руки

в хвилину розлуки, і пал жаги, і ніжність, і бентежність – усе це було для неї невіддільним від пишних замків, де люди розкошують на дозвіллі, від будуарів з шовковими завісами й м'якими килимами, від жардиньерок із квітками, від ліжок на високих підмостках, від блиску самоцвітів і аксельбантів на лівреях? [...]

Емма мріє про розкішне життя в Парижі, відповідно, все довкола дратує її.

А Шарль – під дощ, під сніг – знай роз'їжджав верхи околицьними путівцями. Він їв яечню за столом на якій-небудь фермі, бабрався в пітних постелях, пускав хворим кров, що часом теплою цівкою дзюрила йому в лице; вистукував недужих, підкачуючи брудні сорочки, вислухував хрипи, розглядав, що було в нічних горшках; зате щовечора знаходив дома веселий вогонь, накритий стіл, м'які меблі і елегантно вбрану гарненьку жінку, від якої так і пашило свіжістю. Не знати, звідки й брався той аромат – чи не від її тіла напахчувалась сорочка? [...]

Шарль не розвивався професійно, Емма хотіла, щоб він уславив себе якимось відкриттям, уславив прізвисьце Боварі, але він засинав після обіду над журналом «Медицинний вулик», котрий передиплатив, і Емма вважала його нікчемним.

Емму все більше обтяжує узвичаєне й одноманітне життя провінційного містечка.

І взагалі Шарль чимдалі більше дратував її. З роками в нього з'явилися вульгарні манери: за десертом він стругав ножом пробки від порожніх пляшок, суп їв присьорбуючи, а після їжі прочищав зуби язиком. Він починав гладшати, і здавалося, що очі його, маленькі від природи, придавлювались опасистими щоками до самих скронь.

Часом Емма заправляла йому в жилет червону обшивку плетеної фуфайки, перев'язувала краватку, викидала геть обтріпані рукавички, які він збирався натягати. Але все це вона робила не заради нього, як йому гадалось, а заради себе самої, з химерного дражливого егоїзму. Іноді вона навіть переказувала йому те, що читала – уривки з романів і нових п'єс, анекдоти з велико-світської хроніки. Як-не-як, а Шарль був таки людиною, завжди готовою слухати її і на все притакувати. А Емма, бувало, і з левреткою ділилась своїми таємницями. Зрештою, на безлюдді заговориш і до політ у каміні, і до маятника стінного годинника. Але в глибині душі вона сподівалась якоїсь переміни.

[...] Невже цьому жалюгідному животінню не буде кінця? Чим вона гірша від тих жінок, що живуть щасливо? У Воб'єссарі

вона бачила герцогинь, у яких і талії були грубіші, і манери вульгарніші. За віщо ж, Боже, така несправедливість? Притулившись головою до стіни, Емма плакала, їй до болю хотілося зазнати того бурхливого й блискучого життя, тих нічних маскарадів, тих зухвалих розкошів і жагучих захоплень, що марились їй віддавна. Вона ставала щораз блідішою, у неї почались серцебиття. Шарль прописав їй валер'янку й камфорові ванни. Але всякі спроби лікування ще дужче дратували її.

[...] Вона постійно скаржилась на Тост, і Шарль вирішив, що її хвороба викликана якимись впливами місцевого клімату. Упевнившись у цій думці, він почав серйозно думати про те, щоб переїхати кудись в інше місце.

[...] Тоді Емма стала пити оцет, щоб іще більше схуднути. У неї з'явився сухий кашель і остаточно пропав апетит. Шарлю нелегко було покидати Тост після чотирирічного перебування і якраз у такий момент, коли він починав ставати на ноги. Та що вдієш – раз треба, то, значить, треба! Він повіз жінку у Руан, до професора, в якого колись учився. Виявилось, що Емма нездужала на нервовому ґрунті і потребувала переміни клімату. Розпитавши людей, Шарль довідався, що в Нефшательській окрузі є чимале містечко Йонвіль-л'Аббеї, звідки якраз перед тижнем виїхав лікар – польський емігрант. Тоді він написав до місцевого аптекаря, щоб дізнатися, скільки там населення, чи далеко живе найближчий лікар, чи багато заробляв на рік його попередник і так далі. Діставши задовільну відповідь, Шарль вирішив перебратися туди на весну, якщо тільки здоров'я Емми не покращає.

Одного дня, готуючись до близького від'їзду, Емма розбирала речі в шухляді і вколола об щось палець. То був дріт від її весільного букета. Флердоранжеві¹ пелюстки пожовкли від пилу, атласні стьожки з срібною крайкою обтріпалися. Вона жбурнула букет в огонь. Квітки спалахнули, як суха солома. На попелі лишився поволі дотліваючий червоний кушик. Емма дивилась, як він горів. Тріскались картонні пуп'янки, корчилились мідні дротинки, розтоплювався позумент; обсмалені паперові вінчики звивались над жаром, ніби чорні метелики, поки, нарешті, не вилетіли в комин.

У безрезні, коли вони виїхали з Тоста, пані Боварі була вагітна.

¹ **Флердоранж** (фр. fleur d'orange – квітка апельсина) – білосніжні квіти помаранцевого дерева, атрибут весільного вбрання нареченої.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Йонвіль-л'Аббеї (назва походить від старовинного капуцинського абатства, від якого вже й руїн не лишилось) – містечко, розташоване за вісім льє від Руана, між Аббевільським і Бовезьким шляхом, у долині річки Ріель, що впадає в Андель і жене біля свого гирла три водяні млини; у ній водиться форель, що принаджує сюди в недільні дні хлопців-вудкарів.

[...] Наближаючись до містечка, побачиш на обрії, прямо перед собою, Аргейські дубняки і Сен-Жанські кручі, помережані зверху донизу довгими й нерівними рудими смугами. То – патьоки від дощів, а цеглянистий колір рисунок, що виділяються на сірій поверхні гори, походить від численних залізистих джерел, що беруть тут свій початок і пробиваються по всій околиці.

Тут сходяться межі Нормандії, Пікардії та Іль-де-Франсу. У цій проміжній області і говірка якась безлика, і ландшафт невиразний. Тут виробляється найгірший на всю округу нефшательський сир, а землеробство дуже клопітна справа: сипкі піщані ґрунти захарашені дрібним камінням і вимагають багато гною.

[...] Добру половину широкої йонвільської площі займає критий ринок – черепичний навіс, підпертий двома десятками стовпів. На розі, поряд з аптекою, стоїть мерія, споруджена за проектом паризького архітектора, – подоба грецького храму. Нижній поверх будівлі оздоблений трьома іонічними колонами, а верхній – галереєю з круглими арками; на фронтоні – галльський півень; однією лапою він спирається на хартію, в другій тримає терези правосуддя.

Але найбільше привертає до себе увагу аптека пана Оме, навпроти трактиру «Золотий лев». Особливо впадає вона в вічі увечері, коли всередині засвічується лампа і червоні та зелені кулі на вітрині відкидають по бруківці кольорові відблиски. Поміж тими кулями, ніби в бенгальському вогні, видніється темний силует аптекаря, схилоного над конторкою. Дім його згори донизу заліплений оголошеннями, виведеними звичайним письмом, рондо і друкованими літерами: «Віші, зельтерська, барезька вода, кровоочисні екстракти, препарат Распайля, арабське борошно, пастила Дарсе, мазь Реньйо, перев'язочні матеріали, розчини для ванн, лікувальний шоколад тощо». А на вивісці, що тягнеться вздовж усього фасаду, золотими літерами значиться: «Аптека Оме». Всередині за великими терезами,

пригвинченими до прилавка, над скляними дверима красується напис: «Лабораторія», а на самих дверях ще раз повторено золотими літерами на чорному тлі: «Оме».

Більше в Йонвілі й дивитись немає на що. Головна – і єдина – вулиця, де є ще кілька дрібних крамничок, тягнеться не більше як на рушничний постріл і уривається на завороті дороги. Як лишиш її по праву руку і підеш низом попід Сен-Жанською горою, вийдеш просто на кладовище. [...]

[...] У дорозі пані Боварі втрачає собачку й журиється за нею.

II

Першою вийшла з диліжанса¹ Емма, за нею Фелісіте, потім пан Лере, якась мамка і, нарешті, Шарль. Його ледве добудили: як тільки споночіло, він заснув у своєму куточку.

Назустріч приїжджим вийшов Оме. Він засвідчив своє шанування пані Боварі і своє поважання панові Боварі, сказав, що дуже радий з нагоди бути їм у чомусь корисним, і нарешті додав найсердечнішим тоном, що сам, без запрошення, насмілювався завітати до них на обід, та ще й без дружини, бо вона у від'їзді.

Зайшовши в кухню, пані Боварі підійшла до каміна. Підібравши на коліні кінчиками пальців сукню і підсмикнувши її таким чином до кісточок, вона простягнула ногу, взуту в чорний ботик, до вогню, де смажилась на рожні баранина. Полум'я осявало всю її постать, пронизуючи ясним світлом тканину сукні, тендітну білу шкіру і навіть повіки, коли вона мружилась від вогню. Яскраво-червоні відблиски перебігали по ній щоразу, коли крізь прочинені двері вривався з надвору вітер.

З другого боку каміна стояв білявий юнак і мовчки дивився на Емму. Це був пан Леон Дюпюї, другий постійний відвідувач «Золотого лева». Він служив клерком у місцевого нотаріуса, метра Гійомена, і страшенно нудився в Йонвілі. Тому він частенько відтягував годину обіду, сподіваючись, що до трактиру нагодиться випадковий подорожній, з яким можна буде проבלакувати вечір. У дні, коли робота кінчалася рано, він не знав, куди діватись, і рад-не-рад мусив з'являтися вчасно на обід і витримувати його, від супу до сиру, віч-на-віч з Біне. Ясно, що він з радістю згодився на пропозицію хазяйки пообідати в товаристві з приїжджими. Всі гості перейшли до великої зали, де пані

¹ Диліжанс – вид чотириколісного пасажирського або поштового транспортного засобу на жорсткій підвісці, який тягнула четвірка коней, що широко використовувався перед уведенням залізничного транспорту.

Лефрансуа веліла ради такої оказії накрити стіл на чотири персони.

Оме попросив дозволу не знімати фески, бо боявся застудитись. Потім заговорив до сусідки:

– Ви, напевне, стомились, ласкава пані? Наша «Ластівка» так жахливо трясє й підкидає!

– Це правда, – відповіла Емма, – але мене завжди радують поїздки. Люблю переїжджати з місця на місце.

– Ох, це така нудота – сидіти вічно на одному місці! – зітхнув клерк.

– Коли б вам довелося, як мені, – встряв Шарль, – не лазити з коня...

– А по мені, що може бути приємнішим? – заперечив Леон, звертаючись більше до Емми, і додав: – Якщо є можливість.

[...] Аптекарь Оме досить детально описує новому лікареві особливості клімату і життя містечка Йонвіль, намагається показати свою ерудованість і фаховість. Емму ж цікавить інший бік життя у місті.

– Чи є тут в околицях хоч якісь місця для прогулянок? – спитала пані Боварі, звертаючись до юнака.

– О, дуже мало, – відповів той. – На самому пагорбі, біля узлісся, є так званий «вигін». Часом у неділю я ходжу туди з книжкою і милуюсь на захід сонця.

– Немає нічого чарівнішого від заходу сонця, – промовила Емма, – особливо на березі моря.

– О, я дуже люблю море, – зауважив пан Леон.

– І чи не здається вам, – вела далі пані Боварі, – що над цим безмежним простором вільніше ширяє дух, що споглядання його підносить угору душу і навіває думки про безконечність, про ідеал?

– Так само і гірські краєвиди, – підхопив Леон. – Мій двоюрідний брат мандрував торік по Швейцарії, то говорив, що неможливо уявити собі всю красу озер, чарівність водоспадів і грандіозність льодовиків. Ви бачите сосни небувалих розмірів, перекинуті кладкою через потоки, хатинки, що попритулялись на стрімких урвищах, а крізь просвіти в хмарах під вами ген-ген унизу зеленіють долини... Таке видовище пориває людину до молитви, до екстазу! Я не дивуюсь тому славнозвісному музикантові, який, шукаючи натхнення, виїжджав грати на фортепіано в яку-небудь чарівну місцевість.

– А ви займаєтесь музикою? – спитала вона.

– Ні, але дуже люблю її, – відповів він.

– Е, ви його не слухайте, пані Боварі! – перебив Оме, нахилиючись над тарілкою. – Це він прибіднюється... Що це ви, юний друже! Адже кілька днів тому ви так знамените співали у себе в кімнаті «Ангела-хранителя». Я чув усе з лабораторії: ви виконували цю штуку, як справжній артист!

Леон справді квартирував у аптекаря. Кімната його була на третьому поверсі й виходила вікнами на площу. Він почервонів при цьому компліменті свого домохазяїна. А Оме вже знову повернувся до лікаря і називав йому по порядку всіх визначніших мешканців Йонвіля. Він розповідав анекдоти, давав довідки. Ніхто гаразд не знає, скільки грошей у нотаріуса; крім того, є тут сімейка Тювашів, що завдає всім немало клопоту...

Емма знову спитала:

– А яка музика вам більше до вподоби?

– О, звичайно, німецька, – вона кличе в царство мрій.

– А італійську оперу ви слухали?

– Ще ні, але сподіваюсь побувати в ній на той рік, коли поїду в Париж кінчати юридичний факультет.

– Як я вже мав честь доповідати вашому чоловікові, – сказав аптекар, – дякуючи цьому бідоласі Яноді, що виїхав звідси так нерозважно, ви будете мати приємність мешкати в одному з найкращих домів Йонвіля. Для лікаря цей будинок особливо вигідний тим, що в ньому є двері, які виходять прямо в провулок: це дозволяє входити й виходити непомітно. До того ж при домі є все, що потрібно для господарства: пральня, кухня з кімнаткою для прислуги, невеличка вітальня, садок тощо. Ваш попередник не шкодував витрат! Він спеціально поставив собі в кінці саду, при самому березі, окрему альтану, щоб пити в ній влітку пиво, і якщо ви, ласкава пані, кохаєтесь у садівництві, то можете...

– Жінка моя не любить таких занять, – сказав Шарль. – Хоч їй і рекомендують моціон, вона воліє сидіти в кімнаті з книжкою.

– Отак і я, – зауважив Леон. – І справді, яка це втіха – сидіти ввечері з книжкою біля каміна, коли в шибки б'ється вітер, а в кімнаті затишно горить лампа...

– Правда, правда! – сказала Емма, пильно дивлячись на нього великими чорними очима.

– В такі хвилини ні про що не думаєш, – провадив він далі, – і час минає непомітно. Не сходячи з місця, мандруєш по далеких сторонах, ніби бачиш їх, і думка, сплітаючись із фантазією, захоплюється окремими картинами або стежить за розвитком

подій. Здається, що ти зливаєшся з героями, що під їхньою одежею б'ється твоє власне серце...

– Правда, правда, – повторила Емма.

– Чи траплялось вам коли-небудь, – питав Леон, – зустрічати в якійсь книжці думку, що вже раніше невиразно снувалась у вашій голові, якийсь призабутий образ, що ніби повертається здалека й достоту виражає ваші власні невлонні відчуття?

– Таке зі мною бувало, – відповідала вона.

– Ось чому я найбільше люблю поетів, – вів далі Леон. – Вірші якісь ніжніші за прозу, від них легше плачеться...

– Але вони стомлюють кінець кінцем, – заперечила Емма. – Я, навпаки, більше охоча до романів, у яких події розгортаються так стрімливо, що аж страх бере. Я ненавиджу банальних героїв і помірковані почуття, подібні до тих, що зустрічаються в реальному житті.

– Дійсно, – зауважив клерк, – такі твори не зворушують серця і, на мою думку не відповідають справжньому призначенню мистецтва. Серед розчарувань життя так солодко буває линути мрією до благородних характерів, до щирих почуттів, до картин блаженства. Для мене тут, на безлюдді, це єдина розвага і розрада. Але в Йонвілі так мало цікавого!

– Мабуть, так само, як і в Тості, – сказала Емма. – Там я завжди брала книжки в бібліотеці.

– Коли ви, ласкава пані, не відмовите мені честі скористатись моїми послугами, – обізвався аптекар, почувши її останні слова, – то можу рекомендувати вашій увазі мою власну книгозбірню, де представлені найкращі автори: Вольтер, Руссо, Деліль, Вальтер Скотт, «Відгуки фейлетонів» і так далі. Крім того, я одержую різні періодичні видання, в тому числі й щоденну газету «Руанський маяк», при якій маю честь бути кореспондентом по округах Бюші, Форжа, Нефшателя і Йонвіля. [...]

[...] Емма і Леон все більше знаходять спільного у вподобаннях і світоглядно.

III–V

Пані Боварі та Шарль живуть звичайним життям Йонвіля, у якому для вагітної Емми єдиною розрадою стає спілкування з Леоном. Вона народжує доньку, її називають Бертою. Проте материнство не приносить їй ні втіхи, ні бажаної розради, вона почувається нещасною і самотньою. Дитину віддають годувальниці.

[...] Емма змарніла, щоки її зблідли, лице видовжилось. Чорне волосся, великі очі, рівний ніс, плавна хода, постійна тепер мовчазність, – такою вона проходила своє існування, здавалось, ледве торкаючись до нього і несучи на чолі печать якогось великого призначення. Вона була така печальна, така спокійна, така лагідна і водночас така стримана, що від неї віяло неземними чарами; так у храмі здригаєшся від аромату квіток, змішаного з холодом мармуру. Інші теж мимоволі підкорялись її чарам. Аптекарь казав:

– Це жінка надзвичайних здібностей; її хоч зараз у супрефектуру!

Хазяйки захоплювались її ощадністю, пацієнти – її гречністю, бідні – її щедрістю.

А в ній тим часом кипіла жага й лютя, пристрасть і ненависть. За тією сукнею в прямих складках ховалось збентежене, збурене серце, а ті цнотливі уста не зраджували внутрішньої муки. Вона була закохана в Леона й прагнула самоти, щоб досхочу розкошувати його образом. Зустрічі з ним порушували зачарування мрій. Зачувши його кроки, Емма трепетала, але в його присутності хвилювання вщухало, і лишалось тільки безмірне здивування, що переростало в сум.

Леон не знав, що коли він виходив від неї в безнадії, вона вставала з місця слідом за ним, щоб подивитись на нього в вікно, її тривожив кожен його крок; вона стежила за виразом його обличчя; вона вигадала якусь історію, щоб знайти привід побувати в його кімнаті. Вона заздрила щастю аптекарші, яка спала з ним під однією покрівлею; її думки без угаву вилися довколо цього будинку, ніби голуби з «Золотого лева», які літали туди купати в ринвах свої рожеві лапки і білі крильця. Але чим більше упевнялась Емма в своєму коханні, тим дужче силкувалася вона притлумити його, заглушити, сховати від людського ока. Їй так хотілось, щоб Леон догадався про все! І вона уявляла собі різні випадковості й катастрофи, які могли б їй допомогти. Стримували її, звичайно, лінощі або страх, а також сором. Вона думала, що відштовхнула його від себе надто рішуче, що тепер уже пізно, що все пропало. Але разом з тим вона раділа й пишалася, що може сказати собі: «Я чесна». Вона любила дивитись на себе в дзеркало, прибираючи пози самозречення, і це втішало її потроху за ту жертву, яку вона, як їй здавалось, принесла.

Але спрага плоті, жадоба грошей і меланхолія пристрасті – все злилось у одне суцільне страждання, і, замість шукати забуття,

Емма чимраз більше зверталась до нього думками, чимраз дужче роз'ятрювала свої жалі. Усе її дратувало: і погано зготована страва, і нещільно зачинені двері; вона зітхала, що не має оксамиту і не знає щастя, що її райдужні мрії блякнуть і в'януть у цьому тісному домі.

Її доводило до розпачу те, що Шарль і гадки не мав про її муки. Його впевненість, що він дає їй щастя, здавалась їй безглуздом і образою, його безтурботність – невдячністю. Заради кого була вона добродесною? Хіба ж не він стояв на заваді її щастю, хіба не він був причиною всіх її страждань – ніби гострим жалом пряжки на заплутаному ремінні, що зав'язувало їй світ? [...]

Правда, це лицемірство було їй огидне. Іноді її спокушало бажання втекти з Леоном – байдуже куди, але якнайдалі звідси – і розпочати нове життя; але тоді в душі її розверзалась якась страшна безодня, повна мороку.

VI–VII

Леон покидає Йонвіль, стомлений виснажливим платонічним коханням, повертається на навчання. Емма впадає у темну меланхолію, а Шарль, занепокоєний її станом, викликає свою матір. Та незабаром у Емми з'являється нова розрада в житті. На прийом до її чоловіка невдовзі приходить незнайомий пан.

[...] Емма сиділа в своїй кімнаті край вікна (а сидіти там їй доводилось частенько: в провінції вікно заміняє театр і бульвар) і знічев'я дивилась на юрбу селяків, коли раптом помітила якогось пана в зеленому оксамитовому сюртуку. На руках у нього були модні жовті рукавички, які дещо контрастували з його крагами, а прямував він до лікарєвого дому; слідом за ним ішов похнюпившись якийсь дядько.

– Хазяїн дома? – спитав пан у Жюстена, що розмовляв на порозі з Фелісіте.

Він подумав, що хлопець служить у лікаря.

– Скажи, що його хоче бачити пан Родольф Буланже де Ла Юшетт.

Відвідувач додав до свого прізвища назву маєтку не з дворянських хвастоців, а просто для того, щоб дати про себе належне поняття. Справді, Ла Юшетт – це був маєток в околицях Йонвіля, в якому він купив панський будинок і дві ферми; управляв ними сам, хоч господарством клопотався не дуже-то. Він був ще нежонатий і мав, говорили, не менше п'ятнадцяти тисяч рент.

Пан звертався до лікаря стосовно самопочуття свого конюха, якому було зле. Так вони і познайомилися з Еммою, яка справила на Родольфа гарне враження... [...]

«Гарненька! – казав він сам до себе. – Гарненька, що й казати, оця лікарша. Чудові зубки, чорні очі, точені ніжки, а манери – як у парижанки. І звідки вона тут узялася? Де її доп'яв цей чортів телепень?»

Панові Родольфу Буланже було тридцять чотири роки. Брутальний на вдачу і бистрий на розум, він мав чимало любовних пригод і досконало розумівся на жінках. Пані Боварі впала йому в око, – і ось він думав про неї та про її чоловіка.

«По-моєму, він дуже дурний... І набрид їй, це певно. Під нігтями чорно, по три дні не голиться... Поки він їздить по тих хворих, жінка сидить і штопає йому шкарпетки. А як же це нудно! А як би хотілося жити в великому місті, танцювати щовечора польку! Біднесенька! Душа в неї аж бринить за коханням, їй без цього – як рибі без води. Два-три компліменти – і вона буде молитися на тебе. А яка буде ніжна! Розкіш одна!.. Так-то так, але як потім од неї одкараскатись?»

Бачачи в перспективі безліч насолод, він за контрастом пригадав свою нинішню коханку. Це була руанська акторка, він утримував її. Навіть спомини про неї викликали в ньому почуття пересиченості.

«Куди не кинь, – думав він, – пані Боварі багато краща і, головне, багато свіжіша. А та Віржині щось уже надто розтовстіла. І така противна з своїми ніжностями! А потім – що це в неї за пристрасть до креветок...»

Навкруги не було нікого, і Родольф чув лише мірне шарудіння трави під ногами та сюрчання коників, що причаїлись десь у вівсах; він знов бачив перед собою Емму в кімнаті, в тій самій сукні, і в думках роздавав її.

– Все! Вона буде моя! – скрикнув він, розбиваючи ціпком суху грудку землі.

І негайно став обмірковувати дипломатичний бік цієї справи.

«Де ж із нею зустрічатись? Як це влаштувати? – роздумував він. – Там же той дїтвак вічно чіплятиметься за мамину спідницю, а тут іще служниця, чоловік, сусіди – ціла морока з ними. Ні, це забиратиме надто багато часу!»

Але думки не вгавали:

«А очі ж у неї!.. Гляне – вийме душу. А блідість, блідість яка!.. Страшенно люблю блідих жінок!»

На верхів'ї Аргейського пагорба він остаточно прийняв рішення:

«Аби тільки трапилась нагода. Ну, що ж, зайду до них, пришло дичини, птиці; як треба буде, то й крові собі пущу; а там заприятелюємо, я запрошу їх до себе...»

– Ох ти, чорт! – вигукнув він уже вголос. – Та в нас же скоро виставка; вона там буде, я її побачу. От і почнемо; візьмуся сміло – то й буде діло.

VIII

Родольф намагається завоювати прихильність Емми під час сільськогосподарської виставки. Влучно підібравши момент для розмови, він говорить з нею про спорідненість душ, провінційність життя у Йонвілі та про нерозуміння оточенням.

[...] Він сидів, згорнувши руки на колінах, і, повернувшись обличчям до Емми, пильно дивився на неї. Вона розглядала в його очах тоненькі золоті промінчики, що снувалися круг чорних зіниць, і навіть чула запах помади від його волосся. Тоді їй стало якось млосно і, чомусь пригадався віконт, з яким вона вальсувала у Воб'ессарі, – від його бороди точився такий же запах ванілі й цитрини; упиваючись ним, вона мимохіть прикрила повіками очі. Та ось вона випросталася на табуретці і побачила вдалині, на обрії, старий диліжанс, – «Ластівка» поволі спускалась по схилу горба Ле, підіймаючи позад себе стовпи куряви. У цій жовтій кареті так часто приїздив до неї Леон; по цій дорозі він поїхав від неї назавжди! Їй примрілося його обличчя в вікні; потім усе змішалось, взялося якоюсь туманною поволокою; їй здавалося, що вона все ще кружляє у вальсі при блиску люстр в обіймах віконта, що Леон десь недалеко, що він зараз прийде... І разом з тим вона весь час відчувала поруч себе голову Родольфа. Солодкість цього відчуття нав'яла їй колишні бажання, і, як розвихрені вітром піщинки, вони звивалися смерчем між хвиль тонкого аромату, що сповивав їй душу. Емма широко роздирала ніздрі, вдихаючи свіжі пахощі плюща, який вився по карнизу.

– Ось хоч би й ми, – казав він. – Як ми познайомились? Який випадок звів нас до купи? Не інакше, як самі наші природні нахили тягли нас одне до одного, долаючи простір: так дві річки, що стікають по різних схилах, зливаються врешті в одно.

Він схопив Емму за руку; вона її не відняла.

IX

Минуло півтора місяця. Родольф не приходив. Нарешті, одного вечора він таки з'явився.

Ще на другий день після виставки він вирішив: «Не треба йти туди надто рано. Це була б помилка». А десь наприкінці тижня він вирудився на полювання. Після полювання він гадав, що тепер іти вже пізно, але потім розмірковував інакше: «Якщо вона покохала мене з першого дня, то від нетерпіння побачитись зі мною її любов ще дужче розгориться. Тож почекаймо ще трохи».

І він зрозумів, що його розрахунок правильний, коли, зайшовши в залу, помітив, як зблідла Емма.

[...] Під приводом того, що Еммі кінна прогулянка корисна для здоров'я, Родольф вмовляє Шарля відпустити її з ним. Саме це і стає точкою відліку їхніх взаємин. Вони стають коханцями.

[...] «У мене є коханець! Коханець!» – бриніло в ній безперестану, і вона відчувала невимовну насолоду від цієї думки, так, ніби до неї вдруге прийшла дівочість. Нарешті й вона зазнає тих радощів кохання, тих захватів щастя, яких уже й не гадала діждати. Вона входила в якийсь казковий край, де все буде пристрасстю, жагою, екстазом; вона ширяла в блакитнім безмірі ефіру, перед її зором височіли осяйні вершини почуттів, а буденщина ледве мріла десь унизу, в тіні, в проміжках між цими висотами.

[...] Наступний день приніс нову відраду. Родольф і Емма заприсяглися на вірність одне одному. Вона розповідала про пережиті нею страждання. Він перебивав її поцілунками, а вона, дивлячись на нього крізь опущені вій, знову і знову просила його назвати її на ім'я і повторити, що він її любить. Це було, як і напередодні, в лісі, в покинутому курені селянина, що робив дерев'яні черевики. Курінь був солом'яний, а покрівля така низька, що їм доводилось увесь час нахилятися. Вони сиділи, пригорнувшись одне до одного, на підстілці з сухого листа. З цього дня вони почали регулярно листуватися – писали одне одному щовечора. Емма відносила своє послання в кінець саду, до річки, і ховала його в розколину тераси. Родольф приходив туди по нього й залишав натомість свого листа, що завжди здавався Еммі надто коротким.

[...] Протягом зими три або чотири рази на тиждень Родольф приходив ночами в садок. Емма для цього заховала ключ від хвіртки, сказавши чоловікові, що він десь загубився. Родольф викликав Емму, кидаючи в віконницю жменю піску.

Вона миттю схоплювалася, але часом доводилося й чекати, бо Шарль любив заводити нескінченні розмови край каміна. Емма аж горіла від нетерплячки; якби могла, вона б очима вискочила в вікно. Нарешті вона заходжувалась коло свого вечірнього туалету, потім брала книжку і читала собі спокійно, ніби захопившись нею. Але Шарль лежав уже в постелі і кликав її спати.

– Ну йди ж, Еммо, – говорив він. – Час уже.

– Зараз, зараз! – відповідала вона.

Полум'я свічок било йому просто в вічі; він повертався до стіни і засинав. Вона вибігала, затамувавши подих, усміхнена, тремтяча, невдягнена.

У Родольфа був великий плащ. Він угортав її всю і, обнявши, мовчки вів у глибину саду. Вони йшли до тієї самої альтанки, на ту саму лавочку з напівтрухлих жердок, де колись Леон так закохано дивився на неї літніми вечорами. Тепер вона зовсім не думала про нього! Крізь безлисті гілки жасмину мерехтіли зорі. За своєю спиною коханці чули плюскіт річки, та час від часу потріскував на березі сухий очерет. Тут і там у сутінках ночі громадилися згустки пільми; часом вони напруго здійснювались і схилялись; насуваючись на коханців, вони загрожували накрити їх, ніби величезні чорні хвилі. Від нічного холоду вони обіймалися ще міцніше і дихали ніби ще глибше; більшими здавались очі, – хоч їх ледве було видно, – і серед цієї тиші промовлене пошепки слово падало в душу дзвінким кришталем і бриніло нескінченними відлунками.

У дощові ночі вони знаходили собі притулок у робочому кабінеті Шарля, між повіткою і стайнею. Емма засвічувала в кухонному шандалі свічку, заховану за книжками, Родольф улаштовувався, як у себе вдома. Його смішили книжкова шафа, письмовий стіл і взагалі вся обстановка; він не міг стриматись, щоб не пустити якогось жарту на адресу Шарля, що бентежило Емму.

[...] Родольфа досить швидко втомила сентиментальність Емми, але він не міг припинити ці стосунки.

[...] Але ж вона була така гарна! І так рідко зустрічалась йому подібна цнотливість! Це кохання без розпусти було для нього цілковитою новиною: воно виходило за рамки його дотеперішніх легковажних звичок, задовольняючи в ньому не лише хтивість, але й гордість. Усім своїм обивательським здоровим глуздом він зневажав екзальтованість Емми, але в душі захоплювався нею: адже вона стосувалася його власної персони! І от,

пересвідчившись, що Емма його кохає, він став недбалим і його манери помітно змінилися.

Де й поділися в нього ті ніжні слова, від яких вона плакала, ті пристрасні пестоші, від яких вона шаленіла; велика любов, у яку Емма пірнула з головою, помалу міліла й меженіла, як річка, що висихає у власному руслі, – і вже на дні показалася твань. Емма не хотіла вірити цьому – вона горнулася до Родольфа ще ніжніше, але він усе менше й менше приховував свою байдужість.

Вона й сама не знала, чи жаль їй було, що піддалася йому, чи, навпаки, ще дужче хотіла його кохати. Принизливе почуття власної слабості оберглося в досаду, яку пом'якшували тілесні насолоди. Це була вже не душевна прихильність, а якась ненастанна спокуса. Родольф цілком підкорив її. Вона його майже боялась.

А тим часом зовні все йшло гладенько, як ніколи. Родольфові вдавалося регулювати їхні взаємини по своїй уподобі, і за півроку, коли настала весна, коханці опинилися в ролі подружжя, що спокійно підтримує домашнє полум'я. [...]

XI–XII

З подачі аптекаря пана Оме і за палкої підтримки Емми Шарль проводить невдалий хірургічний експеримент із ногою конюха Іполіта із «Золотого лева», прочитавши про новий метод лікування у медичному журналі. Про це навіть написали у газеті, як про медичне досягнення, але за п'ять днів у чоловіка почалася гангрена й довелося звертатися по допомогу до світила із сусіднього міста, лікаря Каніве. Щоб врятувати життя, довелося ампутувати ногу пацієнтові. Це стало для Емми причиною остаточної зневаги до чоловіка, зневіри у його можливостях як лікаря, який ніколи не стане світилом. Емма відновлює зустрічі з Родольфом, але настає час, коли коханець починає замислюватися, як би завершити роман, а Емма, навпаки, як втекти від Шарля з Родольфом. Також саме на цей час припадає її марнотратне ставлення до грошей, Емма все більше узалежнює себе від Лере, який дає їй кошти і товари в борг. Пізніше це матиме негативні руйнівні наслідки.

Вони почали любитися знову. Емма часто писала до нього ні з того ні з сього навіть серед дня. Потім давала крізь вікно знак Жюстенів, і той, скинувши фартуха, летів мерщій у Ла Юшетт. Родольф приходив. Виявлялося, вона хотіла йому лише сказати, що їй нудно, що чоловік їй остогид, що жити так далі несила.

– Ну, а чим же я можу тут зарадити? – вигукнув він якось із досадою.

– Ех, якби ти тільки захотів...

Емма сиділа долі, притулившись йому до колін, волосся в неї було розпущене, погляд замріяний.

– Що саме? – спитав Родольф.

Вона зітхнула.

– Ми б поїхали кудись... Жили б десь у іншому місці...

– Ти збожеволіла, чи що? – засміявся він. – Хіба ж це можливо?

Через деякий час вона знов завела мову про це; Родольф удав, ніби не зрозумів її, і перевів розмову на інше.

Він просто не міг збагнути, до чого вся ця плутанина в такій звичайній справі, як любов. А в неї були свої підстави, свої причини кохати його щораз більше.

І справді, її ніжність до Родольфа зростала щодня під впливом відрази до чоловіка. Чим повніше вона віддавалась одному, тим дужче ненавиділа другого. Ніколи Шарль не здавався їй таким бридким зі своїми незграбними пальцями, зі своїми банальними думками й вульгарними манерами, як після побачень з Родольфом, коли вона залишалась на самоті з чоловіком. Граючи роль доброчесної дружини, вона одночасно аж палала вся на згадку про цю голову, з якої спадали на смагляве чоло чорні кучері, про цю міцну й гарну фігуру, про цього мужчину з розважливим розумом і жагучими почуттями. [...]

Але, отак критично оцінюючи становище (перевага, властива всім тим, хто в будь-якій спільній справі менше захоплюється), Родольф знайшов у Емминім коханні нове джерело насолоди. Він відкинув геть, як непотрібний, усякий сором і почав безцеремонно третирувати Емму. Вона перетворилась у нього в податливу, розпусну істоту. [...]

Пані Боварі-мати, яка приїхала до сина, помітила зміни в поведінці невістки, її відстороненість, занедбаність дому, чоловіка і дитини. [...]

Вони вже раніше домовились з Родольфом, що в разі якоїсь надзвичайної події вона пришпилить до фіранки клаптик білого паперу; коли він на ту пору буде в Йонвілі, то побачить і прибіжить у маленький завулок за будинком. Емма подала знак. Прождавши три чверті години, вона раптом побачила Родольфа на розі ринку. Вона хотіла була відчинити вікно й покликати його, але він уже зник. І знов вона впала у відчай.

Та незабаром Емма почула на тротуарі чийсь кроки. Це був, безперечно, він; вона збігла по сходах, перейшла двір. Родольф був там, за стіною. Вона кинулась йому в обійми. [...]

[...] Коханці остаточно домовляються про втечу, Емма поводиться дуже обачно й намагається залагодити конфлікт зі свекрухою, щоб не привертати зайвої уваги. Родольф з усім погоджується, але має на думці своє.

Кілька днів потому стара Боварі була дуже здивована метаморфозою, що сталася з її невісткою. Емма виявляла незвичайну покірливість і пошану супроти свекрухи, навіть попросила в неї рецепт для маринування огірків.

Чи вона робила це для того, щоб краще обдурити чоловіка й свекруху, чи, може, втішалась навмисне цими стражданнями, щоб глибше відчувати всю гіркоту життя, яке вона збиралася покинути? Вона над цим навіть не задумувалась; вона вся жила солодкими мріями про близьке щастя. Воно було постійною темою її розмов з Родольфом. Схилившись до нього на плече, вона шепотіла:

— Ах, коли вже ми сидітимем у поштовій кареті! Уявляєш собі? Невже це можливо? Мені здається, що в ту мить, як карета рушить, в мене буде таке відчуття, ніби ми піднялись на аеростаті і летимо кудись аж до хмар. Знаєш, я вже дні лічу... А ти?

Ніколи пані Боварі не була такою гарною, як в ці дні; вона була вродлива тією особливою вродою, яка породжується радістю, захватом і успіхом, яка є проявом повної гармонії між темпераментом і зовнішніми обставинами. Як перегній і дощ, вітер і сонце вирощують квіти, так і її поступово викохували оті бажання й жалі, оті палкі насолоди й вічно юні мрії, і тепер нарешті вона розквітла у всій повноті своєї натури. Розріз її очей був створений, здавалось, для довгих закоханих поглядів, коли зіниці ніби тонуть в тіні вій; від глибокого дихання роздimalись її тонкі ніздрі і різкіше виділялись куточки повних губ, ледь помітно затінюваних при світлі легеньким чорним пушком. Локони її лежали на потилиці так, ніби їх викладав умілою рукою досвідчений художник-спокусник; вони недбало розсипалися буйними хвилями, покірні всім примхам грішної любові, яка розпускала їх щодня. Голос і рухи Емми стали м'якшими й гнучкішими. Щось невлотно тонке й вабливе випромінювалось навіть від складок її сукні, від вигину її ноги. Для Шарля вона була чарівна й невідпорна, як і в перші дні по одруженні.

XIII

[...] *Прийнявши рішення про завершення обридлого роману, Родольф пише листа Еммі, має намір передати його, як і раніше це робив, у кошику з фруктами.*

— Ну, — сказав він сам до себе, — почнемо!

Він написав:

«Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя...»

«Зрештою, — подумав Родольф, — це правда: я роблю це в її ж інтересах. Чесно».

«Чи ви обміркували і зважили як слід ваше рішення? Чи знаєте ви, в яку безодню я міг затягти вас, мій ангеле? Правда ж, ні? Довірливо й нерозважливо ішли ви вперед, вірячи в щастя, в майбутнє... Ох, ми нещасні! Ох, нерозумні!»

Родольф спинився, шукаючи якоїсь поважної причини для відмови.

«Може, написати їй, що я збанкрутував?.. Ні, ні. Та це було б ні до чого. Тоді довелося би через якийсь час починати все спочатку. У таких жінок не питає логіки!»

Він подумав і писав далі:

«Я вас не забуду, повірте мені; я навіки збережу до вас безмежну відданість; але ж рано чи пізно наш запал неминуче прохолонув би — така вже доля всього людського. На зміну прийшла б утом, і, хто знає, чи не дізнав би я жорстокої муки — бачити ваше каяття й поділяти його самому, бо не хто, як я, був його причиною? На саму думку про нещастя, що загрожує вам, я мучусь і каюся, Еммо! Забудьте мене! І навіщо тільки я зустрів вас? І чому ви така прекрасна? Хіба я винен? О Боже мій! Ні, ні! Так судилося!»

«Ці слова завжди справляють ефект», — подумав він.

«Ах, якби ви були однією з тих легковажних жінок, яких так багато на світі, то я міг би, звичайно, з егоїстичних міркувань піти на таку спробу — вона була б тоді безпечна і для вас. Але ж та сама душевна екзальтація, яка становить і ваше зачарування, і причину ваших страждань, — вона й заважає вам, о божественне створіння, зрозуміти всю фальшивість нашого майбутнього становища. Я теж не подумав про це спершу і, не передбачаючи наслідків, спочивав під захистом нашого ідеального щастя, мов у тіні отруйної манцинелли¹».

¹ **Манцинелла** — вид квіткових рослин родини Молочайні (*Euphorbiaceae*), інші назви — манцинела, манзиніла, маншинела.

«Аби тільки вона не подумала, що я зрікаюся її із скнарості... А втім, байдуже! Так чи сяк, пора кінчати!»

«Світ жорстокий, Еммо. Куди б ми не поїхали, він усюди став би переслідувати нас. Вам довелося би зносити нескромні розпити, наклепи, зневагу, а може, навіть образи. Образи – вам!.. О! Адже я хотів би, щоб ви сиділи на троні! Адже я ношу з собою думку про вас, як талісман. Я іду. Куди? Я й сам не знаю, мій розум шаліє... Прощайте! Не згадуйте мене лихом! Не забувайте нещасливця, який утратив вас. Навчіть вашу дитину поминати моє ім'я в молитвах».

Полум'я двох свічок тремтіло. Родольф устав, зачинив вікно і сів знову за стіл.

«Здається, все сказано. Ага! Треба ще одне додати, а то, чого доброго, знов буде чіплятись».

«Коли ви прочитаєте ці сумні рядки, я буду далеко. Я наважився тікати якнайшвидше, щоб не піддатися спокусі знову бачити вас. Треба переборювати слабість! Я ще вернуся, і, можливо, колись ми з вами будемо спокійнісінько згадувати наше минуле кохання. Прощайте!»

І він написав іще одно останнє прощання – цим разом уже не «прощайте», а двома словами – «прощай ти!» Йому здалось, що це в нього вийшло дуже «стильно».

– А як же тепер підписатись? – завагався він. – «Відданий вам...» Не те... Може, «Ваш друг»? Воно. Так і напишемо:

«Ваш друг»

Він перечитав листа, і лишився задоволений.

«Бідолашна! – думав він розчулено. – Вона вважатиме мене за бездушний камінь... Треба б тут капнути на папір слізку-другу, та що вдієш – я не вмію плакати».

І, наливши в склянку води, Родольф умочив пальця і струснув із нього на листа буйну краплю, від якої чорнило взялося блідою плямою; потім став шукати, чим би запечатати листа, й натрапив на печатку з девізом «Amor nel cor»¹.

«Не зовсім пасує до обставин... Ну, та нічого?»

Потім він викурих три люльки і пішов спати. Назавтра, вставши з ліжка коло другої години (таки добряче заспав!), Родольф велів нарвати кошик абрикосів. Під спід, у виноградному листі, він поклав своє послання і тут же наказав наймитові Жі-рару передати все це обережно пані Боварі. Він часто вдавався

¹ Amor nel cor (фр., латин.) – з коханням у серці.

до такого способу листування, посилаючи фрукти або дичину, як до пори року.

– Якщо вона питає про мене, – навчав він, – скажеш, що я виїхав. Кошика неодмінно віддай їй самій, у власні руки... Ну, пішов, та гляди ж мені!..

Жірар одягнув нову блузу, обв'язав кошика хусткою і, важко ступаючи своїми грубими, підкованими черевиками, попрямував спроквола до Йонвіля.

Коли він прийшов, пані Боварі разом з Фелісіте перебирала на кухонному столі білизну.

– Ось, – сказав наймит. – Це вам від пана.

Якесь недобре передчуття охопило Емму. Шукаючи дрібняків у кишені, вона розгублено дивилась на селянина, а той і собі поглядав на неї остовпіло, не розуміючи, як можна схвилюватись від такого гостинця. Нарешті він пішов. Але в кухні лишалась Фелісіте. Емма не могла більше витримати. Вона побігла в залу, нібито віднести абрикоси, перекинула кошика, розрила листя, знайшла листа, розпечатала й побігла з ним до своєї кімнати така перелякана, ніби за її спиною палала жажлива пожежа.

Але в кімнаті вона побачила Шарля; він говорив щось до неї, вона нічого не чула й пішла далі по сходах, задихана, розгублена і наче п'яна, не випускаючи з рук цього страшного аркуша паперу, що ляскав у її пальцях, як шматок бляхи. На третьому поверсі вона спинилась перед зачиненими дверима до горища.

Вона хотіла заспокоїтись. Згадала про лист. Треба дочитати його – і страшно. Та й де? Адже її можуть побачити.

«Ні! – зважилась вона нарешті. – Тут буде добре».

Тоді штовхнула двері й увійшла.

Розпечений шиферний дах пахнів важкою спекою; задуха давила за горло й стискала скроні. Емма насилу добралась до замкненої мансарди, відсунула засув, і сліпуче світло хлюпнуло їй назустріч.

Перед нею, за покрівлями будинків, аж до самого обрію тяглися поля. Внизу лежала безлюдна міська площа; виблискував кременистий брук, непорушно завмерли на дахах флюгери; з рогу вулиці, з нижнього поверху, чути було якесь верескливе чергикання. То Біне працював на своєму токарному верстаті.

Емма притулилась до стінки в амбразурі мансарди й стала перечитувати листа з лихим усміхом. Але чим напруженіше вона вдумувалась у нього, тим дужче мішалось їй усе в голові. Вона бачила Родольфа, чула його, обіймала його; серце калатало

в неї в грудях, наче таран, усе частіше, все більш переривчасто. Погляд її нестямно блукав, їй хотілося, щоб уся земля запалася. Треба кінчати з усім цим... Що її стримує? Адже вона вільна!

І вона подалася вперед, вона вже поглянула на брук, повторюючи про себе:

«Ну ж бо! Ну!»

Блискучий промінь світла, що підіймався знизу прямо на неї, ніби тягнув у безодню всю вагу її тіла. Їй здавалось, що площа коливається і йде вгору по стінах, а підлогу перехилило в один бік, як корабель під час хитавиці. Емма стояла на самому краєчку, майже перевисившись униз, а навколо хвилював неосяжний простір, її немов заливала вже небесна синява, в бездумній голові ходив напружений вітер, – треба лише подолати останній підсвідомий опір... А токарний верстат чергикав без утаву, ніби кликав її сердитим голосом.

– Жінко! Жінко! – гукав Шарль.

Вона спинилась.

– Де ти там? Ходи сюди.

На думку, що вона ледве уникла смерті, Емма трохи не зомліла від жаху. Вона заплющила очі й здригнулась: хтось торкнув її за рукав. Це була Фелісіте.

– Пані, суп на столі. Пан чекає на вас.

І довелося зійти вниз! Довелося сісти до столу!

Емма спробувала їсти, але їжа не йшла на душу. Тоді розгорнула серветку, ніби хотіла подивитись, як вона заштопана, – і справді почала була рахувати нитки. І раптом згадала про лист. Невже вона його загубила? Де його шукати? Але її знемогла така душевна втома, що вона не спромоглася навіть знайти якусь прикличку, щоб устати з-за столу. Потім на неї напав страх: вона боялась Шарля; він, певно, все вже знає! І справді, він якось чудно промовив:

– Значить, ми вже не скоро побачимо пана Родольфа.

– Хто тобі сказав? – аж кинулась Емма.

– Хто мені сказав? – відповів Шарль, трохи здивований її різким тоном. – Жіран. Я зустрів його оце біля «Французької кав'ярні». Пан Родольф уже поїхав або зараз має виїжджати.

Емма хлипнула.

– А що ж тут дивного? Він завжди отак час від часу виїжджає кудись погуляти. А чом би й ні? Сказано, чоловік при грошах, та ще й не жонатий... Взагалі він уміє добре бавитись, наш друг. Гульвіса! Пан Ланглюа розповідав мені...

Але тут увійшла служниця, і він замовкнув з пристойності.

Фелісіте зібрала в кошик порозкидані на етажерці абрикоси. Шарль, не помічаючи, як спаленіла Емма, велів подати їх, узяв тут же одного й надкусив.

– О, знаменито! – сказав він. – Ось на, покуштуй!

І простягнув їй кошика; вона тихенько відштовхнула його руку.

– Ні, ти тільки понюхай! Оце аромат! – не вгавав він, знову підсовуючи кошика до Емми.

– Мені душно! – вигукнула Емма, зірвавшись з місця. Але зусиллям волі вона поборолася спазми в горлі й промовила: – Уже пройшло, нічого... Це все нерви! Сідай, їж.

Вона боялась, що її почнуть розпитувати, ходитимуть за нею, і вона так і не зможе лишитись на самоті.

Шарль послухався і взявся знову до абрикосів; кісточку він випльовував собі в руку, а потім складав на тарілці.

Раптом по площі промайнуло швидкою риссю синє тильбюрі. Емма скрикнула і впала навznak, як мертва.

Справа в тому, що після довгих міркувань Родольф вирішив поїхати до Руана. Але з маєтку Ла Юшетт до Бюші можна було добратись тільки Йонвільським шляхом, що він і змушений був зробити. Емма впізнала його в світлі ліхтарів, що блискавкою розпанахали темряву. [...]

Емма через нервовий зрив захворіла. Аптекар Оме і Шарль ледве привели її до тями.

Протягом сорока трьох днів тривала її криза і тільки на початку жовтня вона оговталася. [...]

XIV

За час, поки Емма нездужала, Шарль закинув свою практику, опікувався дружиною і не особливо стежив за господарчими витратами. Слуги цим скористалися, економії не було ні в чому, видатки на господарство сильно зростали. Окрім того, крамар Лере дуже швидко зметиковав, що можна скористатися нагодою і приписати борг на свою користь. Він приносив непотрібні речі і змушував Шарля їх купувати, переконуючи, що те Емма замовила. Ліки в Оме також брали в борг.

У родині Шарля стає відчутною матеріальна скрута, звідусіль надходять рахунки, і Шарль не встигає їх оплачувати. Тому він весь час бере позики в Лере під досить великий відсоток, сподіваючись розрахуватися потім. [...]

А втім, йому [Лере – *ред.*] взагалі в усьому щастило. Він дістав підряд на постачання сидру для нефшательської лікарні; пан Гійомен обіцяв йому акції грюменільських торфорозробок; крім того, він мріяв завести нове диліжансове сполучення між Аргеем і Руаном: воно, безперечно, дуже скоро витіснить оту таратайку з «Золотого лева». Його диліжанси їздитимуть швидше, братимуть більше вантажу й коштуватимуть дешевше; таким чином, уся йонвільська торгівля потрапить йому в руки.

Шарль часто замислювався над тим, звідки дістати на той рік стільки грошей. Він розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось? Але батько його й слухати не захоче, а продавати, власне, і не було чого. Ці труднощі розросталися в його уяві до неймовірних розмірів, і він будь-що намагався прогнати з голови всякі думки про такі прикрі речі. Він докоряв собі, що за грошовими справами забуває Емму, ніби всі його помисли мусили нероздільно належати цій жінці і подумати хоч на часинку про якусь іншу річ – значило вкрасти щось у неї. [...]

Емма потроху одужувала, в родині настав лад.

Тоді вона вся віддалась надмірній доброчинності. Вона шила одіж для убогих, посидала дрова породіллям, а одного разу Шарль, прийшовши на обід, застав на кухні за юшкою якихось трьох волоцюг. Вона знову забрала додому дочку, – під час її хвороби Шарль віддавав був дитину до мамки. Вона вирішила сама навчити її читати, і хоч як вередувала Берта, мати не гнівалась. Навмисна покора, безумовне всепрощення. Про що б Емма не говорила, вона вдавалась до молитовних виразів. У дівчинки вона питала:

– Ну як, перестав уже животик, моє янголятко?

Пані Боварі-старша тепер уже не знала, до чого й прискіпатись, – от хіба що не похваляла тієї манії возитися з кофтами для сиріток, коли в домі і своя білизна не латана. Але бабуся так уже намучилась від родинних сварок, що тепер відпочивала душею в цій спокійній господі. Щоб не бачити блюзнірських вчинків чоловіка, який на страсну п'ятницю міг на зло уминати перед нею ковбасу, вона навіть прожила тут до кінця Великодніх свят. [...]

XV

Аптекарь Оме радить пану Шарлю Боварі розважити дружину в театрі міста Руан. Шарль та Емма відвідують театр і випадково зустрічають Леона. Ця зустріч стає початком

відновлення давнього забутого тихого кохання в Йонвілі три роки тому між Еммою та Леоном й остаточно виводить Емму зі стану поборжної меланхолії та смиренності долі.

[...] – Йй-богу, я вже думав, що не вилізу звідти. Там такого народу! – І додав: – А вгадай, кого я зустрів нагорі!.. Пана Леона.

– Леона?

– Його! Він прийде зараз засвідчити тобі своє шанування.

На цьому слові у ложу ввійшов колишній йонвільський клерк.

Він простягнув руку з невимушеністю світської людини, і пані Боварі машинально взяла її, немовби піддавшись впливові чужої, сильнішої волі. До цієї руки вона не торкалась від того весняного вечора, коли вони прощались, стоячи край вікна, під лопотіння дощу по зеленому листі... [...]

Шарль, Емма та Леон, не дочекавшись закінчення вистави, йдуть до кав'ярні. Леон розказує про себе, що він вже вивчився і тепер приїхав на два роки до Руана працювати у великій конторі. Леон вмовляє лишитися Емму в Руані, щоб наступного дня додивитися виставу, але Шарлю необхідно повертатися додому в справах, тому Емма лишається сама.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

За три роки, поки вони не бачилися, Леон дуже змінився, змужнів, набрався досвіду спілкування з жінками також. Це був уже зовсім не той юнак, якого знала пані Боварі. [...]

Коли він зустрів Емму після трилітньої розлуки, в ньому знову заговорила жага. «Треба, – думав він, – наважитись, нарешті, оволодіти нею». Несміливості своєї він позбувся потроху в компанії гульвіс і тепер повернувся в провінцію з глибокою зневагою до всіх тих, хто не топтав лакованими черевиками асфальту столичних бульварів. Перед якоюсь парижанкою в мереживах, у салоні якогось прославленого доктора, що має ордени і власний екіпаж, бідний клерк, безперечно, тремтів би, як хлоп'я: але тут, у Руані, перед дружиною цього нікчемного лікарчука він почував себе невимушено й не сумнівався, що справить на неї невідпорне враження. Самовпевненість залежить від того середовища, в якому обертається людина: в бельетажі розмовляють інакше, ніж на мансарді, і багата жінка для охорони своєї чесноти, здається, носить у корсеті всі свої банкові білети, ніби захисний панцир.

Попрощавшись ввечері з подружжям Боварі, Леон пішов за ними назирці; побачивши, що вони спинились у «Червоному хресті», він повернув додому і цілу ніч обмірковував свій план.

І ось другого дня, близько п'ятої години, він пішов на кухню готелю. В горлі йому щось давило, щоки зблідли, він був повен рішучості – рішучості боягузів, що не спиняються ні перед чим.

– Пан уже поїхав, – сказав йому служник.

Це здалось йому добрим знаком. Він піднявся нагору.

Емма нітрохи не збентежилась, коли він увійшов: навпаки, вона почала просити пробачення, що не сказала йому тоді, де вони спинились.

– А я сам угадав, – зауважив Леон.

– Як це так?

Він став запевняти, що потрапив до неї навмання, по інстинкту. Емма посміхнулась, і Леон, спростовуючи свою недовладну вигадку, сказав, ніби цілий ранок шукав її по всіх готелях.

– То ви все-таки вирішили залишитись? – спитав він.

– Так, – відповіла Емма, – і даремно. Не треба при звичаях до недоступних розваг, коли маєш стільки обов'язків...

– О, уявляю собі!..

– Е, ні, вам цього не зрозуміти, ви ж не жінка...

Але і в чоловіків бувають свої гризоти і турботи, – і розмова почалась різними філософськими міркуваннями.

Емма широко розводилась про марність земних почуттів і про вічну самоту, на яку приречене людське серце.

Щоб показати свою чутливість, а може, й підладжуючись мимоволі під її меланхолійний настрій, юнак заявив, що страшенно нудився весь час, відколи став учитись. Всі оті судові справи діють йому на нерви, його тягне до якихось інших занять, а мати просто спокою не дає своїми листами. Обоє почали потроху все точніше визначати причини своїх страждань, і що більше говорили, то дужче запалювались дедалі більшою взаємодовірою. Часом вони замовкали, ніби не наважуючись висловити думку до кінця, і тоді вдавались до багатозначних натяків. Емма не призналась йому, що кохала іншого, а Леон не сказав, що забув її.

[...] Емма і Леон досить довго спілкуються, пригадуючи минulé часи. Наступного дня вони зустрічаються, і їхній роман набуває бурхливого розвитку. Емма спізнюється на диліжанс до Йонвіля.

II–III

[...] Повернувшись додому, Емма дізнається що помер свекор, Шарль у жалобі, вона його підтримує. Виникає потреба поїхати до Руана, оскільки Шарль отримав від батька спадщину і треба залагодити юридичні питання. Емма зголошується взяти все на себе, тим більше, що у цьому їй може допомогти Леон. Шарль радо погоджується. Про спадщину швидко дізнається крамар Лере, якому родина Боварі багато заборгувала, і він приходить нагадати про себе. Леон і Емма зустрічаються в Руані, живуть три дні в готелі й романтично проводять час, влаштовують собі своєрідний «медовий місяць», домовляються про листування. Емма виявляє неабияку пересторогу і обізнаність, чим дивує Леона. Також вона просить його виготовити подвійну довіреність, юридичний документ, який дозволив би Еммі одноосібно і без відома та дозволу Шарля розпоряджатися отриманим від свекра у спадщину майном.

IV–VI

Емма і Леон переживають ейфорію закоханості, вони призначають таємні побачення в Руані, прикриваючись необхідністю Емми брати уроки, вигадують інші справи. Водночас, отримавши доступ до коштів чоловіка через загальну довіреність, Емма все частіше звертається за векселями до Лере, а той вдало користується нагодою заробити. Тому він приносить предмети розкошів для продажу Еммі, які вочевидь їй не потрібні, але від яких вона не може відмовитися. Також вона починає дарувати Леонові різні подарунки, захоплюється всілякими коштовними дрібницями, поступово обростаючи боргами.

Такі стосунки вплинули і на поведінку самого Леона, він змінився не в кращий бік, став практично залежним від настрою Емми та її забаганок [...]

Незабаром Леон став дивитись на своїх колег зверху вниз, почав уникати їхнього товариства і остаточно занедбав свої юридичні справи.

Він чекав листів від Емми, читав і перечитував їх, писав їй відповіді. Усією силою жаги і уяви він викликав її образ у своїй пам'яті. Бажання зустрічі з нею не тільки не зменшилося від розлуки, а стало неборним, і ось одної суботи він уранці втік із контори.

Побачивши з вершини горба долину і дзвіницю з жерстяним флюгером, що крутився на вітрі, він відчув ту втіху, змішану

з гоноровитою пихою і егоїстичним самовдоволенням, якої знає, мабуть, мільйонер, навідавшись у рідне село. [...]

Емма так захопилася стосунками з Леоном, що якось навіть не повернулася додому з Руана. Шарль поїхав до Руана шукати її, вже майже знайшов домівку вчительки музики, у якої нібито брала уроки Емма, аж ось вона з'явилася на тій вулиці в останній момент. Вона примудрилася навіть цей випадок повернути проти Шарля, дорікнувши йому тим, що він їй недовіряє. Відтоді вона отримала практично всеохопну свободу і відвідувала Руан, коли їй заманеться.

Тим часом Лере почав досить настійливо вимагати повернення боргів за векселями і погрожував звернутися до суду. В домі Емми панував матеріальний занепад і недбалість. Аби трохи відтермінувати виплату по векселях, вона починає продавати свої речі, торгуватися під час дрібних покупок, але разом із тим – витрачати шалені кошти на оплату розваг з Леоном і подарунки йому. Тим часом їхні взаємини вже набували ознак пересичення одне одним, втоми і занепаду. Леонові починали набридати часті зустрічі, до того ж його матір отримала анонімного листа про зв'язок сина із заміжньою жінкою. Тому на прохання матері його наставник метр Дюбокаж настійливо просив Леона припинити ці стосунки, і Леон пообіцяв. Емма була в розпачі, а ще вона усвідомила масштаб катастрофи через боргові зобов'язання. Зрештою, все стало відомо Шарлю, їхнє майно описали за судовим приписом і наклали арешт.

VII

Другого дня, коли судовий пристав метр Аран прийшов з двома понятими описувати майно, Емма виявила стоїчну твердість духу.

Вони почали з кабінету Шарля; щоправда, френологічної голови не описали, оскільки вона відноситься до знарядь професійної діяльності; зате взяли на облік у кухні всі тарілки, каструлі, стільці, свічники, а в спальні – усякий дріб'язок, що був на етажерці. Переглянули Емміні сукні, білизну, туалетну кімнату; все її існування, аж до найінтимніших потайних куточків, було вивернене цими незваними гостями і лежало перед ними, як анатомований труп.

Метр Аран, в застебнутому на всі гудзики тонкому чорному сюртуку, у білій краватці і панталонах із туго натягненими штрипками, час від часу повторював:

– З вашого дозволу, пані. З вашого дозволу...

Часто він захоплено скрикував:

– Чудово!.. Знаменито!..

І знову заходжувався писати, стромляючи перо в роговий каламар, який він тримав у лівій руці.

Скінчивши з кімнатами, вони подались на горище.

Там у Емми стояло бюрко, де вона ховала листи від Родольфа. Довелось його відімкнути.

– А! Листування, – ледь помітно усміхнувся метр Аран. – Але дозвольте, будь ласка, я мушу пересвідчитись, що там немає нічого іншого.

І він став злегка нахиляти конверти, ніби хотів витрусити з них гроші. Емма вкрай обурилася, дивлячись, як ця дебела рука з червоними слимакуватими пальцями перебирає сторінки, над якими колись трепетало її серце.

Нарешті вони пішли. Повернулася Фелісіте: Емма посилала її на вулицю, щоб якось затримати чоловіка; сторожа, приставленого до майна, вони сховали на горищі, взявши з нього слово, що він сидітиме там тихо.

Увечері Еммі здалося, що Шарль чимось дуже стурбований. Вона стежила за ним неспокійними очима і в кожній зморшці його обличчя вбачала німе обвинувачення. Та ось погляд її звертався до заставленого китайським екраном каміна, до широких порт'єр, до вигідних крісел, до всіх цих предметів, що скрашували їй гіркоту життя, – тоді на неї находило каяття чи, скоріше, жаль і досада, що не гасили пристрасті, а тільки розпалювали її. Шарль неквапливо помішував вугілля, поставивши ноги на камінні ґрати.

На горищі щось зашаруділо, – напевне, сторожеві не сиділо у незручній схованці.

– Чи там хто ходить? – запитав Шарль.

– Та ні, – відповіла Емма, – то, мабуть, вітер стукнув рамою, вікно там не зачинене.

Другого дня (була саме неділя) вона поїхала в Руан і оббігала там усіх банкірів, про яких тільки чула, але майже нікого не застала: хто був на дачі, хто ще кудись поїхав. Але вона вперто продовжувала пошуки і, кого тільки змогла захопити, у всіх просила грошей, запевняючи, що вони їй конче потрібні, що вона скоро віддасть. Дехто сміявся їй просто в лице; всі відмовили.

О другій годині вона побігла до Леона і постукала в двері. Ніхто не відчиняв. Нарешті вийшов сам клерк.

– Чого це ти?

– Я, може, заважаю?

– Ні, але...

І він признався, що хазяїнові не подобається, коли до квартирантів ходять «жінки».

– Маю тобі щось казати, – промовила Емма.

Він узявся за ключ. Вона спинила його:

– О ні, не тут – у нас.

І вони пішли в готель «Булонь».

Увійшовши в кімнату, Емма випила велику склянку води. Вона була дуже бліда.

– Леоне, – сказала вона, – ти мусиш зробити мені послугу.

Міцно й поривчасто стискаючи йому руки, проговорила:

– Мені потрібно вісім тисяч франків.

– Ти збожеволіла!

– Ні ще!

І вона розповіла йому про опис майна, про своє розпачливе становище: Шарль нічого не знає, свекруха її ненавидить, батько не може нічим зарадити; але він, Леон, повинен ужити всіх заходів, щоб дістати негайно потрібну суму...

– Та як же я...

– Отакий ти боягуз! – вихопилось у неї.

Тоді він сказав якось по-дурному:

– Ти перебільшуєш небезпеку. Можливо, з твого старого досить буде поки що якоїсь тисячі екю.

Тим більше підстав спробувати десь роздобути грошей; не вже ж не можна знайти три тисячі франків? Коли на те пішло, він може навіть позичити в когось від її імені.

– Іди ж, шукай! Так треба!.. Біжи! Постарайся!.. Я так тебе любитиму!

Він пішов, але за годину вернувся і похмуро сказав:

– Я був у трьох місцях... Нічого не виходить.

Нерухомо, мовчки сиділи вони одне проти одного обабіч каміна. Емма знижувала плечима. Потім тупнула ногою й процідила крізь зуби:

– Бувши тобою, я знала б, де знайти!

– Де?

– В конторі!

І вона подивилась на нього.

Пекельна сміливість блищала в її палючих очах; повіки мружилися хтиво й визивно. Леон відчув, що воля в ньому

слабне під німою настійливістю цієї жінки, що штовхає його на злочин. Йому раптом стало страшно, і, щоб перервати розмову на цю тему, він ляснув себе по лобі й скрикнув:

– Ага! Сьогодні вночі повертається Морель! Сподіваюся, він мені не відмовить. (Морель, син багатого комерсанта, був його товариш.) Завтра я принесу тобі гроші.

Але Емма не зраділа цій новій надії так, як він цього чекав. Невже вона підозрювала обман? Він почервонів і заговорив знову:

– Але якщо до третьої не прийду, кохана, ти мене більше не жди. Ну, пробач, мені час іти. Бувай здорова!

Він потиснув їй руку, але пальці її лишилися нерухомі. У неї вже не було сили ні на яке почуття.

Пробила четверта година, і, скоряючись виробленій звичці, вона, ніби автомат, підвелася з місця, щоб їхати назад до Йонвіля.

Погода була чудова. Стояв один із тих ясних і свіжих березневих днів, коли сонце виблискує в сліпучо-білому небі. Вбрані по-святковому руанці гуляли по вулицях – веселі, задоволені. Емма дійшла до соборної площі. Люди виходили з вечірні; юрба пливла із трьох порталів, як річка з-під трьох прогонів моста, а посередині нездвижною скелею стояв воротар.

Тоді їй згадався той день, коли, схвильована тривогами й надіями, вона входила у глиб цього величного храму, а любов її була ще глибша, ще величніша. Збентежена, розгублена, майже неприємна, ішла вона все далі, і під вуаллю в неї бігли сльози.

– Побережись! – почувся раптом голос із розчинених воріт.

Вона спинилась і пропустила тильбюрі: вороний кінь так і басував у його голоблях¹; правив якийсь джентльмен у соборній шубі. Хто б то такий? Щось наче їй по знаку... Екіпаж рвонув уперед і зник з очей.

А, та це ж віконт! Емма обернулась: на вулиці не було нікого. А вона була така пригнічена, така нещасна, що притулилася до стіни, щоб не впасти. [...]

Втративши надію відшукати кошти, Емма в розпачі повертається додому, іде до аптеки Оме і просить у його племянника Жюстена ключ від фарматеки², бо знає, що там мав бути миш'як, а їй нібито треба отравити пацюків. Увійшовши до приміщення, вона взяла із синьої баночки жменю білого

¹ Голбблі – дві жердини, прикріплені кінцями до передньої частини воза, саней і т. ін., у які запрягають коня.

² Фарматека – місце зберігання ліків в аптеці, підсобне приміщення.

порошку і швидко почала його їсти.... Незабаром Еммі стає зле, вона страждає від отрути, Шарль намагається порятувати її, викликає на допомогу лікаря Каніве, але вже надто пізно...

Незабаром вона почала страшенно кричати. Вона проклинала отруту, нарікала, благала, щоб швидше настав кінець, відштовхувала заляканими руками все, що підносив їй ще більш за неї змучений Шарль. Він стояв, притиснувши хустину до рота, і хрипів, плакав, задихався; все його тіло, від голови до ніг, здригалось від ридань. Фелісіте метушилась по кімнаті; Оме, не рухаючись з місця, глибоко зітхав, а пан Каніве, хоч і силкувався зберегти свій апломб, починав відчувати внутрішнє збентеження.

– Чорт!.. Як же це так?.. Адже шлунок очищено, а коли усувається причина...

– Мусить зникнути й наслідок, – докінчив Оме, – це ж очевидно.

– Та рятуйте ж її! – вигукував Боварі.

І Каніве, не слухаючи аптекаря, який намагався обґрунтувати гіпотезу: «Може, це рятівний пароксизм», збирався дати їй теріак¹, коли у дворі почулося ляскання батога; усі шибки затремтіли, а з-за рогу критого ринку щодуху вимчала тройка заляпаних грязюкою коней. То приїхав у поштовому берліні доктор Ларів'єр.

Якби в кімнату раптом завітав сам Бог, його поява не зробила б більшого ефекту. Боварі підвів руки догори, Каніве прикусив язика, а Оме зняв свою шапочку ще задовго до того, як доктор увійшов до господи.

[...] *Шарль, сподіваючись врятувати Емму, викликає відомого лікаря Ларів'єра, але вже всім зрозуміло, що її смерть – питання часу. Лікарі виявляються безпорадними, пан Оме користується моментом і запрошує їх на сніданок до себе. Шарль лишається біля Емми. До неї запрошено священника для соборування. Всім вже зрозуміло, що Емма помирає.*

[...] Тим часом вона не була вже така бліда, як перше, і на обличчі її лежав вираз просвітлого спокою, ніби таїнство зцілило її.

Священик не забарився звернути на це увагу; він навіть сказав Шарлю, що інколи Господь продовжує життя людині, якщо

¹ Теріак – очисний засіб проти багатьох отруйних речовин, дія якого не доведена.

це потрібно для спасіння її душі. І Шарль згадав, як вона раз уже лежала було при смерті і причащалась.

«Може, ще не все втрачено», – подумав він.

Справді, Емма обвела очима все навкруг, поволі, ніби прокинувшись від сну; потім виразним голосом попросила дати їй дзеркало і, нахилившись, довго видивлялась у нього, поки з очей її не викотились дві буйні сльози. Тоді вона закинула голову, зітхнула і знову впала на подушки.

Груди її задихали швидко й переривчасто. Язик увесь висунувся з рота; очі викотились і потьмяніли, мов кулі гаснучих ламп; можна було б подумати, що вона вже мертва, якби боки не ходили в неї ходором від бурхливого дихання – немовби душа поривалася вискочити з тіла. Фелісіте упала навколішки перед розп'яттям; аптекар і той трохи підігнув коліна; пан Каніве виглядав у вікно на площу. [...]

Знадвору чути спів сліпого, який виглядає як погане пророцтво. Емма помирає в страшних муках від отрути.

Конвульсія знову кинула Емму на подушки. Всі підійшли ближче, її не стало.

IX

Коли хтось помре, нас охоплює якесь запаморочення, – настільки важко збагнути цей прихід небуття, примусити себе повірити в нього. Помітивши нерухомість Емми, Шарль кинувся до неї з криком:

– Прощай, прощай!

Оме й Каніве силоміць витягли його з кімнати.

– Заспокойтесь!

– Пустіть, – пручався Шарль, – я буду розсудливим, я нічого поганого не зроблю. Але пустіть мене! Я хочу її бачити! Вона ж моя жінка!

Він плакав.

– Плаче, – радив йому аптекар, – не противтеся природі, вам полегшає.

Шарль був слабкий, як дитина; він дався відвести вниз, до їдальні, і незабаром пан Оме повернувся додому.

[...] *Приїздить мати Шарля, повідомляють про смерть Емми її батька пана Руо.*

X

Руо одержав аптекаревого листа лише через півтора дня після нещастя; шануючи батьківську чутливість, пан Оме склав

листа таким чином, що неможливо було зрозуміти, що, власне, сталося.

Спочатку старий упав, ніби вражений громом. Потім він вирішив, що вона ще жива. А може, й померла... Тоді він нап'яв на себе блузу, схопив шапку, причепив до черевикика острогу і по-скакав чимдуж до Йонвіля; всю дорогу він важко дихав, терзачись тривогою і страхом. Один раз йому навіть довелося злізти з коня. Він нічого не бачив навкруги, йому причувалися якись голоси, він боявся, що збожеволіє. [...]

Відбувається похорон Емми.

Повернувшись додому, Шарль роздягнувся, а старий Руо знову перебрався в свою синю блузу. Вона була новісінька, але по дорозі старий багато разів витирав очі рукавами; вони полиняли й засинили йому обличчя, а на припорошеній матерії знати було патьоки від сліз.

З ними була пані Боварі-мати. Всі троє мовчали. Нарешті старий зітхнув:

– Пам'ятаєш, синку, як я приїхав до тебе в Тост, коли в тебе померла перша жінка. Я тоді потішав тебе, де й слова ті брались, а ось тепер... – Важке зітхання високо підняло його груди. Він казав далі: – А тепер, бачиш, все увірвалось... Поховав я жінку... Поховав і сина... Поховав і дочку сьогодні!

Він хотів зараз же повернутись у Берто – тут йому спання не буде. Він навіть відмовився подивитись на внучку.

– Ні, ні, тільки важче на душі стане... А ти вже її міцно поцілуй! Прощай! Хороший ти чоловік! А ще, – додав він, ляснувши себе по нозі, – про це я ніколи не забуду. Не бійся, гиндичку посылатиму справно!

Але, виїхавши на узвишшя, він обернувся, як колись по дорозі в Сен-Віктор, розстаючися з дочкою. Вікна будинків палали від скісного проміння сонця, що червоно сідало за лугом. Старий приклав руку дашком і побачив на обрії садову огорожу, за якою тут і там між білим камінням чорними букетами вимальовувались дерева. Потім потрюхикав помаленьку: ко-нячка в нього шкандибала.

А Шарль із матір'ю, незважаючи на втому, сиділи й гомоніли до пізнього вечора. Вони говорили про минуле й майбутнє. Тепер вона переїде в Йонвіль, вестиме господарство, і вони ніколи не розлучаться. Мати була запобіглива й ласкава; вона раділа в душі, що до неї знов, після довгорічної перерви, повертається

синова любов. Пробила північ. Містечко було тихе, як завжди, а Шарль не міг заснути і все думав про Емму.

Родольф, який знічев'я цілий день блукав у лісі, спокійно спав у своєму замку; спав у себе в Руані й Леон.

Але, крім Шарля, ще хтось не спав цієї ночі.

Над могилою, під ялинами, стояв навколішки хлопець і плакав; груди йому розривались від ридань, він задихався в пільмі під тягарем безмірного жалю, ніжного, як місяць, і незглибимого, як ніч. Раптом скрипнула хвіртка. То був Лестібудуа; він прийшов забрати покинуту вранці лопату. Хлопець швидко переліз через мур, та Лестібудуа впізнав Жюстена; тепер він знав, хто краде в нього картоплю.

XI

[...] Берта, донька Емми і Шарля, яка на час похорону перебувала в родині годувальниці, повернулася додому. Вона стає єдиною втіхою Шарля.

Бідолашному вдівцеві жаль було дивитись на дитину – вона була погано вдягнена, черевички без шнурків, у блузці порвані аж до пояса пройми, – служниця зовсім не дбала про неї. Але дівчинка була така тиха, така лагідна, її голівонька так граціозно схилялася, ронячи на рожеві щічки біляві пасма пухнастого волосся, що він відчував безмірну насолоду, втіху, змішану з гіркотою – так терпке вино відгонить смолою. Він лагодив їй іграшки, вирізував паяців із картону, зашивав розпорені животи її ляльок. І раптом погляд його падав ненароком на несесер, на стрічку, що валялася долі, на шпильку, що застрягла в щіліні стола, і він поринав у мрії і ставав таким смутним, що й дівчинка починала журитись.

Тепер до них ніхто не заходив. Жюстен утік у Руан і найнявся там до бакалійника, а аптекареві діти бували у Берти дедалі рідше. Пан Оме враховував різницю в їх суспільному становищі і зовсім не був зацікавлений у підтриманні колишніх дружніх стосунків. [...]

Дивна річ! Боварі не переставав думати про Емму, а проте забував її. Він впадав у розпач, відчуваючи, що образ її ніби тікав кудись, хоч як він силкувався чіплятися за нього пам'яттю. Але й досі вона снилася йому щонаочі. І завжди однаково: він підходив до неї, але, як тільки хотів обійняти, вона розсипалася прахом у нього в руках.

Якось він цілий тиждень поспіль ходив по вечорах до церкви. Отець Бурнізьєн навіть заглянув до нього кілька разів, але потім перестав заходити.

Хоч як ощадно намагався жити Боварі, йому все не вдавалось розрахуватись із старими боргами. Лере відмовився переписати жоден вексель. Знову нависла загроза опису майна. Тоді він вдався до матері. Вона дозволила йому заставити її майно, але при цьому написала чимало прикрих слів про Емму; в нагороду за свою самопожертву вона просила в нього шаль, яку не встигла вкрасти Фелісіте. Шарль відмовив. Вони посварились.

Перший крок до примирення зробила мати: вона запропонувала взяти до себе дівчинку – їй веселіше буде з дитиною. Шарль погодився. Але в хвилину розлуки йому стало шкода відпускати дочку. Тоді настав цілковитий, остаточний розрив.

[...] Чи то з пошани до небіжчиці, чи то з особливої чутливості, яка не дозволяла йому квапитись у розшуках, Шарль досі не відмикав потайної шухляди палісандрового бюро, за яким Емма звичайно писала. Та ось одного дня він, нарешті, сів перед ним, повернув ключа і натиснув пружину. Там лежали всі Леонові листи. Тепер не могло бути ніяких сумнівів! Він жадібно перечитав їх усі — з першого до останнього, обнишпорив усі закапелки, всі шафи й комоди, всі ящики, обстукав усі стіни; він хлипав, вив, лютував, був мов несамовитий. Нарешті він знайшов якусь коробку і проломив її каблуком, – йому відразу впав у око портрет Родольфа, що лежав між цілої купи любовних листів.

Сусіди здивувались його пригніченому стану. Він більше не виходив з дому, нікого не приймав, відмовлявся навіть іти до хворих. Тоді всі вирішили, що він замикається і п'є.

Коли ж, бувало, хтось цікавий зазірав через огорожу в садок, він бачив там здичавілого, неохайного, зарослого чоловіка, що ходив по доріжках і голосно плакав.

Влітку, надвечір, він брав із собою дівчинку і йшов із нею на кладовище. Вертались вони уночі, коли на площі було зовсім темно – світилося тільки віконце в Біне.

Але насолода, що її давала йому скорбота, була неповна: йому ні з ким було поділитись нею, і часом він заходив до тітки Лефрансуа поговорити про неї. Проте трактирниця слухала його неухважно, у неї були свої клопоти: Лере відкрив таки заїзд «Улюбленці комерції», а Івер, який мав славу ретельного виконавця різних доручень, вимагав надбавки до платні і загрожував, що перейде до «конкурента».

Одного дня Боварі подався на базар в Аргей продати коня, – останній засіб існування, – і зустрівся з Родольфом.

Побачивши один одного, обидва зблідли. Родольф, який після Емминої смерті обмежився тим, що прислав візитну картку, спочатку промимрив якісь пробачення, але потім осмілів і навіть набрався нахабства й запросив Шарля до шинку випити пляшку пива (було дуже жарко, надворі стояв серпень).

Родольф сидів проти Шарля, спершись ліктями на стіл, щось говорив і жував сигару, а Боварі, поринувши в задуму, дивився на це обличчя, яке подобалося їй. Йому здавалось, що він бачить у цій людині щось Емміне. То було якесь дивне відчуття; він хотів би бути цією людиною.

Родольф говорив про врожай, про худобу, про угноєння, запихаючи банальними фразами всі щілинки, крізь які міг би промкнутися бодай найменший натяк на минуле, але Шарль не слухав його. Родольф помітив це і став слідкувати по виразу обличчя за спогадами, які роїлися в голові Шарля. Лице в лікаря щодалі червоніло, ніздрі роздimalались, губи тремтіли. Шарль похмуро і люто блимнув на Родольфа; той аж замовк з переляку. Але незабаром на обличчя Боварі лягла знову смертельна втома.

– Я не серджусь на вас, – промовив він.

Родольф не сказав ні слова. А Шарль, обхопивши голову руками, повторяв глухим голосом, з покірним виразом нерозрадного горя:

– Ні, я на вас уже не серджусь!

І навіть додав – уперше і востаннє на віку – гучну фразу:

– У всьому винна доля.

Родольф, який сам скеровував цю долю, подумав, що Шарль надто добродушний для людини в його стані, навіть смішний, а може, трохи й огидний.

Другого дня Шарль пішов у альтанку і сів на лавочці. Крізь шпалеру винограду просіювалось сонячне проміння, листя мережило на піску свої тіні, духмянів жасмин, голубіло небо, над розквітлим ліллями бриніли жучки, і Шарль, немов підліток, умлівав від невиразної туги кохання, що переповнювала його страждання серце.

О сьомій годині прийшла Берта кликати його на обід; вона не бачила батька з самого ранку.

Він сидів, притулюючись головою до стіни; очі в нього були заплющені, рот роззявлений; в руках він затиснув довге пасмо чорного волосся.

– Татку, ну йди ж! – покликала дівчинка.

І, думаючи, що батько жартує, тихенько штовхнула його, – він упав додолу. Шарль був неживий.

Через півтора дня приїхав викликаний аптекарем пан Каніве. Він зробив розтин трупа й не виявив нічого особливого.

Коли все було розпродано, залишилось двадцять франків і сімдесят п'ять сантимів, на які мадемуазель Боварі послали до бабусі. Стара померла того ж року; дядька Руо розбив параліч, а дівчину взяла до себе тітка. Вона живе дуже бідно і посилає Берту заробляти на прядильну фабрику.

Після смерті Боварі в Йонвілі змінились три лікарі, але жоден не спромігся добитись успіхів – так забивав їх Оме. Клієнтура в нього величезна; начальство його не чіпає, а публіка ставиться прихильно.

Нещодавно його нагородили орденом Почесного легіону.

Переклад Миколи Лукаша

1. Поміркуйте, яку роль відіграло виховання й оточення у формуванні обох головних героїв, Емми і Шарля.
2. Що найбільше пригнічувало Емму в спільному житті із Шарлем?
3. Що, на вашу думку, може бути спільного в Емми, дружини аптекаря Оме і матері Шарля Боварі?
4. Розкрийте особливості життя провінційних містечок, змальованих у романі, на основі прочитаних фрагментів.
5. Яку роль відіграє художня деталь у змалюванні умов життя героїв роману?
6. Чи могла Емма мати іншу долю? Що стало її головною особистою проблемою?
7. Чому Емма не стала щасливою мамою?
8. Яку роль, на вашу думку, відіграє образ юного Жюстена, племінника аптекаря Оме? Підтвердьте свою думку фрагментом із тексту.
9. Схарактеризуйте образи чоловіків, якими захоплювалася Емма.
10. Чи є в романі персонаж, який вам імponує, і чим саме?

■ Федір Михайлович Достоевський (1821–1881)

Російський письменник, філософ і публіцист Федір Достоевський, творчість якого належить до вершинних явищ світової літератури, народився в Москві у сім'ї лікаря. Отримав освіту в Петербурзі, навчався у Військово-інженерному училищі. Після року служби в інженерному корпусі при Санкт-Петербурзькій інженерній команді він вийшов у відставку і присвятив себе літературній творчості. Незабаром опублікував перші твори – роман «Бідні люди», повість «Двійник».

Захопившись ідеями утопічного соціалізму, Достоевський став учасником революційного гуртка М. Петрашевського, орієнтованого на зміни суспільного й політичного устрою Росії. За зв'язок із «петрашевцями» письменника заарештували, позбавили дворянських привілеїв, права публікувати свої твори і засудили до каторжних робіт.

Життєві враження цього складного періоду лягли в основу роману «Записки з Метвого дому». Повернувшись із каторги, він кілька років займався публіцистичною діяльністю, разом із братом видавав часописи «Час», «Доба». 1860–1870 роки ознаменувалися романами «Злочин і кара», «Ідіот», «Біси», «Підліток», «Брати Карамазови». Ці твори увійшли до скарбниці світової літератури.

Літературознавець Віктор Шкловський зазначав: «Федір Достоевський був одним із найбільших відкривачів світу. На це відкриття і на вираження його в словах героїв він витратив своє життя».

ЗЛОЧИН І КАРА

ЧАСТИНА ПЕРША

I

На початку липня, надзвичайно жаркої пори, якимось надвечір, зі своєї комірчини, яку наймав у жильців в С-му провулку, на вулицю вийшов юнак і повільно, мовби в нерішучості, попрямував до К-на мосту¹.

Він щасливо уникнув зустрічі зі своєю хазяйкою на сходах. Комірчина його містилася під самісіньким дахом високого

¹ С-й провулок – Столярний провулок, де мешкав сам Достоевський у той час, коли працював над романом; К-н міст – Кокушкін міст, поблизу Сінної площі, яка часто згадується в романі.

п'ятиповерхового будинку і скидалася більше на шафу, ніж на житло. Хазяйка ж, в якій він наймав цю комірчину з обідом і обслугою, мешкала на поверх нижче, в окремій квартирі, і щоразу, йдучи з дому, він мусив проходити повз хазяйчину кухню, з майже завжди розчиненими навстіж дверима. І щоразу, коли він проходив мимо, його охоплювало якесь хворобливе і боязливе почуття, якого він соромився і від якого болісно кривився. Він дуже заборгував хазяйці і боявся з нею зустрічатись.

Не те щоб він був такий уже боязкий і затурканий, навпаки, але з деякого часу він перебував у дратівливому напруженні, схожому на іпохондрію. Він так заглибився в себе і відцурався всіх, що боявся навіть будь-якої зустрічі, а не те що зустрічі з хазяйкою. Його допікали злидні; але останнім часом навіть скрутне становище перестало гнітити його. [...]

А втім, цього разу власний страх зустрічі з своєю кредиторкою¹ навіть його самого прикро здивував, коли він вийшов на вулицю.

«На яке діло заміряюсь, а тимчасом таких дурниць боюся! – подумав він з дивною усмішкою. – Гм... справді... все в руках людини, і все вона мимо носа проносить виключно через саме боягузтво... це вже аксіома... Цікаво, чого люди найбільше бояться? Нового кроку, нового власного слова вони над усе бояться... А втім, я надто багато роздумую про всякі дурниці. Чезре те й нічого не роблю, що про дурниці думаю». [...]

Погано вдягнений юнак, у якого від голоду паморочилося в голові, нікого не міг здивувати своїм виглядом, бо у кварталах, де мешкала петербурзька біднота, можна було зустріти кого завгодно. Дорогою до старої лихварки він обдумував «огидну» справу, яка не давала йому спокою – він збирався вбити. Із замисленням серця він підійшов до великого будинку, де на четвертому поверсі мешкала Альона Іванівна, щоб закласти срібний годинник.

Це була маленька суха бабуса, років шістдесяти, з гострими і злими очима, з маленьким гострим носом, простоволоса. Білобриса, мало посивіле волосся їй було густо змащене оливою. На їй тонкій і довгій шиї, схожій на курячу ногу, було намотане якесь фланелеве ганчір'я, а на плечах, незважаючи на спеку, теліпалася зовсім потріпана і пожовкла хутряна кацавейка. Стара щохвилини кашляла і кректала. Певно, юнак подивився на неї

¹ Кредитор – надавач кредиту, позикодавець; синоніми: лихвар, позичайло.

якось особливо, бо і в її очах зненацька знову майнув той самий вираз недовіри.

– Раскольников, студент, був у вас місяць тому, – поспішив пробурмотіти юнак і злегка вклонився, згадавши, що треба бути чемнішим.

– Пам'ятаю, голубе, дуже добре пам'ятаю, що ви були, – виразно промовила бабуса, як і до того, не зводячи своїх запитливих очей з його обличчя.

– Так-от... знову, в тій самій справі... – говорив Раскольников далі, трохи збентежено і дивуючись недовірливості старої.

«А втім, може, вона і завжди така, та я того разу не помітив», – подумав він з неприємним почуттям.

Стара помовчала, ніби вагаючись, потім відсторонилася, показала на двері в кімнату і сказала, пропускаючи гостя вперед:

– Пройдіть, голубе мій.

Невелика кімната, в яку ввійшов юнак, – з жовтими шпалерами, геранями і серпанковими занавісками на вікнах, була тієї хвилини яскраво освітлена призахідним сонцем. «І тоді, виходить, сонце світитиме так само!..» – немовби між іншим майнуло в думці Раскольникова, і він бистрим поглядом окинув усе в кімнаті, щоб по можливості вивчити і запам'ятати розташування. Але в кімнаті не було нічого особливого. З меблів тут були лише диван з величезною увігнутою спинкою, круглий стіл овальної форми перед диваном, туалет із дзеркальцем в простінку, стільці попід стінами – все дуже старе і з жовтого дерева, та дві-три дешеві картинки у жовтих рамках, що зображували німецьких панянок з птахами в руках, – от і все. В кутку перед невеличкою іконою горіла лампада. Все було дуже чисте: і меблі і підлога аж блищали. «Лизаветина робота», – подумав юнак. І порошинки не можна було знайти в усій квартирі. «Це в лютих і старих удовиць буває така чистота», – і далі міркував про себе Раскольников і з цікавістю скосив око на ситцеву занавіску перед дверима в другу малесеньку кімнатку, де стояли ліжка і комод старої і куди він ще й разу не заглядав. Уся квартира складалася з цих двох кімнат.

– Чого вам треба? – суворо спитала стара, ввійшовши в кімнату і як до того стаючи прямо перед ним, щоб дивитися йому просто в обличчя.

– Заставу приніс, ось! – І він витяг з кишені старий плоский срібний годинник. На звороті його кришечки був зображений глобус. Ланцюжок був сталевий.

– Але ж і попередній заставі вже строк. Ще позавчора місяць минув.

– Я вам проценти ще за місяць сплачу, почекайте.

– А це вже як я схочу, голубе, чекати чи річ вашу тепер-таки продати.

– А чи багато ж за годинника, Альоно Іванівно?

– Та з дешевиною ходиш, голубе, нічого либонь не вартий. За перстеник вам минулого разу два білетики дала, а воно он і новий купити у ювеліра за півтора карбованця можна.

– Та карбованців хоч з чотири дайте, я викуплю, годинник батьків. Я незабаром гроші одержу.

– Півтора карбованця, і процент наперед. Отак.

– Півтора карбованця! – скрикнув юнак.

– Як хочете. – І стара подала йому назад годинника. Юнак узяв його і так розсердився, що хотів був уже пити, але зараз же схаменувся, згадавши, що йти більше нікуди і що він прийшов не тільки задля цього.

– Давайте! – сказав він грубо.

Стара полізла в кишеню по ключі і пішла в другу кімнату за завіску. Юнак, залишившись серед кімнати сам, з цікавістю прислухався і міркував. Було чути, як вона відімкнула комод. «Мабуть, верхню шухляду, – роздумував він, – Ключі вона, виходить, у правій кишені носить... Всі на одній в'язці на сталевому кільці... І там один ключ є, втриє більший від усіх, із зубчастою борідкою, звичайно не від комода... Значить, є ще якась шкатулка або скринька... Оце й цікаво. Від скриньок здебільшого такі ключі... А втім, яка підлота усе це...»

Спускаючись вниз, він кілька раз навіть зупинявся, немовби чимось зненацька вражений. І, нарешті, вже на вулиці вигукнув:

«О Боже! яка усе це гидота! І невже, невже я... ні, це нісенітниця, це безглуздя! – додав він рішуче. – І невже такий жах міг спасти мені на думку? На який бруд здатне, однак, моє серце! Головне: брудно, паскудно, гидко, гидко!.. І я, цілий місяць...»

Але він не міг виразити ні словами, ні вигуками свого хвилювання. Почуття безмірної огиди, яке починало гнітити його серце ще тоді, коли він тільки йшов до старої, досягло тепер такої сили і такої виразності, що він не знав, куди подітись від своєї туги. Він ішов по тротуару, наче п'яний, не помічаючи перехожих і нашттовхуючись на них, і опам'ятався вже аж на іншій вулиці. [...]

II

Повертаючись від старої лихварки, Раскольников зайшов до шинку. Його увагу привернув немолодий чоловік у зношеному одязі з розпухлим від пияцтва обличчям. Новий знайомий, титулярний радник¹ Семен Захарович Мармеладов, вразив Раскольникова трагедією свого життя. Жив у провінційному містечку, утратив роботу, через те п'є. Теперішня його дружина Катерина Іванівна, вдова з малолітніми дітьми, погодилася вийти за нього з відчаю. Вже півтора року, як родина оселилася в Петербурзі, але життя стає все гірше. Катерина Іванівна захворіла на сухоти. Його дочка від першого шлюбу Соня змушена торгувати собою, щоб прогодувати дітей Катерини Іванівни. Мармеладову несила бачити їхні страждання, через те п'є, витрачаючи останні гроші родини, навіть інколи бере гроші у Соні. Раскольников відвів сп'янілого нового знайомого додому, його вразило те, що він побачив – змучена Катерина Іванівна, голодні діти, убогий закуток, який винаймала родина. Гроші, які у нього були, непомітно залишив у Мармеладових. Дорогою йому не давала спокою думка про Соню, її самопожертву. Ідея, яку він відкинув одразу після відвідин старої лихварки, знову ним заволоділа: зрозуміло, що увесь рід людський – мерзенний, закони нічого не варті, тому людині все дозволено.

III–IV

Наступного дня Раскольникову принесли лист від матері. На двох поштових аркушах, списаних дрібним почерком, викладено історію життя його родини. Гроші, які він інколи отримує з дому, мати бере в борг. Сестра Дуня, яка працювала гувернанткою в маєтку Свидригайлових, зазнавала страждань, бо мусила терпіти залицяння господаря, якому твердо відмовила на його непристойну пропозицію. Залишити цей дім не могла, бо взяті наперед гроші вони відправили Родіону, а ще не хотіла, щоб дружина Свидригайлова Марфа Петрівна дізналася про таку поведінку свого чоловіка. Розмова, яку підслухала Свидригайлова, призвела до того, що Дуню було звільнено й ославлено. А коли Марфа Петрівна дізналася всю правду про свого чоловіка і переконалася, що Дуня ні в чому не винна, вона з візитами об'їхала

¹ Усі чини цивільної та військової служби ще за Петра I розподілялися на 14 класів («Табель про ранги»). Наприклад, титулярний радник відповідає 9-му цивільному чину.

усіх, у кого була і кому погано говорила про дівчину, щоб відновити її репутацію. По тому до Дуні навіть посватався немолодий вже чоловік, який був далеким родичем Марфи Петрівни – Петро Петрович Лужин. Вони незабаром приїдуть до Петербурга, бо майбутній чоловік Дуні намірився відкрити адвокатську контору, він має невеликий капітал. У місто Пульхерія Олександрівна з Дунею доберуться власним коштом, витрати на перевезення їхніх речей бере на себе Лужин. З мокрим від сліз обличчям Родіон прочитав листа, в задушливій комірчині неначе не вистачало повітря, він вийшов на вулицю.

Надзвичайно стривожений листом від матері, Родіон розуміє, що шлюб Лужина і Дуні – це спроба вирватися з нетрів бідності. Він подумки аналізує листа, відкриваючи для себе все страшнішу правду: це жертва з боку Дунечки і матері. Він її прийняти не зможе. Думки, які вже давно мучили, постали у якомусь новому, загрозливому світлі, Родіон раптом це усвідомив, йому потемніло в очах.

V

Родіон Раскольников збирався зайти до свого університетського товариша Разуміхіна, який притягував до себе своєю добротою та людяністю. Раптом збагнув, що «самим Разуміхіним» – знайти через нього уроки для підробітку чи розжитися якимись скромними коштами – змінити нічого не вдасться. Подумав, що до Разуміхіна зайде, але після ТОГО. Невже й справді він наважиться?

Раскольников пройшов майже весь Васильєвський острів, перейшов міст, звернув на Острови, відчув, що хоче їсти, зайшов до їдальні. Випита чарка горілки і шматок пирога не дали сил. Раскольников дуже давно пив хмільне, тож його почав змагати сон. Дорогою додому він зійшов з дороги і, знесилений, ліг біля кущів у траву. Хворобливий стан викликав тяжкий сон, що розкриває найкраще в Раскольникові, показує відразу до злочину, який він замислив, і безглуздість одноосібного бунту.

[...] І от сниться йому: вони з батьком ідуть дорогою до кладовища і проходять повз шинок; він тримає батька за руку і з острахом оглядається на шинок. Особлива обставина привертає його увагу: цього разу тут неначе гулянка, юрба вичепурених міщанок, жінок, їхніх чоловіків і різного наброду. Всі п'яні, всі співають, а біля шинку стоїть віз, але дивний віз. Це один з тих важких возів, в які запрягають здоровезних ломовиків і перевозять

на них товари і винні бочки. Він завжди любив дивитись на цих величезних ломовиків, довгогривих, з товстими ногами, коли вони, йдучи спокійною, мірною ходою, везуть за собою цілу гору якої-небудь поклажі, анітрохи не надсаджуючись, мовби їм з возами навіть легше, ніж без возів. Але тепер, дивна річ, у такий великий віз впряжена була маленька, охляла булана селянська шкапина, одна з тих, які, – він не раз це бачив, – надриваються часом з високим возом дров або сіна, особливо коли віз застрягне в багні або в колії, і при цьому їх завжди так немилосердно, так дошкульно б'ють батогами візники, іноді навіть по самій морді і по очах, а йому так шкода, так шкода їх, що він мало не плаче, а матуся завжди було одводить його від віконця. Та от раптом стає дуже шумно: з шинку виходять з криком, з піснями, з балалайками п'яні-п'янісінькі великі такі чоловіки в червоних і синіх сорочках, в сіряках наопашки. «Сідай, усі сідай! – кричить один, ще молодий, з гладкою такою шиєю і з м'ясистим, червоним, мов буряк, обличчям, – усіх доведу, сідай!» Але зараз же вибухає сміх, вигуки:

– Отака шкапина та повезе!

– Та ти, Миколко, при своєму розумі: таку кобилчину в он якого воза запряг!

– А їй, буланій, десь певно, вже років із двадцять буде, братця!

– Сідай, усіх доведу! – знову кричить Миколка, першим скакуючи на воза, бере віжки і стає на передку на весь зріст, – Гнідим кудись Матвій поїхав, – кричить він з воза, – а кобилчина оця, людоньки, тільки серце моє крає: отак, здається, і вбив би, дурно хліб їсть. Кажу, сідай!

Навскач пуцу! Навскач піде! – І він бере в руки батіг, з насолодою готуючись шмагати булану.

– Та сідай, чого там! – регочуть в натовпі. – Чуєш, навскач піде!

– Вона навскач уже, мабуть, років з десять не бігала.

– Побіжить!

– Не шкодуй, братця, бери кожний батога, готуй!

– Ай справді! Бий її!

Всі лізуть на Миколчин віз з реготом і жартами. Налізло чоловік із шість, і ще можна сісти. Беруть з собою якусь жінку, гладку й рум'яну. Вона в кумачах, в кичці з бісером, на ногах коти, лускає горіхи і посміюється. Навколо в юрбі теж сміються, та й справді, як не сміятись: така ледача кобилчина та таку вагу навскач повезе! Два парубки на возі зразу ж беруть по батогу, щоб допомагати Миколці. Лунає: «но!», шкапина смикає з усієї

сили, але не те, що навскач, а навіть і з місця насилу зрушує. Тільки дрібно переступає ногами, крекче і присідає від ударів трьох батогів, що сиплються на неї, мов горох. Сміх на возі і в натовпі посилюється, але Миколка сердиться і в люті шмагає кобилчину частіше, наче й справді вірить, що вона піде навскач.

– Пустий мене, братця! – кричить з юрби якийсь парубок, що й собі розласувався.

– Сідай! Усі сідай! – горлає Миколка. – Всіх повезе. Зашмагаю. – І шмагає, й шмагає, і від озвіріння вже й не знає, чим і бити.

– Татусю, татусю, – кричить хлопчик батькові, – татусю, що вони роблять! Татусю, бідну конячку б'ють.

– Ходімо, ходімо, – каже батько, – п'яні, бешкетують, дурні, ходімо, не дивись! – і хоче вести його далі, але він виривається з батькових рук і, не тямлячи себе, біжить до конячки. Але вже бідній конячці погано. Вона задихається, стає на якусь мить, знову смикає, мало не падає.

– Бий до смерті! – репетує Миколка, – на те пішлося. Зашмагаю!

– Та чи на тобі хреста немає, чи що, навіжений! – кричить якийсь дідок з натовпу.

– Чи то ж видано, щоб така шкапина отаку вагу везла, – додає інший.

– Заганяєш! – кричить третій.

– Не руш! Моє добро! Що хоч, те й роблю. Сідай ще хто! Всі сідай! Хочу, щоб безпреміно навскач пішла!..

Зненацька регіт вибухає залпом і вкриває все: кобилчина не знесла такого биття і з безсилля почала хвицати. Навіть дідок не витримав і усміхнувся. І справді: така ледача кобилчина, а ще й хвицає.

Два парубки з натовпу дістають ще по батогу і біжать до конячини бити її з боків. Кожний біжить з свого боку.

– По морді її, по очах шмагай, по очах! – викрикує Миколка.

– Пісню, братця! – гукає хтось з воза, і всі на возі підхоплюють. Розлягається розгульна пісня, з присвистом брязкотить бубон. Гладка жінка на возі лускає горіхи і осміхається.

...Він біжить біля конячини, він забігає наперед, він бачить, як її шмагають по очах, по самісіньких очах! Він плаче. Серце в нього завмирає, ллються сльози. Один з парубків зачіпає батогом по його обличчю; він не відчуває, він ламає руки, кричить, кидається до діда з сивою бородою, який, дивлячись на все це, осудливо похитує головою. Якось жінка бере його за руку і хоче

кудись вести: але він виривається і знову біжить до конячки. Та вже зовсім знесилена, але ще раз починає хвицатись.

– Стривай, проклята! – скрикує розлючений Миколка. Він відкидає батіг, нахилиється і витягає з воза довгу і товсту голоблю, бере її за кінець в обидві руки і з силою замахується на булану.

– Доконає! – кричать навколо.

– Уб'є!

– Моє добро! – репетує Миколка і з усього розмаху б'є голоблю.

Чути важкий удар.

– Шмагай її, шмагай! Чого ж перестали! – вигукують з натовпу.

А Миколка піднімає голоблю вдруге, і ще один удар з усього розмаху лягає на спину нещасної шкапини. Вона осідає всім задом, але стрибком знову стає на ноги і смикає, смикає з останніх сил на різні боки, щоб зрушити віз, але з усіх боків беруть її в шість батогів, а голобля знову здійсмається і б'є втретє, потім вчетверте, мірно, з розмаху. Миколка лютує, що не може з одного разу вбити.

– Живуча! – вигукують навколо.

– Зараз безпремінно здохне, братця, тут їй і кінець! – кричить з натовпу якийсь любитель.

– Сокирою її, чого там! Покінчити з нею разом, – репетує третій.

– А, бодай тобі трясця! Ану, розійдись, – несамовито скрикує Миколка, кидає голоблю, знову нахилиється і витягає з воза залізний лом. – Стережись! – кричить він і щосили ошелешує з розмаху свою бідну конячину. Вона захиталася, осіла, хотіла ще раз смикнути, але лом знову з усього розмаху лягає їй на спину, і вона падає на землю, наче їй підтяли всі чотири ноги разом.

– Добивай! – кричить Миколка і зіскакує, немов не тямлячись, з воза. Кілька парубків, теж червоних і п'яних, хапають що кому під руку потрапило, батоги, киї, голоблю – і біжать до конячої кобилчини. Миколка стає збоку і починає вже марно бити ломом по спині. Шкапа простягає морду, тяжко зітхає і конає.

– Доконав! – кричать у натовпі.

– А чого ж навскач не йшла!

– Моє добро! – репетує Миколка, очі його налиті кров'ю, в руках лом, він стоїть, наче шкодуючи, що вже нема кого бити.

– Ай справді, видно, хреста на тобі немає! – кричать з натовпу вже багато голосів.

Але сердешний хлопчик вже не тямить себе. З криком він продирається крізь натовп до буланої, обнімає її мертву, скрижавлену морду і цілує її, цілує її в очі і губи... Потім раптом схоплюється і несамовито кидається з своїми кулачками на Миколку. В цю мить батько, який уже довго ганявся за ним, схоплює його, нарешті, і виносить з натовпу.

– Ходімо, ходімо! – каже він йому, – додому ходімо!

– Татусю! За що вони... бідну конячку... вбили! – схлипує він, але дух йому займає, і слова криками вихоплюються з його стиснених грудей.

– П'яні, бешкетують, не наше діло, ходімо! – говорить батько. Він обхоплює руками батькову шию, але в грудях йому стискає, стискає. Він хоче звести дух, скрикнути, і прокидається.

Він прокинувся весь спітнілий, з мокрим від поту волоссям, задихаючись, і підвівся, сповнений жаху.

– Слава Богу, це тільки сон! – сказав він, сідаючи під деревом і глибоко зводячи дух. – Але що це? Чи не гарячка часом у мене починається: такий химерний сон!

Все тіло його було наче розбите, на душі неспокійно і темно. Він поклав лікті на коліна і підпер обома руками голову.

– Боже! – скрикнув він, – та невже ж, невже ж я й справді візьму сокиру, буду бити по голові, розітну їй череп... буду ослизатися на липкій, теплій крові, зламувати замок, красти і дрижати, ховатися, весь забризканий кров'ю... з сокирою... Господи, невже?

Він тремтів, наче лист, кажучи це.

– Та що ж це я, – продовжував він, знову підводячи голову і немовби в глибокому подиві, – адже я знав, що не витримаю цього, то нащо ж я досі себе мучив? Адже ще вчора, вчора, коли пішов робити цю!.., спробу, адже я вчора збагнув цілком, що не витримаю... То чому ж я тепер? Чому ж я й досі сумнівався? Адже вчора ж, спускаючись вниз сходами, я сам сказав, що це підло, гидко, низько, низько... адже мене від самої думки наяву занудило і жах поймав...

Ні, я не витримаю, не витримаю! Нехай, нехай навіть немає ніякого сумніву в правильності усіх цих розрахунків, нехай і все, що надумано за цей місяць, ясне як день, правильне, як арифметика. Господи! Та я ж все одно не наважусь! Я ж не витримаю, не витримаю!.. Чому ж, чому і досі...

Він звівся на ноги, зчудовано оглянувся навкруги, немовби дивуючись із того, що зайшов сюди, і подався на Т-в міст. Він

був блідий, очі йому горіли, знесилля було в усьому його тілі, але йому раптом наче стало легше дихати.

Він відчув, що вже скинув з себе страшний тягар, який гнітив його так довго, і на душі його зненацька стало легко й мирно.

«Господи! – благов він, – покажи мені путь мою, а я зрікаюся цього проклятого наміру мого!»

Ідучи через міст, він тихо й спокійно дивився на Неву, на яскраво-червону вечірню заграву. Незважаючи на слабкість свою, він навіть не почував втоми. Наче веред на серці його, що наривав весь місяць, раптом прорвало. Воля, воля! Він вільний тепер від цієї спокуси, від мари, чар, від мани! [...]

Дорогою додому, йдучи вулицею, Родіон випадково почув, як сестра лихварки Лізавета розмовляла зі своїми знайомими. Її запрошували в гості, а отже, завтра о сьомій вечора стара лихварка буде дома сама. Раскольников увійшов до своєї кімнати, неначе почув вирок про власну смерть і відчув, що все раптом вирішено остаточно.

VI

Раскольников замислюється над тим, що в його житті трапляються якісь знаки. Підслухана розмова Лізавети та її знайомих – один із них. А ще раніше він почув розмову, саме тоді він уперше потрапив до старої лихварки (адресу йому дав студент Покорєв на той випадок, коли доведеться позичати гроші під заставу). Заклавши золотий перстеник, подарунок сестри на спогад, він тоді пив чай у трактирі. Поруч сиділи молоді люди, студент і офіцер, які розмовляли про лихварку, колезьку секретарку Альону Іванівну. Його схилювали слова студента, що ця стара негідна жити, що її гроші могли б стати в пригоді багатьом бідним людям.

– Слухай далі... З другого боку, молоді, свіжі сили, що гинуть марно без підтримки, і це тисячами, і це всюди! Сто, тисячу добрих справ і заходів, які можна б зробити і уладнати на бабчині гроші, одказані на монастир! Сотні, може, тисячі життів, спрямованих на добру путь, десятки сімейств, врятованих від злиднів, від розкладу, від загибелі, від розпусти, від венеричних лікарень, – і все це на її гроші. Вбий її і візьми її гроші, з тим, щоб з їх допомогою присвятити потім себе служінню всьому людству і загальній справі: як ти гадаєш, чи не загладиться один невеличкий злочин тисячами добрих вчинків? За одне життя – тисячі життів, врятованих від гниття і розкладу. Одна смерть

і сто життів натомість – та тут же арифметика! Та й що важить на загальних терезах життя тієї мізерної, дурної і лютої баби? Не більш як життя воші, таргана, та й того не варте, бо баба та – істота шкідлива. Вона чуже життя заїдає: вона он нещодавно Лизаветі пальця зо зла вкусила, замалим не відрізали!

– Звичайно, вона не гідна жити, – зауважив офіцер, – але ж тут природа.

– Е, брат, та природу ж виправляють і спрямовують, а без цього довелось б потонути в забобонах. Без цього жодної б великої людини не було. Кажуть: «обов'язок, совість», – я нічого не хочу говорити проти обов'язку й совісті, – але ж як ми їх розуміємо? Чекай, я тобі ще одне запитання поставлю. Слухай!

– Ні, ти почекай, я тобі запитання поставлю. Слухай!

– Ну?

– От ти тепер говориш і ораторствуєш, а скажи ти мені: сам ти уб'єш ту стару чи ні?

– Звичайно, ні! Я для справедливості... Та й не в мені тут справа...

– А як на мене, коли сам ти не наважуєшся, то тут і немає ніякої справедливості! [...]

Родіона, який витратив відчуття часу і впав у хворобливий стан, схожий на марення, накрило важким сном. Опам'ятався, коли почув бій годинника, почав готуватися до злочину: пришив усередині під пахвою до пальта петлю, щоб вкласти в неї сокиру, дістав приготовану вже заставу – перев'язаний білий пакуночок, який нагадував цигарницю. В кухні саме поралася Настя, тому сокиру взяв непомітно у двірницькій. [...]

VII

Двері, як і тоді, прочинилися на маленьку щілинку, і знову два пильних і недовірливих ока вступили в нього з темряви. Тут Раскольников розгубився і зробив було важливу помилку.

Боячись, що стара злякається того, що вони лишилися сам на сам, і не сподіваючись, що вигляд його її заспокоїть, він узявся за двері і потягнув їх до себе, щоб стара часом не надумала знову замкнутись. Помітивши це, вона не смикнула дверей до себе, але й не випустила ручки замка, так що він мало не витяг її, разом з дверима, на сходи. Побачивши, що вона стоїть на дверях, не даючи йому увійти, він пішов просто на неї. Та відскочила злякано, хотіла було щось сказати, але якось наче не змогла і тільки дивилася на нього широко відкритими очима.

– Здрастуйте, Альоно Іванівно, – почав він скільки міг невимушено, але голос не послухався його, затремтів, урвався, – я вам... річ приніс... та ось краще ходімо сюди... до світла... – І залишивши її, він сам без запрошення пройшов у кімнату. Стара побігла за ним, язик у неї розв'язався.

– Господи! Та чого вам?... Хто такий? Що вам потрібно?

– Та що це ви, Альоно Іванівно... знайомий ваш... Раскольников... ось заставу приніс, що обіцяв недавно... – І він простягнув їй заставу.

Стара глянула була на заставу, але зразу ж втупилась просто в очі непроханому гостеві. Вона дивилась пильно, злісно і недовіжливо. Минув якийсь час: йому привиділося навіть в її очах щось подібне до насмішки, немовби вона вже про все догадалася. Він відчував, що втрачає впевненість, що йому вже майже страшно, так страшно, що, здається, коли б вона дивилась отак, не кажучи й слова, ще з півхвилини, він би втік звідти.

– Та чого ви так дивитесь, наче не пізнали? – промовив він раптом теж із злістю. – Хочете – беріть, а ні – я до інших піду, мені ніколи.

Він і не думав це сказати, а так, само зненацька вихопилося. Стара схаменулась, і рішучий тон гостя її, видно, заспокоїв.

– Та чого ж ти, голубе, так раптом... що це? – спитала вона, дивлячись на заставу.

– Срібна цигарниця: адже я говорив минулого разу. Вона простягнула руку.

– Та що це ви такий блідий? Он і руки трусяться. Викупувася, чи що, голубе?

– Пропасниця¹, – відповів він уривчисто. – І не схочеш, та будеш блідий... коли їсти нема чого, – додав він, ледве вимовляючи слова.

Сили знову зраджували його. Але відповідь здалася правдоподібною, стара взяла заставу.

– Що це? – спитала вона, ще раз пильно оглянувши Раскольникова і зважуючи заставу на руці.

– Річ... цигарниця... срібна... подивіться.

– Та щось наче й не срібна... Ач накрутив як. Силкуючись розв'язати шнурок і обернувшись до вікна, до світла (всі вікна в неї були зачинені, незважаючи на задуху), вона на якийсь час

¹ Пропасниця, лихоманка – хворобливий стан, за якого людину кидає то в жар, то в холод.

зовсім його залишила і стала до нього спиною. Він розстебнувся і звільнив сокиру з петлі, але ще не витяг зовсім, а тільки придержував правою рукою під пальтом. Руки були в нього страшенно безсилі, сам він відчував, як вони, з кожною миттю, щодалі більше терпли і дерев'яніли. Він боявся, що не витримає і впустить сокиру... зненацька в голові йому наче запаморочилося.

– Та що він тут накрутив! – з досадою вигукнула стара і зробила рух у його бік.

І хвилини не можна було гаяти більше. Він витяг сокиру зовсім, замахнувся, тримаючи її обома руками, що здавалися йому ніби чужими, і майже без зусилля, майже машинально, опустив на голову обухом. Удар вийшов слабким. Та тільки він раз опустив сокиру, де й взялася в ньому сила.

Стара, як і завжди, була простоволоса. Біляве з сивиною, ріденьке волосся її, як звичайно густо змащене оливою, було заплетене в мишачу кіску і підібране під уламок рогового гребінця на потилиці. Удар прийшовся в самісіньке тім'я, чому сприяв її малий зріст. Вона скрикнула, але дуже слабо, і раптом так і осіла на підлогу, хоч і встигла ще піднести обидві руки до голови. В одній руці все ще тримала «заставу». Тут він з усієї сили вдарив раз і другий, все обухом, і все по тім'ю. Кров хлинула, як з перекинutoї склянки, і тіло повалилося навзніч. Він відступив, дав упасти і зараз же схилився до її обличчя, вона була вже мертва. Очі були вирячені, наче хотіли вистрибнути, а лоб і все обличчя зморщені і спотворені судорогою.

Він поклав сокиру на підлогу, біля мертвої, і зараз же поліз їй в кишеню, стараючись не забруднитися кров'ю, – в ту саму праву кишеню, з якої вона минулого разу витягала ключі. Він був при повному розумі, вже не було затьмарень, не паморочилося в голові, але руки все ще дрижали. Він згадав потім, що був навіть дуже пильним, обережним, все старався не забруднитись... Ключі він зразу ж витяг; всі вони, як і тоді, були в одній в'язці, на одному сталевому кільці. Одразу ж він побіг з ними в спальню. Це була зовсім маленька кімната з величезним кіотом. Біля другої стіни стояло велике ліжко, дуже чисте, з шовковою, зшитою з клаптиків, ватною ковдрою. Біля третьої стіни – комод. Дивна річ: як тільки він почав підбирати ключі до комода, як тільки почув їх брязкотіння, наче судорога пройшла по тілу. Йому знову захотілося кинути все і піти геть. Але це тривало лише мить; тікати було пізно. Він навіть усміхнувся на себе, аж раптом інша тривожна думка вдарила йому в голову. Йому зненацька здалося,

що стара ще жива й ще може прийти до пам'яті. Залишивши ключі й комода, він побіг назад, до тіла, вхопив сокиру і замахнувся ще раз над старою, але не вдарив. Сумніву не було, що вона мертва. Нахилившись і розглядаючи її знову ближче, він побачив ясно, що череп був роздроблений і навіть звернутий трохи набік. Він хотів помацати пальцем, але відсмикнув руку, і так було видно. Крові тимчасом натекла вже ціла калюжа. Раптом він помітив на її шиї шнурок, смикнув його, але шнурок був міцний і не зривався, до того ще й намок у крові. Він спробував витягти так, з пазухи, але щось заважало, застрягло. В нетерпінні він змахнув було знову сокирою, щоб рубонутися по шнурку тут-таки, по тілу, зверху, але не посмів, і з зусиллям, забруднивши руки й сокиру, провозившись хвилини зо дві, розрізав шнурок, не торкаючись сокирою тіла, і зняв; він не помилився – гаманець. На шнурку були два хрестики, кипарисовий і мідний, і, крім того, фініфтяний образок; і тут-таки разом з ними висів невеликий замшевий засмальцьований гаманець з сталевим обідком і колечком. Гаманець був дуже туго напханий; Раскольников сунув його в кишеню, не одкриваючи, хрестик кинув старій на груди і, захопивши цього разу й сокиру, подався назад у спальню.

Він поспішав страшенно, вхопив ключі і знову почав возитися з ними. Але все якось невдало: не входили вони в замки. Не те щоб руки його так дрижали, але він все помилявся: хоч бачить, наприклад, що ключ не той, не підходить, а все-таки встромляє. Раптом він пригадав і зміркував, що цей великий ключ із зубчастою борідкою, який тут же начеплений серед інших маленьких, певна річ, зовсім не від комода (як і минулого разу йому спало на думку), а від якої-небудь скриньки і що в цій саме скриньці, може, все й сховано. Він облишив комода і зараз же поліз під ліжко, знаючи, що скриньки старі жінки звичайно ставлять під ліжка. Так і є: стояла чимала скринька, більш аршина завдовжки, з випуклим віком, оббита червоним сап'яном, з сталевими цвяшками по ньому. Зубчастий ключ прийшовся і відімкнув. Зверху, під білим простиралом, лежала заяча шубка, крита червоним гарнітуром, під нею була шовкова сукня, потім шаль, а далі, вглиб, здавалося, лежало саме ганчір'я. Насамперед він заходився витирати об червоний гарнітур свої замащені в кров руки. «Червоне, ну а на червоному кров непримітна», – зміркував він і раптом схаменувся, подумав злякано: «Господи! Божеволію я, чи що?»

Але тільки поворушив це ганчір'я, як раптом з-під шубки вислизнув золотий годинник. Він кинувся все перегортати.

Дійсно, між ганчір'ям були перемішані золоті речі – певно, все застави, здані й не викуплені браслети, ланцюжки, сережки, шпильки тощо. Деякі були у футлярах інші просто загорнуті в газетний папір, але акуратно й дбайливо, в подвійні аркуші, і кругом обв'язані тасьмою. Не гаючись, він почав напихати ними кишені штанів і пальта, не розглядаючи і не розкриваючи згортоків і футлярів; але він не встиг багато набрати...

Раптом йому почулося, що в кімнаті, де лежала стара, ходять. Він спинився і застиг, мов мертвий. Але все було тихо, певно, здалося. Зненацька виразно долинув ледь чутний зойк, чи то ніби хтось тихо і уривисте простогнав і замовк. Потім знову мертва тиша, хвилину або дві. Він сидів навпочіпки біля скриньки і чекав, ледве зводячи дух, а потім враз схопився, взяв сокиру і вибіг із спальні.

Серед кімнати стояла Лизавета, з великим клунком в руках, і дивилася заціпеніло на вбиту сестру, вся біла як полотно і наче не маючи сил крикнути. Побачивши його, вона затремтіла, мов лист, дрібним дрожем, і по всьому обличчю її побігли судороги, підвела руку, розкрила рота, але все-таки не скрикнула і повільно, задкуючи, почала відступати від нього в куток, пильно, у вічі, дивлячись на нього, але все без крику, наче їй бракувало повітря, щоб скрикнути. Він кинувся на неї з сокирою, губи її скривилися так жалібно, як у дуже маленьких дітей, коли вони починають чогось лякатися, пильно дивляться на той предмет, що їх лякає, і збираються закричати. І така ця бідолашна Лизавета була проста, затуркана і налякана раз назавжди, що навіть рук не звела захистити своє обличчя, хоч це був би найприродніший жест тої миті, бо сокира була зведена прямо над її обличчям. Вона тільки трохи піднесла свою вільну ліву руку, але не до обличчя, і повільно простягла її до нього вперед, наче відстороняючи його. Удар прийшовся просто по черепу, вістрям, і зразу прорубав всю верхню частину лоба, майже до тім'я. Вона так і впала. Раскольников зовсім був розгубився, схопив її клунок, кинув його знову і побіг у передпокій.

Страх охоплював його щодалі більше, особливо після цього другого, зовсім несподіваного вбивства. Йому хотілося якнайшвидше втекти звідси. І коли б у той час він був спроможний краще бачити і міркувати, коли б тільки міг збагнути всю скрутність свого становища, весь жах, все безумство і всю химерність його, зрозуміти при цьому, скільки труднощів ще доведеться йому подолати, а може, й злочинств учинити, щоб вирватись

звідси і дістатися додому, то цілком можливо, що він кинув би все і зараз же пішов би сам на себе заявити, і навіть не з страху за себе, а з самого тільки жаху й огиди до того, що він накоїв. Особливо огида здійснювалася і росла в ньому дедалі більше. Ні за що в світі не пішов би він тепер до скриньки і навіть у кімнати.

Але якась байдужість, мовби навіть якась задума, почала поволи оволодівати ним: часом він наче забувався чи, краще сказати, забував про головне і чіплявся думкою за дрібниці. А втім, зазирнувши в кухню і побачивши на ослоні відро з водою, він догадався вимити руки й сокиру. Руки його були в крові і липли. Сокиру він опустив лезом просто у воду, схопив кусок мила, що лежав на розбитому блюдечку, на підвіконні, і почав, просто у відрі, відмивати собі руки. Відмивши їх, він витяг і сокиру, вимив залізо, і довго, хвилин зо три, відмивав дерево, де закривавилось, навіть намилив ці місця. Далі все обтер білизною, що тут-таки сушилася на вірьовці, протягнутій через кухню, і потім довго і пильно оглядав сокиру біля вікна. Слідів не залишилось, тільки сокирище ще було мокре. Старанно вклав він сокиру в петлю під пальто. Потім, скільки давало можливості світло в півтемній кухні, оглянув пальто, штани, чоботи. Ніде, на перший погляд, начебто нічого не було, тільки на чоботях темніли плями. Він намочив ганчірку і обтер чоботи. Він знав однак, що оглядає погано, і, можливо, є щось таке, що впадає в очі, чого він не помічає. Замислений став, він серед кімнати. Важка, темна думка піднімалася в ньому, – думка, що він діє безглуздо і що зараз неспроможний ні міркувати, ні захистити себе, що зовсім, може, не те треба робити, що він робить тепер... «Боже мій! Треба тікати, тікати!» – пробурмотів він і кинувся в передпокій. Але тут чекав на нього такий жах, якого, безумовно, він ще й зроду не зазнавав.

Він стояв, дивився і не йняв віри очам: двері, зовнішні двері, з прихожої на сходи, ті самі, в які він недавно дзвонив і увійшов, були незамкнені, навіть на цілу долоню прочинені: ні замка, ні заціпки, весь час, увесь цей час! Стара не замкнула за ним, можливо, з обережності. Але Господи! Бачив же він потім Лизавету! І як міг, як міг він не догадатись, що ввійшла ж вона якось. Не крізь стіну ж.

Він кинувся до дверей і зачинив їх.

– Та ні, знову не те! Треба йти, йти...

Він зняв заціпку, розчинив двері і почав прислухатися, чи не чути чого на сходах.

Довго він вслухався. Десь далеко, внизу, певно коло воріт, голосно і верескливо кричали чийсь два голоси, сперечалися і лаялись. «Чого вони?..» Він чекав терпеливо. Нарешті якось одразу все затихло, мов відрізало; розійшлися. Він уже хотів вийти, аж раптом на поверх нижче з гуркотом розчинилися двері на сходи, і хтось почав спускатися, наспівуючи якийсь мотив. «І які ото вони всі галасливі!» – майнула в нього думка. Він знову причинив за собою двері і переждав. Нарешті, все замовкло, ані душі. Він уже ступив було на сходи, аж знову почув чийсь нові кроки.

Ці кроки долинули здалека, ще з самого початку сходів, але він дуже добре і ясно пам'ятав, що з першого ж звуку, тоді ж став підозрівати чомусь, що це неодмінно сюди, на четвертий поверх, до старої. Чому? Звуки, чи що, були такі особливі, значливі? Хода була важка, рівна, некваплива. Ось уже він проминув перший поверх, ось зійшов ще вище, все чутніше й чутніше! Почала долинати його тяжка задишка. От уже й третій поверх почався... Сюди! І раптом здалося йому, що він наче закрістив, що це наче уві сні, коли сниться, що доганяють, близько, хочуть убити, а сам наче приріс до місця і руками повернути не в силі.

І, нарешті, коли вже гість почав сходити на четвертий поверх, тільки тоді він весь раптом стрепенувся і встиг-таки швидко й спритно прослизнути назад з сіней в квартиру і причинити за собою двері. Далі вхопив заціпку і тихо, нечутно, поклав її на петлю. Інстинкт допомагав. Закінчивши все, він причаївся, не дихаючи, просто біля самих дверей. Непроханий гість був уже теж біля дверей. Вони стояли тепер один проти одного, як недовго він з старою, коли двері розділяли їх, а він прислухався.

Гість кілька раз важко віддихнув. «Гладкий і великий, мабуть», – подумав Раскольников, стискаючи сокиру в руці. Справді, все це наче снилося. Гість взявся за ручку дзвоника і з силою смикнув.

Як тільки брязнув жерстяний звук дзвоника, Раскольникову раптом причулось, що в кімнаті ворухнулися. Якийсь час він навіть серйозно прислухався. Незнайомий смикнув ще раз, ще почекав і зненацька почав нетерпляче, з усієї сили торгати ручку дверей. З жахом дивився Раскольников, як підстрибує в петлі гачок заціпки і з тупим острахом чекав, що от-от заціпка зіскочить. Справді, це здавалося можливим: так сильно смикали. Він було намірився придержати заціпку рукою, але той міг догадатись. Голова його наче знову почала паморочитись. «От упаду», майнула думка, але незнайомий заговорив, і він зараз же опам'ятався.

– Та що вони там, позасинали чи подушив їх хто. Тррри-кляті! – заревів він, мов з бочки. – Агов, Альоно Іванівно, стара відьмо! Лизавето Іванівно, краса невимовна! Відчиняйте! У, три-кляті, сплять вони, чи що?

І знову, розлютившись, він раз десять підряд з усієї сили смикнув дзвоник. Десь певно, це була людина владна і своя в цьому домі.

В ту саму мить раптом дрібна, кваплива хода почулася недалеко на сходах. Підходив ще хтось. Раскольников і не розчув спочатку.

– Невже нема нікого? – дзвінко й весело закричав той, хто підійшов, просто звертаючись до першого відвідувача, який все ще смикав дзвоник.

– Стривайте! Ви залиштеся тут, а я побіжу вниз по двірника.

– Навіщо залишатись?

– Та мало що?..

– А й справді...

– Я ж на судового слідчого готуюсь! Тут очевидно, очевидно щось не те! – палко вигукнув юнак і подався сходами вниз. Кох залишився, смикнув ще раз злегка дзвінок, і той дзенькнув раз, потім несильно, неначе розмірковуючи і роздивляючись, почав торгати ручку дверей, притягаючи і пускаючи їх, щоб переконатися ще раз, що вони на самій защіпці. Потім пихкаючи нахилився і став дивитись у замкову щілину, але в ній зсередини стримів ключ, отже, й нічого не могло бути видно.

Раскольников стояв і стискав сокиру. Він був наче в нестямі. Він готувався навіть битися з ними, коли вони ввійдуть. Коли вони стукотіли в двері і змовлялися, йому кілька раз спадало на думку покінчити все разом і озватися до них з-за дверей. Часом хотілося йому почати лаятись з ними, дражнити їх, поки не одчинили. «Швидше б уже!» – майнуло в його голові. [...] Кроки стихли.

Раскольников скинув защіпку, прочинив двері, нічого не чути, і раптом, зовсім уже не думаючи, вийшов, причинив скільки міг щільніше двері за собою і рушив униз.

Він вже проминув третій поверх, аж раптом почув гомін нижче – куди подітись! Ніде ж не сховаєшся. Він побіг було назад, знову в квартиру.

– Ей, дідько лисий! Держи!

З криком вирвався хтось вниз з якоїсь квартири і не те що побіг, а наче покотився вниз по сходах, репетуючи:

– Митько! Митько! Митько! Митько! Митько! Чорти б тебе ухопили!

Крик закінчився вереском; останні звуки долинули вже знадвору; все затихло. Але в ту ж саму мить кілька чоловік, голосно і швидко розмовляючи, почали шумно сходити вгору, їх було троє чи четверо. Він почув дзвінкий голос юнака. «Вони!»

У розпачі рушив він їм просто назустріч: будь що буде! Спіння, все пропало, пропустять, теж все пропало: запам'ятають. Вони вже зближались: між ними лишались всього півповерха, – і раптом порятунок! За кілька сходинок від нього, праворуч, порожня і навстіж розчинена квартира, та сама квартира другого поверху, в якій працювали малярі, а тепер, мов навмисно, пішли. Вони ото, мабуть, і вибігли з таким лементом. Підлоги тільки що пофарбовані, серед кімнати стоїть діжечка і черепок з фарбою і з квачем. Миттю прослизнув він у відчинені двері і причайвся за стіною. Він зробив це вчасно: вони стояли вже на самій площадці. Потім повернули вгору і, голосно розмовляючи, пройшли мимо, на четвертий поверх. Він виждав, вийшов навшпиньках і побіг вниз.

Нікого на сходах. Коло воріт теж. Швидко проминув він підворіття і завернув на вулицю ліворуч.

Він дуже добре знав, він ще й як добре знав, що вони в цю мить уже в квартирі, що вони дуже здивувались, побачивши її відімкнутою, тим часом як тільки що вона була замкнена, що вони вже дивляться на тіла і що мине не більше хвилини, як вони догадаються і остаточно зрозуміють, що тут оце зараз тільки був убивця і встиг десь сховатись, прослизнути повз них, утекти; догадаються, може, і про те, що він у порожній квартирі був, поки вони вгору проходили. А проте ні в якому разі не смів він прискорити ходи, хоч до першого рогу лишалося кроків із сто. «А чи не завернути в підворіття якесь і переждати де-небудь на незнайомих сходах? Ні, біда! А чи не кинути кудись сокиру? Чи не взяти візника? Біда, біда!»

Нарешті, ось і провулок, він завернув у нього напівмертвий, тут він був уже наполовину врятований і розумів це: менше підозрінь, до того ж тут було людно, і він губився в юрбі, мов піщинка.

Але всі ці муки так його знесли, що він ледве посувався. Піт виходив з нього краплями, шия була геть мокра. «Ач, нали зався!» – гукнув хтось йому, коли він вийшов на канаву.

Він погано тепер тямив себе, чим далі, тим гірше. Але пам'ятав, проте, як раптом, вийшовши на канаву, злякався, що

мало людей і що тут примітніше, і хотів було повернути назад у провулок. Незважаючи на те, що він мало не падав, все-таки пішов в обхід і повернувся додому зовсім з іншого боку.

Не в повній пам'яті пройшов він і у ворота свого будинку; принаймні він уже був на сходах, коли згадав про сокиру. А тимчасом треба було зробити дуже важливу справу: покласти сокиру назад, і якнайнепомітніше. Звичайно, він уже не в силі був зміркувати, що, може, багато краще було б йому зовсім не класти сокиру на своє місце, а підкинути її, хоча б згодом, кудись на чужий двір.

Але все обійшлося благополучно. Двері в двірницьку були причинені, але не замкнені, отже, найімовірніше було, що двірник дома. Та він уже до того втратив здатність міркувати, що просто підійшов до двірницької і розчинив двері. Коли б двірник спитав його: «чого треба?» – він, можливо, так прямо і подав би йому сокиру. Але двірника знову не було, і він устиг покласти сокиру на те саме місце під лавою, навіть поліном прикрив, як було тоді. Нікого, жодної душі не зустрів він потім аж до самої своєї кімнати, хазяйчини двері були зачинені. Ввійшовши до себе, він кинувся на диван так, як був. Він не спав, але перебував у забутті. [...]

ЧАСТИНА ДРУГА

I–II

Після скоєння злочину Раскольников опинився у себе в кімнатині, він не пам'ятав, як прийшов, як впав на диван. Його розбудила служниця квартирної хазяйки Настя, яка привела двірника, щоб вручити Раскольникову виклик в поліцію. Він нервується, не одразу зрозумів, що треба було з'явитися в контору квартального наглядача. Коли з'ясувалося, що Раскольников викликали для написання письмового зобов'язання сплатити борг своїй квартирній хазяйці вдові Зарніциній, він не відчув полегшення. Навпаки, йому спало на думку підійти до квартального наглядача Нікодима Хомича і розповісти все до останньої дрібниці, показати, де сховав речі. Раскольников підвівся, щоб здійснити задумане, аж почув розмову про вчорашню подію і що вже двох душолюбів затримали. Він почувався зле. Жах охопив його з голови до ніг, коли виходив з контори. Страх обшуку змусив Расколькова забрати зі сховку речі лихварки і вийти з дому, щоб підшукати надійніше місце. Він зайшов у безлюдний двір, відхилив великий камінь і в заглибину

викинув усе з кишені, потім підгріб і утоптав землю, щоб нічого не було видно.

Цього дня Раскольников заходив ще до Разуміхіна, щось плутано говорив, потім раптом встав і пішов. На Миколаєвському мості його мало не збили коні, через що дістав бато-гом від візника. Він мав такий вигляд, що на нього звертали увагу перехожі, сміялися. Купчиха з дівчинкою, прийнявши Раскольникова за жебрака, подала милостиню. Від Неві віяло холодом, він почувався таким самотнім, немов сам відрізав себе від інших людей і від усього. Опинившись нарешті у своїй комірчині, Раскольников провалився у тяжкий сон, який був дуже схожий на реальність, у якому Ілля Петрович із поліційного відділку бив квартирну хазяйку.

III–IV

Раскольников кілька днів перебував у важкому стані, за ним доглядали Настя і Разуміхін. Йому принесли грошовий переказ від матері, щоб сплатити за житло. Дмитро Разуміхін швидко порозумівся з квартирною хазяйкою і Настею, поручився за Раскольникова, що той сплатить борг, взявся облаштовувати побут хворого. Для того перебрався на іншу квартиру, ближче до Раскольникова, купив йому новий одяг, запросив знайомого студента-медика Зосимова оглянути хворого. Раскольников дізнався, що під час його хвороби в комірчину приходив поліцейський Заметов і що у вбивстві підозрюють одного зі знайомих Разуміхіна – маляра Миколу.

V

Раптом в кімнату зайшов незнайомий чоловік. Це був добродій не молодий уже віком, манірний, осанистий, з настороженою, бундючною фізіономією, який почав з того, що спинився на дверях, озираючись навкруги з образливо-неприховуваним здивуванням і немовби запитував поглядами: «Куди це я потрапив?» Недовірливо і навіть з нарочитим виглядом якогось переляку, замалим не образи, оглядав він тісну й низьку «морську каюту» Раскольникова. З тим же подивом перевів і втупив потім очі в самого Раскольникова, роздягненого, розпатланого, невми-того, який лежав на жалюгідному брудному своєму дивані і теж мовчки дивився на нього. Потім, так само повільно, прибулий почав розглядати скуйовдженого, неголеного й нечесаного Разуміхіна, що у свою чергу зухвало-запитально дивився йому просто в очі, не рухаючись з місця. Напружена мовчанка тривала

з хвилину, і, нарешті, як і слід було сподіватись, сталася невеличка зміна декорацій. Збагнувши, мабуть, з деяких, дуже, одначе, явних ознак, що підкреслено суворою осанкою тут, у цій «морській каюті», нічогісінько не доб'єшся, добродій трохи пом'якшав, і ввічливо, хоч і не без суворості, промовив, звертаючись до Зосимова і відчеканюючи кожний склад в своєму запитанні:

– Родіон Романович Раскольников, пан студент або колишній студент?

Зосимов повільно ворухнувся і, може, й відповів би, коли б Разуміхін, до якого зовсім не зверталися, не випередив його.

– А ось він лежить на дивані! А вам чого треба? Це фамільярне «а вам чого треба?» так і підсікло бундючного добродія, він навіть мало не обернувся до Разуміхіна, але встиг-таки вчасно стриматись і швидше повернувся знову до Зосимова.

– Ось Раскольников! – промимрив Зосимов, кивнувши на хворого, потім позіхнув, причому якось незвичайно широко розкрив свого рота і незвичайно довго тримав його так. Потім повільно потягнувся до своєї жилетної кишені, вийняв величезного випуклого золотого годинника, розкрив, подивився і так само повільно і ліниво потягнувся знову, щоб покласти його на місце.

Сам Раскольников весь час лежав мовчки, навзнак, і не одриваючись, хоч і без будь-якого виразу в очах, дивився на прибулого. Обличчя його тепер, коли вже не було перед очима тієї цікавої квітки на шпалерах, дуже зблідло і відбивало надзвичайне страждання, немовби він тільки що переніс тяжку операцію або страшне катування. Але помалу погляд Раскольникова ставав все уважнішим, потім в ньому прозирнуло здивування, потім недовіривість і навіть ніби боязнь. Коли ж Зосимов, показавши на нього, промовив: «ось Раскольников», він, раптом швидко підвівшись, наче скочивши, сів на ліжку і майже визивно, але уриваним і слабким голосом, що затинався, промовив:

– Так! Я Раскольников! Чого вам треба?

Гість пильно подивився і поважно проказав:

– Петро Петрович Лужин. Я сподіваюсь, що моє ім'я не зовсім вже вам не відоме. [...]

Лужин хоче сподобатися своїм молодим співрозмовникам, викладає свою життєву філософію. Він вважає, що рушієм прогресу є егоїзм і власні інтереси.

Разуміхін йому заперечує, вважаючи, що це зручний спосіб приховати своє благополуччя, тому продовжує перервану

приходом Петра Петровича Лужина розмову із Зосимовим про вбивство лихварки.

– Убив напевно той, хто давав речі в заставу, – переконливо говорив Зосимов.

– Безумовно! – погодився Разуміхін. – Порфирій своїх думок не виказує, а заставників все-таки допитує...

– Заставників допитує? – голосно спитав Раскольников.

– Еге ж, а що?

– Нічого.

– Звідки він їх бере? – спитав Зосимов.

– Кого Кох назвав, а кого прізвище на обгортках речей було записане, а хто й сам прийшов, почувши...

– Та й спритний же і досвідчений, певно, каналія! Яка сміливість! Яка рішимість!

– Ото ж то і є, що ні! – перебив Разуміхін. – Це ж вас усіх і збиває з пантелику. А я кажу – неспритний, недосвідчений і, напевно, це був перший його крок. Припусти точний розрахунок і спритну каналію, і вийде неймовірне. Припусти ж недосвідченого, і вийде, що самий тільки випадок його з біди й виніс, а випадок чого тільки не робить? Та він же й перешкод, можливо, й не передбачав! А як діло провадити? – бере речі вартістю в десять – двадцять карбованців, напихає ними кишеню, риється в баб'ячій скриньці, в дранті, – а в комоді, у верхній шухляді, в шкатулці, самих чистих грошей на півтори тисячі знайшли, крім білетів! І пограбувати до ладу не зумів, тільки й спромігся, що вбити! Перший крок, кажу тобі, перший крок; розгубився! І не завдяки розрахунку, а випадково викрутився!

– Це, здається, про недавнє вбивство старої чиновниці, – втрутився, звертаючись до Зосимова, Петро Петрович, який уже стояв з капелюхом і рукавичками в руці, але перш ніж піти, ще захотів докинути кілька розумних слів. Він, видно, дбав про вигідне враження, і пиха переборола благородність.

– Еге. Ви чули?

– Аякже, по сусідству...

– Подробиці знаєте?

– Не можу цього сказати; але мене цікавить щодо цього інша обставина, так би мовити, питання в цілому. Не кажу вже про те, що злочинність в нижчому класі за останні років п'ять зросла і не кажу про повсюдні і безперервні грабунки і пожежі; більш дивує мене те, що злочинність і у вищих класах теж збільшується, і, так би мовити, паралельно. Там, як кажуть,

колишній студент на великій дорозі пошту пограбував; там передові, за громадським своїм станом, люди фальшиві гроші роблять; там у Москві ловлять цілу компанію підроблювачів білетів останньої позики з лотереєю, – і серед головних учасників якийсь лектор всесвітньої історії¹; там убивають нашого секретаря за кордоном, з причини грошової і загадкової... І коли тепер цю стару, що давала гроші під заставу, вбив хтось з більш високих верств, бо мужики не заставляють золоті речі, то чим же пояснити цю в якійсь мірі розбещеність цивілізованої частини нашого суспільства?

– Змін економічних багато... – озвався Зосимов.

– Чим пояснити? – вчепився Разуміхін. – А от саме надто закоренілою неділовитістю і можна було б пояснити.

– Тобто як же не?

– А що відповів у Москві лектор отой ваш на запитання, навіщо він білети підробляв; «Усі багатіють хто як може, то й мені закортіло швидше розбагатіти». Дослівно не пригадую, але смисл такий, щоб, мовляв, на дурничку, швидше, без років труда! На всьому готовому звикли жити, чужим розумом перебуватися, жоване їсти. Ну, а прийшов час завітний, тут всяк і об'явився, чим він дихає...

– Але ж, одначе, моральність? І, так би мовити, правила...

– Та ви власне чого хвилюєтесь? – несподівано втрутився Раскольников. – За вашою ж теорією вийшло!

– Як-то за моєю теорією?

– А доведіть до логічного кінця те, що ви оце проповідували, і вийде, що людей можна різати...

– Та що це ви! – скрикнув Лужин.

– Ні, це не так! – озвався Зосимов.

Раскольников лежав блідий, верхня губа його весь час сіпалася, він важко дихав.

– На все є міра, – гордовито вів далі Лужин, – економічна ідея ще не є запрошення до вбивства, і коли тільки припустити...

– А чи правда, що ви, – перебив раптом знову Раскольников тремтячим від злості голосом, в якому бриніла зловтіха із образливості своїх слів, – чи правда, що ви сказали вашій нареченій... в той самий час, коли від неї згоду дістали, що більш за все раді тому... що вона бідна... бо вигідніше брати дружину

¹ Із цієї справою Достоевський був детально ознайомлений, її матеріали друкували в пресі.

з бідності, щоб потім бути над нею володарем... і докоряти тим, що ви її облагодіяли?

Розгніваний Раскольников проганяє Лужина, забороняючи йому навіть згадувати ім'я своєї матері, обзиває Зосимова і Разуміхіна мучителями, вимагає, щоб і вони пішли. Зосимов зауважує, що Раскольников до всього байдужий, але щось має на умі, особливо його дратує все, що стосується вбивства.

VI

Залишившись один, Раскольников швидко вдягнувся у придбаний Разуміхіним одяг, поклав у кишеню гроші, що лежали на столі, вийшов на вулицю. Випадково зайшовши у пивницю, Раскольников попросив принести газети за останні дні, щоб почитати про вбивство старої. До нього підійшов Заметов, вони почали обговорювати цю кримінальну справу. Присунувшись ближче до Заметова, Раскольников сказав, що, якби він, наприклад, вбив лихварку, то пограбоване заховав би у якомусь глухому кутку, приваливши каменем, а не став витрачати негайно. Заметову здалося, що поруч із ним сидить божевільний.

Раскольников довго блукав містом без будь-якого наміру. Вирішив піти в поліцію, зізнатися в скоєному. Він і сам не зрозумів, як опинився коло того будинку, де стався злочин. Щось його штовхало піднятися сходами, роздивлятися все довкола, зайти в квартиру старої, саме там працювали робітники Миколай з Митькою, обклеювали стіни шпалерами. Майстрам він сказав, що хоче винайняти квартиру, спитав, чи фарбуватимуть підлогу, адже тут була кров убитої старої та її сестри. Занепокоєні розпитуванням робітники виправили його з квартири. У дворі Раскольников так само дивно поведився, він навіть хотів, щоб його відвели у відділок. Двірники закричали на нього і грубо виштовхали на вулицю.

VII

Опинившись на вулиці, Раскольников завагався, чи йти йому в поліцію. Увагу привернув галас, юрба оточила гарну коляску, запряжену сірими конями. Попереду були поліцейські, які щось привічували на бруківці біля самих коліс. Раскольников побачив на бруківці збитого конями чоловіка.

Раскольников придивився ближче й упізнав у ньому Мармеладова. Попросив, щоб його віднесли додому, адресу нещасного він знає.

Потерпілого підняли і понесли; знайшлися помічники. Будинок Козеля був кроків за тридцять. Раскольников ішов ззаду, обережно підтримував голову і показував дорогу.

– Сюди, сюди! На сходи треба головою вгору вносити; повертайте... отак! Я заплачу, я віддячу, – бурмотів він.

Катерина Іванівна, як і завжди, скоро тільки випадала вільна хвилина, починала ходити туди й сюди по своїй маленькій кімнаті, від вікна до груби і назад, схрестивши руки на грудях, розмовляючи сама з собою і кашляючи. Останнім часом вона щодалі частіше і довше стала розмовляти з своєю старшою дівчинкою, десятирічною Поленькою, яка хоч багато чого ще не розуміла, але зате дуже добре збагнула, що потрібна матері, і тому завжди стежила за нею своїми великими розумними оченятами і хитрувала, як могла, аби удати, що вона розуміє все чисто. Цього разу Поленька роздягала маленького брата, який цілий день нездужав, щоб покласти його спати. Чекаючи, поки йому змінять сорочечку, яку тієї ж ночі мали й випрати, хлопчик сидів на стільці мовчки, з серйозним виглядом, прямо й нерухомо, з простягнутими вперед ніжками, щільно стуленими докупи, п'яточками до публіки, носками нарізно. Він слухав, про що говорила матуся з сестрицею, надувши губки, витріщивши очки і не ворухачись, точнісінько так, як звичайно повинні сидіти всі розумні хлопчики, коли їх роздягають, щоб покласти спати. Ще менша за нього дівчинка, в самому лахмітті, стояла біля ширми і чекала своєї черги. Двері на сходи були відчинені, аби дати хоч якийсь вихід хвилям тютюнового диму, які виривалися з інших кімнат і весь час примушували довго і тяжко кашляти сердешну сухотну. Катерина Іванівна неначе ще більше схудла за цей тиждень, і червоні плями на щоках її горіли ще яскравіше, ніж раніше. [...]

Що це? – скрикнула вона, побачивши юрбу в сніях і людей, що протискалися з якоюсь ношею в її кімнату. – Що це? Що це несуть? Господи!

– Куди ж тут покласти? – питав поліцейський, роздивляючись навколо, коли вже втягли в кімнату скривавленого і непритомного Мармеладова.

– На диван! Кладіть просто на диван, ось сюди головою, – показував Раскольников.

– Переїхали на вулиці! П'яного! – крикнув хтось з сіней.

Катерина Іванівна стояла вся біла і важко дихала. Діти перелякались. [...]

До Мармеладова привели лікаря, проте хворий попросив священика. Сповідь тривала недовго, Катерина Іванівна разом з дітьми стояла навколішки і молилася. Пришла Соня, зупинилась біля дверей, її вбрання вказувало, за якими правилами вона живе.

Мармеладов був в останній агонії; він не зводив очей з обличчя Катерини Іванівни, яка підійшла знову до нього. Йому все хотілося щось сказати їй; він уже й почав, із зусиллям ворухачи язиком і невиразно вимовляючи слова, але Катерина Іванівна, зрозумівши, що він хоче просити у неї прощення, зараз же владно крикнула на нього:

– Мовчи-и! Не треба!.. Знаю, що хочеш сказати!.. – І хворий замовк; але в ту мить блукаючий погляд його впав на двері, і він побачив Соню...

Досі він не помічав її: вона стояла в кутку в тіні.

– Хто це? Хто це? – мовив він раптом хрипким, задиханим голосом, страшенно хвилюючись і з жахом показуючи очима на двері, де стояла дочка, і силкуючись підвестись.

– Лежи! Лежи-и-и! – крикнула Катерина Іванівна. Але він з неприродним зусиллям встиг спертись на руку. Він нестямно і нерухомо дивився якийсь час на дочку, наче не пізнаючи її. Та й разу ще не бачив він її в такому убранні. Раптом він пізнав її, принижену, вбиту горем, вичепурену й засоромлену, що покірно чекала своєї черги проститися з конаючим батьком. Безмірне страждання відбилось на обличчі його.

– Соню! Дочко! Прости! – крикнув він і хотів простягнути до неї руку, але, втративши опору, зірвався і впав з дивана, просто обличчям на підлогу: кинулися піднімати його, поклали, але він уже кінчався. Соня слабо скрикнула, підбігла, обняла його і так і завмерла в цих обіймах. Він помер у неї на руках. [...]

Раскольников приходить до Разуміхіна, у якого зібралися гості. Він такий слабкий, що залишився чекати господаря в передпокої. До нього вийшов також і Зосимов, щоб оглянути. Разуміхін проводить до Родіона додому, дорогою проговорився, що Раскольникова підозрюють у скоєнні злочину. З ним дуже хоче познайомитись слідчий Порфирій Іванович. У вікні своєї кімнати Родіон побачив світло. Відчинивши двері, зупинився вражений: на дивані сиділи мати і сестра. Перші хвилини радості, проте зустріч завершилися несподівано: Раскольников зробив крок, похитнувся і неприємно.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Раскольников підвівся і сів на дивані.

Він мляво махнув Разуміхіну, щоб припинити цілий потік його безладних і палких запевнень, що все буде гаразд, звернених до матері і сестри, взяв обох за руки і хвилини зо дві мовчки вдивлявся то в ту, то в другу. Мати злякалась його погляду. В цьому погляді прозирило сильне аж до страждання почуття, але водночас було щось застигле, навіть неначе безумне. Пульхерія Олександрівна заплакала.

Євдокія Романівна була бліда; рука її тремтіла в руці брата.

– Ідіть додому... з ним, – промовив він уривистим голосом, – показуючи на Разуміхіна, – до завтра, завтра все... Давно ви приїхали?

– Увечері, Родю, – відповіла Пульхерія Олександрівна, – поїзд дуже спізнився. Але, Родю, я нізащо не піду тепер від тебе! Я ночую тут...

– Не мучте мене! – сказав він, роздратовано махнувши рукою.

– Я залишусь коло нього, – скрикнув Разуміхін, – не залишу його й на хвилину, і під три чорти там усіх моїх, хай хоч на стіни лізуть! Там у мене дядько за президента. [...]

Родіон повідомляє Дуні, що він посварився із Лужиним і що вона має відмовити йому в шлюбі, Раскольникову не потрібно такої жертви.

– Дуню, – з зусиллям говорив далі Раскольников, – я проти цього шлюбу, а тому ти й повинна, завтра ж, з першого ж слова, відмовити Лужину, щоб і дух його не пах.

– Боже мій! – скрикнула Пульхерія Олександрівна.

– Брате, подумай, що ти говориш! – запально почала Євдокія Романівна, але одразу ж і стрималась. – Ти, може, тепер не здужаєш, ти стомився, – лагідно сказала вона.

– В гарячці? Ні... Ти йдеш за Лужина заради мене. А я жертви не приймаю. І тому, на завтра, напиши листа... з відмовою... Вранці дай мені прочитати, і край!

– Я цього не можу зробити! – скрикнула ображена дівчина. – З якої речі...

– Дунечко, ти теж запальна, облиш, завтра... Хіба ти не бачиш... – злякалась мати, кидаючись до Дуні. – Ох, ходімо вже краще.

– Марить! – закричав захмелілий Разуміхін, – а то як би він смів! Завтра всі ці дурущі вискочать... А сьогодні він справді його вигнав. Це так і було. Ну, а той розсердився... Ораторствував тут, знання свої виставляв, та й пішов, хвоста підібгавши...

[...] – Чуєш, сестро, – повторив він услід, зібравши останні сили, – я не марю зараз, цей шлюб – підлота. Хай я негідник, а ти не повинна... один хто-небудь... а я хоч і негідник, але таку сестру за сестру не вважатиму. Або я, або Лужин! Ідіть...

– Та ти з глузду з'їхав! Деспот! – заревів Разуміхін, але Раскольников уже не відповідав, а може, і не мав сили відповідати. Він ліг на диван і одвернувся до стіни цілком знеможений. Євдокія Романівна зацікавлено подивилася на Разуміхіна; чорні очі її блиснули: Разуміхін навіть здригнувся під цим поглядом. Пульхерія Олександрівна стояла приголомшена.

– Я нізащо не можу піти! – шептала вона Разуміхіну, мало не плачучи, – я залишуся тут, де-небудь... проведіть Дуню.

– І всю справу зіпсуєте! – теж прошептав роздратовано Разуміхін, – вийдемо хоч на сходи. Насте, світи! Присягаюсь вам, – говорив він і далі пошепки, уже на сходах, – що допіру нас, мене й лікаря, мало не побив! Розумієте ви це! Самого лікаря! І той змовчав, щоб не дратувати, й пішов, а я внизу залишився стерегти, а він одразу ж одягнувся і непомітно втік. І тепер утече, коли дратувати будете, вночі, та щось і заподіє собі... [...]

Євдокія Романівна була напрочуд гарна з себе – висока і струнка, міцна, впевнена, – що виявлялося в кожному її жесті і що, проте, анітрохи не робило її рухи менш м'якими і граціозними. Обличчям вона була схожа на брата, але її можна було навіть назвати красунею. Волосся в неї було темно-русяве, трохи світліше, ніж у брата; очі майже чорні, блискотливі, горді, і в той же час бували хвилини, коли вони дивилися з надзвичайною добротою. Вона була бліда, але не хворобливо бліда; лице її сяяло свіжістю і здоров'ям. Рот у неї був трохи замалий, а нижня губка, свіжа й червона, злегка випиналася вперед, разом із підборіддям, – єдина неправильність в цьому прекрасному обличчі, яка, проте, надавала йому особливої характерності і, між іншим, немовби гордовитості. Вираз обличчя її завжди був вдумливий, більш серйозний, ніж веселий; зате як же пасувала усмішка до цього обличчя, як же личив їй сміх, веселий, молодий, щирий! [...]

Пульхерії Олександрівні було вже сорок три роки, обличчя її все ще зберігало залишки колишньої краси, і до того ж вона здавалася значно молодшою за свої роки, що завжди бувало

з жінками, які зберігають ясність духу, свіжість вражень і чесний, чистий жар серця до старості. Скажемо в дужках, що зберегти все це – єдиний засіб до того, щоб не втратити краси своєї навіть у старості. Волосся її вже починало сивіти й рідшати, коло очей давно вже з'явилися дрібненькі променясті зморщечки, щоки позападали й висохли від турбот і горя, і все-таки обличчя це було прекрасне. Це був Дунеччин портрет, тільки через двадцять років, хіба що нижня губка у матері не випиналася вперед. Пульхерія Олександрівна була чутлива, проте не до нудного, боязка і поступлива, але до певної межі: вона багато чому могла поступитися, багато на що могла погодитись, навіть на те, що суперечило її переконанню, але завжди була така межа чесності, правил і крайніх переконань, яку ніщо не могло примусити її переступити. [...]

Своїми медичними спостереженнями щодо хвороби Раскольникова поділився Зосимов. Рідні Родіона були надзвичайно задоволені такою докладною розповіддю про нього.

II

Рівно о дев'ятій годині Разуміхін прийшов в номери Бакалєєва. Обидві дами вже давно чекали його з страшним нетерпінням.

Повставали вони годині о сьомій або навіть раніше. Він увійшов похмурий, мов та ніч, уклонився незграбно, за що, звичайно, одразу ж розсердився на себе. Але він помилився в своїх сподіваннях: Пульхерія Олександрівна так і кинулася до нього, схопила його за обидві руки і мало не поцілувала їх. Він боязко глянув на Євдокію Романівну; але і в цьому гордовитому обличчі було в ту мить стільки вдячності і приязні, така неприхована цілковита і несподівана для нього повага (замість гаданих глузливих поглядів і мимовільного, погано приховуваного презирства!), що йому вже, далєбі, було б легше, коли б зустріли лайкою, а то вже надто ніяково зробилося. На щастя, була готова тема для розмови, і він якнайшвидше за неї ухопився.

Почувши, що «ще не прокидався», але «все гаразд», Пульхерія Олександрівна заявила, що це на краще, «бо їй дуже, дуже, дуже треба спочатку поговорити» з ним, Разуміхіним. Спитали, чи пив він чай, і запросили пити разом; самі вони ще не пили, чекаючи Разуміхіна. Євдокія Романівна подзвонила, з'явився брудний шарпак, йому й наказано було подавати чай, який і був, нарешті, поданий, але сервіровка виявилася такою брудною і потворною, що дамам зробилось соромно. Разуміхін енергійно лайнув номер, але, згадавши про Лужина, змовк, зніжковів

і уже зрадів, коли запитання Пульхерії Олександрівни посипалися, нарешті, без упину, одне за одним.

Відповідаючи на них, він проговорив три чверті години, і хоч його раз у раз перебивали і перепитували, встиг розповісти про всі найголовніші і найпотрібніші факти, які тільки знав з останнього року життя Родіона Романовича, закінчивши докладно розповіддю про його хворобу. Багато що він, проте, пропустив, що й треба було пропустити, між іншим і сцену в конторі з усіма наслідками. Розповідь його слухали жадібно; але коли він думав, що вже закінчив і задовольнив своїх слухачок, то виявилось, що для них він немовби ще й не починав.

– Скажіть, скажіть мені, як ви гадаєте... ой, даруйте, я ще досі не знаю, як вас звуть? – квапилася Пульхерія Олександрівна.

– Дмитро Прокопович.

– Так от, Дмитре Прокоповичу, я б дуже, дуже хотіла знати... як взагалі... він дивиться тепер на все, тобто, зрозумійте мене, як би вам це сказати, тобто краще сказати: що він любить і чого не любить? Чи завжди він такий дратівливий? Які в нього бажання і, так би мовити, мрії, коли можна? Що саме тепер на нього впливає особливо? Одно слово, я б хотіла...

– Ой мамо, як же можна на все це так одразу відповісти! – зауважила Дуня.

– Ой Боже мій, та я ж зовсім, зовсім не таким сподівалася його зустріти, Дмитре Прокоповичу.

– Це ж цілком звичайна річ, – сказав Дмитро Прокопович. – Матері у мене немає, ну, а дядько щороку сюди приїздить і майже щороку мене не пізнає, навіть зовні, а людина розумна; ну, а за три роки вашої розлуки багато води збігло. Та й що вам сказати? Півтора року я Родіона знаю: похмурий, смутний, відлюдний і гордовитий; останнім часом (а може, й багато раніше) став недовірливим, ще й іпохондриком¹. Великодушний і дуже добрий. Почуттів своїх не любить виявляти і радніше зневажить людину, ніж словами розкриє своє серце. Часом, проте, зовсім не іпохондрик, а просто холодний і нечулий аж до жорстокості, далебі, наче в ньому два протилежні характери по черзі міняються. Страшенно іноді неговіркий! Все йому ніколи, все йому заважають, а сам лежить, нічогоісінько не робить. Не насмішкуватий, і не тому, що дотепності бракує, а мовби часу в нього на

¹ **Іпохóдрик** – людина, яка постійно занепокоєна з приводу свого фізичного здоров'я та сприймає свої звичайні відчуття як ненормальні й неприємні.

такі дурниці не вистачає. Не дослухує, що йому кажуть. Ніколи не цікавиться тим, чим усі в цей час цікавляться. Дуже високо себе цінує і, здається, не без деякого права на те. Ну, що ж далі?.. Мені здається, ваш приїзд подіє на нього рятівно.

– Ох, дай-то Господи! – скрикнула Пульхерія Олександрівна, яка болісно сприймала відзив Разуміхіна про її Родю. [...]

– Ви багато сказали цікавого про характер брата і... сказали безсторонньо. Це добре; я думала, ви перед ним благоговієте, – зауважила Євдокія Романівна з усмішкою. – Здається, і те вірно, що коло нього повинна бути жінка, – додала вона в роздумі.

– Я цього не казав, а втім, можливо, ви і в цьому маєте рацію, тільки...

– Що?

– Він же нікого не любить; може, і ніколи не полюбить, – відрізав Разуміхін.

– Тобто неспроможний полюбити?

– А знаєте, Євдокіє Романівно, ви самі дуже схожі на вашого брата, навіть в усьому! – брякнув він зненацька, несподівано для самого себе, але зараз же, згадавши про те, що оце тільки говорив їй про брата, почервонів, мов рак, і страшенно зніяковів. Євдокія Романівна не могла не розсміятись, дивлячись на нього.

Мати і сестра Родіона показують Разуміхіну записку від Лужина, мати не знає, як їй правильно вчинити.

Разуміхін розгорнув записку, помічену вчорашнім числом і прочитав:

«Шановна добродійко, Пульхеріє Олександрівно, маю за честь повідомити вас, що через затримки, які виникли зненацька, зустріти вас біля дебаркадера¹ не міг, пославши замість себе людину, вельми розбитну. Позбавляю себе також честі побачитися з вами і завтра вранці через невідкладні сенатські справи і щоб не перешкодити родинному побаченню вашому з вашим сином і Євдокії Романівни з її братом. Буду ж мати честь відвідати вас і вітати вас у вашій квартирі не інакше як завтра, о восьмій рівно годині після полудня, причому наслідуюсь додати ще велику і, як я б сказав, крім того, настійну просьбу мою, щоб під час загального побачення нашого Родіон Романович вже не був присутній зовсім, оскільки він нечувано і грубо

¹ Дебаркадер (фр. висадитися з човна) – тут: платформа залізничного вокзалу.

образив мене, коли вчора я відвідав його, хворого, і, крім того, маю особисто до вас конче потрібну і докладну розмову у відомому питанні, відносно якого хочу знати вашу думку. Маю за честь при цьому заздалегідь вас повідомити, що коли, всупереч цій просьбі, зустріну Родіона Романовича, то змушений буду негайно відкланятись, і тоді нарікайте вже на себе...» [...]

Вимога Петра Петровича не запрошувати Родіона збен-тежила Дуню, вона вирішила обговорити це з братом, разом із матір'ю збирається до нього.

III

Раскольников, якого саме оглядав Зосимов, відчувається краще, проте був похмурим і блідим. Усім було трохи ніяково. Родіон розповів про смерть Мармеладова.

– До речі, мамо, я одну непростиму річ зробив учора; дійсно не при своєму розумі. Я вчора всі гроші, які ви мені прислали, віддав... його дружині... на похорон. Зараз удова, сухотна, безпорадна жінка... троє маленьких сиріт, голодні... в домі порожньо... і ще одна дочка є... Може, ви б і самі віддали, коли б бачили... Я, звичайно, права не мав ніякого, визнаю, особливо, коли згадати, як вам самим ці гроші дісталися. Щоб допомагати, треба спочатку право таке мати, а то: «Здыхайте, собаки, коли вам погано!» – Він засміявся. – Адже так, Дуню?

– Ні, не так, – твердо відповіла Дуня.

– Диви! То й ти... з переконаннями!.. – пробурмотів він, глянувши на неї мало не з ненавистю і глузливо осміхнувшись. – Мені слід було б догадатися... Що ж, і похвально; тобі ж краще... і дійдеш до такої межі, що коли не переступиш її – нещаслива будеш, а переступиш – може, ще нещасливіша... А втім, все це дурниця! – додав він роздратовано, досадуючи, що мимоволі сам захопився. – Я хотів тільки сказати, що вас, мамо, прошу мене простити, – закінчив він різко і уривисто.

– Годі, Родю, я певна, все, що ти робиш, все прекрасно! – зрадівши, сказала мати.

– Не будьте певні, – відповів він, скрививши рота в посмішку. Запанувала мовчанка. Щось було напружене в усій цій розмові і в мовчанці, і в примиренні, і в прощенні, і всі це відчували.

«А вони наче бояться мене», – думав Раскольников, спідлоба дивлячись на матір і сестру. Пульхерія Олександрівна дійсно, чим більш мовчала, тим більш і ніяковіла.

«Поки не бачив, то здавалося – так люблю їх», – майнуло в його думці.

Родіон пригадав, що збирався поговорити з Дунею про Лужина. Ставить її перед вибором: або він, або Лужин. Сестра каже, що вона дійсно прагне вийти заміж за Лужина і не приносить себе в жертву, і образно висловлюється, що взагалі нікого не зарізала, а просто йде заміж. Родіон на цих словах не притомніє. Коли Раскольникову показали записку від Лужина, який не хотів зустрічатися з ним, він сказав, що не зважатиме на вимогу Петра Петровича, а прийме їхнє запрошення і прийде до них на це побачення.

IV

Несподівано до Раскольникова прийшла Соня Мармеладова, щоб запросити його на похоронну відправу і на поминки та подякувати за кошти, які він їм пожертвував.

Побачивши повну кімнату людей, і особливо двох поважних дам, матір і сестру Родіона, розгубилася, хотіла повернути назад. Раскольников лагідно попросив її присісти на стілець, представив своїм рідним, які поставилися до неї шанобливо. А Дуня, виходячи з кімнати, їй вклонилася.

V

Раскольников звернувся до Разуміхіна з проханням познайомити його з родичем – слідчим Порфирієм Петровичем, якому було доручено розслідувати вбивство старої Альони Іванівни. Він сподівався повернути речі, які заклав у лихварки. Водночас його мучило питання: чи знає слідчий, хто вбивця?

Між Раскольниковим і Порфирієм Петровичем виникла розмова з приводу статті, написаної Родіоном півроку тому, коли вийшов з університету. Про те, що вона надрукована, Раскольников дізнався від слідчого, який прочитав її у газеті «Періодичне слово».

– А ви як дізналися, що стаття моя? Вона літерою підписана.

– А випадково, і то лиш цими днями. Через редактора; знайомий мені... Дуже зацікавився.

– Я розглядав, пам'ятаю, психологічний стан злочинця протягом усього ходу злочину.

– Атож, і наполягаєте, що акт виконання злочину супроводиться завжди хворобою. Дуже, дуже оригінально, але... мене, власне, не ця частина вашої статейки зацікавила, а певна думка, подана в кінці статті, але яку ви, на жаль, проводите тільки

натяком, неясно... Одно слово, коли пригадуєте, робиться певний натяк на те, що існують начебто на світі деякі такі особи, які можуть... тобто не те, що можуть, а повне право мають чинити всякі неподобства і злочини, і що для них нібито й закон не писаний.

Раскольников усміхнувся, почувши таке надмірне і умисне перекирчування своєї ідеї.

– Як? Що таке? Право на злочин? Але не тому ж, що «заїло середовище»? – з якимсь навіть переляком поцікавився Разуміхін.

– Ні, ні, не зовсім тому, – відповів Порфирій. – Вся річ у тому, що в їхній статті всі люди якось поділяються на «звичайних» і «незвичайних». Звичайні повинні жити в слухняності і не мають права переступати закону, бо вони, бачите, звичайні. А незвичайні мають право чинити всякі злочини і всіляко переступати закон, саме тому, що вони незвичайні. Так у вас, здається, коли тільки не помиляюсь?

– Та як же це? Бути не може, щоб так! – дивуючись, бурмотів Разуміхін.

Раскольников усміхнувся знову. Він добре зрозумів, у чому річ і на що його хочуть наштотхнути; свою статтю він пам'ятав і вирішив прийняти виклик.

– Це не зовсім так у мене, – почав він просто й скромно. – Проте визнаю, ви майже вірно її виклали, навіть, коли хочете, і цілком вірно... (Йому начебто приємно було погодитись, що цілком вірно). Різниця тільки в тому, що я зовсім не наполягаю, що незвичайні люди неодмінно повинні і зобов'язані чинити завжди всілякі неподобства, як ви кажете. Мені здається навіть, що таку статтю і не надрукували б. Я просто натякнув, що «незвичайна» людина має право... тобто не офіційне право, а сама має право дозволити своєму сумлінню переступити... через деякі перешкоди, і єдино в тому лише разі, коли виконання її наміру (іноді, може, рятівного для всього людства) цього потребуватиме. Ви кажете, що стаття моя неясна; я готовий її вам пояснити в міру можливості. Я, мабуть, не помиляюсь, припускаючи, що вам того й хочеться; отже, будь ласка. По-моєму, коли б Каплерові і Ньютонові¹ відкриття, внаслідок якогось збігу обставин, інакше не могли б стати відомими людям як

¹ Кеплер, Йоганн (1571–1630) – німецький астроном, відкрив закони руху планет; Ньютон, Ісаак (1643–1727) – фізик і математик, його відкриття повернули увагу на світ.

тільки внаслідок пожертвування життям одного, десяти, ста або й більше чоловік, які заважали б цьому відкриттю або заступили б йому дорогу, ставши якимось чином перешкодою, то Ньютон мав би право, і навіть був би зобов'язаний... усунути цих десять або сто чоловік, щоб зробити свої відкриття відомими всьому людству. З цього, проте, зовсім не випливає, що Ньютон мав би право вбивати, кого заманеться, кожного стрічного, або красти щодня на базарі. Далі, пригадується мені, я розвиваю в моїй статті думку, що всі... ну, наприклад, хоча б законодавці і установники людства, починаючи від найстародавніших, продовжуючи Лікургами, Солонами, Магометами, Наполеонами¹ і так далі, всі до одного були злочинцями вже через саме те, що, даючи новий закон, порушували старий, перейнятий від батьків і свято шанований суспільством, і вже, звичайно, не спинялися і перед кров'ю, якщо тільки кров (іноді зовсім невинна і доблесно пролита за старий закон) могла їм допомогти. Варто уваги навіть, що більша частина цих благодійників і установників людства були особливо страшні кровопроливці. Одно слово, я роблю висновок, що й усі, не тільки великі, а й ті, хто хоч трохи виходять з колії, люди, тобто такі, що хоч трохи здатні сказати щось нове, мусять, з веління особистості своєї, бути неодмінно злочинцями, – в більшій чи меншій мірі, звичайно. Інакше важко їм вийти з колії, а на те, щоб лишатись в ній, вони, певна річ, не можуть погодитись, знову-таки через особистість свою, а як на мою думку, то навіть і зобов'язані не погоджуватись. Одно слово, ви бачите, що досі тут немає нічого особливо нового. Це тисячу раз було видрукуване й читане. Щодо мого поділу людей на звичайних і незвичайних, то я згоден, що він трохи довільний, та я ж на точних цифрах і не наполягаю. Я тільки в головну думку свою вірю. Вона полягає саме в тому, що люди, за законом природи, поділяються, взагалі, на два розряди: на нижчий – (звичайних), тобто, так би мовити, на матеріал, який служить єдино для народження собі подібних, і власне на людей, тобто тих, що мають дар або талант сказати в середовищі своєму нове слово. Звичайно, їх так можна поділяти без кінця на нові й нові підрозділи, але відмітні риси обох

¹ Ліку́рг – легендарний законодавець Спарти; Солон (бл. 638 – бл. 559 до н. е.) – давньогрецький реформатор і законодавець; Магоме́т (бл. 570–632) – засновник ісламу; Наполео́н Бонапа́рт (1769–1821) – за його правління було прийнято Цивільний та Кримінальний кодекси Франції.

розрядів досить різні: перший розряд, тобто матеріал, беручи загалом, люди за особистістю своєю консервативні, доброприс- тойні, живуть в слухняності і люблять бути слухняними. На мою думку, вони й повинні бути слухняними, бо це їх призначення, і тут зовсім немає нічого для них принизливого. Другий розряд – усі переступають закон, руйнівники, або схильні до того, кожен відповідно до своїх здібностей. Злочини цих людей, певна річ, відносні й дуже різні; здебільшого вони вельми різноманітними способами вимагають руйнування сучасного в ім'я кращого. Але коли такій людині потрібно для своєї мети переступити бодай і через труп, через кров, то вона в душі своїй, може, на мою думку, дозволити своєму сумлінню переступити через кров, – залежно, однак, від мети і від масштабів її, – це майже на увазі. В цьому тільки розумінні я й кажу в своїй статті про їх право на злочин. (Ви пригадайте, адже в нас з юридичного питання почалося). А втім, занадто тривожитись нема чого: маса ніколи майже не визнає за ними цього права, карає їх і ви- шає (в більшості випадків) і тим, зрозуміло, виконує консерва- тивне своє призначення, а проте, в наступних поколіннях ця ж маса ставить страчених на п'єдестал і їм поклоняється (в біль- шості випадків). Перший розряд завжди – володар сучасного, другий розряд – володар майбутнього. Перші зберігають і при- множують світ чисельно; інші рухають світ і ведуть його до мети. І ті й другі мають зовсім однакове право існувати. Одно слово, у мене всі однакове право мають, і – хай живе віковічна війна, – до Нового Єрусалима¹, звичайно!

Родіон, Порфирій і Разуміхін обговорюють його статтю. Родіонові ця розмова дається важко, Порфирій ставить над- то ємкі питання, Разуміхін обурюється.

[...] – Ну, брат, коли це справді серйозно, то... Ти, звичайно, маєш рацію, кажучи, що це не нове і схоже на все, що ми тисячу раз читали й чули; але то справді оригінальне в усьому цьому, – і справді належить лише тобі, що викликає в мені жах, – це те, що все-таки кров сумлінню людському дозволяєш, і, даруй мені, з таким фанатизмом навіть... В цьому, виходить, і полягає головна думка твоєї статті. Адже це признавання крові з дозволу

¹ **Новий Єрусалим** – образ із Апокаліпсиса (Одкровення Івана Богослова), що символізує віру християн у майбутнє здійснення всіх людських сподівань на Бога.

сумління, це... це, по-моєму, страшніше, ніж навіть офіційний дозвіл проливати кров, законний...

– Цілком справедливо, страшніше, – озвався Порфирій.

– Ні, це ти вже щось захопився! Тут помилка. Я прочитаю. Ти захопився! Ти не можеш так думати... Прочитаю.

– В статті всього цього немає, там тільки натяки, – промовив Раскольников.

– Так, так, – не сиділося Порфирію, – мені майже ясно стало тепер, який погляд у вас на злочин, але... даруйте мені за мою настирливість (дуже вже я вас турбую, аж самому совісно!) – але ж бачите: заспокоїли ви мене оце дуже щодо помилок у визначенні розрядів, але... мене все ще у всьому цьому різні практичні випадки турбують! Ну, а що, коли якийсь муж або юнак почне думати, що він Лікурґ чи там Магомет... – майбутній, звичайно, – та й ну усувати всі перешкоди до того... Треба йому, скажімо, рушати в далекий похід, а в поході гроші потрібні... ну й почне добувати собі для походу... знаєте?

Заметов зненацька пирхнув з свого кутка. Раскольников навіть очей на нього не звів.

– Я мушу погодитись, – спокійно відповів він, – що такі випадки справді повинні бути. Дурненькі і марнославні особливо на цей гачок потрапляють; а особливо молодь.

– От бачите. Ну, то як же?

– А отак же, – усміхнувся Раскольников, – не я в цьому винен. Так є і буде завжди. Ось він (він кивнув на Разуміхіна) казав зараз, що я кров дозволяю. Ну, то що ж? Суспільство ж досить забезпечене засланнями, тюрмами, судовими слідчими, каторгами, – чого ж турбуватись? І розшукуйте злодія!..

– Ну, а якщо розшукаємо?

– Туди йому й дорога.

– А ви таки логічні. Ну, а як же відносно його сумління?

– Та яке вам до нього діло?

– Та так уже, з гуманності.

– У кого воно є, той нехай і страждає, якщо визнає помилку, – це і кара йому, – крім каторги.

– Ну, а тим, справді геніальним, – нахмурившись, спитав Разуміхін, – отим, кому різати право надано, тим дозволено і не страждати зовсім, навіть за кров пролиту?

– Навіщо тут слово: дозволено? Тут немає ні дозволу, ні заборони. Хай страждає, коли шкода жертви... Страждання й біль завжди обов'язкові для широкої свідомості і глибокого серця.

Справді великі люди, мені здається, повинні відчувати на світі велику журбу, – додав він раптом замислено, навіть не в тон розмові.

Він підвів голову, вдумливо подивився на всіх, усміхнувся і взяв кашкета. Він був дуже спокійний порівняно з тим, яким він прийшов сюди, і відчував це. Всі встали.

– Ну, лайте мене чи ні, сердьтеся чи ні, а я не можу стерпіти, – почав знову Порфирій Петрович, – дозвольте ще запитаннячко одне (ой, і турбую ж я вас!), одну тільки маленьку ідейку хотів би викласти, виключно для того, щоб не забути...

– Гаразд, викладайте вашу ідейку, – серйозний і блідий стояв перед ним, чекаючи, Раскольников.

– Але ж от... далекі, не знаю... як би краще висловитись... ідейка надто вже делікатненька... так би мовити, психологічна... От, коли ви вашу статейку ту писали, – адже бути того не може, хе, хе! щоб ви самі себе не вважали, – ну хоч трошечки, – теж людиною «незвичайною», що проголошує нове слово, – у вашому тобто розумінні... Адже так?

– Цілком можливо, – зневажливо відповів Раскольников. Розуміхія наче пересмикнуло.

– А коли так, то невже ви б самі зважилися, – ну там, через житейські якісь невдачі і скруту або для допомоги як-небудь усьому людству, – переступити через перешкоду?.. Ну, наприклад, убити й пограбувати?..

І він якось раптом знову підморгнув йому лівим оком і розсміявся нечутно, – точнісінько, як і перше.

– Коли б я і переступив, то вже б, звичайно, вам не сказав, – з визивною, гордовитою зневагою відповів Раскольников.

– Ні, то я так тільки цікавлюсь, власне, щоб краще зрозуміти вашу статтю, з самого тільки літературного боку...

«Але ж як це одверто і зухвало!» – з огидою подумав Раскольников.

– Дозвольте вам сказати, – відповів він сухо, – що Магометом чи Наполеоном я себе не вважаю... так само як і кимось подібним до цих осіб, отже, і не можу, не будучи таким, дати вам задовільне пояснення того, що б я зробив.

– Ну, годі вам, хто ж у нас на Русі себе Наполеоном не вважає? – з надзвичайною фамільярністю проказав раптом Порфирій. Навіть в інтонації його голосу було цього разу щось уже особливо ясне.

– Чи не Наполеон який-небудь майбутній і нашу Альону Іванівну минулого тижня сокирою уколошків? – ляпнув зненацька з кутка Заметов.

Раскольников мовчав і пильно, твердо дивився на Порфирія. Разуміхін неприязно нахмурився. Йому вже й раніше почало наче щось здаватись. Він гнівно подивився навколо. Минула хвилина тяжкої мовчанки. Раскольников повернувся, щоб іти.

– Ви вже йдете! – ласкаво промовив Порфирій, надзвичайно люб'язно простягаючи руку. – Дуже, дуже радий знайомству. А щодо вашої просьби, то не сумнівайтесь. Так-таки й напишіть, як я вам казав. Та краще всього зайдіть до мене туди самі... як-небудь цими днями... та хоч завтра. Я буду там години об одинадцятій, напевно. Все й обладнаємо... і поговоримо... Ви ж, як один з останніх, хто там були, може що-небудь і розказати б нам могли... – додав він з найдобродушнішим виглядом.

– Ви хочете мене офіційно допитувати, за всіма правилами? – різко запитав Раскольников.

– Ну, навіщо ж? Поки що це зовсім не потрібне. Ви не так зрозуміли. Я, бачите, не пропускаю нагоди і... і з усіма заставниками вже розмовляю... декого допитував... а ви, як останній... Та от, до речі ж! – вигукнув він, наче чогось зрадівши зненацька, – до речі пригадав, що ж це я!.. – повернувся він до Разуміхіна, – та ти ж про цього Миколку мені тоді вуха протуркотів... Ну, та й сам же знаю, сам знаю, – повернувся він до Раскольникова, – що хлопець чистий, але що ж робити, ось і Митьку довелося потурбувати... от у чому річ, вся суть, так би мовити: проходячи тоді сходами... стривайте: адже ви о восьмій годині були там?

– О восьмій, – відповів Раскольников, неприємно відчувши в ту ж мить, що міг би цього й не говорити.

– Отож, проходячи о восьмій, як ви кажете, годині, сходами, не бачили ви часом, на другому поверсі, в тій квартирі, що була відчинена, – пам'ятаєте? двох робітників або хоч одного з них? Вони фарбували там, не помітили часом? Це дуже, дуже важливо для них!..

– Малярів? Ні, не бачив... – повільно і немовби силкуючись все якнайкраще пригадати, відповів Раскольников, напружуючись усім еством своїм і завмираючи від болісного бажання якнайшвидше відгадати, де тут пастка: не пропустити чогось! – Ні, не бачив, та й квартири такої, відчиненої, щось не помітив... а от на четвертому поверсі (він уже цілком розглядив пастку і торжествував) – то пам'ятаю, що чиновник якийсь переїжджав

з квартири... навпроти Альони Іванівни... пам'ятаю... це я ясно пам'ятаю... солдати диван якийсь виносили і мене до стіни притиснули... а малярів – ні, не пам'ятаю, щоб малярі були... та й квартири відчиненої ніде, здається, не було. А так; не було...

– Та ти що! – гримнув раптом Разуміхін, неначе опам'ятавшись і зімркувавши щось, – та малярі ж працювали в самий день убивства, а він же за три дні до того там був? Ти чого ж ото запитуєш?

– Тьху! переплутав! – ляснув себе по лобі Порфирій. – Чорт забирай, у мене з цією справою голова закрутилася! – звернувшись він, немовби навіть вибачаючись, до Раскольника, – нам же так важливо дізнатись, чи не бачив її хто часом, о восьмій годині, в тій квартирі, ото ж мені й здалося зараз, що ви теж могли б сказати... зовсім переплутав!

– То треба бути уважнішим, – похмуро вимовив Разуміхін. Останні слова були сказані вже в передпокої. Порфирій Петрович провів їх аж до дверей надзвичайно люб'язно. Обидва вийшли потемнілі й похмурі на вулицю і якийсь час ішли, не мовлячи й слова. Раскольников глибоко перевів подих.

VI

Раскольников із Разуміхіним вийшли від Порфирія Петровича схвильовані. Разуміхін, обурений підозрою слідчого щодо Раскольника, вважає, що цьому сприяв Заметов. Вони прямували до «номерів», де зупинилися Пульхерія Олександрівна і Дуня, проте Родіон сказав, що прийде трохи пізніше, йому потрібно зайти додому. Зачинившись у комірчині, він перевірів, чи не залишилися за шпалерою речі старої лихварки. Потім вийшов на вулицю й побачив, що двірник розмовляє з якимось міщанином. Той саме розпитував про нього. Побачивши Раскольника, чоловік повернувся і пішов.

Раскольников кинувся слідом за міщанином і одразу ж побачив його на другому боці вулиці; він ішов усе тією ж рівною і неквапливою ходою, уткнувши очі в землю і начебто щось обмірковуючи. Раскольников скоро наздогнав його, але якийсь час ішов позаду; нарешті, порівнявся з ним і збоку зазірнув йому в обличчя. Той одразу ж помітив його, швидко оглянув, але знову опустив очі, і так вони йшли якусь хвилину поруч, не мовлячи й слова.

– Ви про мене питали... у двірника? – промовив, нарешті, Раскольников, але якось дуже тихо.

Міщанин нічого не відповів і навіть не глянув. Знову помовчали.

– Та що ви... приходите питати... і мовчите... та що ж це таке? – Голос Раскольника уривався, і слова якось ніби не хотіли ясно вимовлятися.

Міщанин цього разу підвів очі і зловісним, похмурим поглядом подивився на Раскольника.

– Убивця! – проказав він раптом тихо, але ясно і виразно... Раскольников ішов поруч. Ноги його враз страшенно ослабли, на спині похололо, і серце на мить немовби завмерло; потім раптом заколотилось, неначе з гачка зірвалося. Так пройшли вони кроків із сотню, поруч і знову зовсім мовчки. Міщанин не дивився на нього.

– Та що ви... що... хто убивця? – пробурмотів Раскольников ледь чути.

– Ти убивця, – проказав той, ще чіткіше й значливіше і, як здалося Раскольникову, усміхнувся з якимсь злісним торжеством і знову прямо подивився в біде обличчя Раскольника і його помертвілі очі. В цю мить вони саме підійшли до перехрестя. Міщанин завернув у вулицю ліворуч і пішов не оглядаючись. Раскольников лишився на місці і довго дивився йому вслід. Він бачив, як той, пройшовши вже кроків з п'ятдесят, обернувся і подивився на нього, що все ще стояв нерухомо на тому самому місці. Раскольников вже погано бачив його обличчя, але йому здалося, що той і цього разу осміхнувся з холодною злістю і торжеством.

Тихою, ослабляю ходую, з тремтливими коліньми і немовби дуже змерзлий, повернувся Раскольников назад і піднявся у свою комірчину. Він скинув і поклав кашкета на стіл і хвилину з десять стояв нерухомо. Потім, знесилений, ліг на диван і боляче, з слабким стогоном, простягнувся на ньому; очі його були заплющені. Так пролежав він з півгодини. [...]

Часом він відчував, що неначе марить: на нього находив настрій якогось гарячкового захвату.

«Бабисько – дурниця! – палко переконував він себе, – стара, можливо, що й помилка, не в ній і річ! Стара була тільки хворобою... я переступити швидше хотів... я не людину вбив, я принцип убив! Та принцип я хоч і вбив, а от переступити й не переступив, по цей бік лишився... Тільки й зумів, що вбити! Та й того не зумів, виходить... Принцип? За що це тоді дурник Разуміхін соціалістів лаяв? Працьовиті і практичні люди; про «загальне

щастя» турбуються... Ні, мені життя раз дано і ніколи його більше не буде: я не хочу дожидатись «загального щастя». Я й сам хочу жити, а ні – то краще й не жити Що ж? Я тільки не захотів пройти мимо голодної матері, ховаючи в кишені свій карбованець, у сподіванні «загального щастя». «Несу, мовляв, цеглинку на загальне щастя і тому відчуваю спокій серця». Ха-ха! Нащо ж ви мене забули? Я ж тільки раз живу, я теж хочу... Ех, естетична я воша, і більш нічого, – додав він, раптом розсміявшись, наче божевільний. – Так, я справді воша, – продовжував він, із зловтіхою ухопившись за цю думку, копирсався у ній, грався, потішаючись нею, – і вже через саме те, що, по-перше, тепер роздумую про те, що я воша; через те, по-друге, що цілий місяць всеблагі провидіння турбував, закликаючи у свідки, що не заради своєї, мовляв, плоті й похоті заходжуюсь, а маючи на увазі прекрасну й приємну мету, – ха-ха! Через те, по-третє, що при здійсненні, наскільки можливо, справедливості вирішив додержувати, ваги та міри, і арифметики: з усіх вошей вибрав найнепотрібнішу і, вбивши її, вирішив узяти в неї рівно стільки, скільки мені треба для першого кроку, не більш і не менше (а решта, виходить, так і пішла б на монастир, за духівницею – ха-ха!)... Тому, тому я остаточно воша, – він аж заскреготав зубами, – бо сам, може, ще паскудніший і гидкіший, ніж убита воша, і заздалегідь передчував, що скажу собі це вже після того, як уб'ю! Та хіба з таким жахом може щось зрівнятися! О пошлість! о підлота!.. О, як я розумію «пророка», з шаблею, на коні: велить Аллах, і корися, «тремтяче» створіння! Правий, правий «пророк», коли ставить де-небудь впоперек вулиці до-о-обрячу батарею і гатить у правого й винуватого, не удостоюючи навіть і пояснення! Корись, тремтяче створіння, і – не бажай, бо – не твоє це діло!.. О, нізачо, нізачо не прощу нікчемному бабиську!»

Волосся його було змочене потом, тремтячі губи засмагли, нерухомий погляд був вуплений у стелю.

«Мати, сестра, як любив я їх! Чому ж тепер я їх ненавиджу? Так, я їх ненавиджу, фізично ненавиджу, коло себе не можу терпіти... Тоді я підійшов і поцілував матір, я пам'ятаю... Обнімати й думати, що коли б вона дізналася, то... хіба сказати їй? Чого доброго, я здатний на це... Гм! вона повинна бути такою ж, як і я, – додав він, з трудом оволодіваючи своїми думками, немовби борючись з маренням, що дедалі більш охоплювало його. – О, як я ненавиджу тепер оте нікчемне бабисько! Здається б, вдруге вбив, коли б воскресла! Сердешна Лизавета! Навіщо

вона тоді нагодилася!.. Дивно одначе, чому я про неї майже й не думаю, наче й не вбивав?.. Лизавета! Соня! Сердешні, лагідні, з очима покірливими... Любі!.. Чом вони не плачуть? Чом вони не стогнуть?.. Вони все віддають... дивляться покірливо й тихо... Соня, Соня! Тиха Соня!..»

Думки в нього сплутались; дивним здалося йому, що він не пам'ятає, як опинився надворі. Час був уже пізній. [...]

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Свидригайлов прийшов у важливій справі, яка стосується Дуні, тому розраховує на допомогу Раскольниковою. Розповідає, що закохався в неї, мав благородні наміри, вона б не зазнала ганьби, якби його дружина Марфа Петрівна не підслухала розмови. Він додав, що не винен у смерті дружини, хоч і вдарив її батогом, але вона померла від апоплексичного удару¹. Шлюб із нею не був щасливим: жінка викупила його за тридцять тисяч з в'язниці, коли його посадили за шулерство. Дружина тримала проти нього документ, щоб він не здумав бунтувати, рік тому подарувала його на іменини, додавши до подарунку гроші. Свидригайлов сказав Раскольникову, що вони «одного поля ягоди», і нарешті повідомив мету свого візиту – він проти майбутнього шлюбу Дуні з Лужиним, який облаштувала його дружина, тому хоче зустрічі з Дунею, щоб дати їй десять тисяч. Родіон відмовляється говорити із сестрою. Довідується, що покійна Марфа Петрівна залишила Дуні у спадок три тисячі.

II–III

Увечері Раскольников і Разуміхін ідуть до Пульхерії Олександрівни і Дуні. Раскольников розповідає історію Свидригайлова і просить Разуміхіна оберігати сестру від цього чоловіка, який замислив щось небезпечне. Разуміхін у свою чергу розповів про свою не досить вдалу розмову з Порфирієм Петровичем і Заметовим і порадив Раскольникову не зважати на підозру. Попри те, що вони хотіли прийти раніше від Лужина, все ж зустрілися з ним у коридорі. Лужин навіть хотів піти, бо його вимогу зневажили і запросили Раскольникова. А у його присутності він не хоче обговорювати деталі весілля. За самоваром розмова не клеїлася, тож Пульхерія Олександрівна згадала

¹ **Апоплексичний удар** (грецьк. уразити ударом) – тяжка хвороба внаслідок крововиливу в головний мозок.

спільних знайомих, про смерть дружини Свидригайлова, Марфи Петрівни. Лужин розповідає про Свидригайлова, не приховує, що і в того були темні історії. На загальне здивування Раскольников повідомив, що сьогодні до нього приходив цей пан, він шукає зустрічі з Дунею і що Марфа Петрівна за тиждень до смерті відказала їй три тисячі. Розкривати деталі розмови Родіон не хоче, Петро Петрович почуввається ображеним, дорікає Пульхерії Олександрівні та Дуні.

– Любов до майбутнього супутника життя, до чоловіка, повинна переважати любов до брата, – проказав він сентенційно, – і, в усякому разі, я не можу стояти в одному ряду... Хоч я й казав оце зараз, що в присутності вашого брата не бажаю і не можу викласти всього, з чим прийшов, проте я тепер же маю намір звернутись до вельмишановної вашої матусі, бо вважаю, що необхідно вияснити дуже капітальний і образливий для мене момент. Син ваш, – звернувся він до Пульхерії Олександрівни, – вчора, в присутності пана Разсудкіна (чи... здається, так? даруйте, забув ваше прізвище, – люб'язно уклонився він Разуміхіну), образив мене, перекрутивши мою думку, яку я виклав вам тоді в приватній розмові, за кавою, а саме, що одруження з бідною дівчиною, яка вже зазнала життєвого горя, по-моєму, вигідніше з точки зору подружнього життя, ніж з такою, що зазнала розкошів, бо це корисніше для моральності. [...]

– Ви написали, – різко промовив Раскольников, – не обертаячись до Лужина, – що я вчора віддав гроші не вдові роздавленого, як це справді було, а його дочці (якої до вчорашнього дня я ніколи не бачив). Ви написали це, щоб посварити мене з рідними, і для того додали, в мерзотних виразах, про поведінку дівчини, якої ви не знаєте. Все це плітка й підлота.

– Пробачте, добродію, – трясучись від злості, відповів Лужин, – у листі моєму я дуже багато писав про вас і про ваші вчинки виключно тому, що хотів виконати просьбу вашої сестриці і матері – описати їм, яким я вас знайшов і яке ви на мене справили враження. Щодо листа мого, то знайдіть хоч рядок неправди тобто що ви не витратили грошей і що в сімействі тому, хоча б і нещасному, немає недостойних осіб.

– А по-моєму, то ви, з усіма вашими чеснотами, не варті мізинця тієї нещасної дівчини, в яку ви кидаєте камінь.

– Отже, ви б зважилися ввести її в товариство вашої матері й сестри?

– Я це вже й зробив, коли хочете знати. Я посадив її сьогодні поруч з мамою і Дунею.

– Родю! – скрикнула Пульхерія Олександрівна..

Дунечка почервоніла; Разуміхін нахмурих брови. Лужин їдливо і зарозуміло осміхнувся.

– Самі бачите, Євдокіє Романівно, – сказав він, – чи можливе тут порозуміння? Сподіваюсь тепер, що питання це вичерпане і з'ясоване остаточно. Я ж залишаю вас, щоб не заважати дальшій приємності родинного побачення і передачі секретів (він підвівся з місця і взяв капелюх). Але, йдучи, дозволю собі висловити надію, що надалі мені не загрожуватиме можливість подібних зустрічей і, так би мовити, компромісів. А вас же особливо проситиму, вельмишановна Пульхеріє Олександрівно, подбати про це тим паче, що й лист мій був адресований вам, а не комусь іншому. Пульхерія Олександрівна трохи образилась.

– Щось ви вже зовсім нас під владу свою берете, Петре Петровичу. Дуня вам розповіла причину, чому ми не виконали вашого бажання: вона добрі наміри мала. Та й пишете ви мені, наче наказуєте. Невже ж нам кожне бажання ваше за наказ вважати? А я от вам скажу, що, навпаки, вам слід тепер з нами бути особливо делікатним і вибачливим, бо ми все кинули і, на вас звірившись, сюди приїхали, отже, і без того вже майже у вашій владі перебуваємо.

– Це не зовсім справедливо, Пульхеріє Олександрівно, і особливо тепер, коли вас повідомлено про ті три тисячі, які Марфа Петрівна відказала, і які, здається, дуже до речі, судячи з нового тону, яким заговорили ви зі мною, – додав він ущипливо.

– А взявши до уваги оці ваші слова, можна справді припустити, що ви розраховували на нашу безпорадність, – роздратовано сказала Дуня.

– Але тепер принаймні не можу на це розраховувати і особливо не бажав би перешкодити передачі секретних пропозицій Аркадія Івановича Свидригайлова, на що він уповноважив вашого братика і які, я бачу, мають для вас капітальне значення, а може, й вельми приємні. [...]

– Годі, мамо, прошу тебе, годі! – благала Євдокія Романівна. – Петре Петровичу, зробіть ласку, ідіть собі!

– І піду, але одне тільки останнє слово! – сказав він, уже майже не володіючи собою, – ваша матуся, здається, зовсім забула, що я зважився вас узяти, так би мовити, після міського поговору, який поширився по всій окрузі відносно репутації

вашої. Знехтувавши для вас громадську думку і знімаючи ганьбу з вас, я, звичайно, міг вельми й вельми сподіватись, що ви це оціните, і навіть зажадати від вас вдячності... І тільки тепер відкрились мені очі! Бачу сам, що, може, повівся вельми й вельми необачно, нехтуючи громадський голос.

І хоч Дуня зажадала, щоб він пішов геть, назвавши його негідною і злою людиною, Лужин, спускаючись сходами, усе ще тишив себе надією, що, може, не все ще втрачено і, щодо самих дам, справа навіть «вельми й вельми» поправна.

III–IV

Петро Петрович почувався глибоко обуреним, він високо цінував своє рішення одружитися на Дуні й тим поліпшити її соціальний статус.

[...] Дуня ж була йому просто необхідна, відмовитись від неї для нього було неможливо. Давно вже, кілька років, з насолодою мріяв він про одруження, але все призибував гроші й чекав. Він із захопленням мріяв, у найбільшому секреті, про дівчину благонравну і бідну (неодмінно бідну), дуже молоденьку, дуже гарну з себе, благородну й освічену, дуже залякану, таку, що зазнала дуже багато лиха і зовсім би перед ним схилялася, яка б усе своє життя вважала його рятівником своїм, благоговіла перед ним, корилася, дивувалась йому, і тільки йому одному. Скільки сцен, скільки солодких епізодів створив він в уяві на цю принадну і пікантну тему, спочиваючи в затишку від справ! І от мрія стількох років уже майже справджувалася: краса і освіченість Євдокії Романівни вразили його; безпорадне становище її заохотило його страшенно. Тут було навіть трохи більше того, про що він мріяв: була дівчина горда, з характером, добродісна, вихованням і розвитком вища від нього (він відчував це), і така істота буде рабськи вдячна йому все життя за його подвиг і благоговійно схилиться перед ним, а він безмежно і повністю владарюватиме!.. Мов навмисно, незадовго перед тим, після тривалих міркувань і вичікувань, він вирішив, нарешті, остаточно змінити кар'єру, щоб мати ширше коло діяльності, а разом з тим поступово перейти й у вище товариство, солодкі мрії про яке давно вже не залишали його... Одно слово, він наважився скуштувати Петербурга. Він знав, що з допомогою жінок можна «вельми й вельми» багато виграти. Принадність чарівної, добродісної і освіченої дружини могла надзвичайно полегшити його шлях, привернути до нього, створити ореол... і от – усе

гинуло! Цей теперішній раптовий, химерний розрив подій на нього, мов удар грому. Це був якийсь неподобний жарт, безглуздя! Він тільки трішечки покомизився; він навіть не встиг і висловитись, він просто пожартував, захопився, а кінчилося так серйозно! Нарешті, він уже навіть любив по-своєму Дуню, він уже владарював над нею в мріях своїх – і раптом!.. Ні! Завтра ж, завтра ж усе це треба відновити, загоїти, виправити. [...]

Після розриву Дуні з Лужиним Разуміхін у присутності Раскольника та його близьких ділиться своїми планами на майбутнє, яке пов'язує з видавничою діяльністю. Дуні його ідеї сподобались.

Раскольников пішов до будинку, де жила Соня. Увійшовши, він довго не наважувався заговорити, потім сказав, що, можливо, вони більше ніколи не побачаться. Йому стало шкода Соні, він узяв її за руку, вона була неначе нежива. Почав розпитувати про її родину, про те, що буде з покинутими напризволяще дітьми, адже Катерина Іванівна безнадійно хвора, помере в лікарні.

– Ой, ні!.. Бог цього не допустить! – вихопилось, нарешті, у Соні із стиснених грудей. Вона слухала, з благанням дивлячись на нього і складаючи в німому проханні руки, начебто від нього все й залежало.

Раскольников підвівся і почав ходити по кімнаті. Минув якийсь час. Соня стояла, опустивши руки і голову, в невимовній тузі.

– А збирати гроші не можна? На чорний день відкладати? – спитав він, раптом зупиняючись перед нею.

– Ні, – прошептала Соня.

– Певна річ, ні! А пробували? – додав він мало не з насмішкою.

– Пробувала.

– І не вийшло! Ну, та зрозуміло! Чого й питати!

І знову він заходив по кімнаті. Минув ще якийсь час.

– Не щодня ж дістаєте?

Соня ще більше засоромилась, і обличчя її знову зашарілося.

– Ні, – прошептала вона з тяжким зусиллям.

– З Поленькою, певно, те ж саме буде, – сказав він зненацька.

– Ні, ні! Не може бути, ні! – мов несамовита, голосно скрикнула Соня, наче її раптом ножем поранили. – Бог, Бог такого жаху не допустить!..

– А як інші – то допускає ж.

– Ні, ні! Її Бог укріє, Бог!.. – говорила вона, не тямлячись.

– Та може, Бога того зовсім і немає, – з якоюсь навіть злотиною сказав Раскольников, засміявся й подивився на неї.

Обличчя Соні раптом дуже змінилося: по ньому пробігли судороги. З невимовним докором глянула вона на нього, хотіла щось сказати, та нічого не могла вимовити, і тільки раптом гірко-гірко заридала, закривши руками обличчя.

Минуло хвилин п'ять. Він усе ходив туди й сюди, мовчки і не дивлячись на неї. Нарешті підійшов до неї; очі його блищали. Він узяв її обома руками за плечі і подивився просто в її заплакане обличчя. Погляд його був сухий, запалений, гострий, губи дуже тремтіли... Зненацька він якось усім тілом швидко нахилився і, припавши до підлоги, поцілував її ногу. Соня хитнулася від нього, пойнята жахом, мов від божевільного. І справді, він мав вигляд божевільного.

– Що ви, що це ви? Переді мною! – пробурмотіла вона, сполотнівши, і боляче-боляче стиснулось раптом їй серце. Він одразу ж підвівся.

– Я не тобі вклонився, я всьому стражданню людському вклонився, – якось дико промовив він і одійшов до вікна. – Слухай, – додав він, повернувшись до неї за якусь мить, – я оце сказав одному кривдникові, що він не вартий одного твого мізинця... і що я моїй сестрі зробив сьогодні честь, посадовивши її поруч з тобою.

– Ой, що це ви їм сказали! І при ній? – злякано скрикнула Соня, – сидіти зі мною! Честь! Та я ж... безчесна... Ой, що це ви сказали!

– Не за безчестя і гріх я сказав це про тебе, а за велике страдання твоє. А що ти велика грішниця, то це так, – додав він майже з якимсь піднесенням, – а більш усього тим ти грішниця, що марно зрадила і занастила себе. Ще б пак це не жах! Ще б не жах, що ти живеш у цьому бруді, який сама ненавидиш, і водночас знаєш сама (варто тільки очі розкрити), що нікому ти цим не допомагаєш і нікого ні від чого не рятуєш! Та скажи ж мені нарешті, – промовив він, майже несамовито, – як така ганьба і таке приниження в тобі поряд з іншими протилежними і святими почуттями уживаються? Адже чесніше, в тисячу раз чесніше і розумніше було б просто з мосту та в воду і враз усе кінчити!

– А з ними що ж буде? – тихо спитала Соня, підвівши на нього страдницький погляд, але разом з тим начебто зовсім і не здивувавшись його словам. Раскольников дивно глянув на неї.

[...] А проте йому знов-таки було ясно, що Соня зі своїм характером і з хоч невеликим, та все-таки розвитком, ні в якому разі не могла так лишатись. Все-таки йому було незрозуміло: чому вона так уже довго могла лишатись в такому стані і не збожеволіла, коли вже не мала сил кинутись у воду? Звичайно, він зрозумів, що становище Соні – явище в суспільстві випадкове, хоч, на жаль, зовсім не поодиноке і не виняткове. Але оця ж таки випадковість, цей певний розвиток і все попереднє життя її могли б, здається, зразу вбити її, як тільки ступила вона вперше на огидний той шлях. Що ж підтримувало її? Не розпуста ж? Уся ця мерзота, очевидно, торкнулася її тільки механічно; справжня розпуста ще не просочилася жодною краплиною в її серце: він це бачив; вона вся була перед ним...

«Її три дороги, – думав він: – кинутись у канаву, потрапити в дім для божевільних, або... або, нарешті, поринути у розпусту, яка одурманює розум і кам'янить серце». Остання думка була йому найогидніша; але він був уже скептиком, він був молодий, далекий від реальної дійсності, отже, і жорстокий, а через те і не міг не вірити, що останній вихід, тобто розпуста, був найімовірнішим.

[...] *Родіон роздумує над долею Соні.*

– Так ти багато молишся Богу, Соню? – спитав він її. Соня мовчала, він стояв біля неї і чекав відповіді.

– Що ж би я була без Бога? – швидко, енергійно прошептала вона, мигцем скинувши на нього очима, що враз заблискотіли, і міцно стиснула рукою його руку.

«Ну, так воно і є!» – подумав він.

– А тобі Бог що за це дає? – спитав він, випитуючи далі. Соня довго мовчала, наче не мала сил відповісти. Слабенькі плечики її аж колихалися від хвилювання.

– Мовчіть! Не питайте! Ви не достойні!.. – скрикнула вона раптом, суворо й гнівно дивлячись на нього.

«Так воно і є! так воно і є!» – повторював він настійливо в думці.

– Все дає! – швидко прошептала вона, знову опустивши очі.

«От і все! От і пояснення всьому!» – подумав він, з жадібною цікавістю розглядаючи її.

З новим, дивним, майже болісним почуттям вдивлявся він в це бліде, худе й неправильне, зовсім дитяче личко, в ці лагідні голубі очі, які можуть блискати таким вогнем, такою суворою непохитною силою, в це маленьке тільки, яке ще тремтіло від

обурення і гніву, і все це здавалося йому дедалі чуднішим, майже неможливим. «Юродива! юродива!¹» – твердив він у думці.

На комоді лежала якась книжка. Він щораз, проходячи повз комод, помічав її, а тепер узяв і подивився. Це був Новий завіт у російському перекладі. Книжка була стара, в потертій шкіряній оправі.

– Це звідки? – крикнув він їй через кімнату. Вона стояла на тому ж місці, коло стола.

– Принесли мені, – відповіла вона, мовби нехотя і не дивлячись на нього.

– Хто приніс?

– Лизавета принесла, я просила.

«Лизавета! дивно!» – подумав він. Все в Соні ставало для нього щодалі більш дивним і чудним. Він переніс книжку до свічки і почав гортати.

– Де тут про Лазаря? – спитав він раптом.

Соня недовіркою дивилася вниз і не відповідала. Вона стояла трохи боком до стола.

– Про воскресіння Лазаря де? Відшукай мені, Соню.

Вона скося глянула на нього.

– Не там дивитесь... в четвертому Євангелії... – суворо прошептала вона, не підходячи до нього.

– Знайди і прочитай мені, – сказав він, сів, сперся ліктями на стіл, підпер рукою голову і понуро втупився кудись убік, приготувавшись слухати.

«Тижнів через три на сьому версту² просимо уклінно! Я, здається, сам там буду, коли ще гірше чого не станеться», – бурмотів він сам собі.

Соня нерішуче ступила до стола, недовіркою вислухавши дивне бажання Раскольника. Проте взяла книжку.

– Хіба ви не читали? – спитала вона, подивившись на нього через стіл спідлоба. Голос її ставав чимдалі суворішим.

– Давно... Коли вчився. Читай!

– А в церкві не чули?

– Я... не ходив. А ти часто ходиш?

– Ні, – прошептала Соня.

Раскольников усміхнувся.

¹ Юродіва – психічно хвора, божевільна.

² За сім верст від Петербурга розташоване містечко Удільна, у якому була божевільня.

- Розумію... Батька, виходить, завтра не підеш ховати?
- Піду. Я й минулого тижня була... панахиду замовляла.
- По кому?

– По Лизаветі. Її сокирою вбили.

Він нервував щодалі більше. В голові почало паморочитись.

- Ти з Лизаветою приятелювала?

– Атож... Вона була справедлива... вона приходила... рідко... їй не можна було. Ми з нею читали і... розмовляли. Вона Бога узрить.

Дивно звучали для нього ці книжні слова, і знову новина: якісь таємні зустрічі з Лизаветою, і обидві – юродиві.

«Тут і сам зробишся юродивим! це ж заразливе!» – подумав він. – Читай! – скрикнув він раптом настійливо і роздратовано.

Соня все вагалася. Серце її стукотіло. Не сміла якось йому читати. Майже з мукою дивився він на «нешасну божевільну».

– Навіщо вам? Ви ж не віруєте?.. – прошептала вона тихо і мовби задихаючись.

- Читай! Я так хочу! – наполягав він, – читала ж Лизаветі!

Соня розгорнула книгу і відшукала місце. Руки її тремтіли, голос уривався. Два рази починала вона, і все не вимовлялися перші склади.

«Був хворий один чоловік, на ім'я Лазар, з Віфанії...» – проказала вона, нарешті, із зусиллям, але раптом, з третього слова голос задзвенів і урвався, наче дуже натягнена струна. Дух їй перехопило, і в грудях стиснуло.

Раскольников почасти розумів, чому Соня не наслідувалась йому читати, і чим більше розумів це, тим якось грубіше і роздратованіше наполягав на читанні. Він дуже добре розумів, як тяжко було їй тепер виказувати і викривати все своє. Він зрозумів, що почуття ці дійсно немовби становили справжню і вже давню таємницю її, може, ще від самого дитинства, ще в сім'ї, коло нещасного батька і збожеволілої від горя мачухи, серед голодних дітей, образливих криків і докорів. Та водночас він узнав тепер, і узнав напевно, що хоч і тужила вона і боялася чогось страшенно, починаючи тепер читати, але що разом з тим їй самій нестерпно хотілося прочитати, незважаючи на всю тугу і на всі побоювання, і саме йому, щоб він чув, і неодмінно тепер – «що б там не сталося потім!»... Він побачив це в її очах, зрозумів з її захопленого хвилювання... Вона пересилила себе, поборолла горлову спазму, що перехопила її голос на початку стиха, і продовжувала читати одинадцяту главу Євангелія Іоаннового. Так дочитала вона до 19-го стиха:

«І багато хто з іудеїв прийшли до Марфи і Марії втішати їх у печалі по брату їхньому. Марфа, почувши, що йде Ісус, пішла назустріч йому; Марія ж сиділа дома. Тоді Марфа сказала Ісусові: Господи! коли б ти був тут, не вмер би брат мій. Але й тепер знаю, що коли ти щось попросиш у Бога, дасть тобі Бог».

Тут вона спинилася знову, соромливо передчуваючи, що затремтить і урветься знову її голос...

«Ісус говорить їй: воскресне брат твій. Марфа сказала йому: знаю, що воскресне у воскресення, в останній день. Ісус сказав їй: Я воскресення і життя; той, хто вірує в мене, хоч і вмере, оживе. І всяк, хто живе і вірує в мене, не вмере повік. Чи віриш цьому? Вона говорить йому: ...Так, Господи! Я вірую, що ти Христос, син Божий, грядущий у світ».

Вона було спинилася, швидко підвела на нього очі, але одразу пересилила себе і почала читати далі. Раскольников нерухомо сидів і слухав не обертаючись, спершися ліктями на стіл і дивлячись убік. Дочитали до 32-го стиха.

[...] *Родіон повідомляє Соні, що покинув матір і сестру і що вони із Сонею тепер тільки удвох навіки разом.*

– Що ж, що ж робити? – істерично плачучи і ламаючи руки, повторювала Соня.

– Що робити? Зламати, що треба, раз назавжди та й годі; і страждання взяти на себе! Що? Не розумієш? Потім зрозумієш... Воля і влада, а головне влада! Над усіма цими тремтячими створіннями і над усім мурашником!.. От мета! Пам'ятай це! Це моє тобі напутнє слово! Може, я з тобою востаннє розмовляю. Якщо не прийду завтра, почувеш про все сама, і тоді пригадай ці мої слова. І коли-небудь, потім, з роками, поживши, може й зрозумієш, що вони означали. Якщо ж прийду завтра, то скажу тобі, хто вбив Лизавету. Прощай! [...]

Раскольников і Соня не здогадувались, що в сусідній нежитій кімнаті їхню розмову підслуховував Свидригайлов.

V

Наступного дня Раскольников прийшов у відділ пристава слідчих справ, нічого підозрілого не побачив, він приніс Порфирію Петровичу заяву, щоб повернути свої речі. Раскольников нервується і хоче, щоб слідчий прямо висловився, вважає він його винним чи невинним.

VI

За дверима почувся шум, привели маляра Миколая, який став навколішки і признався, що він убив лихварку та її сестру Лизавету. Порфирій Петрович розумів, що той сам себе оговорив, це руйнувало його план, за яким він змусив би Раскольникову зізнатися.

– Ну, так воно і є! – зісно крикнув Порфирій, – не свої слова говорить! – пробурмотів він, мовби сам до себе. І раптом погляд його знову впав на Раскольника.

Він так захопився з Миколаєм, що на якусь мить навіть забув про Раскольника. Тепер же раптом опам'ятався, навіть схвилювався.

– Родіоне Романовичу, голубчику! Пробачте, – кинувся він до нього, – так же не можна; прошу вас... вам тут нема чого... я й сам... бачите, які сюрпризи! Прощу вас!..

І, взявши його за руку, він показав йому на двері.

– Ви, здається, цього не сподівались? – промовив Раскольников, який, звичайно, нічого ще не розумів ясно, але вже встиг значно заспокоїтись.

– Та й ви, голубе, не сподівались. Ач, ручка як он труситься, хе-хе!

– Та й ви труситесь, Порфирію Петровичу.

– І я трушуся; не сподівався ж! [...]

Спантеличений і стомлений Раскольников насилу дістався додому. Несподівано на порозі з'явився міщанин, який учора назвав Родіона вбивцею, сьогодні він прийшов визнати свою провину. З'ясувалося, що чоловік бачив Раскольника, коли той приходив на місце злочину. Його поведінка викликала підозру, тому міщанин шукав його, дізнався адресу, навіть пішов до слідчого. Він і виявився тим «сюрпризом», який приховував у сусідній кімнаті Порфирій Петрович, наміряючись у відповідний момент запросити, щоб остаточно викрити Раскольника. Він чув, як слідчий мучив Родіона, чув і зізнання Миколая, тому вважає, що Раскольников невинний. Чоловік вклонився і перепросив ще раз. Раскольников картав себе за «малодушність», про себе проговорив: «Тепер ми ще поборемось».

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

Для Петра Петровича Лужина настав вирішальний день. Він багато думав про свої стосунки з Дунею і збагнув, що розрив

із нею – вже факт. Він картав себе, бо припустився певних помилок – розказав Андрію Семеновичу Лебезятникову, у якого тимчасово оселився, що шлюб не відбудеться. Тепер він насміхатиметься. До того ж Лужин зазнав матеріальних збитків, бо мусив відмовитися від квартири, яку винайняв і опорядив, щоб жити там з молодою дружиною, а ще мав сплатити за контрактом її господарю. В меблевому салоні нізащо не хотіли повертати задаток за меблі, які він замовив, але ще не отримав. Чи не найбільшою помилкою вважав Лужин те, що не дав нареченій грошей на посаг і подарунки. Тоді йому не відмовили б, адже гроші довелося би повертати, а ще й докори сумління, що такого чесного і щедрого чоловіка проганяють.

Лужина зацікавив Лебезятников, який декларував прогресивні ідеї. Якщо вони мали реальну силу, то чи не можна до них пристати й розраховувати на вигоду. Петро Петрович шановливо ставився до тих, хто вмів жити, невдахи викликали у нього презирство. Заради приниження молодого «прогресиста» він розклав на столі гроші й перераховував їх на очах у Лебезятникова. Він поцікавився поминками, які влаштовувала Мармеладова, запросивши всіх пожильців, його також. Назвав Катерину Іванівну «дурепою», яка отримала кошти від іншого «дурня» і витратила все на поминки. На прохання Лужина Лебезятников привів Соню, бо в Петра Петровича була до неї справа. Зніжковліл і здивованій Соні Лужин, демонструючи співчуття, дав десять карбованців для сиріт Катерини Іванівни.

II

Важко було б точно назвати причини, внаслідок яких в хворій голові Катерини Іванівни зародилася ідея цих безглузвих поминок. Дійсно, на них було витрачено мало не десять карбованців з двадцяти з лишком, одержаних від Раскольникова, власне, на похорон Мармеладова. Можливо, Катерина Іванівна вважала себе зобов'язаною перед небіжчиком вшанувати його пам'ять «як годиться», щоб знали всі жильці, а надто Амалия Іванівна, що він був «не тільки зовсім не гірший за них, а, може, ще й багато кращий» і що ніхто з них не має права перед ним «кирпу гнути». Може, тут найбільше дала себе взнаки та особлива гордість бідноти, внаслідок якої при деяких громадських обрядах, обов'язкових в нашому побуті для всіх і кожного, багато бідняків пнуться з останніх сил і витрачають останні заощаджені копійки, щоб тільки було «не гірш як у людей» і щоб «не осудили» їх як-небудь оті люди! Дуже ймовірно і те, що

Катерині Іванівні захотілося, саме в цьому випадку, саме цього разу, коли від неї, здавалося б, усі на світі одцурались, показати всім цим «нікчемним і паскудним жильцям», що вона не тільки «вміє жити і вміє приймати», але що зовсім навіть не для такої долі і була вихована, а вихована була в «благородному, можна навіть сказати, в аристократичному полковницькому домі», і вже зовсім не до того готувалася, щоб самій замітати підлогу і прати вночі дитяче лахміття. [...]

Катерина Іванівна була роздратована, адже жильців, яких кликали на похорон, не було; на поминках присутні тільки найменш значущі, бідні, а солідніші, наче змовившись, не прийшли. Петра Петровича Лужина, наприклад, найсоліднішого з усіх жильців, не було. З властивою Катерині Іванівні «гордістю бідних» вона намагалася довести усім, що вона не гірша, а навіть краща за інших, що її виховували для іншої долі, показувала за столом свою відзнаку про закінчення гімназії.

Раскольников увійшов майже в той самий час, коли повернувся з кладовища. Катерина Іванівна дуже зраділа йому, поперше, тому, що він був єдиний «освічений гість» з усіх гостей, і, «як відомо, готувався через два роки зайняти в тутешньому університеті професорську кафедру», а по-друге, тому, що він одразу ж і шанобливо попросив у неї вибачення за те, що, всупереч своєму бажанню, не міг бути на похороні. [...]

III

Під час поминок виникла сварка між Катериною Іванівною і квартирною хазяйкою, з'явився Лужин і звинуватив Соню у крадіжці 100 рублів. Зчинився ще більший галас, походилися навіть ті, хто не прийшов на поминки. Репутацію Соні, яка нічого не розуміла і стояла наче мертва, врятував Лебезятников. Він бачив, як Лужин під час розмови із Сонею непомітно засунув банкноту їй у кишеню. Лебезятников сприйняв цей підлий вчинок за благородство, навіть подумав, що вона може не помітити грошей, тому і зайшов, щоб про них сказати. Він захистив Соню від наклепів Лужина, але не може зрозуміти, навіщо той так учинив. Пояснив усе Раскольников: так Лужин намагався довести, що Соня непорядна, що даремно Родіон захищає «цю дівчицу», їй не місце поруч із Дунею, адже Петро Петрович про це попереджав. У такий спосіб він сподівався стати в очах Дуні благодійником і відновити стосунки. На Лужина, який погрожував Соні кримінальною відповідальністю, присутні

дивилися з осудом, Лебезятников вимагав, щоб той негайно вибрався з його кімнати. Зчинився гвалт. Соня усвідомлює, наскільки вона беззахисна, і з риданнями біжить додому. Квартирна хазяйка вимагає від Катерини Іванівни негайно звільнити житло, розкидає речі Мармеладових, перелякані діти забилися в куток. Раскольников пішов до Соні і вирішив, що настав час з нею поговорити.

IV

Коли він дійшов до квартири Капернаумова, то відчув несподівано знесиленість і страх. В роздумі спинився він перед дверима з дивним запитанням:

«А чи треба казати, хто вбив Лизавету?» Запитання було справді дивне, бо він раптом водночас відчув, що не тільки не казати не може, але навіть і віддалити цю мить хоч на якийсь час неможливо. Він ще не знав, чому неможливо; він тільки відчув це, і ця тяжка свідомість власного безсилля перед необхідністю майже пригнітила його. Щоб уже не розмірковувати й не мучитись, він швидко відчинив двері і з порога глянув на Соню. Вона сиділа, спершись ліктями на столик і закривши обличчя руками, але, побачивши Раскольникова, одразу ж підвелася і пішла йому назустріч, наче чекала його.

– Що було б зі мною, коли б не ви! – швидко промовила вона, зустрівшись з ним серед кімнати. Очевидно, їй тільки це й хотілося якнайшвидше сказати йому. Для того й чекала. [...]

Соня тривожно чекала.

– Я сказав, ідучи, що, можливо, прощаюсь з тобою назавжди, але якщо прийду сьогодні, то скажу тобі... хто вбив Лизавету.

Вона раптом задрижала всім тілом.

– Ну, то от я й прийшов сказати.

– То ви це вчора серйозно... – ледве прошептала вона і швидко спитала, начебто раптом опам'ятавшись, – звідки ж ви знаєте?

Вона почала важко дихати. Обличчя її щодалі більше блідло.

– Знаю.

Вона помовчала якийсь час.

– Знайшли, чи що, його? – боязко спитала вона.

– Ні, не знайшли.

– То як же ви про це знаєте? – знову ледве чутно спитала вона і знову після майже хвилинного мовчання.

Він обернувся і пильно, пильно подивився на неї.

– Вгадай, – промовив він з тією ж скривленою і безсилою усмішкою.

Наче конвульсії пробігли по всьому її тілі.

– Та ви... мене... нащо ж ви мене так... лякаєте? – промовила вона, усміхаючись, мов дитина.

– Виходить, я з ним приятель великий... коли знаю, – говорив далі Раскольников, все ще невідривно дивлячись їй в очі, наче вже не мав сили відвести свого погляду, – він Лизавету ту... вбити не хотів... Він її... вбив ненароком... Він стару вбити хотів... коли вона була сама... і прийшов... А тут увійшла Лизавета... Він тоді... і її вбив.

Збігла ще одна жажлива хвилина. Обоє все ще дивилися одне на одного.

– То не можеш угадати? – спитав він раптом, з таким відчуттям, наче кидався вниз з дзвіниці.

– Н-ні, – ледве чутно прошептала Соня.

– А подивись-но гарненько.

І тільки він сказав це, як знову колишне, вже знайоме відчуття враз заледенило його душу: він дивився на неї і раптом в її обличчі начебто побачив обличчя Лизавети. Він добре запам'ятав вираз Лизаветиного обличчя, коли він підходив до неї тоді з сокирою, а вона відступала від нього до стіни, виставивши вперед руки, із зовсім дитячим переляком в очах, точнісінько, як маленькі діти, коли вони раптом починають чогось лякатись, дивляться нерухомо і неспокійно на той предмет, що їх лякає, відступаючи назад, і простягають вперед ручку, збираючись заплакати. Майже те ж саме сталося тепер і з Сонєю: так само безсило, з тим же переляком, дивилася вона на нього якийсь час і раптом, виставивши вперед ліву руку, злегка, ледь-ледь уперлася йому пальцями в груди і повільно почала підводитися з ліжка, все далі від нього відстороняючись, і дедалі нерухомішим ставав її звернутий до нього погляд. Жах її зненацька передався і йому: такий самий переляк з'явився і в його очах, так само і він став дивитись на неї, і майже навіть з тією ж дитинячою усмішкою.

– Вгадала? – прошептав він нарешті.

– Господи! – вихопився страшний зойк з її грудей. Безсило впала вона на ліжко, лицем в подушки. Але за мить швидко підвелася, швидко присунулась до нього, схопила його за обидві руки і, міцно стискаючи їх, мов у лещатах, тонкими своїми пальцями, стала знову нерухомо, наче прикипівши, дивитись йому в очі. Цим останнім несамовитим поглядом вона хотіла розглядіти

і знайти хоч якусь останню для себе надію. Але надії не було; сумніву не лишалося ніякого; все було так! Навіть потім, згодом, коли вона пригадувала цю мить, вона дивувалася й не розуміла: чому саме вона так одразу відчула тоді, що немає вже ніяких сумнівів? Адже не могла ж вона сказати, наприклад, що вона щось подібне до цього передчувала? А тим часом тепер, як тільки він сказав їй це, їй враз і здалося, ніби й справді вона саме це і передчувала.

– Годі, Соню, годі! Не муч мене! – страдницьки попросив він.

Він зовсім, зовсім не так думав відкрити їй, але вийшло саме так.

Родіон признається Соні у вбивстві старої, вона страшенно налякана, але жаліє його і обіцяє бути разом із ним до кінця.

[...] – Я просто вбив, для себе вбив, для себе самого, а там, чи став би я чиймсь благодійником, чи все життя, мов павук, ловив би всіх у павутиння і з усіх живі соки висмоктував, мені, в ту мить, певно, однаково було!.. І не гроші, головне, потрібні мені були, Соню, коли я вбив; не стільки гроші потрібні були, як інше... Я це все тепер знаю... Зрозумій мене: може, тим же шляхом ідучи, я вже ніколи більше не убив би вдруге. Мені інше треба було узнати, інше штовхало мене під руки: мені треба було узнати тоді, і якнайшвидше узнати, воша я, як усі, чи людина? Зможу я переступити чи не зможу? Зважусь нахилитися і взяти чи ні? Тремтяче я створіння, чи право маю...

– Вбивати? Вбивати право маєте? – сплеснула руками Соня.

– Е-ех, Соню! – скрикнув він роздратовано, хотів був щось їй заперечити, але зневажливо замовк. – Не перебивай мене, Соню! Я хотів тобі одне тільки довести: що хоч чорт мене тоді потяг, та вже після того мені пояснив, що не мав я права туди ходити, бо я така ж самісінька воша, як і всі! Посміявся він з мене, от я до тебе й прийшов тепер! Приймай гостя! Коли б не був я вошею, то хіба був би я зараз у тебе? Слухай: коли я тоді до старої пішов, я тільки пішов спробувати... Так і знай!

– І вбили! Вбили! [...]

– Ну, що тепер робити, кажи! – спитав він, зненацька підвівши голову і з потворно скривленим від розпачу обличчям дивлячись на неї.

– Що робити! – скрикнула вона, раптом схопившись з місця, і очі її, досі повні сліз, враз заблищали. – Вставай! (Вона схопила його за плече; він підвівся, дивлячись на неї майже здивовано). Іди тепер, зараз же, стань на перехресті, вклонися, поцілуй спочатку землю, яку ти осквернив, а потім уклонися

всьому світові, на всі чотири боки, і скажи всім, уголос: «Я вбив!» Тоді Бог знову тобі життя дасть. Підеш? Підеш? – питала вона його, трусячись, наче в припадку, тримаючи його за обидві руки, міцно стиснувши їх у своїх долонях і дивлячись на нього вогненним поглядом.

Він здивувався і був навіть вражений її раптовим захватом.

– Це ти про каторгу, чи що, Соню? Донести, чи що, на самого себе треба? – спитав він похмуро.

– Страждання прийняти і очистити себе ним, от що треба.

– Ні! Не піду я до них, Соню.

– А жити ж, жити ж як будеш? Жити з чим будеш? – вигукнула Соня. – Хіба це тепер можливо? Ну як ти з матір'ю говоритимеш? (Ой, з ними ж, з ними ж що тепер буде?) Та що я! Адже ти вже кинув матір і сестру. Адже кинув, кинув уже. О Господи! – скрикнула вона, – та він же все це знає сам! Ну як же, як же без людей прожити! Що з тобою тепер буде!

– Не будь дитиною, Соню, – тихо промовив він. – У чому я завинив перед ними? Чого піду? Що я їм скажу? Все це сама тільки примара... Вони самі мільйонами людей винищують, та ще за добродетельність уважають. Шахраї і негідники вони, Соню!.. Не піду. І що я скажу: що вбив, а гроші взяти не посмів, під камінь сховав? – додав він з ущипливою посмішкою. – То вони ж з мене самі сміятимуться, скажуть: дурень, що не взяв. Боягуз і дурень! Нічого, нічого не зрозуміють вони, Соню, і не гідні зрозуміти. Чого я піду? Не піду. Не будь дитиною Соню...

– Замучишся, замучишся, – повторювала вона, в розпачливому благанні, простягаючи до нього руки.

– Я, може, на себе ще наклепав, – похмуро зауважив, він, мовби в задумі, – може, я ще людина, а не воша і поспішив себе осудити... Я ще поборюсь.

Зневажлива усмішка видавлювалася на його губах.

– Отаку муку терпіти! Та все ж життя, все життя!..

– Звикну... – проказав він похмуро і вдумливо. – Слухай, – почав він, помовчавши, – годі плакати, час до діла: я прийшов тобі сказати, що мене тепер шукають, ловлять... [...]

V

Прийшов схвильований Лебезятников. Розповів Соні, що Катерина Іванівна втратила розум, збирається на вулиці крутити шарманку, а діти танцюватимуть. Соня вискочила з кімнати. Раскольников пішов додому. Там його застала

Дуня, яка від Разуміхіна дізналася, що Раскольникова підозрюють у вбивстві. Намагається розрадити.

– Брате, я тепер знаю все, все. Мені Дмитро Прокопович все пояснив і розповів. Тебе переслідують і мучать через дурне і підле підозріння... Дмитро Прокопович сказав мені, що ніякої небезпеки нема і що даремно ти з таким жахом сприймаєш усе. Я не так думаю і цілком розумію, як збурене в тобі все і що це обурення може лишити сліди навіки. Цього я боюся. За те, що ти нас кинув, я тебе не осуджую, і не смію осуджувати, і прости мені, що я дорікнула тобі раніше. Я сама на собі відчуваю, що коли б у мене було таке велике горе, то я б теж пішла від усіх. Матері я про це нічого не скажу, але говоритиму про тебе увесь час і скажу від твого імені, що ти прийдеш дуже скоро. Не мучся за неї, я її заспокою; але й ти її не муч, – прийди хоч раз; згадай, що вона мати! А тепер я прийшла тільки сказати (Дуня почала підводитись), що коли я тобі для чогось буду потрібна або потрібне буде тобі... все моє життя, чи що... то поклич мене, я прийду. Прощай! [...]

Родіон прощається з Дунею і каже їй, що Разуміхін проста і чесна людина.

VI

Лебезятников розшукував Раскольникова, який бродив на-вмання. Катерина Іванівна, втративши розум, вивела дітей на вулицю, примушувала співати, зібралися люди. На прохання Соні повернутися додому не погоджувалася, не чула, що їй казав Раскольников. З'явився городовий, вимагає дотримуватися порядку, діти перелякалися і побігли, Катерина Іванівна за ними, але впала, горлом пішла кров. Стає зрозуміло, що лікар їй допомогти не зможе. Коли хвору перенесли на квартиру до Соні, вона відмовилася від священика, незабаром померла, попрощавшись із дітьми. Довкола зібралося багато людей, серед яких Раскольников побачив Свидригайлова. Той взявся допомогти Мармеладовим.

– Родіоне Романовичу, маю сказати вам два найпотрібніших слова, – підійшов Свидригайлов. Лебезятников зараз же поступився місцем і делікатно стушувався. Свидригайлов повів здинованого Раскольникова ще далі в куток.

– Весь цей клопіт, тобто похорон та інше, я беру на себе. Знаєте, були б гроші, а я ж вам казав, що в мене є зайві. Цих

двох пташенят і цю Поленьку я віддам в які-небудь сирітські¹ заклади, які кращі, і покладу на кожного, до повноліття, по тисячі п'ятсот карбованців капіталу, щоб уже зовсім Софія Семівна була спокійна. Та і її з багна витягну, бо хороша дівчина, правда ж? Ну, отож і перекажіть Євдокії Романівні, що її десять тисяч я отак використав.

– З якої ж це причини ви так розблагодіялися? – спитав Раскольников.

– Е-ех! який недовірливий! – засміявся Свидригайлов. – Адже я сказав, що ці гроші в мене зайві. Ну, а просто так, з людяності, не припускаєте, га? Адже ж не «воша» була вона (він кивнув у той куток, де лежала померла), як якась там стара лихварка. Ну, згодьтеся, ну... «чи Лужину, справді, жити й підлоту чинити, чи їй помирати?» І коли не допоможу я, то ж «Поленька, наприклад, туди ж, такою ж дорогою піде...»

Він показав це з виглядом якихось підморгливих веселих пустощів, не зводячи очей з Раскольникова. Раскольников зблід і похолов, почувши свої власні слова, сказані Соні. Він враз відхитнувся і дико подивився на Свидригайлова.

– Зві-відки... ви знаєте? – прошепотів він, насилу зводячи дух.

– Та я ж тут за стіною, у мадам Рессліх квартирую. [...]

Свидригайлова надзвичайно зацікавив Родіон Раскольников ще тоді, коли він підслуховував його розмову із Сонєю і передбачив, що вони ще обов'язково зустрінуться. Ось і зійшлися. Запевнив, що з ним можна мати справу.

ЧАСТИНА ШОСТА

I–II

Раскольников гостро відчував безвихідь і самотність, свідомість його інколи затьмарювалася. Він не був на похороні Катерини Іванівни через гарячку. До нього навідався Разуміхін, повідомив, що сестра Дуня отримала якогось листа, була дуже стривожена. Вже виходячи, він сказав, що від Порфирія дізнався про вбивцю старої. Це один із малярів, сам признався і надав докази. Раскольников вирішив, що з'явився вихід. Він саме збирався йти з дому, як на порозі з'явився Порфирій Петрович.

¹ **Сирітські заклади** – будинки для сиріт, у яких утримувалися діти віком 7–11 років. У 12 років сиріт відправляли або до навчальних закладів, або на роботу.

– А я до вас уже заходив позавчора ввечері; ви й не знаєте? – говорив далі Порфирій Петрович, оглядаючи кімнату, – в кімнаті, в цю саму, заходив. Теж, як і сьогодні, йду мимо – дай, думаю, візитик йому віддам. Зайшов, а кімната навстіж: оглядівся, почекав та й, служниці вашій не сказавши, пішов собі. Не замикаєте?

Обличчя Раскольникову хмурніло дедалі більше. Порфирій мовби вгадав його думки.

– Пояснити дещо прийшов, голубчику Родіоне Романовичу, поговорити! Змушений і зобов'язаний перед вами до такої розмови, – вів він далі з усмішечкою і навіть злегенька плеснув долонею по коліну Раскольникову, але майже в ту ж мить обличчя його раптом зробилося серйозним і заклопотаним; навіть мовби смутком повилося, на подив Раскольникову. Він ніколи ще не бачив і не підозрівав у нього такого виразу. – Дивна сцена сталася останнього разу між нами, Родіоне Романовичу. Воно, правда, і під час першої нашої зустрічі між нами теж відбувалася дивна сцена; але тоді... Ну, тепер уже все одне до одного! От що: я, може, і дуже винен перед вами; це я відчуваю. Адже як ми розійшлися, чи пам'ятаєте: у вас нерви аж кричать і підколінки тремтять, і в мене нерви кричать і підколінки тремтять. І знаєте, якось воно навіть і непорядно між нами тоді вийшло, не по-джентльменськи. [...]

– Та ви... та чого ж ви тепер оце все так говорите, – пробурмотів, нарешті, Раскольников, навіть не обдумавши як слід запитання. «Про що він говорить, – губився він в здогадах, – не вже ж справді за невинного мене вважає?»

– Чого так кажу? Я пояснити свої вчинки прийшов, так би мовити, за обов'язок святий вважаю. Хочу вам все до останку викласти, як усе було, всю цю історію всього цього тодішнього, так би мовити, затьмарення. Багато примусив я вас перестраждати, Родіоне Романовичу. Я не звір якийсь. Адже ж і я розумію, як ото все перенести людині, пригніченій обставинами, але гордй, владній і нетерпеливій, особливо нетерпеливій! Я вас в усякому разі за людину найблагороднішу маю, і навіть із зачатками великодушності, хоч і не згоден з вами в усіх переконаннях ваших, про що за обов'язок вважаю заявити наперед, прямо і з цілковитою одвертістю, бо насамперед не хочу обманювати. Пізнавши вас, став почувати до вас симпатію. Ви, може, сміятиметесь з цих моїх слів? Маєте право. Знаю, що ви мене з першого погляду не полюбили, бо, по суті, не було ж за що і полюбити. Але вважайте, як собі знаєте, а я тепер хочу, з свого

боку, всім, що в моїх силах, змінити в вас те враження і довести, що і я людина з серцем та совістю. Щиро кажу.

Порфирій Петрович примовк з гідністю. Раскольников відчув приплив якогось нового переляку. Думка про те, що Порфирій вважає його за невинного, почала зненацька лякати його.

– Розповідати все по порядку, як це почалося тоді, навряд чи потрібно, – вів далі Порфирій Петрович, – я гадаю, навіть і зайве. Та навряд чи й зможу. Бо, як це пояснити докладно? Спочатку чутки пішли. Про те, які це були чутки і від кого і коли... і з якого приводу, власне, до вас діло дійшло, – теж, я гадаю, казати зайве. [...] Признаюсь одверто, бо коли вже признаватись, то в усьому, – це я перший на вас тоді і натрапив.

Пригадав я тут і вашу статейку, в журналі, пам'ятаєте, ще коли вперше приходили, докладно про неї говорили. Я тоді поглузував, але ж для того тільки, щоб вас на дальше під'юдити. Повторюю, нетерпеливі і хворі ви дуже, Родіоне Романовичу. Що ви сміливі, завзяті, серйозні і... переживали, багато чого переживали, все це я давно вже знав. Мені всі ці переживання знайомі, і статейку вашу я прочитав як знайому. Безсонними ночами і в запалі страшному вона замишлялася, з завмиранням і колотінням серця, з ентузіазмом придушеним. А небезпечний цей придушений, гордий ентузіазм у молоді! [...] Статейку вашу я тоді прочитав, та й відклав набік, і... як відклав її тоді, то й подумав: «Ні, з цією людиною так не минеться!» Ну, то як же, скажіть тепер, коли передувало ось таке, та не захопитись було наступним! А Господи! Та хіба я кажу що-небудь? Хіба я щось тепер тверджу? Я тільки тоді помітив.

Що тут, думаю? Тут нічого, тобто зовсім нічого, і, може, в найвищій мірі нічого. Та й захоплюватись отак мені, слідчому, зовсім навіть не годиться: у мене он Миколка на руках, і вже з фактами, – там як собі хочете, а факти! І теж свою психологію підводить; коло нього треба заходитись, бо тут справа життя і смерті. Навіщо я вам тепер усе це пояснюю? А щоб ви знали і з вашим умом і серцем не винували мене за моє злісне тоді поводження. Не злісне воно, щиро кажу. [...]

– То... хто ж убив?.. – спитав він, не витримавши, придушеним голосом. Порфирій Петрович навіть відхитнувся до спинки стільця, немовби страшенно несподіваним і дивним було для нього це запитання.

– Як хто вбив?.. – перепитав він, наче не вірячи своїм вухам, – та ви вбили, Родіоне Романовичу! Ви ж і вбили... – додав він майже пошепки, цілком переконано.

Раскольников схопився з дивана, постояв кілька секунд і знову сів, не кажучи й слова. Дрібні конвульсії раптом пробігли по всьому його обличчю.

– А губка он знову, як і тоді, тремтить, – пробурмотів, мовби навіть співчуваючи, Порфирій Петрович. – Ви мене, Родіоне Романовичу, здається, не так зрозуміли, – додав він, трохи помовчавши, – через те так і здивувались. Я саме для того ж і прийшов, щоб уже все сказати і справу повести у відкриту.

– Це не я вбив, – прошептав Раскольников, як це роблять злякані маленькі діти, коли їх застукають на місці злочину.

– Ні, це ви, Родіоне Романовичу, ви, і нікому більше, – суво-ро і переконано прошептав Порфирій.

Порфирій Петрович запропонував Раскольникову прийти і повинитися, бо через два дні прийдуть його заарештувати. Якщо наважиться накласти на себе руки, то було б благородним залишити записку із зізнанням про камінь і речі старої. Порфирій Петрович пішов, через деякий час комірчину залишив і Раскольников.

III–VI

Раскольникова гнітила думка, що Свидригайлов міг використати його таємницю, щоб нашкодити Дуні, маючи щодо неї лихі наміри. Він так утомився від цих тяжких думок, що ладен був його вбити. Випадково у вікні трактиру він помітив Свидригайлова і зайшов до нього. Свидригайлов розповів Раскольникову історію свого життя, про свою дружину, про любов до Дуні.

Раскольников залишив трактир слідом за Свидригайловим, ішов за ним, спокою не давали думки про Дуню.

Свидригайлову вдалося переконати Родіона Раскольникова, що він іде у своїх справах, щоб потім таємно зустрітися з Дунею і заманити до себе в номер, де він розказав про підслухану розмову Раскольникова і Соні Мармеладової. Дуня не могла повірити в те, що Родіон – убивця.

Водночас вона зрозуміла, що потрапила в пастку, а цей чоловік – негідник, від своїх намірів не відступиться. Дуня дістала з кишені револьвер і вистрілила у Свидригайлова, проте куля лише зачепила шкіру на голові. Вистрілила вдруге, сталася осічка. Вона приречено відкинула револьвер. На запитання

Свидригайлова, чи любить вона його, заперечливо похитала головою і прошепотіла, що ніколи не полюбить. Тоді Свидригайлов поклав на стіл ключ від зачинених вхідних дверей і сказав Дуні, щоб вона пішла. Піднявши револьвер, чоловік поклав у кишеню, його обличчя скривилося, він вийшов із кімнати.

Вечір Свидригайлов згаяв відвідуванням трактирів, хоча сам і не пив. Прийшовши додому, змоклий до нитки від раптової грози, він витяг із бюро всі свої гроші та залишив квартиру не зачинивши.

Свидригайлов відвідав Соню, сказав, що розпорядився своїми грошима так, щоб були забезпечені молодші діти Мармеладових, а вона могла вести інший спосіб життя. Додав, що гроші будуть потрібні, щоб допомогти Раскольникову, якого, вочевидь, чекає дорога на каторгу. Порадив зберігати їх у Разуміхіна. Сам він збирається до Америки. Свидригайлов пішов і залишив Соню переляканою, з якимсь тяжким передчуттям.

Свидригайлов зробив ще один візит, пізно увечері навідався до батьків своєї нареченої. Повідомив, що має нагальні справи, що йому потрібно виїхати з Петербурга, і просить наречену прийняти в подарунок п'ятнадцять тисяч рублів. По тому Свидригайлов, якого проймали холод і возкість, винайняв кімнату в дешевому готелі, ліг і вкрився ковдрою. На пам'ять йому прийшли думки про Раскольникова, про Дуню, потім у маренні виникли картини його недоладного життя. Прокинувшись на світанку, він вийшов з номера, в густому тумані дійшов до великого будинку з каланчею, біля замкнених воріт стояв пожежник. На запитання пожежника, що Свидригайлову тут треба, він дістав револьвер, приставив до скроні й спустив курок.

VII

Родіон Раскольников збирається признатися у вбивстві, приходить до матері й сестри, щоб попрощатися.

Того ж дня, але вже ввечері, годині о сьомій, Раскольников підходив до квартири матері і сестри своєї, — до тієї самої квартири в будинку Бакалєєва, де улаштував їх Разуміхін. Вхід на сходи був з вулиці. Раскольников ішов, все ще стримуючи ходу і мовби вагаючись, зайти чи ні? Але тепер він не повернувся б нізащо; так він уже вирішив. «До того ж однаково, вони ще нічого не знають, — думав він, — а мене вже звикли вважати за дивака...» Костюм його мав жаклиивий вигляд: все брудне, бо пробуло цілу ніч під дощем, потріпане, подерте. Обличчя його було майже потворне від втоми,

непогоди, фізичного перенапруження і боротьби з самим собою протягом мало не цілої доби. Всю цю ніч провів він на самоті, не знати де. Але принаймні він дійшов остаточного рішення.

Він постукав у двері, йому відімкнула мати. Дунечки не було дома. Навіть і служниці на той час не було. Пульхерія Олександрівна спочатку зацікавилася від радісного здивування, потім вхопила його за руку і потягла в кімнату. [...]

– Мамо, що б не сталося, що б про мене ви не почули, що б вам про мене не сказали, чи будете ви любити мене так, як тепер? – спитав він раптом від повноти серця, мовби не думаючи про свої слова і не зважаючи їх.

– Родю, Родю, що з тобою? Та як же ти про це питати можеш? Та хто про тебе мені що скаже? Та й не повірю я нікому, хто б до мене не поткнувся, просто вижену.

– Я прийшов вас запевнити, що я вас завжди любив, і тепер радий, що ми самі, радий навіть, що Дунечки немає, – говорив він далі в тому ж пориві, – я прийшов вам сказати прямо, що хоч ви й нещасні будете, а все ж знайте, що син ваш любить вас тепер більше, ніж себе, і що все, що ви думали про мене, ніби я жорстокий і не люблю вас, все це була неправда. Вас я ніколи не перестану любити... Ну й досить; мені здавалось, що так треба було зробити і з цього почати...

Пульхерія Олександрівна мовчки обнімала його, пригорнула до серця і тихо плакала.

– Що з тобою, Родю, не знаю, – сказала вона, нарешті, – думала я весь цей час, що ми просто надокучаємо тобі, а тепер бачу з усього, що тобі велике горе готується, через те ти й тужиш. Давно вже я передчуваю це, Родю. Даруй мені, що про це заговорила: про це тільки й думаю і ночами не сплю. Цю ніч цілісіньку і сестра твоя в маренні пролежала і все про тебе згадувала. Чула я щось, але нічого не второпала. Весь ранок мов перед стратою ходила, чогось чекала, передчувала і от дочекалась! [...]

Попрощавшись із матір'ю, Родіон вийшов на вулицю.

Раскольников ішов до себе додому, він поспішав. Йому хотілось кінчити все ще до заходу сонця. До того ж часу не хотілось б ні з ким зустрітись. Піднімаючись у свою квартиру, він помітив, що Настя, одірвавшись від самовара, пильно стежить за ним і проводить його очима. «Чи нема, часом, кого в мене?» – подумав він і з огидою пригадав Порфирія. Але, дійшовши до своєї кімнати і відчинивши її, він побачив Дунечку. Вона сиділа одна-однісінька, в глибокому роздумі і, здається, давно вже

чекала його. Він став на порозі. Вона підвелась з дивана злякано і стала перед ним. В її нерухомому, втупленому в нього погляді були жах і невтішна скорбота. І з самого того погляду він уже збагнув одразу, що їй усе відомо. [...]

Якийсь час тривала мовчанка. Він сидів, похиливши голову і дивлячись собі під ноги; Дунечка стояла край другого кінця стола і з мукою дивилась на нього. Раптом він підвівся.

– Пізно, пора. Я зараз іду з повинною. Але я не знаю, для чого я йду з повинною.

Сльози текли по її щоках.

– Ти плачеш, сестро, а чи можеш ти подати мені руку?

– І ти сумнівався в цьому?

Вона міцно обняла його.

– Хіба ти, йдучи на страждання, не змиваєш вже наполовину свій злочин? – скрикнула вона, стискаючи в обіймах і цілуючи його.

– Злочин? Який злочин? – скрикнув він раптом в якійсь несподіваній люті. – Те, що я вбив гідку, зловредну вошу, стару лихварку, нікому не потрібну, яку вбити – сорок гріхів проститься, яка з бідних людей сік смоктала, хіба ж це злочин? Не думаю я про нього, і змивати його не думаю. І чого мені всі тичуть з усіх боків: «злочин, злочин!» Тільки тепер ясно бачу всю безглуздість своєї малодушності, тепер, коли я вже вирішив іти на цей непотрібний сором! Просто через нікчемність і бездарність свою вирішив, та хіба ще з вигоди, як пропонував... отой... Порфирій!..

– Брате, брате, що це ти кажеш! Але ж ти кров пролив! – в розпачі скрикнула Дуня.

– Яку всі проливають, – підхопив він мало не в нестямі, – яка летиться і завжди лилась на світі, як водоспад, яку ллють, мов шампанське, і за яку вінчають у Капітолії і називають потім благодійником людства. Та глянь ти тільки пильніше, придивись! Я сам хотів добра людям і зробив би сотні, тисячі добрих діл за одну цю дурницю, навіть не дурницю, а просто неприємну хвилину, бо вся ця думка була зовсім не така вже дурна, якою тепер вона здається, коли зазнав невдачі... (коли зазнаєш невдачі, все здається дурним!) Цією дурницею я хотів тільки поставити себе в незалежне становище, перший крок зробити, грошей добути, а там би все окупилося незмірними, порівняно з тим, корисними ділами... Але я, я й першого кроку не витримав, бо я – нікчема! Ось у чому вся й річ! І все-таки

вашими очима не буду дивитись: коли б мені вдалося, то мене б увінчали, а тепер – у пастку!

– Та це ж не те, зовсім не те! Брате, що це ти кажеш!

– А! Не та форма, не така естетично гарна форма! Ну, я зовсім не розумію: чому гатити в людей бомбами, знищувати правильною облогою більш пристойна форма? Боязнє естетики – перша ознака безсилля!.. Ніколи, ніколи ясніше не усвідомлював я цього, як тепер, і більше ніж будь-коли не розумію, в чому ж мій злочин! Ніколи, ніколи не був я впевненішим і переконанішим в своїй правоті, ніж тепер!..

Його бліде, зморене обличчя навіть розчервонілось. Але, вимовляючи останнє слово, він несподівано зустрівся поглядом з Дунею, і стільки, стільки муки за себе побачив він у її погляді, що мимоволі схаменувся. Він відчув, що все-таки зробив нещасними цих двох бідолашних жінок. Все-таки він є причиною...

– Дуню, любя! Якщо я винен, прости мені (хоч мені й не можна простити, якщо я винен). Прощай! Не будемо сперечатись! Пора, давно пора. Не йди за мною, прошу тебе. Мені ще треба зайти... А ти тепер іди і сядь коло матері. Я дуже прошу тебе! Це останнє, найбільше моє прохання до тебе. Не одходь від неї весь час; я залишив її в тривозі, яку вона навряд чи знесе; вона або помре, або збожеволіє. Будь же коло неї! Разуміхін буде з вами; я йому казав... [...]

VIII

Раскольников пішов до Соні, яка чекала його весь день, хвилювалася і плакала. Сонце вже сідало, вона стояла біля вікна, думала, що його вже немає серед живих.

Радісний крик вихопився з її грудей. Але, глянувши пильно в його обличчя, вона раптом зблідла.

– Атож! – сказав, усміхаючись, Раскольников, – я по твої хрести, Соню. Сама ж ти мене на перехрестя посишала; що ж тепер, як дійшло до діла, то й злякалася?

Соня вражено дивилась на нього. Чудним здався їй його тон; холодний дріж пробіг по її тілу, але за хвилину вона догадалась, що і тон і слова ці – все було напускне. Він от і говорив з нею, дивлячись якимось у кутік і наче уникаючи глянути їй просто в очі.

– Бачиш, Соню, я зміркував, що так, мабуть, буде й вигідніше. Тут є обставина... Ну, та довго розповідати, та й нема чого. Мене тільки, знаєш, що злостить? Досадно мені, що всі ці дурні,

звірячі пики обступлять мене зараз, витріщатимуть на мене свої баньки, ставитимуть мені свої дурні запитання, на які треба відповідати, – показуватимуть пальцями... Тьху! Знаєш, я не до Порфирія йду; обрид він мені. Я краще до мого приятеля Пороха піду, ото здивую, ото ефекту своєрідного досягну. А слід би бути спокійнішим; занадто вже я жовчний став останнім часом. Віриш: я зараз погрозив сестрі мало не кулаком за те тільки, що вона обернулася востаннє глянути на мене. Це ж просто свинство – такий стан? До чого я дійшов! Ну, що ж, де хрести?

Він був мов не свій. Він навіть і на місці не міг встояти, ні на одному предметі не міг зосередити уваги; думки його стрибали одна через одну, він заговорювався; руки його злегка тремтіли.

Соня мовчки вийняла з ящика два хрести, кипарисовий і мідний, перехрестилася сама, перехрестила його і наділа йому на груди кипарисовий хрестик.

– Оце, значить, символ того, що хрест приймаю на себе, хе-хе! Наче я досі мало страждав! [...]

– Перехрестись, помолися хоч раз, – тремтячим, боязким голосом попросила Соня.

– О, будь ласка, це скільки хочеш! І від щирого серця, Соню, від щирого серця...

Йому хотілося, проте, сказати щось інше.

Він перехрестився кілька раз. Соня схопила свою хустку і накинула її на голову. [...]

– Що ти? Куди? Залишайся, залишайся! Я сам, – скрикнув він у малодушній досаді і, майже озлившись, пішов до дверей. – І навіщо тут цілий почет! – бурмотів він, виходячи.

Соня лишилася серед кімнати. Він навіть і не попрощався з нею, він уже забув про неї; один ущипливий і бунтівливий сумнів піднявся в душі його.

«Та чи те, чи те я роблю? – знову подумав він, спускаючись сходами, – невже не можна ще зупинитись і знову все виправити... і не ходити?»

Але він все-таки йшов. Він раптом зрозумів остаточно, що не варто вже більше ставити собі запитання. Вийшовши на вулицю, він згадав, що не попрощався з Сонею, що вона лишилася серед кімнати, у своїй зеленій хустці, не сміючи ворухнутись після його окрику, і спинився на мить. [...]

Він раптом пригадав Сонині слова: «Піди на перехрестя, вклонися людям, поцілуй землю, бо ти й перед нею согрішив, і скажи усьому світові голосно: “Я вбивця!”» Він увесь затремтів,

згадавши це. І так уже здушила його нерозважна туга й тривога усього цього часу, і особливо останніх годин, що він аж кинувся в можливість цього цільного, нового, повного відчуття. Якимсь випадком воно раптом підступило до нього: загорілося в душі однією іскрою і враз, мов вогнем, охопило його всього. Все миттю в ньому розм'якло, і полилися сльози. Як стояв, так і впав він на землю...

Він став на коліна серед площі, вклонився до землі і поцілував цю брудну землю з насолодою і щастям. Тоді встав і вклонився вдруге. [...]

В той час, коли він, на Сінній, вклонився до землі вдруге, обернувшись вліво, він побачив, кроків за п'ятдесят від себе Соню. Вона ховалася від нього за одним з дерев'яних бараків, що стояли на площі, значить вона супроводила його в цьому скорботному поході! Раскольников відчув і зрозумів у цю хвилину, раз назавжди, що Соня тепер з ним навіки і піде за ним хоч на край світу, куди б його не закинула доля. Серце його наче повернулось... та – ось уже він і дійшов до фатального місця... [...]

– Нікого немає? – спитав Раскольников, звертаючись до чоловіка біля бюро.

– А вам кого?

– Чи ба-а! Ані чутки чувати, ані видом видати, а руський дух... як це там у казці... забув! М-моє ш-шанування! – пролунав раптом знайомий голос.

Раскольников затремтів. Перед ним стояв Порох; він несподівано вийшов з третьої кімнати. [...]

Раскольников не наважився признатися, дізнався про смерть Свидригайлова, йому паморочилося в голові, він зібрався йти геть.

Тут, біля виходу, стояла бліда, вся помертвіла Соня і дико, дико на нього подивилась. Він спинився перед нею. Щось болісне і змучене відбилося на її обличчі, щось розпачливе. Вона сплеснула руками. Потворна, розгублена усмішка видавилась на його устах. Він постояв, усміхнувся і повернув назад, знову в контору.

Ілля Петрович вже сидів і переглядав свої папери. Перед ним стояв той самий чоловік, який штовхнув тоді Раскольникова, підіймаючись по сходах.

– А-а-а! Ви знову! Залишили щось?.. Та що з вами? Раскольников із зблідлими губами, дивлячись прямо перед собою, тихо наблизився до нього, підійшов до самого стола, сперся на

нього рукою, хотів щось сказати, але не міг; вихоплювались тільки якісь невиразні звуки.

– Вам недобре, стілець! Ось, прошу, сядьте! Води!

Раскольников сів, але не зводив очей з обличчя дуже неприємно здивованого Іллі Петровича. Обидва якийсь час дивились один на одного і чекали. Принесли води.

– Це я... – почав було Раскольников.

– Випийте води.

Раскольников відвів рукою воду і тихо, спроквола, але виразно проказав:

– Це я вбив тоді стару чиновницю і сестру її Лизавету сокирою і пограбував.

Ілля Петрович розкрив рота. Звідусіль збігалися цікаві.

Раскольников повторив своє зізнання...

ЕПІЛОГ

I

Сибір. На березі широкої, пустинної ріки стоїть місто, один з адміністративних центрів Росії; в місті фортеця, в фортеці тюрма¹. В тюрмі вже дев'ять місяців відбуває кару зильнокавторжний другого розряду², Родіон Раскольников. З того дня, як він вчинив злочин, минуло півтора року.

Судочинство в його справі пройшло без відчутних утруднень. Злочинець упевнено, точно і ясно потверджував своє зізнання, не заплутуючи обставин, не пом'якшуючи їх собі на користь, не перекручуючи фактів, не забуваючи про найменші подробиці. [...]

Через п'ять місяців після того, як злочинець добровільно зізнався, вийшов йому вирок. Разуміхін приходив на побачення до нього в тюрму, коли тільки це було можливо. Соня теж. Нарешті, настала й година розлуки; Дуня поклялася братові, що ця розлука не навік; Разуміхін теж. У молодій і гарячій голові Разуміхіна твердо усталилася думка в наступні три-чотири роки закласти, по можливості, хоча б початок майбутнього статку, зібрати хоч скількись грошей і переїхати в Сибір, де ґрунт багатий в усіх відношеннях, а працівників, людей і капіталів мало; оселитись там у тому самому місті, де буде Родя, і...

¹ Опис Омського острогу, розташованого на річці Іртиш. Сам Достоевський відбив там чотири роки каторги.

² Розряди визначалися за ступенем тяжкості злочинів. Каторжні роботи розподілялися на три розряди залежно від місця їх проведення – копальня, фортеця, завод.

всім разом почати нове життя. Прощаючись, всі плакали. Раскольников в ті останні дні був дуже задумливий, багато розпитував про матір, раз у раз турбувався про неї. Навіть так мучився за неї, що це тривожило Дуню. Дізнавшись докладно про тяжкий моральний стан матері, він одразу спохмурнів. З Сонею він був чомусь особливо неговіркий увесь цей час. Соня за допомогою грошей, які залишив їй Свидригайлов, давно вже зібралась і приготувалася рушити за партією арештантів, з якою відправлять і його. Про це ніколи й слова не було мовлено між нею і Раскольниковим; та обоє знали, що це так буде. [...]

Через два місяці після того Дунечка вийшла заміж за Разуміхіна. Весілля було сумне і тихе. А втім, серед запрошених були Порфирій Петрович і Зосимов. Останнім часом Разуміхін мав вигляд людини, яка на щось твердо зважилася. Дуня вірила сліпо, що він виконає всі свої наміри, та й не могла не вірити; в цій людині відчувалася залізна воля. До речі, він почав знову слухати університетські лекції, щоб закінчити курс. Вони обоє раз у раз складали плани майбутнього; обоє твердо розраховували через п'ять років обов'язково переселитись у Сибір. До того ж часу покладалися там на Соню... [...]

[...] Соня повідомляла про його стан, сказала йому зрештою про смерть матері, на що він майже не зреагував.

Раптом, з останнім листом, прийшла звістка, що він захворів дуже серйозно і лежить у лікарні, в арештантській палаті...

II

Раскольников хворів уже давно, його стан був спровокований не тяжкістю каторжного життя, не кайданами, яких уже майже не відчував, а ураженою гордістю. Його грубе й зневажливе поводження із Сонею пояснюється тією самою причиною. Раскольникова мучила так само і думка, чому він собі не заповдів смерті, як Свидригайлов. Побоявся?

[...] Він з мукою запитував себе про це і не міг збагнути, що вже й тоді, коли стояв над рікою, може, відчував у собі, в своїх переконаннях глибоку неправду. Він не розумів, що це відчуття могло бути провісником майбутнього перелому в житті його, майбутнього воскресення його, майбутнього нового погляду на життя, в тюрмі, в середовищі каторжників, він, звичайно, багато чого не помічав, та й не хотів зовсім помічати. Він жив, якимось начебто схиливши голову: йому гидко і нестерпно було дивитись. Але кінець кінцем багато що почало дивувати його,

і він, якось мимоволі, почав помічати те, про що раніше і не гадав. Взагалі ж найбільше почала дивувати його та страшна, та непрохідна прірва, яка лежала між ним і всім цим людом. Здавалося, він і вони були різних націй. Він і вони дивились одне на одного недовірливо і неприязно. Він знав і розумів загальні причини такого роз'єднання; але ніколи не думав він раніше, щоб ці причини були справді такі глибокі й непереборні.

[...] Усі ув'язнені полюбили Соню як янгола, який їм допомагає. Це було дивно для Родіона Раскольника. Дізнавшись, що Соня хвора, він сумує. Соня присилає записку, що з нею все добре, хвороба незначна.

День знову був ясний і теплий. Рано-вранці годині о шостій, він рушив на роботу на берег ріки, де в сараї була збудована випалювальна піч для алебастру і де товкли його. Пішло туди всього три робітники. Незабаром один з арештантів з конвойним повернувся в тюрму за якимсь інструментом; другий почав колоти дрова і кидати в піч. Раскольников вийшов з сараю до самого берега, сів на складені там колоди і почав дивитись на широку й тиху ріку. З високого берега було видно далеко навкруги. З того боку ледве чутно долинала пісня. Там, в облитому сонцем неозорому степу, ледь примітними цятками чорніли кочові юрти. Там була воля й жили інші люди, зовсім не схожі на тутешніх, там ніби й час спинився, наче й не минув ще вік Авраама, коли він пас свої череди. Раскольников сидів, дивився нерухомо, не відриваючи очей; думка його переходила в мрії, в споглядання; він ні про що не думав, але якась туга хвилювала його і мучила.

Раптом біля нього опинилась Соня. Вона підійшла ледве чутно і сіла поруч. Було ще дуже рано, холод ще не спав. На ній був її убогий, старий бурнус¹ і зелена хустка. Обличчя її ще свідчило про недавню хворобу, схудло, зблідло й змарніло. Вона привітно і радісно усміхнулась до нього, але, за своєю звичкою, несміливо простягла йому руку. [...] Тепер їх руки не рознімалися; він якось мигцем і швидко глянув на неї, нічого не промовив і втупив очі в землю. Вони були самі, їх ніхто не бачив. Конвойний на той час одвернувся.

Як це сталося, він сам не знав, але раптом щось начебто підвело його і мовби кинуло до її ніг. Він плакав і обнімав її коліна. В першу мить вона дуже злякалась, і все обличчя її помертвіло.

¹ Бурнус – просторий плащ з капюшоном, його носили як жінки, так і чоловіки.

Вона схопилася з місця і, тремтячи, дивилась на нього. Та зараз же, в ту ж мить вона все зрозуміла. В очах її засяяло безмежне щастя; вона збагнула, і в неї вже не було сумніву, що він любить її, безмірно любить, і що прийшла, нарешті, ця хвилина...

Вони хотіли говорити, і не могли. Сльози бриніли в їх очах. Вони обоє були бліді й виснажені; але в цих хворих і блідих обличчях уже сяяла зоря оновленого майбутнього, справжнього воскресіння до нового життя, їх воскресила любов, серце одного містило невичерпні джерела життя для серця іншого.

Вони вирішили чекати й терпіти, їм лишалося ще сім років; а до того часу стільки нестерпної муки і стільки безмірного щастя! Але він воскрес, і він знав це, відчував цілковито всім оновленим еством своїм, а вона – та вона ж і жила самим тільки його життям! [...]

Переклад з російської Івана Сергєєва

1. Поясніть назву роману «Злочин і кара». Про які злочини й покарання йдеться у творі?
2. Як ви вважаєте, чому Раскольников уникає слова «злочин», називає свій вчинок переступом?
3. Розкрийте зміст теорії Родіона Раскольникова і ставлення до неї персонажів роману. А як ставитеся до цієї теорії особисто ви? Чому?
4. Яку роль відіграє родина Мармеладових у житті Раскольникова та ствердженні чи спростуванні його теорії? Відповідь аргументуйте.
5. Яку роль відіграють у романі біблійні мотиви, зокрема – історія воскресіння Лазаря? Хто з героїв роману, коли і з якою метою згадає цю євангельську історію?
6. Кого з героїв роману можна назвати «маленькою людиною» і чому?
7. На що заслуговують «бідні люди» Достоевського: на співчуття чи презирство? Обґрунтуйте свою думку.
8. Пригадайте, як змальовує Петербург Достоевський. Які емоції викликає у вас образ Петербурга в романі?

■ **Оскар Вайльд** (1856–1900)

Англійський письменник Оскар Вайльд народився в сім'ї відомого дублінського лікаря, де панував культ мистецтва, що зрештою і визначило його подальше життя. Отримав блискучу освіту в Трініті-коледжі, де вчилися діти аристократів. Уже тоді виявилися його неабиякі здібності до навчання і зацікавлення літературою та мистецтвом. Продовжив навчання в Оксфорді. По закінченні університету приєднався до естетського руху, кілька років виступав із публічними лекціями з етики та естетики.

О. Вайльд заявив про себе спочатку як поет. Творчий шлях цього надзвичайно талановитого письменника і теоретика естетизму охоплює приблизно півтора десятиліття. Він виступав як журналіст – друкував свої рецензії та огляди на теми мистецтва й моди в періодичних виданнях; створював чудові казки, оповідання, п'єси. У літературно-критичних працях «Занепад мистецтва брехні», «Пензель, перо і отрута», «Істина масок», «Критик як художник» Вайльд сформулював естетичну концепцію, в основі якої лежить культ краси: мистецтво вище за життя, воно створює дійсність відповідно до фантазії митця. Головні постулати естетизму Вайльд виклав у передмові до роману «Портрет Доріана Грея», який і став повною художньою реалізацією положень естетичної теорії.

Особливе місце в творчому доробку Вайльда посідають «Балада Редингської в'язниці», «Тюремна сповідь», пов'язані з трагічними моментами життя «короля парадоксу» – звинуваченням у порушенні моралі, судом, ув'язненням. На схилку життя він опинився сам, покинутий родиною, хворий, забутий усіма, хто колись ним так захоплювався.

ПОРТРЕТ ДОРІАНА ГРЕЯ

Скорочено

ПЕРЕДМОВА

Митець – творець прекрасного.

Розкрити себе і втяти митця – цього прагне мистецтво.

Критик – це той, хто спроможний передати в інший спосіб або в іншому матеріалі своє враження від прекрасного.

Найвища, як і найнижча, форма критики – це різновид автобіографії.

Ті, що в прекрасному вбачають бридке, – люди зіпсуті, які, однак, не стали через те привабливі. Це вада.

Ті, що в прекрасному здатні добачити прекрасне, – люди культурні. У них є надія.

Але обранцями є ті, для кого прекрасне означає лише одне: Красу.

Немає книжок моральних або неморальних. Є книжки добре написані чи погано написані. Ото й усе.

Ненавість XIX сторіччя до Реалізму – це лють Калібана¹, що побачив свою подобу в дзеркалі.

Ненавість XIX сторіччя до Романтизму – це лють Калібана, що не побачив своєї подоби в дзеркалі.

Моральне життя людини – для митця лише частина об'єкта. А моральність мистецтва полягає в досконалому використанні недосконалих засобів.

Митець не прагне нічого доводити. Довести можна навіть безперечні істини.

Митець не має етичних уподобань. Етичні уподобання митця призводять до непростого манірності стилю.

Митець не має нездорових нахилів. Йому дозволено зображувати все.

Думка і мова для митця – знаряддя мистецтва.

Розбещеність і чеснота для митця – матеріал мистецтва.

З погляду форми взірцем усіх мистецтв є мистецтво музики.

З погляду почуття – мистецтво актора.

У будь-якому мистецтві є і прямозначність, і символ.

Ті, що силкуються сягнути поза прямозначність, ризикують.

Ті, що силкуються розкрити символ, ризикують також.

Глядача, а не життя – ось що, власне, відображує мистецтво.

Суперечки з приводу твору мистецтва свідчать, що цей твір новий, складний і життєздатний.

Коли критики розходяться в думках – значить митець вірний собі.

Можна дарувати тому, хто робить корисну річ, – доки він не захоплюється нею. Єдине виправдання того, хто робить некорисну річ, – його безмірне захоплення нею.

Будь-яке мистецтво не дає жодної користі.

¹ Каліб́ан – образ напівзвіра-напівлюдини в трагедії В. Шекспіра «Буря».

РОЗДІЛ I

Студія художника була сповнена густих пахощів троянд, а коли в саду знімався літній легіт, він доносив крізь відчинені двері то п'яний запах бузку, то м'який аромат рожевих квіток шипшини.

З перського дивана, де лежав лорд Генрі Уоттон, можна було побачити лише блиск золотаво-ніжного, як мед, цвіту верболозу, чие тремтливє віття немовби насилу витримувало тягар полум'яної краси. Зрідка на довгих шовкових шторах величезного вікна миготіли химерні тіні птахів, утворюючи на мить щось подібне до японського малюнка, і тоді лорд Генрі думав про жовтолицих художників із Токіо, які засобами мистецтва, з природи своєї статичного, намагалися передати відчуття швидкості і руху. Ще більш угнічувало тишу сердите гудіння бджіл, що пробиралися високою некошеною травою чи монотонно й настійливо кружляли навколо покритих золотистим пилом вусиків розлогої жимолості. Невизначний клекіт Лондона долинав, наче басова нота далекого органа.

Художник дивився на прегарну юнакову постать, що її він так майстерно виобразив на полотні, і обличчя йому опромінив задоволений усміх.

– Це твоя найкраща робота, Безіле, найкраща з усіх, що ти створив, – мляво сказав лорд Генрі. – Ти конче повинен надіслати її наступного року на виставку в Гровнер¹.

– Я взагалі не збираюсь її виставляти, – відгукнувся Безіл, кумедно закидаючи голову. – Ні, я не пошлю її нікуди.

Лорд Генрі здивовано звів брови і подивився на нього крізь примхливі кільця голубого диму від приправленої опієм цигарки.

– Не пошлеш її нікуди? Мій любий, чому? Ти маєш якісь підстави?

– Я знаю, ти будеш сміятися з мене, але я справді не можу виставити цей портрет, – повторив художник. – Занадто багато самого себе я вклав у нього.

Лорд Генрі засміявся, випростуючись на дивані.

– Занадто багато самого себе! Слово честі, Безіле, я не гадав, що ти такий марнословний. Ти, з твоїм суворим обличчям і чорним як вугіль волоссям, – і цей юний Адоніс², наче зроблений

¹ Гровнер – картинна галерея в Лондоні, заснована 1877 р.

² Адоніс – у грецькій міфології надзвичайної вроди юнак, у якого закохалася богиня Афродіта.

із слонової кості й трояндових пелюсток! Не бачу найменшої схожості між вами!.. Ну, звичайно, в тебе одухотворене лице і таке інше... Але Краса, справжня Краса, кінчається там, де починається одухотвореність. Інтелект – уже сам собою щось диспропорційне. Він нівечить гармонію обличчя. Ту ж мить, як хтось береться думати, у нього або видовжується ніс, або розширюється чоло, або щось інше псує обличчя. Судячи з портрета, твій таємничий юний друг, імені якого ти не хочеш назвати, має чарівну вроду, отже, він ніколи не думає. Він – прекрасне бездумне створіння, яке мусить бути з нами завжди. Не лести собі, Безіле: ти ані крихти не схожий на нього.

– Ти не розумієш мене, Гаррі, – сказав митець. – Звичайно, я не схожий на нього. Правду кажучи, я б навіть жалкував, якби став схожим на нього. Всіма, хто має непересічний розум чи красу, правує в житті лихий фатум, – той самий, що спрямовував непевну ходу королів протягом усієї історії. Краще не виділятися над своїм середовищем. Бо на цім світі виграють лише потвори й нездари. Вони можуть невимушено сидіти і позіхати на виставі життя. Вони живуть так, як ми всі мали б жити: байдужно, без турбот, без хвилювань. Вони не завдають руїни іншим і не зазнають її самі від чужих рук. Твоя знатність і багатство, Гаррі; мій розум і хист, хоч які вони є; врода Доріана Грея – за все це, чим боги нас наділили, ми дорого заплатимо, заплатимо невимовними муками...

– Доріан Грей? Це його ім'я? – спитав лорд Генрі, підходячи через кімнату до Голуорда.

– Так. Я не збирався називати його тобі.

– Але чому?

– Просто сам не знаю... Коли хто мені дуже подобається, я ніколи й нікому не називаю його імені. Бо це немовби значить поступитися часткою дорогої тобі людини. Напевно, це чудна звичка, але все-таки вона вносить чимало романтичного в життя. Ти, мабуть, тої гадки, що все це страшенні дурниці? [...]

– На жаль, мені вже час іти, Безіле, – тихо промовив він. – Але перше мені б хотілося, щоб ти відповів на те моє запитання.

– На яке саме? – запитав художник, не підводячи погляду.

– Я хочу, щоб ти все ж таки пояснив мені, чому ти відмовився виставити портрет Доріана Грея.

– Ти розумієш, Гаррі, – Безіл Голуорд подивився йому просто в обличчя, – кожен портрет, намальований з натхненням, – це, власне, портрет художника, а не того, хто йому позував.

Натурник – то суто зовнішнє. Маляр на полотні розкриває не його, а скоріше самого себе. Ось через це я й не виставлю цього портрета – я боюся, чи не виказав у ньому секрету власної душі.

Лорд Генрі засміявся.

– Ну й що ж то за секрет?

– Добре, я розповім тобі... – збентежено почав художник.

– Ось уся ця історія, – перегадом почав художник. – Кілька місяців тому мені довелося бути на вечорі у леді Брендон. Пробувши у вітальні хвилин десять і набалакавшись із гладкими препишними вдовицями й нудними академіками, я раптом зауважив, що хтось на мене дивиться. Повернувшись убік, я вперше побачив Доріана Грея. Коли наші очі зустрілись, я відчув, що блідну. На мить мене поійняло інстинктивним страхом. Я збагнув – переді мною така чарівна врода, що може поглинути всю мою душу, все моє ество, ба навіть усе моє мистецтво, коли я тільки піддамся її чарам. Я не потребував жодних сторонніх впливів у своєму житті. Ти добре знаєш, Гаррі, яка незалежна вдача в мене. Я завжди був сам собі пан, принаймні аж доки зустрівся з Доріаном Греєм... Але не знаю, як і пояснити це... Немовби чийсь голос казав мені, що життя моє може круто змінитися. Я невиразно передчував, ніби Доля готує для мене витончені радощі і такі ж витончені страждання.

Безіл розповів Голурду, як відбулося його знайомство з Доріаном Греєм, як вони годинами розмовляють про безліч речей, а його краса пробудила в ньому жагу до творчості та її новий стиль.

– Любий мій, я оце пригадав, де я чув ім'я Доріана Грея. Це було у моєї тітоньки, леді Агати. Вона розповідала мені, що знайшла пречудесного юнака, котрий обіцявся допомагати їй у благодійництві в Іст-Енді¹, і що звуть його – Доріан Грей. Я зараз уявив собі такого добродія в окулярах, з прилизаним волоссям і таранкуватою парсуною, як він важко ступає дебелими ногами... Шкода, що я тоді не знав про вашу дружбу.

– Доріан Грей – мій найдорожчий друг. Твоя тітонька мала цілковиту рацію – душа в нього чиста й прекрасна. Не зіпсуй його, Гаррі. Світ широкий, і в ньому багато чарівних людей. Тож не забирай від мене цієї єдиної людини, що надає принади моему мистецтву. Моє майбутнє, як художника, залежить від нього. Пам'ятай, Гаррі, я покладаюся на тебе.

¹ Іст-Енд – бідний район Лондона.

РОЗДІЛ II

Голуорд і Генрі застали Доріана за роялем. Лорд Генрі з цікавістю розглядав юнака, який ставав на поміст, щоб позувати художнику. Безіл попередив Доріана не слухати, що казатиме Генрі, бо він на всіх має паганний вплив.

Доріан Грей з виглядом юного грецького мученика ступив на підвищення, зобразивши невдоволену гримасу до лорда Генрі, що дуже йому сподобався. Він був такий несхожий на Безіла! Між ними двома – разучий контраст. І голос у лорда Генрі такий приємний!..

Трохи згодом Доріан Грей звернувся до нього:

– Справді ви маєте поганний вплив, лорде Генрі? Аж настільки поганний, як каже Безіл?

– Доброго впливу взагалі не існує, містере Грей. Будь-який вплив неморальний – неморальний з наукового погляду.

– Чому це?

– Тому що впливати на когось – це значить віддавати комусь власну душу. Людина вже не думає своїх природних думок, не запалюється своїми природними пристрастями. І чесноти вона переймає від інших, і гріхи – коли є така річ, як гріх, – запозичує. Людина перетворюється на відлуння чужої музики, на актора, що грає не для нього написану роль. Мета життя – розвиток власного «я». Повністю реалізувати своє єство – ось для чого існує кожен з нас. Але в наш час люди стали боятися самі себе. Вони забули найвищий з усіх обов'язків – обов'язок перед самими собою.

– Доріане, будьте слухняним хлопчиком, поверніть голову трошки праворуч, – сказав художник. Поринувши у роботу, він усвідомлював тільки те, що ніколи раніш не бачив такого виразу в юнака на обличчі.

– А проте, – низьким мелодійним голосом вів далі лорд Генрі з граціозним помахом руки, притаманним йому ще з Ітону¹, – я певен, що якби кожна людина проживала все своє життя повністю й цілковито, даючи вияв кожному почуттю, вираз кожній думці, втілюючи кожну мрію, – тоді, я певен, світ дістав би такий свіжий і дужий збудник радості, що ми забули б усі хвороби середньовіччя і повернулись до еллінського ідеалу, а можливо, й до чогось іще кращого ще багатшого. Але й найхоробріший із нас

¹ Ітон – відомий англійський коледж, де вчаться переважно діти аристократів.

боїться самого себе. Самозаперечення, цей трагічний пережиток дикунських збочень, і досі калічить нам життя. Ми покарані за свою саможертву. Кожен імпульс, що ми намагаємось притлумити, нависає над розумом і отруєє нас. А згрішивши, ми покінчуємо з гріхом, бо вже вчинюючи гріх – людина очищується. Тоді залишаються тільки згадки про насолоду або розкоші каяття. Єдиний спосіб збутися спокуси – піддатись їй. А опирайтеся спокусі – і ваша душа знеможе від жадання речей, що їх ви самі собі заборонили, від бажань, що їх ваші ж потворні закони зробили потворними і незаконними. Хтось сказав, що найбільші події світу відбуваються в людському мозкові. І так само слушно, що найбільшим гріхи світу чиняться в людському мозкові і тільки в мозкові. Та й ви самі ж, містере Грей, – і в світлому своєму отроцтві, і в рожевій юності, – не раз зазнавали пристрастей, що лякали вас, думок, що сповнювали вас жахом, мрій і сонних марень, сама лише згадка про які – і то може спопелити вам щоки соромом...

– Стривайте! Стривайте! – затинаючись, пробелькотів Доріан Грей. – Ви приголомшили мене. Я не знаю, що сказати. [...]

Хвилин десять він стояв непорушне, з напіврозтуленими устами і незвичним блиском в очах. Він неясно усвідомлював, що в ньому збудилися зовсім нові думки й чуття. Але йому здавалося, що вони підіймаються з глибин його ества, а не принесені ззовні. Ті декілька слів, що Безілів друг повів йому, – слів умисне парадоксальних, але сказаних, безумовно, випадково, – торкнулись якоїсь потайної струни, ніколи ще не займаної, і він чув, як вона оце тріпотіла й вібрувала в ньому чудними поштовхами.

То правда: в його ранній юності бувало таке, чого він не міг зрозуміти. Але зараз він це розумів! Життя враз постало перед ним у вогнених барвах. Йому здавалось, він іде крізь полум'я... І чому він не відчував цього досі?

З ледь помітним усміхом лорд Генрі слідкував за юнаком. Він добре знав, коли треба помовчати. Доріан збудив у ньому щиру зацікавленість, і він сам був вражений несподіваною дією своїх слів.

– Безіле, я втомився стояти! – скрикнув раптом Доріан. – Я хочу вийти в садок. Тут така задуха!

– О, даруйте, друже мій! За роботою я забуваю про все... Але ви ніколи не позували краще. Ви навіть не поворухнулись! І я схопив той вираз, якого прагнув, – напівстудені уста і яскравість в очах... Не знаю, що Гаррі казав вам, але, безперечно, це він викликав у вас такий чудесний вираз. [...]

Лорд Генрі з Доріаном вийшли в сад на лаву. Слова, які він почув від свого нового знайомого, здивували. Юнак зачудовано слухав.

– Коли до вас прийде старість, коли ваше обличчя змарніє і вкриється зморшками, коли думки зорють вам чоло борознами і пристрасть опече вам уста гидким вогнем, ви з жахом це відчуєте. Тепер, куди б ви не пішли, ви чаруєте всіх. Та хіба завжди буде так? У вас на диво прекрасне обличчя, містере Грей. Не хмурте брів, – справді прекрасне! А Краса є прояв Генія – ба, навіть вище за Генія, і то остільки, що це не потребує пояснення. Краса – це одна з великих істин світу, як сонячне світло, як весняна пора, як відбиття в темних водах тої срібної шкаралупи, що ми звемо місяцем. Краса – це поза всякими сумнівами, їй дано божественне право на верховенство. Вона робить принцями тих, хто її має. Ви посміхаєтесь? О, коли ви її втратите, ви не посміхатиметесь!.. Кажуть іноді, що Краса – це тільки тлін. Може, й так. Але, в усякому разі, вона не така тлінна, як Думка. Для мене Краса є дивом з див. Це тільки поверхові люди не можуть судити із зовнішності. Справжня таїна життя – це видиме, а не невидиме... Так, містере Грей, боги були щедрі до вас. Але що вони дають, те скоро й забирають. Перед вами лише кілька років життя справжнього, багатющого, розмаїтого! А коли ваша юність мине і врода разом з нею, – тоді ви раптом відкриєте, що для вас не лишилося перемог, або ж змушені будете вдовольнятися благими перемогами, що їх пам'ять про минуле зробить ще більш гіркими, ніж поразки. Кожен місяць ви все ближче до того жахливого майбутнього. Час – ревнивий, він зазіхає на ваші троянди й лілеї. Ваше лице стане жовтавим, щоки позападають, очі потьмяніють. Ви будете неймовірно страждати... О! Розкошуйте часом, доки юні! [...] І не бійтесь нічого. Новий гедонізм¹ – ось що потрібне нашому вікові. Ви могли б стати його наочним символом. З такою зовнішністю – все у ваших руках! Але світ належить вам тільки на коротку пору... [...] Юність, юність! Нічого чисто немає в світі, крім юності!

Незабаром вийшов Голуорд, який завершував портрет, і запросив їх у будинок. Доріан замилювався картиною.

Доріан недбало пройшов повз картину і повернувся до неї обличчям. Ледве скинувши оком на портрет, він мимохіть ступив крок назад і аж зашарівся од задоволення. У погляді його

¹ Гедонізм – напрям в естетиці, що стверджує насолоду як вищий сенс існування.

заіскрилася радість, немовби він уперше впізнав себе. Юнак стояв непорушний і зачудований, чуючи краєм вуха, що Голуорд звертається до нього, але не розуміючи слів. Свідомість своєї власної краси спала на Доріана, як одкровення. Він ніколи не помічав її раніше! Безілові компліменти здавались йому просто чарівною даниною дружби – він слухав їх, сміявся з них і забував їх. Вони не впливали на його душу. Та от прийшов лорд Генрі Уоттон із своїм дивним панегіриком юності, із своїм моторошним застереженням про її тлінність. Це одразу розворушило Доріана, і ось зараз, коли він стояв, вдивляючись у відбиття своєї вроди, в його свідомості вияснів увесь глибокий сенс тих слів. Так, прийде день, коли його обличчя зморщиться й висохне, очі потьмяніють і втратять барву, стан буде зігнуто і понівечено. Померхнуть червоні уста, злиняє золото волосся. Життя, творячи йому душу, спотворюватиме його тіло. його стареча незграбність викликатиме тільки відразу й огиду.

На думку про це Доріана, мов ножем, різонув біль, і кожна жилка в ньому задрожала. Очі його стали темні, як аметист, і зайшли слізьми. На серце ніби лягла крижана рука. [...]

– Який жаль! – пробурмотів Доріан Грей, усе ще не зводячи очей від картини. – Який жаль! Я зістарюся, стану бридким і потворним, а цей портрет повік лишиться молодим. Він ніколи не буде старішим, ніж ось цього червневого дня... О, якби тільки можна було навпаки! Якби це я міг лишатись повік молодим, а старішав – портрет! За це... за це... я віддав би все! Так, все, геть-чисто все на світі! Я віддав би за це навіть саму душу! [...]

Тепер я знаю, що, втрачаючи вроду, яка вона не є, людина втрачає все. Ваш портрет навчив мене цього. Лорд Генрі Уоттон має цілковиту рацію. Юність – це єдине, що варто мати. Коли я побачу, що старію, я накладу на себе руки.

Голуорд пополотнів і схопив його за руку.

– Доріане, Доріане! Не кажіть цього! Адже я ніколи не мав такого друга, як ви, і ніколи не матиму! Невже ж ви заздрите мертвим речам, – ви, красивіші за будь-яку з них?!

– Я заздрю всьому, чия краса безсмертна! Я заздрю цьому портретові, що ви намалювали з мене. Чому він має право зберігати те, що я мушу втратити? Кожна мить забирає щось від мене і дарує щось йому. О, якби тільки можна було навпаки! Якби це портрет міг змінюватись, а я повік лишався б таким, як зараз! Навіщо ви намалювали його? Він же колись глузуватиме з мене, о, і як жорстоко глузуватиме!

Гарячі сльози виступили Доріанові на очах, він висмикнув руку і, кинувшись на диван, припав обличчям до подушок, немов у благанні.

– Це все ти накоїв, Гаррі, – гірко мовив художник.

Лорд Генрі знизав плечима.

– Це справжній Доріан Грей, та й годі.

– Ні, він не такий.

– Якщо він не такий, то що я тут міг накоїти?

– Тобі треба було піти, коли я просив тебе, – пробурмотів Безіл Голуорд.

– Я залишився тому, що ти попросив мене, – заперечив лорд Генрі.

– Гаррі, я не можу зараз посваритися з двома найкращими друзями!.. Але ви примусили мене зненавидіти свій шедевр, і я знищу його. Та й що він, власне, крім полотна й фарб? Я не дозволю йому стати поміж наші троє життів і скалічити їх!

Доріан Грей, звівши од подушки злотисту голову з поблідлим обличчям у сльозах, пильнував за Голуордом, як той підійшов до круглого столика під високим завішеним вікном. Що він там робить? Пальці його порпаються серед купи тюбиків з фарбою та сухих пензлів, чогось шукаючи. А-а, ножика з гнучкої сталі, яким чистять палітру.... Ось він, нарешті, знайшов його. Він хоче порізати картину!

З придушенням риданням юнак схопився з дивана і, підбігши до художника, вирвав у нього з рук ніж і шпурнув у куток кімнати.

– Не смійте, Безіле, не смійте! – закричав він. – Це було б убивство!

– Я радий, що ви кінець кінцем оцінили мою працю, – холодно озвався Голуорд, прийшовши до тями. – Я вже не думав, що вас на це стане.

– Оцінив? Я закоханий у неї! Це ж ніби частка мене самого!

– Ну що ж, гаразд. Як тільки ви підсохнете, вас покрийть лаком, вставлять у раму і відішлють додому. Тоді зможете чинити з собою що завгодно. [...]

Лорд Генрі запропонував увечері піти у театр, але Безіл відмовився, бо мав багато роботи, просив Доріана залишитися. Проте Грей обрав за краще компанію лорда Генрі, що болісно сприйняв Голуорд.

РОЗДІЛ III

Лорд Фермор, дядько лорда Генрі, розповів йому історію Доріана Грея. Юнак – онук останнього лорда Кельсо. Його матір була несказанною красунею і втекла з якимось піхотним офіцером, який не мав за душею ні шеляга. Через кілька місяців після одруження батько Доріана загинув на сумнівній дуелі. Подійкували, що до цього був причетний лорд Кельсо. Матір Доріана померла того самого року, що й чоловік.

[...] ...Так ось яка Доріанова історія! Самі лише голі факти почув він, а як вони схвильовували, нагадуючи цікавий, майже сучасний роман. Вродлива дівчина ризикує всім заради шаленої пристрасті. Кілька тижнів безтямного щастя, обірваного мерзенним підступним ударом. Місяці мовчазного страждання, і потім дитина, породжена в муках. Матір забирає смерть, хлопчик залишається сиротою, відданим на сваволю старого нелюда. Справді, тло було промовисте, воно пасувало і юнакові, немовби додавало чар його образів. За прекрасним завжди криється щось трагічне. [...]

А який прегарний був Доріан учора за обідом у клубі! Він сидів навпроти Генрі, очі йому палали, уста напіврозтулені в жакний насолоді, а тіні червоних абажурів ще більш підсилювали рум'янець того дива, що розквітало на його обличчі. Розмовляти з ним – це наче торкатися ніжних струн скрипки: він подає голос на кожен дотик і порух смичка...

Та й самий вплив твій на іншу людину – як він зачаровує! Ніщо не можна прирівняти до цього. [...]

До того ж цей юнак – чудовий образ. В усякому разі, з нього може розвинутися щось чудове. Його принадність, незаймана чистота його першої юності, його врода, схожа на ту, що увічнив давньогрецький мармур... З нього можна витворити що завгодно. Його можна зробити титаном – або забавкою. Який живий жаль, що така краса приречена загинути!..

А Безіл? Яка психологічно цікава постать! Новий метод творчості, свіжий спосіб бачення життя, так дивно навіяний самою лише присутністю людини, що несвідома всього цього. Мовчазна й незрима душа імливих пущ і чистих лук нараз, немов Дріада¹, безстрашно постає перед зір митця, бо в його душі, що давно спрагла за нею, пробудилася та натхненна проникливість, якій одній тільки відкриваються чудовні тайни природи.

¹ Дріада – у грецькій міфології лісова німфа, опікунка дерев.

Форми й обриси звичайних речей стали високо досконалі, вони немовби набрали символічної вартості – як взірці зовсім іншої, вищої форми, що її лиш тінню є реальний світ. Яке все це незвичайне! [...]

Так, він повинен стати, для Доріана Грея тим, чим несвідомо є сам юнак для художника, що створив чудовий його портрет. Він спробує підкорити Доріана своєму впливові – та, власне, вже наполовину досяг цього. І ця чудесна душа скорятиметься йому... А справді безмежними чарами наділено цього сина Кохання й Смерті!

Лорд Генрі прийшов на полуденок до тітоньки Агати, там зустрівся з Доріаном, яким вона опікувалася. За столом Гаррі привернув загальну увагу майстерним веденням розмови, Доріан був зачарований. Потім, незважаючи а те, що на юнака чекав Голуорд, вони удвох пішли прогулятися до Гайд-парку.

РОЗДІЛ IV–V

Одного дня місяцем пізніше Доріан Грей сидів у розкішному кріслі в маленькій бібліотеці будинку лорда Генрі в Мейфері. [...]

– І взагалі ніколи не одружуйтеся, Доріане. Мужчини одружуються з утоми, жінки з цікавості; ті й ті знаходять розчарування.

– Та я й не збираюсь одружуватись, Гаррі. Я занадто закоханий. Це теж один з ваших афоризмів. Я переводжу його в життя, як роблю тепер з усім, що ви кажете.

– У кого ж ви закохані? – спитав лорд Генрі, помовчавши.

– В одну актрису, – зашарівшись, відповів Доріан Грей. [...]

– Її звуть Сібіл Вейн. [...]

– І де ж ви побачили її вперше?

– Зараз розповім; тільки ви не повинні бути байдужим, Гаррі! Адже зрештою цього ніколи б і не сталося, якби я не познайомився з вами. Це ж ви наповнили мене шаленим бажанням дізнатись усе про життя. Відтоді, як ми познайомились, душа моя втратила спокій, кожна жилка звабно тріпотіла в мені... Прогулюючись у Гайд-парку чи на Пікаділлі, я пожадливо задивлявся на кожного, хто минав мене, і намагався вгадати, як живе ця людина. Декотрі з них приваблювали мене, інші сповнювали жахом. Немов якусь витончену отруту було розлито в повітрі... Я палко жадав гострих вражень... І ось раз надвечір, десь так близько сьомої години, я подався на пошуки цього незнаного. Я відчував, що цей наш сірий страхітливий Лондон, з його міріадами людей, з його – як то ви казали – нищими

грішниками й пишними гріхами, повинен мати щось і для мене. Тисячі речей ввижалися мені. Саме вже передчуття небезпеки приводило в захват. Я пам'ятав ваші слова з того чудового вечора, коли ми вперше разом обідали, що шукання краси становить справжній сенс життя. Сам не знаю, чого я сподівався, виходячи з дому і подаючись кудись до Іст-Енду. Було, мабуть, пів на дев'яту, коли я минав якийсь жалюгідний театрик з величезними газовими ріжками і ляпуватими афішами побіля дверей. При вході стояв бридкий єврей у неможливо чудернацькому жилеті і палив смердючу сигару. Вам, звичайно, воно смішно, але я таки ввійшов і заплатив цілу гінею за ложу біля сцени. І досі не можу збагнути, чого я так зробив. Але ж якби не це, любий Гаррі, якби не це, – я пропустив би найчудовіший роман свого життя! [...]

– Отже, я опинився в поганенькій тісній ложі, а просто перед мене красувалась абияк розмальована завіса. [...]

І актори, і декорації – все це виглядало гротескно, нагадуючи ярмарковий балаган. Але Джульєтта!.. Гаррі, уявіть собі дівчину літ сімнадцяти, обличчя в неї – наче квітонька, голівка грекині, а на голівці тій темно-каштанові коси заплетено. Очі її – немов бузкові плеса пристрасті, а уста – пелюстки троянди... Такої прегарної краси я ніколи в житті не бачив! [...] А її голос! Я ніколи не чув такого! Ви знаєте, як може зворушувати голос! Ваш голос і голос Сібел Вейн – їх мені повік не забути! Заплющивши очі, я чую їх, і кожен з них каже щось одмінне. І я не знаю, котрого слухатись. Як же я міг не покохати її? Гаррі, я закоханий у неї! Вона для мене все в житті. Вечір за вечором я ходжу дивитися на її гру. Сьогодні вона – Розалінда, завтра – Імоджена¹. [...] Я бачив її в усіх віках і в усіх убраннях. Звичайні жінки ніколи не розпалюють уяви. Вони обмежені своєю добою. Ніяким чудесам несила змінити їх. Душі їхні пізнаєш так само легко, як і їхні капелюшки, – жодних зусиль на те не треба. В них нема ніякої таємниці. [...]

Доріан познайомився з актрисою у третій вечір, коли та грала Розалінду. Юнак подарував їй квіти, а потім вирушив до неї за куліси. Сібел була збентежена тим, як незнайомець вихваляв її талант, і вирішила називати Доріана «Чарівним Принцом». Він захоплений тим, що юна актриса «нічого не відає

¹ **Розалінда** – персонаж із п'єси В. Шекспіра «Як вам це подобається». Дія п'єси відбувається в Арденнському лісі на півночі Франції. **Імоджена** – персонаж із п'єси В. Шекспіра «Цимбелін».

про реальне життя», йому байдуже до її походження, бо «від голівки й до ніжок вона геть-чисто в усім божественна». Щовечора Доріан ходить дивитися на її гру і хоче запросити на виставу лорда Генрі та Безіла.

Коли юнак вийшов, лорд Генрі задумався, опустивши важкі повіки. Мало хто коли цікавив його так, як Доріан Грей, це безперечно, – а проте безтямне юнакове поклоніння перед кимось іншим не викликало в нього ні найменшої образи чи ревнощів. Він навіть був задоволений цим – тепер вивчення Доріана ставало ще цікавішим! Лорд Генрі завжди захоплювався методами природничих наук, але ординарні їх об'єкти видавались йому нудними й мізерними. Отож він почав розтином самого себе, а кінчив розтином інших. Людське життя – це єдине, що варто вивчати, вважав він. Проти цього решта світу – пусте. [...]

Лорд Генрі розумів, – і на цю думку його карі агатові очі радісно зблиснули, – що всі ті зміни в Доріані спричинив він, що це музика його мелодійних слів навернула Доріанову душу до тієї білявої дівчини і примусила юнака уклінно схилитись перед нею. Так, Доріан великою мірою був його, Генрі, витвір, і тому так рано зміг цей юнак уздріти суть життя. [...]

Авжеж, юнак цей рано пробудився до життя. Він збирає урожай ще о весняній своїй порі. Увесь запал, уся пристрасність юності вирують у ньому, але водночас він уже починає й усвідомлювати своє «я». Яка розкіш – спостерігати за ним! Із своїм чудовим обличчям та чудовою душею він немов і створений задля того, щоб ним захоплювались Байдуже, чим це все скінчиться, байдуже, яка доля судилася йому! Він схожий на ті граційні постаті з маскараду або п'єси, що їх радості чужі нам, але страждання – збуджують у нас почуття краси. Їхні рани – немов червоні троянди...

Душа і тіло, тіло і душа – які вони таємничі! Душі притаманна чуттєвість, а тіло здатне на одухотворення. Почуття можуть витончуватись, а розум деградувати. Хто може сказати, де тілесні збудники змовкають і де бере слово душа? Відокремлення душі від тіла – таємниця така ж незбагненна, як і злиття душі з тілом. [...]

Лорд Генрі побачив на столі в передпокої телеграму: Доріан Грей сповіщав про свої заручини із Сібіл Вейн.

Сібіл дуже щаслива через заручини з Доріаном. Її молодший брат Джеймс, який вирушає до Австралії моряком, щоб розбагатіти, переймається долею матері та сестри. Він не хоче,

щоб вона працювала в театрі. Дізнавшись про невідомого залицяльника, обіцяє його вбити, як собаку, якщо той образить сестру.

РОЗДІЛ VI

Захоплений коханням до акторки, Доріан у ресторані розповідає попри скепсис лорда Генрі про свої заручини.

– Ви безнадійні, Гаррі, але я не звертаю уваги на ваші слова. На вас неможливо сердитись. Коли ви побачите Сібіл Вейн, то й самі зрозумієте, що треба бути негідною тварюкою, щоб її образити. Мені й голови не в'яжеться, як це можна ославити кохану дівчину! Я кохаю Сібіл Вейн. Я хочу піднести її на золотий п'єдестал, щоб увесь світ поклонявся моїй коханій. Що таке шлюб? Довічна обітниця. Вам це смішно? Не смійтеся, Гаррі! Адже ж якраз таку довічну обітницю я й збираюся дати. Її довір'я робить мене відданим, її віра – кращим. Коли я з нею, мені соромно за все те, чого ви, Гаррі, навчили мене. Тоді я стаю інакшим, зовсім інакшим. Так, тоді я змінююся: самий лише дотик руки Сібіл Вейн – і я забуваю й вас, і всі ваші чарівні теорії, такі отруйні й нездорові.

– Єдине, що варте теорії, – це насолода, – неквапливо промовив лорд Генрі своїм мелодійним голосом. – Але боюся, я не маю права претендувати на цю теорію. Її створила Природа, а не я. В насолоді Природа випробовує людину, і насолодою ж виявляє своє схвалення. Щаслива людина – обов'язково добра, але добра – не обов'язково щаслива.

– Але кого ж ти вважаєш добрим? – спитав Безіл Голуорд.

– Добрий той, хто живе у злагоді з самим собою, – відповів лорд Генрі, торкаючись ніжки келиха білими, немов відточеними пальцями. – А хто змушений жити у злагоді з іншими людьми, той у розладі з самим собою. Своє власне життя – це найважливіше. Що ж до ближніх, то якщо кому смакує філістерський чи пуританський дух, він може собі козиритися перед ними своєю моральністю, але насправді вони його не обходять. До того ж індивідуалізм має, безперечно, вищу мету, Сучасна мораль вимагає від нас погодження з приписами часу. Я ж, однак, вважаю, що для кожної культурної людини гідитися з нормами своєї доби – це щонайгрубша неморальність

– Але ж ти знаєш, Гаррі, коли людина живе тільки для себе, вона розплачується за те жажливою ціною, – зауважив митець.

– Авжеж, у нас за все нині правлять надміру. Мені здається, справжня трагедія бідних якраз у тому, що вони не можуть дозволити собі нічого, крім самозречення. Красиві гріхи, як і красиві речі, – привілей багатих.

– Людина за таке життя розплачується не грошима.

– А чим же ще, Безіле?

– Ну, хоча б докорами сумління, стражданням, нарешті, свідомістю свого морального занепаду...

Лорд Генрі низав плечима.

– Любий мій, середньовічне мистецтво чарівне, але середньовічні емоції віджили. Щоправда, як на письменство, вони ще годяться, але якась річ тільки тому й стає здала для письменства, що нею в житті перестали користатися. Повір мені, цивілізована людина ніколи не кається в пережитих насолодах, а людина нецивілізована – не знає, що таке насолода.

– Гаррі, і чого тільки дуже так ви мені подобається?

– Я вам завжди подобатимусь, Доріане, – відповів лорд Генрі. – Ви бачите в мені втілення всіх гріхів, що їх самі не маєте духу здійснити.

– Що за дурниці ви правите, Гаррі! – скрикнув юнак. – Краще от їдьмо до театру. Коли ви побачите Сібл на сцені, перед вами відкриється новий ідеал життя. Вона явить вам щось таке, чого ви не знали ще досі.

– Я вже знаю все, – з утмою в очах мовив лорд Генрі. – Проте я завжди охочий до свіжих вражень, хоч боюся, що для мене їх уже не лишилося. А втім, хто зна? Може, ваша чудова дівчина і розворушить мене.

Вони підвелись і, надягши пальта, допивали каву стоячи. Художник був мовчазний і похнюплений. Смуток посів його душу. Не лежало йому серце до цього шлюбу, хоч він і розумів, що з Доріаном могло статися й далеко гірше.

Почуття безповоротної втрати нараз пройняло художника. Він усвідомив, що Доріан Грей ніколи вже не буде йому тим, чим був. Життя стало поміж них...

РОЗДІЛ VII

Доріан, Безіл і лорд Генрі прийшли до театру, де зібралася багато публіки, щоб насолодитися грою Сібл Вейн у ролі Джульєтти, яка вийшла на сцену під гучні оплески.

[...] Вона й справді була дуже гарна – лорд Генрі навіть визнав у думці, що таку вроду йому рідко доводилось бачити. В її

сором'язливий грації і боязкому виразі очей було щось від молоді лані. Легка барва, наче тінь троянди в срібному дзеркалі, заграла на щоках дівчини, коли їй передався щирий запал залюдненої зали. [...] Поміж гурту незграбних обшарпаних акторів Сібіл Вейн виглядала на якусь вищу, неземну істоту, її тіло колихалось у танці, як тростина над водою. Вигини її шиї нагадували білу лілею, а руки були немов виточені з холодної слонової кості.

Але вона лишилася на диво байдужою. Ані іскрини радості не блиснуло їй в очах, коли вона добачила Ромео. [...]

Навіть невибаглива публіка гальорки й задніх рядів партеру втратила сякий-такий інтерес до п'єси. Зала неспокійно заворушилась, почулися голосні розмови, а далі й свист. Єврей-директор, що стояв у глибині бельєтажу, тупотів ногами й люто алаявся. І тільки сама дівчина зоставалась незворушною.

По другій дії у залі вибухла ціла буря шикання. Лорд Генрі підвівся й надягнув пальто.

– Вона прекрасна, Доріане, – мовив він, – але грати не може. Ходім краще!

– Ні, я досиджу до кінця, – різко, болісним голосом заперечив Доріан. – Мені дуже прикро, що через мене у вас пропав вечір, Гаррі. Перепрошую вас обидвох.

– Мій любий Доріане, мабуть, міс Вейн сьогодні нездужає, – сказав Голуорд. – Ми прийдемо колись іншим разом.

– Краще б їй і справді нездужати, – зітхнув Доріан. – Але мені здається, вона просто холодна й нечула. Вона вся змінилася! Ще вчора вона була велика артистка, а сьогодні це лише звичайнісінька посередня акторка.

– Не кажіть так про кохану дівчину, Доріане. Кохання вище за Мистецтво.

– І те, і те – тільки форми наслідування, – зауважив лорд Генрі. – Ну що ж, ходімо, Безіле. Але вам теж, Доріане, не слід тут довше залишатися. Дивитись на погану гру – зле для людської моральності. Окрім того, навряд чи ви, Доріане, схочете, щоб ваша дружина виступала на сцені, – тож хіба не все одно, що вона грає Джульєтту, мов дерев'яна лялька?! Вона дуже гарненька, і коли про життя знає так же мало, як і про мистецтво, – близькість із нею принесе чимало насолоди! [...] Краще їдьмо з нами до клубу. Палитимем цигарки і питимем за красу Сібіл Вейн. Вона прекрасна. Чого ще вам хотіти?

– Ідіть, Гаррі! – скрикнув юнак. – Мені треба побути на самоті. Безіле, ви теж залиште мене. Чи ж ви не бачите, що в мене серце крається?

Йому до очей підступили гарячі сльози, губи засіпалися. Кинувшись у глиб ложі, він прихилився до стіни і затулив обличчя руками.

– Ходімо, Безіле, – з незвичною теплотою в голосі мовив лорд Генрі. І вони обидва вийшли з ложі. [...]

Коли грали останню дію, ряди були майже порожні. Врешті завіса опустилась під хихотіння і вигуки ремства.

Ледве було по виставі, як Доріан Грей метнувся за лаштунки, до кімнатки Сібіл Вейн. Дівчина стояла сама, з виразом тріумфу на обличчі. Очі її яскраво зоріли, і вся вона немов променилася саявом. Напіврозтулені уста усміхались якійсь лиш їй одній знаній таємниці.

Коли увійшов Доріан, Сібіл глянула на нього, і вмить її охопила безмежна радість.

– Як погано я сьогодні грала, Доріане! – вигукнула вона.

– Дуже погано! – ствердив Доріан, ошелешено вдивляючись у неї. – Просто жахливо! Ви що, хворі? Ви й не уявляєте собі, яка це була мука і як я страждав.

Дівчина усміхнулася.

– Доріане, – з наспівним протягом промовила вона його ім'я, наче воно було солодке меду для червоних пелюсток її уст, – ви ж повинні були зрозуміти. Але зараз ви вже розумієте, правда?

– Що зрозуміти? – сердито перепитав він.

– Чому я ніколи вже не зможу добре грати. Перед тим як я познайомилася з вами, я знала в житті саме мистецтво, – я жила тільки тут, на сцені. Я думала, це все справжнє. Один вечір я була Розалінда, інший – Порція. Радість Беатріче була моя радість, горе Корделії – моє горе¹. Я вірила в усе це. Ті вбогі актори, що грали разом зі мною, здавались мені божественними, розмальована сцена – то був цілий мій світ. Я знала самі лише привиди і вважала їх за живих істот. А прийшли ви, мій прекрасний коханий, і визволили мою душу, ви показали мені справжнє життя. Сьогодні, вперше за весь час, я побачила нещирість, бутафорність, глупоту цих пустих видовищ, в яких я граю. Сьогодні вперше я усвідомила, що Ромео бридкий, і старий,

¹ **Порція, Беатріче, Корделія** – персонажі з п'єс В. Шекспіра «Венеційський купець», «Багато галасу з нічого», «Король Лір».

і підфарбований, що місячне світло в саду підробне, що декорації примітивні, що слова я говорила нереальні, що то не мої слова, не те, що я хотіла б сказати... Ви дали мені щось вище за мистецтво – ви дали мені пізнати справжнє кохання! А мистецтво – лише біда тінь кохання. О мій коханий! Чарівний мій Принце! Мені набридло жити серед примар. Ви для мене більше, ніж усе мистецтво! [...] Я тепер ненавиджу театр. Я могла вдавати любов, коли сама її не відчувала, але тепер, коли вона пече мене вогнем, я не можу! О Доріане, Доріане, ви розумієте, що все це значить? Навіть якби я могла грати, то б було блюзнірство над коханням – грати закохану, коли ти сама насправді закохана. Завдяки вам я побачила це.

Доріан рвучко сів на канапу й одвернувся від Сібіл.

– Ви вбили моє кохання... – промурмотів він.

Сібіл у подиві глянула на Доріана і засміялась. Він не озирався. Вона підійшла до нього і своїми маленькими пучками погладила йому волосся. Тоді, ставши на коліна, торкнулася устами його рук. Здригнувшись усім тілом, Доріан вирвав од неї руки, схопився з канапи і рушив до дверей.

– Так! – вигукнув він. – Ви вбили моє кохання. Раніш ви розпалювали в мені уяву, а тепер навіть цікавості не збуджуєте. Тепер ви просто байдужа мені. Я покохав вас, бо ви чудово грали, бо я бачив у вас хист і розум, бо ви втілювали мрії великих поетів і вбирали в живу плоть і кров примарні образи мистецтва. Але тепер з цим усім покінчено. Ви порожне, бездарне створіння, та й годі. О господи! Який божевільний я був, що покохав вас! Який же я був йолоп! Тепер ви для мене ніщо! Я не хочу вас більше бачити! Я ніколи більше не думатиму про вас, ніколи не згадуватиму вашого імені. Ви й не уявляєте, чим колись були для мене... [...] Адже ви ніщо без свого мистецтва! Я дав би вам славу і велич, примусив би цілий світ боготворити вас, і ви носили б моє ім'я... А що ви тепер? Третьюрядна акторка з гарненьким обличчям, та й ото!

Сполотнівши, дівчина вся затряслась дрібним дροжем. Вона стиснула руки і насилу пробелькотіла, немовби слова застрягли їй у горлі:

– Ви ж це не серйозно, Доріане? Ви так наче граєте...

– Граю! Це вже заберіть собі. У вас воно так добре виходить, – уїдливо кинув Доріан.

Сібіл підвелась і підступила до нього. Болісно скулившись лицем, вона поклала руку йому на плече і заглянула в очі. Він відштовхнув її.

– Не торкайтесь мене!

Притамований стогін вирвався у неї, вона припала до його ніг і простерлась ниць, наче стоптана квітка. [...] Заливаючись гарячими слізьми, вона корчилась на підлозі, немов зранене звірятко, а Доріан Грей дивився на неї згори своїми прекрасними очима, і його виточені уста кривились у пиховитій зневазі. Завжди чимось смішні почуття людей, яких розлюбили. І слова, і ридання Сібіл видавались Доріанові суцільною мелодрамою і викликали тільки досаду.

– Я йду, – сказав він нарешті спокійно й чітко. – Я не хотів би бути недобрим, але я не можу більше зустрічатися з вами. Ви розчарували мене... [...]

Доріан майже до світанку блукав містом. Трохи заспокоївшись, гукнув кеб і поїхав додому. Скинувши капелюха і плащ, попрямував через бібліотеку до спальні.

Коли він узявся за ручку дверей, його погляд упав на портрет роботи Безіла Голуорда. Він відсахнувся, наче вражений якоюсь несподіванкою. До спальні він увійшов дещо приголомшений. Вийнявши квітку з петельки, він мовби завагався в нерішучості. Зрештою таки вернув назад і, наблизившись до портрета, уважно приглянувся. У тьмяному світлі, що пробивалося крізь кремові шовкові штори, обличчя здалось йому трохи зміненим. Інакшим став вираз, щось жорстоке з'явилося в обрисах рота. Дивна річ!

Доріан одвернувся і, підійшовши до вікна, підтягнув штори. Але дивний вираз на обличчі портрета не тільки не зник, а навіть став іще чіткіший. Трепетливе й яскраве денне світло виказувало йому складку жорстокості біля рота так ясно, наче він дивився у дзеркало після того, як вчинив щось жахливе. Його аж пересмикнуло, і, притьмом схопивши зі столу овальне люстерко в прикрашеній купідонами рамі з слонової кістки – один з численних подарунків лорда Генрі, – він зазирнув у його гладку глибіню. Ні, ніяка така складка не викривлювала його червоних уст. Що ж би це значило?

Він протер очі, наблизився мало не впритул до портрета і ще раз уважно приглянувся. Не було знаку жодної зміни, зробленої пензлем, а проте загальний вираз явно став інакший. Це був не просто виплід його уяви. Ні, зміна до моторошності очевидна!

Доріан важко сів у крісло і задумався. І от нараз йому на пам'ять сплигло те, що він був промовив у студії Безіла Голуорда в той день, коли портрет було закінчено. Невже його бажання справдилось? Та ні, це ж неможливе! Жах навіть подумати про таке. А проте ж – осьде портрет, і на ньому складка жорстокості біля уст.

Жорстокість! Хіба він був жорстокий? Це вона завинила, а не він! Вона уявлялась йому великою артисткою, і за це він її покохав. А вона його розчарувала. Вона виявилась нікчемністю, не вартою його кохання... І все ж тепер він з почуттям безмежного жалю пригадував, як Сібіл прилякла була коло його ніг, ридаючи немов мале дитя. Як твердосердо він дивився тоді на неї! І чого він такий? Чого йому дано таку душу?..

Однак хіба й він не страждав? За ті три жахливі години, поки тривала вистава, він пережив цілі століття мордувань, цілу вічність муки! А його життя так само ж цінне, як і її! В усякому разі, якщо він поранив її на все життя, то й вона на якийсь час завдала йому болю. Але жінки вміють легше зносити горе, ніж чоловіки, – вони ж бо тільки й живуть почуттями, тільки й думають, що про почуття. І коханців вони собі обирають лише на те, щоб мати кому влаштовувати сцени. Так каже лорд Генрі, а він знає, що таке жіноцтво... Отож навіщо йому мордуватися думками про Сібіл Вейн? Тепер вона для нього ніщо.

Але портрет! Як з ним бути? Портрет містить секрет його життя і відповідає усім правду. Портрет навчив його любити власну вроду. Тож невже він навчить його ненавидіти власну душу? Як же тепер і дивитись на цей портрет?

Ні, ні, то просто ілюзія, породження втомленої уяви. Це жахлива ніч, що він пережив, лишила по собі примари... Раптом у його мозкові блимнула та крихітна ясно-червона цяточка, що призводить людину до божевілля. Портрет анітрохи не змінився, безглуздя навіть думати про це!

Але ж ось портрет і та людина дивиться на нього з жорстким усміхом, що нищить принадність її обличчя. Златаве волосся сяє під вранішнім сонцем, блакитні очі втоплені в очі живого Доріана Грея. Безмежний жаль – не за собою, а за намальованим своїм образом – пройняв юнака. Портрет уже змінився і змінюватиметься далі й далі. Золотавість його кучерів побереться сивизною, поблякнуть ніжні троянди його юного обличчя. За кожен гріх, який він, Доріан, вчинить, лягатиме пляма ганьби на портрет і нівечитиме його красу... Але ні, він

не грішитиме більше! Портрет, – чи він інакший, чи незмінний, – стане для нього наочним втіленням його сумління. Він опиратиметься спокусі. Він не бачитиметься більше з лордом Генрі, – принаймні не слухатиме його неволно-отруйних теорій, які колись у садку Безіла Голуорда вперше розворушили в ньому, Доріані, жагу неможливого... Він спокутує свою провину, повернеться до Сібіл Вейн, одружиться з нею, спробує знову її полюбити. Це його обов'язок. Вона ж, бідолашна, вистраждала, мабуть, більше за нього! Він повівся з нею як останній егоїст! Нічого, любов повернеться, і вони з Сібіл знову будуть щасливі. Життя їхнє буде прекрасне й чисте.

Він підвівся з крісла і заслонив портрет ширмою, мимохіть здригнувшись від погляду на нього. [...]

РОЗДІЛ VIII

Доріан прокинувся пізно. Він вирішив пізніше прочитати листа від лорда Генрі, який принесли вранці. Юнак почувався щасливим, хоча в пам'яті спливало неясне відчуття причетності до якоїсь незвичної трагедії. Доріана хвилювали зміни, які він помітив у портреті. Він уважав, що це просто розладнана уява, бо намальована картина змінюватися не може. Юнак відсунув ширму й побачив себе лице в лице: портрет змінився. Одне лише надавало йому втіхи – портрет уже дечого навчив його. Завдяки портретові він усвідомив, як несправедливо, як жорстко повівся із Сібіл. Він почав писати дівчині палкого листа, у якому просив прощення. У цей час приїхав лорд Генрі і повідомив, що сімнадцятирічна дівчина вкоротила собі віку – саме про це йшлося у вранішньому листі. Лорд Генрі запросив Доріана ввечері до театру, аби його не вилучили в цю історію.

– Отже, це я убив Сібіл Вейн!.. – сказав Доріан Грей мовби сам до себе. – Убив! Це так же певно, коли б я встромив їй ніж у горло! І однак троянди через це не прив'яли, а пташки все так само радісно виспівують у моєму саду. І сьогодні ввечері я маю обідати з вами, їхати в оперу, а потім, мабуть, ще десь вечеряти. Яке життя надзвичайне і драматичне! Якби я прочитав це в книжці, я ридав би над ним. А от тепер, коли це сталося у дійсності, і сталося зі мною, воно виглядає занадто дивовижним, щоб проливати сльози. Ось лежить перший у моєму житті пристрасний любовний лист. Дивно, що писав я його до небіжчиці!.. Хотів би я знати, чи відчувають вони що-небудь, оті мовчазні бліді істоти, що їх називають мертвими? Сібіл!.. Чи може вона щось знати,

чути, чи відчуває що-небудь? О Гаррі, як я любив її колись! [...] Гаррі, що мені робити? Ви не знаєте, в якій я небезпеці, і ніщо не може втримати мене від падіння. Але вона допомогла б мені! Вона не мала права вбивати себе! Це егоїстично!

– Любий Доріане, ви були б нещасні, якби одружилися з цією дівчиною. Звичайно, ви лагідно ставилися б до неї – це завжди легко, коли людина вас не цікавить. Але вона незабаром завважила б вашу цілковиту байдужість до неї. [...] Запевняю вас, під будь-яким оглядом цей шлюб ваш був би геть-чисто невдалий. [...]

– Гаррі, – промовив Доріан Грей, підійшовши ближче і сідаючи обік лорда Генрі, – скажіть мені, чому ця трагедія мучить мене не так пекуче, як я хотів би? Невже я зовсім не маю серця?..

– Ну ні, за останні два тижні ви накоїли так багато дурниць, що я б цього про вас ніяк не сказав, – відповів лорд Генрі, ніжно й меланхолійно усміхаючись.

Доріан спохмурнів.

– Мені не до вподоби ваше пояснення, Гаррі, та все ж приємно, що ви не вважаєте, ніби я й справді без серця. Я й сам знаю, що я не такий. А все ж те, що сталося, не вразило мене так, як би мало вразити. Воно видається мені просто дивогідною розв'язкою дивогідної п'єси. У ньому – вся моторошна краса грецької трагедії, трагедії, в якій я був один з головних героїв, але яка не поранила моєї душі.

– Це цікаве питання, – мовив лорд Генрі. Він відчував гостру насолоду, граючи неусвідомленим себелюбством юнака. – Надзвичайно цікаве питання! Я гадаю, по-справжньому це можна пояснити ось як. Часто реальні життєві трагедії стаються в такій неартистичній формі, що вони ображають нас своїм грубим шаленством, абсолютною непослідовністю й безглуздям, цілковитим браком вишуканості. Вони просто викликають огиду, як і всяка вульгарність. Вони справляють враження неприхованого брутального насильства, і ми повстаємо проти нього. Однак інколи нам у житті трапляється трагедія, яка містить у собі щось від прекрасного. І от якщо ця краса щира, ми захоплені драматизмом подій. Тоді несподівано ми усвідомлюємо, що вже ми не виконавці, а глядачі вистави. Чи, вірніш, і те, й те. Ми спостерігаємо самі себе, і саме вже диво такого видовища полонить нас... Ось тут, скажімо, – що, власне, сталося? Дівчина наклала на себе руки з кохання до вас. Хотів би я сам колись опинитись на вашому місці! Тоді б я на все життя закохався в кохання і обожнював би його! [...] Є щось прекрасне в її

смерті. Я радий, що живу у вік, коли трапляються такі дива. Вони вселяють у нас віру в реальність пристрасі, кохання, романтичних почуттів, що на них ми звикли дивитись іронічно. [...] Ця дівчина ніколи не жила у справжній дійсності, тому вона ніколи, власне, і не вмирала. Для вас, в усякому разі, вона завжди була мрією, фантомом, що оживлював Шекспірові п'єси, сопілкою, через яку Шекспірова музика звучала багатше і життєрадісніше. І досить їй було тільки торкнутися реального життя, як вона ранила його, воно ранило її, і дівчина покинула цей світ. Можете тужити за Офелією, якщо вам хочеться; поспайте голову попелом, бо Корделію задушено; кляніть небо, що загинула дочка Брабанціо¹, але не проливайте сліз над Сибіл Вейн. Вона була менш реальна, ніж вони всі.

Запала мовчанка. В кімнаті сутеніло. З саду нечутно вповзали сріблясті тіні; кольори звільна розпливались у сіро-каламутне тло.

Часину згодом Доріан Грей звів очі.

– Ви допомогли мені зрозуміти себе самого, Гаррі, – пробурмотів він, полегшено зітхаючи. – Я й сам відчував усе те, що ви сказали, але якось побоювався цього і не всьому міг дати раду... Як добре ви знаєте мене! Але ми не розмовлятимем більше про те, що сталося. То було незрівнянне переживання – і на тому все. Хотів би я знати, чи ще подарує життя мені що-небудь таке ж надзвичайне...

– Все ваше – ще попереду, Доріане. Для вас, із вашою чарівною вродою, немає нічого неможливого в світі.

– Але хіба я не змарнію, не стану старим і зморшкуватим? Що тоді?

– О, тоді!.. – лорд Генрі підвівся, збираючись іти. – Тепер перемоги самі приходять до вас, а тоді, мій любий, вам доведеться боротися за кожну з них... Але ні, ви повинні зберегти свою вроду. В наш-бо вік люди забагато читають, щоб бути мудрими, і забагато думають, щоб бути прекрасними. Тому ми не можемо злегковажити вами, вашою вродою... Ну, а зараз вам пора одягатись і їхати до клубу. Ми й так уже трохи припізналися.

– Ні, я, мабуть, поїду просто в оперу, Гаррі. Я так стомився, що мені не до їдження. Який номер ложі вашої сестри?

– Здається, двадцять сьомий. Це в бельєтажі, і на дверях ви побачите її ім'я. Шкода, що ви не поїдете зі мною на обід.

¹ **Брабанціо** – персонаж із трагедії В. Шекспіра «Отелло», батько Дездемони.

– Я не зміг би зараз їсти, – втомно зауважив Доріан. – Проте я страшенно вдячний вам за все, що ви мені сказали. Ви, я певен, найкращий мій друг. Ніхто ніколи не розумів мене так, як ви.

– Ми лише на початку нашої дружби, Доріане, – відповів лорд Генрі, тиснувши йому руку. [...]

Коли лорд Генрі пішов, Доріан шарпнув дзвінок, і за кілька хвилин Віктор приніс лампи й опустив штори. Доріан нетерпляче ждав, коли він вийде. Здавалось, лакей пореється неймовірно мляво.

Ледве Віктор вийшов з кімнати, Доріан метнувся до ширми і відсунув її. Ні, ніяких нових змін не було. Певно, портрет дізнався про смерть Сибіл Вейн раніш за нього самого. Портрет сприймав події одразу ж, як вони ставалися. Злостива жорстокість спотворила гарні обриси рота в ту ж мить, коли дівчина випила отруту, чи що там було... А може, портретові байдуже до вчинків? Може, він відбиває лише те, що діється в душі у живо-го Доріана? Юнак розмірковував над цим, сподіваючись колись побачити на власні очі, як змінюватиметься портрет, і аж здригаючись на саму цю гадку. [...]

Доріан Грей відчував, що час зробити вибір. Чи вибір уже зроблено? Так, саме життя вирішило за нього – життя і його безмежна цікавість до життя. Вічна молодість, безмежні пристрасті, насолоди, витончені й потаємні, розгін несамовитих веселощів і ще несамовитіших гріхів – усього цього зазнає він. А портрет нестиме тягар його ганьби, і більше нічого. [...]

Справжньою насолодою буде для нього спостерігати за портретом. Він зможе зазирнути в найпотаємніші закутки свого розуму. Цей портрет стане для нього немов магічне дзеркало. Якщо колись у ньому він – уперше, власне, – побачив красу свого обличчя, так тепер побачить істоту своєї душі. І коли для образу з портрета вже зайде зима, він сам усе ще перебуватиме на трепетній межі весни та літа. Коли кров відхлине з обличчя на полотні і стане воно блідою крейдяною машкарою з потьмянілими очима, він сам усе ще чаруватиме юністю. Наче грецькі боги, він буде вічно дужий, прудконогий і життєрадісний. Тож хай там хоч що діється з його портретом! Він сам буде в безпеці, а це – головне.

Доріан, усміхаючись, знову заслони́в портрет ширмою і пройшов у спальню, де на нього чекав слуга. Годиною пізніше він був уже в опері, і в ложі за ним ззаду сидів лорд Генрі, спираючись йому на крісло.

РОЗДІЛИ IX–X

Уранці наступного дня, коли Доріан сидів за сніданком, до нього зайшов Безіл Голуорд. Він хотів підтримати друга і був шокований, коли дізнався, що той розважався в опері в колі сестри лорда Генрі. Безіл не розумів, що сталося з чистим серцем Доріана, і пояснював це впливом лорда Генрі. Доріан пояснив художникові, що смерть Сибіл – не жах, а велика романтична трагедія доби. Останній спектакль вона грала погано, бо пізнала реальність кохання. Вона померла так, як померла б і героїня Шекспіра. Отже, вона повернулась назад у світ мистецтва.

Доріан зізнався, що теж страждає, і попросив Безіла не кидати його. Зізнання юнака зворушило художника. Він попросив Доріана показати йому портрет, адже Безілу запропонували виставити його в Парижі. Тваринний жах охопив душу Доріана. Він категорично відмовився від цього і з полегшенням дізнався, що Безіл переїздить до Парижа. Доріан вирішив заховати портрет подалі від чужих очей.

Юнака цікавило, чи не стало обличчя на полотні ще потворнішим. Нібито ні, але все-таки воно викликало в Доріані ще більшу огиду. Доріан вирішив більше не дивитися на портрет.

Картину перенесли до колишньої класної кімнати юнака, яка стояла пустою. Тим часом Доріана зачарувала книжка, яку йому прислав лорд Генрі.

РОЗДІЛ XI

Довгі роки Доріан Грей не міг звільнитися від впливу цієї книжки. А вірніше, то ніколи того й не прагнув. [...] Герой цієї книжки, прекрасний молодий парижанин, що в ньому так дивно поєднувалися вдача романтика і розум науковця, став для Доріана немов прообразом його самого. Та й цілий роман здавався йому історією його власного життя, написаною ще до того, як він прожив це життя в дійсності.

Але в одному Доріан був щасливіший за фантастичного героя роману, [...] бо прегарна його врода, що так приворожила Безіла Голуорда і багатьох інших, здавалося, повік лишиться при ньому. Навіть ті, хто чув найчорніші погосли про Доріана – чутки про його непевний спосіб життя час від часу ширилися по всьому Лондону, даючи поживу балачкам у клубах, – не могли пойняти віри у його безчестя, коли бачили Доріана в живі очі. Він завжди виглядав людиною, що її не діткнув житейський бруд. Люди, що говорили брутальності, знічувались і змовкали,

коли він заходив, наче сама незворушна ясність його обличчя була їм докором. Уже самою своєю присутністю він немовби нагадував їм про втрачену чистоту, їх брало подивом, як це така чарівна з лиця людина спромоглась уникнути тавра нашого віку, нищого і сластолюбного воднораз.

Часто він надовго зникав з товариства, породжуючи загадковість своєї поведінки різні підозри серед друзів і тих, що числили себе такими, а повернувшись, нишком скрадався до замкнутої класної кімнати, ключ від якої завжди тримав при собі, відмикав її і ставав із дзеркалом у руках перед власним портретом, дивлячись то на злостиве, дедалі старіше обличчя на полотні, то на прекрасне і все юне лице, що всміхалося до нього з люстра. Чим гострішав контраст, тим своєрідніша була насолода. Він усе дужче захопувався у власну красу і все більш зацікавлено спостерігав розклад власної душі. З хвилинною тривогою, а бува з моторошним і жаским захватом, приглядався він до бридких складок, що зорювали зморшкувате чоло і облягом обважували чуттєвий рот, часом питаючи себе, що відразливіше – ознака розбещеності чи ознака віку? Він прикладав свої білі руки до огрублених і обрізаних рук портрета і осміхався. Він брав на глум це спотворене, понівечене тіло.

Однак подеколи ночами, лежачи без сну у своїй густо напакоченій спальні або в брудній комірчині лихославної таверни біля доків, куди він зачашав переодягнений і під чужим ім'ям, Доріан Грей з жалем думав про руїну, накликану на власну душу, з жалем тим гіркішим, що почуття це було чисто себелюбне. Щоправда, такі моменти траплялися рідко. Та зацікавленість життям, що її лорд Генрі вперше розворушив у ньому, коли вони були сиділи в садку їхнього друга, зростала тим швидше, чим заповзятливіше він її заспокоював. Що більше він знав, то більше йому кортіло знати. Ця божевільна жага ставала все невситимішою. [...]

Одного разу прокотилась чутка, що Доріан Грей збирається прийняти римо-католицьке віросповідання. І це таки правда, католицька обрядовість завжди приваблювала його. [...] Його чарувало куріння кадилиць, що ними, наче пишними золотими квітками, розмахували поважні видом хлопчики в пурпурі й мереживах. А виходячи з церкви, Доріан не без цікавості позирав на похмурі сповідальні і часом засиджувався в їх тьмяній тіні, прислухаючись до шепотів чоловіків та жінок, що через витерті ґрати виповідали правду своїх життів. [...]

Деякий час Доріана цікавив містицизм, з його дивовижною снагою перетворювати буденне на щось незвичне й таємниче, поруч якого завжди йде антиномізм, що підступно заперечує потребу моральності. В іншу пору він схилявся до матеріалістичної доктрини німецького дарвінізму, захоплений концепцією абсолютної залежності духу від певних фізичних умов, патологічних чи здорових, нормальних чи ненормальних. Доріан з гострою насолодою зводив людські думки і пристрасті до функції якої-небудь клітини сірої речовини мозку чи білого нервового волокна. [...]

Отож один час він узявся до вивчення ароматичних речовин та секретів їх виробництва – сам переганяв пахучі олії, палив запашні смоли Сходу. Він побачив, що кожен стан душі має двійника в житті почуттів, і поклав собі відкрити їх справжній взаємозв'язок. [...] Він часто мріяв скомпонувати цілу систему психологічної дії різних запахів, вивчаючи своєрідні впливи ніжно-пахучих коренів, духмяних квіток, обважнілих від пилку, ароматних бальзамів, темнобарвної духовитої деревини, наряду, що спричинює слабість, говенії, що позбавляє людей розуму, алое, що, кажуть, зцілює душу від туги.

Знов іншим часом він цілковито віддавався музиці і в своєму будинкові, у довгій кімнаті з ґратчастими вікнами, де стелю розмальовано циноброю із золотом, а стіни покривав оливково-зелений лак, улаштовував незвичайні концерти. [...] Однак незабаром вони йому надокучали і, сидячи знову в опері, один чи з лордом Генрі, Доріан захоплено слухав «Тангейзера»¹, і йому чулося в увертюрі до цього величного твору відбиття трагедії його власної душі. [...]

У порожній замкнутій кімнаті, де пройшли хлоп'ячі літа Доріана, він сам повісив на стіні свій жажливий портрет, що, все змінюючись, являв йому на очі розклад його власної душі. Портрет був закритий пурпурово-золотим пологом. Бувало, цілими тижнями Доріан не заглядав сюди і, забуваючи про існування бридкої своєї подобизни, робився знову, як колись, невимушено безжурний і веселий, палко закоханий у саме життя. А тоді нараз серед ночі потайки вибирався з дому до гидотних вертепів біля Блу-Гейт-філдс і лишався там день крізь день, аж доки його звідти виганяли. Повернувшись ж додому, він сідав перед портретом, часом із ненавистю і до нього, й до себе, а то з визивною

¹ «Тангейзер» – опера німецького композитора Ріхарда Вагнера (1813–1883).

гордістю індивідуаліста, з гордістю, що й сама не без гріховних чар, і осміхався приховано зловтішне до своєї потворної тіні, рокованої нести тягар, що належав йому самому.

По кількох роках Доріанові вже несила була перебувати довший час поза Англією, і він мусив відмовитись і од вілли в Трувілі¹, що винаймали вони вдвох з лордом Генрі, і од маленького обгородженого білим муром будиночка в Алжирі, де вони провели не одну зиму. Він просто не міг бути далеко від портрета, що став таким важливим складником його життя. До того ж Доріан побоювався, щоб під таку годину хто не дістався до тієї кімнати, хоч він і не забув укріпити замок мудрованими запорами.

Доріан добре усвідомлював, що портрет все одно нікому нічого б не сказав. Гидкі знаки неморальності, щоправда, не знищили подібності портрета до нього самого, але що з того? Доріан узяв би на сміх кожного, хто б спробував ущипнути його цим. Це не він же малював портрет! То ж чим його мають обходити розбещеність і наруга, що промовляють із намальованого обличчя? Та навіть якби він і сказав кому, – чи ж би хто повірив?

А проте він боявся. Часом, розважаючи гостей у своєму будинку в Ноттінгемширі – аристократична молодь була його звичайним товариством – і приголомшуючи ціле графство марнотратними розкошами й бучною пишнотою свого способу життя, він нараз кидав веселощі в самому розпалі і стрімголов мчав у Лондон упевнитись, чи не висадив хто дверей до тієї кімнати і чи на місці портрет. На саму тільки думку про це Доріана оперізував холодний жах. Тоді ж бо світ дізнається про його таємницю! А може, вони вже тепер підозрюють щось?

Бо, хоч він і зачаровував багатьох, не обмаль було й таких, що не клали в ньому віри. [...] Лиха слава оточувала його дивні віддуки, і щоразу, коли він знову з'являвся в світі, чоловіки шепотілися по кутках, а минаючи його, зневажливо посміхалися або кидали холодні допитливі погляди, мовби заповзявшись вивідати його таємницю.

На прояви такої зухвалості й неповаги Доріан, звичайно, не зважав, а його щира товарииськість, чарівний, сливе хлоп'ячий усміх, принадність чудесної юності, що, здавалося, ніколи не облишить його, для більшості людей були самі з себе достатньою відповіддю на обмови, як вони називали ті чутки про

¹Трувіль – місто-курорт на півночі Франції.

Доріана. Однак зауважили й те, що дехто з найближчих Доріанових друзів згодом став обминати його. Жінки, що перше безтямно кохали Доріана, заради нього знехтувавши пристойності та громадську думку, тепер блідли з сорому й жаху. Тільки Доріан Грей увиходив до кімнати.

Але в очах багатьох поголоски про Доріана лише збільшували його надзвичайні і небезпечні чари.

РОЗДІЛ XII

Дев'ятого листопада перед 38-м днем народження Доріана до нього завітав Безіл Голуорд, який увечері мав поїхати на шість місяців до Парижа, щоб усамітнитися й працювати над великою картиною. Художника хвилювала погана репутація Доріана, адже подекували, що останній фатально впливає на молодих людей. Доріан заперечив, що ганебні вчинки роблять самі юнаки, тож він за це не відповідає. Безіл зауважив, що суспільство має право судити людину з огляду на те, як вона впливає на інших, і йому б дуже хотілося побачити душу Доріана. І тоді Доріан запропонував художникові поглянути на його душу, повівши його в кімнату, де було замкнено портрет.

РОЗДІЛ XIII

[...] Зойк жаху вихопився у художника, коли в тьмяному світлі він побачив на полотні бридотно вишкірене обличчя. Вираз портрета викликав лише презирство й огиду. Боже милостивий, адже перед ним портрет Доріана Грея! Лице, хоч як жахливо знівечене, все ще зберігало частинку його чудесної вроди. Поріділі кучері ще трохи яскріли золотом, і ясною барвою ще горіли сластолюбні уста. В припухлих очах помітні були рештки їх вабливої блакиті, і не зовсім ще зникли благородні обриси точених ніздрів та стрункої шиї. Так, це сам Доріан. Але хто ж намалював його такого? Художник мовби впізнавав свою руку, та й рама була та сама, роблена за його ескізом. Здогад – моторошно неймовірний, а все ж Голуорда пронизав жах. Схопивши запалену свічку, він підніс її до портрета. У лівому кутку видніли довгі літери – його ім'я, виведене циноброю.

Це мерзенна пародія, це якась безчесна й підла сатира! Він ніколи не малював такого!.. І все-таки цей портрет – його робота. Голуорд упізнав портрет, і враз гаряча кров йому немов застигла в жилах. Його робота! Але ж бо що це значить? Чому портрет змінився?.. Він обернувся і безтямними очима подивився на Доріана. Губи його нервово сіпались, пересохлим язиком

несила було ворухнути. Він провів рукою по лобі – холодний піт вкривав чоло.

А Доріан, прихилившись до полички над каміном, зосереджено стежив за ним – з таким виразом, як у людини, захопленої грою великого артиста. На його обличчі ні справжнього страждання, ані справжньої радості – просто гостра цікавість глядача, та ще, може, очі поблискують переможисто. Вийнявши квітку з петельки, він мовби нюхав її.

– Що ж це таке? – спромігся нарешті Голуорд. Власний голос пролящав незвично різко, немов чужий, у його вухах.

– Багато років тому, коли я був ще зелений хлопець, – почав Доріан Грей, розминаючи пальцями квітку, – ви побачили мене. Ви взялися лестити мені і навчили пишатися своєю вродою. Одного дня ви познайомили мене зі своїм другом, і він пояснив мені, яке це диво – юність, і тоді ж ви скінчили мій портрет, що відкрив мені інше диво – красу. В якусь божевільну мить – я й досі не знаю, чи жалкую за тим, чи ні, – я висловив бажання... ви, мабуть, назвали б його молінням...

– Я пам'ятаю! О, ще й як пам'ятаю!.. Та ні, це ж неможливо! Просто тут вогко і полотно зайшло пліснявою. Чи, може, фарби мали в собі якийсь роз'їдливий матеріал... Ну певно ж! Бо щось інше – це річ неможлива!

– А хіба взагалі є що-небудь неможливе? – пробурмотів Доріан Грей, підійшовши до вікна і притулившись чолом до холодної змокрілої шибки.

– Ви ж казали мені, що знищили картину!

– Я помилився. Вона знищила мене.

– Я не вірю, що це моя робота!

– Недобачаєте в ній свого ідеалу? – гірко мовив Доріан.

– В цьому нічого не було поганого і нічого ганебного. Такого ідеалу, який у вас я бачив, я ніколи вже не знайду. А це – обличчя сатира!¹

– Це обличчя моєї душі.

– О Боже! І кому я поклонявся! Воно ж має очі диявола!..

– У кожнім із нас – і Небо, і Пекло, Безіле! – скрикнув Доріан з жестом дикого розпачу.

Голуорд повернувся до портрета і знову втупив у нього погляд.

– Боже мій! Таж коли ви й справді так опоганили своє життя, то ви, мабуть, іще гірший, ніж гадають ваші ненависники!

¹ У грецькій міфології сатири – це лісові божества, супутники Діоніса; ледачі, хтиві й часто п'яні створіння.

[...] Боже милосердний! Яка це кара! Яка жахлива кара, Доріане! – Відповіді не було, од вікна чулося лише ридання Доріанове. – Моліться, Доріане, моліться, – пробелькотів Голуорд. – Як це нас навчали в дитинстві? «Прости нам провини наші... Не введи нас у спокусу і збав нас од лукавого...» Кажім разом! Молитву ваших гордошів було почуто. Тож буде почуто й молитву вашого каяття! Я занадто обожнював вас – і я за це покараний. Ви теж занадто себе обожнювали. Обоє ми покарані. [...]

Доріан Грей глянув на портрет, і враз – наче навіяна тим образом на полотні чи нашептана тими вишкіреними устами – в ньому спалахнула люта злість на Безіла Голуорда. Скаженість зацькованої тварини пробудилася в ньому, і цю людину, що сиділа за столом, він зненавидів так несамовито, як ніколи й нікого ще в житті.

Він дико озирнувся круг себе. В око йому впало щось блискуче на розмальованому віку скрині просто нього. Він пригадав – то ніж, що він приніс сюди кілька днів тому розрізати мотузку, та так і забув забрати. Обходячи стіл, він помалу наближався до скрині. Опинившись позад Голуорда, він схопив ножа і повернувся. Голуорд ворухнувся, наче маючи підвестися. Доріан миттю підскочив до нього, втопив ніж у випнуту артерію за вухом і, придавивши Безілеві голову до столу, став ще й ще штрикати її ножом. [...]

Щось почало капати на підлогу. Доріан почекав хвилику, все ще притискуючи голову трупа. Потім кинув ножа на стіл і прислухався.

Ніде ані шелесне, тільки чути «кrap, кrap» на витертий килим. Доріан відчинив двері і вийшов на сходи. Мертва тиша облягала дім. Всі спали. Кілька секунд він стояв, перехилившись через бильця, і вдивлявся в чорну навислу пітьму. Тоді вийняв ключа з дверей і, повернувшись до кімнати, замкнувся зсередини. [...]

Як хутко все це сталося! На диво спокійний, Доріан підійшов до вікна, відчинив його і ступив на балкон. [...] Здригнувшись з холоду, Доріан повернувся в кімнату і зачинив вікно.

Потім він підступив до дверей і відімкнув їх. На вбитого він навіть не глянув. Доріан відчував головне: не треба заглиблюватись у те, що сталося. Його друг, що намалював отого фатального портрета, винуватця всіх його знегод, вийшов з його життя. Оце й тільки. [...]

Замкнувши за собою двері, Доріан став тихцем спускатися. Дерев'яні східці поскрипували під ним, наче видаючи болісний

стогін. Кілька разів він закликав на місці і чекав. Ні, все спокійно. Це лише відлунок його ходи.

Діставшись до бібліотеки, Доріан помітив у кутку валізку й пальто, їх треба було десь сховати. Він відімкнув потайну шафу в стіні, де лежало вбрання для його дивних відлук, і поклав туди художникові речі. Пізніше він любісінько їх спалить. Тоді витягнув годинника. За двадцять хвилин друга.

Він сів і задумався. [...]

Згодом Доріан непомітно вийшов на вулицю, замкнувши за собою двері. Потім почав дзвонити, йому відчинив заспаний камердинер. Доріан прикинувся, нібито тільки-но повернувся, для переконливості свого алібі поцікавився, котра година, чи приходив хтось до нього. Довідався, що заходив Голуорд, який його, вочевидь, не дочекався, Доріан пройшов у бібліотеку і взяв книгу з адресою Алана Кемпбела.

РОЗДІЛ XIV

Наступного ранку Доріан спав спокійним сном, лежачи на правому боці й підклавши руку під щоку. Шантажем він примусив свого колишнього друга Алана Кемпбела, який захоплювався хімією, знищити тіло Безіла.

Коли Доріан прочиняв двері, йому у вічі впав хтивий усміх з освітленого сонцем портрета. Подерте покривало валялося на підлозі. Доріан пригадав, що вчора, вперше за весь час, забув закрити фатальний портрет, і оце вже хотів кинутися до нього – але враз відсахнувся.

Звідки на руці портрета ота огидна волога, червона й лискуча, неначе полотно випривало кров'ю? Яке жахіття! Це ще жахніше – промайнуло йому в думці – того непорушного тіла, яке, він знав, сидить навпроти портрета, навалившись на стіл, – його потворна тінь на закривавленому килимі свідчила, що воно не зрушало з місця, що воно там саме, де було вчора.

Доріан тяжко перевів подих, прочинив ширше двері і шмигнув у кімнату. Приплющивши очі й одвертаючи голову вбік – аби ненароком не глянути на мерця, – він нахилився, підняв пурпурово-золоте покривало і накинув на портрет. [...]

– Тепер можете йти, – сказав позад нього суворий голос.

Доріан обернувся й похопливо вийшов, завваживши тільки, що мрець сидить уже прямо на стільці і що Кемпбел вдивляється в його жовтаве лиснуче обличчя. Сходячи вниз, Доріан почув, як нагорі клацнув ключ у замку.

Було вже далеко по сьомій, коли Кемпбел повернувся до бібліотеки. Вид його був блідий, але цілковито спокійний.

– Я виконав те, що ви просили, – тихо промовив він. – Тепер прощайте. І щоб ми ніколи вже з вами не бачились! [...]

РОЗДІЛИ XV–XVII

У нетрищах Лондона, куди час від часу Доріан приїздив розважатися, одна з повій назвала його Чарівним Принцом. Це почув моряк, який виявився Джеймсом Вейном, братом Сібіл. Він хотів убити Доріана, але той переконав моряка, що він не може бути кривдником дівчини, адже виглядає на 18 років. Джеймс відступився. Коли Доріан зник, повія розповіла, що 18 років тому Доріан занастив її долю і він – найгірший з усіх, що шаландуються тут. Подейкують, що Доріан продався дияволу за гарне лице.

Через тиждень у вікні оранжереї свого маєтку Доріан побачив обличчя Джеймса і знепритомнів. За обіднім столом серед гостей щось розпачливе було в одчайдушних веселоощах Доріана. «І раз у раз він здригався з жаху, пригадуючи ту мить, коли побачив біле мов смерть обличчя Джеймса Вейна, що, притиснувшись зокола до шибки оранжереї, пильно зорив за ним».

РОЗДІЛ XVIII

Другого дня Доріан не виходив з будинку і більше пробув у себе в кімнаті, знеможений диким страхом перед смертю, але й до життя вже збайдужілий. Усвідомлення того, що хтось на нього чигає, вистежує його, готує пастку, – не давало йому спокійної хвилини. Досить було війнутися гардині, і Доріан уже здригався. Сухе листя, що вітром прибивало до вікон, скидалось йому на його власні нездійснені заміри і несамовиті каяття. Заплющивши очі, він знову бачив обличчя моряка, що пильно вдивлявся крізь затуманену шибку, і знову тяжка рука жаху стискувала йому серце. [...]

А проте ж – коли це все тільки мана, який жах знати, що сумління може збудити до життя такі моторошні фантоми, і надати їм видимої форми, і примусити їх рухатися перед людиною! Що за життя мав би він, коли б удень і вночі привиддя його злочинів вдивлялось у нього з темних закутнів, глумилося з нього із потайних сховків, нашіптувало йому щось у вуха під час бенкетів, розбуджувало його крижаним дотиком зі сну! На цю думку він аж пополотнів зі страху – на нього наче війнуло зимним холодом. І навіщо тільки він у ту жахливу мить

божевілля убив свого друга! Які моторошні самі лише згадки про ту сцену! Він бачив те все знову. Кожна жаска деталь воскресала в пам'яті і проймала ще більшим жахом.

Аж на третій день Доріан набрався духу вийти з дому і приєднався до гурту мисливців. З-за пагорба на мисливців вискочив заєць. Сер Джефрі приклав рушницю до плеча. Але граціозність рухів тварини чимось привабила Доріана Грея, і він попросив сера Джефрі не стріляти. Мисливець не послухав і вистрілив. З гущавини почувся моторошний передсмертний крик людини. За хвилину з вільшаника сер Джефрі та лісничий винесли тіло людини. Доріану здалося, що недоля переслідує його, де б він не пішов. У нього з'явилося передчуття, що щось таке має статися і з ним. Коли ввечері Доріан довідався, що імені загиблого ніхто не знає і він скидається на матроса, у нього з'явилася божевільна надія. Він пішов подивитися на мерця. Це був Джеймс Вейн. Доріан зрозумів, що тепер він у безпеці.

РОЗДІЛ XIX

– Навіщо це казати, ніби ви хочете стати кращим? – завважив лорд Генрі, занурюючи білі пальці в мідяну чашу з трояндовою водою. – Ви сама досконалість, Доріане. Прошу вас, будьте таким і далі.

Доріан Грей похитав головою.

– Ні, Гаррі, я занадто багато вчинив гріхів. Я вирішив більше не грішити. І від учора я вже почав свої добродесні вчинки. [...] Бо я маю тепер новий ідеал, Гаррі. Я хочу стати кращим. І я відчуваю, що вже я змінився.

– Однак ви ще не розповіли мені, що то у вас за добродесний вчинок. Чи ви сказали навіть про декілька вчинків? – запитав співбесідник, накладаючи собі на тарілку червону купку очищених полуниць і цідячи на них цукор з дірчастої ложечки.

– Вам я розповім, Гаррі, але тільки вам. Я пожалів одну дівчину. Хай це й марнославно, та ви мене зрозумієте. Вона прегарна на вроду і на диво нагадує Сібіл Вейн. Мабуть, це спершу й привабило мене до неї. Ви ж пам'ятаєте Сібіл? Як давно те, здається, було!... Гетті, ясна річ, не з нашого кола. Вона проста селянська дівчина. Але я щиро покохав її. Авжеж, я певний, що таки покохав. Увесь цей чарівний травень я їздив туди, і ми бачилися з нею двічі-тричі на тиждень. Вчора вона зустріла мене в маленькому садку. Яблуневий цвіт падав їй на волосся, і вона сміялася... Сьогодні на світанку ми мали разом виїхати

звідти. Але раптом я вирішив залишити її такою ж чистою, як уперше побачив.

– Незвичність цього почуття, гадаю, дарувала вам трепет справжньої насолоди, – перепинив Доріана лорд Генрі. – А вашу іділію я можу докінчити й сам. Ви дали їй добру пораду і розбили її серце. Такий був початок вашого вдосконалення.

– Ви неможливі, Гаррі! І як вам не соромно таке казати? Серце Гетті зовсім не розбите. Звичайно, вона плакала й узагалі побивалася. Але зате ганьба її не зачепила. [...] І не пробуйте мене переконати, що перший мій добрий вчинок за багато років, перша крихітка самопожертви, – насправді теж гріх. Я хочу стати кращим. І я таки стану... Розкажіть ліпше про себе. Що нового в місті? Я вже давно не був у клубі.

– Люди й досі ще сушать собі голови, де зник той бідолаха Безіл.

– Я думав, це вже їм набридло, – ледь спохмурнівши, зауважив Доріан, наливаючи собі вина.

– Ну, ну, мій любий, про це ж гомонять тільки півтора місяця, а наша публіка не така жвава на розум, щоб мати більш однієї теми в три місяці. Щоправда, останнім часом їй дуже повелось. Вона мала моє розлучення, самогубство Алана Кемпбела, а тут ще таємниче зникнення художника. [...]

– А що, на вашу думку, сталося з Безілем? – спитав Доріан, тримаючи чарку з бургундським на світло і сам дивуючись, що може так спокійно вести про це мову.

– І не уявляю. Якщо Безіл надумав переховатися – це не моя справа. Якщо він мертвий – я не хочу й думати про нього. Смерть – це єдине, що проймає мене жахом. Ненавиджу смерть!

– Чому ж? – знехотя запитався Доріан Грей.

– А тому, – почав лорд Генрі, підносячи до ніздрів позолочений флакончик з ароматичним оцтом, – що нині людина здатна пережити будь-що, окрім смерті. Смерть і вульгарність – це єдині дві речі в дев'ятнадцятому столітті, що з ними не можна примиритися. Перейдім пити каву в музичну кімнату – гаразд? Ви повинні зіграти мені Шопена. [...]

Доріан мовчки підвівся з-за столу і пройшов у сусідню кімнату. Він сів за рояль, і пальці його забігали по білих та чорних клавішах із слонової кістки. Коли принесли каву, він перестав грати і, дивлячись на лорда Генрі, спитав:

– Гаррі, а вам не спадало на думку, що Безіла вбито?

Лорд Генрі позіхнув. [...]

– Та деякі газети припускають таку можливість. Проте, як на мене, це зовсім неймовірно. [...]

– А що б ви сказали, Гаррі, якби я вам заявив, що це я вбив Безіла? – запитав Доріан, пильно слідкуючи за враженням від своїх слів.

– Я б сказав, любий, що ви берете на себе роль, яка вам не личить. Кожен злочин – вульгарний, так само як і кожна вульгарність – злочин. Це не ваше амплуа, Доріане, – чинити злочини. Даруйте, якщо мої слова зачіпають ваше себелюбство, але, далекі, цьому правда. Злочин належить виключно нижчим шарам суспільства. І я ані на крихту не осуджую їх за це. Мені здається, для них злочин – те саме, що для нас мистецтво: просто засіб збуджувати відчуття.

– Засіб збуджувати відчуття? Отже, ви думаєте, що той, хто раз вчинив злочин, може й знову це зробити? Це вже ні, Гаррі!

– О, та що завгодно може бути приємним, досить лише привичаїтись, – засміявся лорд Генрі. – Це одна з найважливіших тайн життя. Але щодо вбивства – то це завжди вчинок хибний. Ніколи не слід робити щось таке, про що не можна побалакати після обіду... Та даймо спокій бідному Безілеві. Його доробок за останні років десять помітно спав на якості. [...]

Доріан мовчки зітхнув, а його співбесідник пройшовся по кімнаті і погладив голову рідкісного яванського папуги, що сидів на бамбуковій жердині. Птах був великий, із сірими крильми і рожевим чубком та хвостом. Коли тонкі пальці лорда Генрі торкнулися папуги, він струснув білу плівку зморщених повік на чорні скляні очі і колихнувся взад-вперед.

– Так, – вів далі лорд Генрі, обертаючись до Доріана і дістаючи з кишені хустинку, – його твори стали далеко гірші, їм чогось ніби забракло... Ідеалу, чи що. Адже Безіл був великий митець, доки ви з ним були великі друзі... А через що ви розійшлися? Мабуть, він вам набрид. [...] До речі, що-бо сталося з тим вашим чудовим портретом? Я, здається, й не бачив його ні разу, відколи Безіл його скінчив. А, пригадую, кілька років тому ви казали мені, що відправили його в Селбі і що дорогого він десь загубився чи то його вкрадено. То так і не знайшли його? Шкода! То був справжній шедевр. [...] А ви давали в газети оголошення, що зникла картина? Треба було б...

– Я вже забув. Певно, давав, – відповів Доріан. – Але той портрет мені ніколи по-справжньому не подобався. Я жалкую,

що позував для нього. Мені неприємно про той портрет навіть згадувати. І навіщо ви перевели на нього розмову? [...]

Лорд Генрі відкинувся в кріслі і, примруживши очі, дивився на Доріана.

– А між іншим, Доріане, – озвався він перегодом, – яку користь має людина, здобувши цілий світ, а загубивши... як то там сказано? ...свою власну душу?..

Музика враз обірвалася, і Доріан, шарпнувшись, утупив пильний погляд у свого друга.

– Чого ви мене запитуєте про це, Гаррі?

– Друже мій, – сказав лорд Генрі, зводячи в подиві брови, – я запитав вас, сподіваючись на відповідь, та й годі. Минулої неділі я проходив через Гайд-парк. Біля самої Мармурової арки там стояв невеликий обшарпаний натовп і прислухався до якогось вуличного проповідника. Минаючи їх, я почув, як він верескливим голосом кинув оце запитання своїй аудиторії. І чомусь ці слова вразили мене своїм драматизмом. [...] Хотів я був сказати цьому пророкові, що душу має тільки Мистецтво, а людина – ні. Але добре, що не сказав, – він, мабуть, і не зрозумів би.

– Ви помиляєтеся, Гаррі. Людина має душу, і душа ця жах яка реальна, її можна купити, продати, промінати. Її можна отруїти або зробити досконалою. Душу має кожен з нас. Я знаю це.

– Ви цілком цього певні, Доріане?

– Цілком.

– А, ну тоді це ілюзія. Якщо ми абсолютно чого певні, то насправді його немає. Така фатальність закладена у Вірі, та й Кохання це ж підтверджує... Ну, що ви так споважніли? Е, Доріане, та не будьте такий серйозний, – що нам до забобонів нашого віку? Душа для нас уже ж не існує!.. Заграйте мені, Доріане, заграйте який-небудь ноктюрн, і коли гратимете, розкажіть стиха, як ви спромоглися зберегти молодість. Ви мусите мати якийсь секрет. Я старший од вас тільки на десять років, але гляньте, як я змарнів, пожовк, які в мене зморшки... А ваш вигляд – їй-бо, чудовий, Доріане! І сьогодні чарівніший, ніж коли. Дивлюсь я на вас, і пригадується мені той день, коли я вперше вас побачив. Ви були дуже сором'язкий і трохи зухвалий, але надзвичайно чарівний. Від того часу ви, ясна річ, змінилися, проте не зовнішністю. Хотів би я дізнатися ваш секрет... Щоб повернути собі молодість, я ладен піти на все – хіба що тільки не робити гімнастики, не вставати рано і не бути добропорядним. Молодість! Немає нічого над неї! [...] Яке гарне оце, що

ви граєте! [...] Яке це щастя, що ми маємо хоч одне ненаслідувальне мистецтво! Грайте ще, Доріане, я сьогодні так спрагнув музики! [...] В мене, Доріане, є свої муки, про які навіть ви не знаєте. Трагедія старості не в тому, що людина стара тілом, а в тому, що вона молода душею. Мене навіть самого часом вражає власна щирість. Який ви щасливий, Доріане! Яке чудове ваше життя! Ви всього спробували. Ніщо не приховалося від вас. І все те для вас було як музика, і воно вас не зіпсувало. Ви все той самий.

– Ні, Гаррі, я вже не той самий.

– Таки той самий, Доріане! А цікавий я знати, яке далі буде життя ваше. Тільки не зіпсуйте його самозреченням. Тепер ви – взірць досконалості. Тож пильнуйте, щоб не стати неповноцінним. Вам нічого зараз не закинеш, – так, так, не хитайте головою, ви ж і самі знаєте, що цьому правда. І до того – навіщо себе дурити, Доріане? Життя наше не підвладне нашій волі чи замірам. [...] Як би я хотів помінятися долею з вами, Доріане! Люди ганять і вас, і мене, але вас вони все-таки обожнюють і завше обожнюватимуть. Ви саме той характер, якого наша доба шукає і боїться, чи не знайшла. Я такий радий, що ви ніколи нічого не зробили – не вирізьбили жодної статуї, не намалювали жодної картини, не створили анічогісінько поза собою! Ваше мистецтво – це було ваше життя. Ви поклали себе самого на музику. Дні ваші – це ваші сонети.

Доріан підвівся з-за рояля і провів рукою по кучерях.

– Так, життя моє було вишукане, але з мене годі вже його такого, Гаррі, – тихо промовив він. – І ви повинні більш мені не говорити цих божевільних речей. Ви не знаєте всієї правди про мене. Якби знали, то, певно б, і ви одвернулись від мене! Ви смієтеся? Не смійтеся!.. [...]

– Я сьогодні втомився, Гаррі, і не поїду в клуб. Уже майже одинадцять, а я хочу рано лягти спати.

– Побудьте ще, Доріане. Ви ніколи не грали з таким почуттям, як сьогодні. Справжнє натхнення водило вашими пальцями.

– Це тому, що я вирішив стати доброчесним, – посміхнувся у відповідь Доріан. – І я вже де в чому змінився. [...]

– Любий мій, ви й справді беретеся моралізувати. [...] Ні, Доріане, ви занадто гарний для цього. Та й ні до чого це. Які ми є, такі ми є, і такі й будемо.

РОЗДІЛ XX

Доріан закохав у себе юну селянку Гетті Мертон. Його охопила туга за непорочною чистотою своєї юності. Доріан Грей з боєм згадував ту мить, коли в нього вихопилося фатальне благання, щоб портрет ніс на собі тягар його життя, а він зберігав би свою красу. Людина має просити Господа не прощення провини, а покарання за свої гріхи. Доріан вирішив стати добродієм, не спокушати невинних, сподіваючись, що портрет зміниться на краще.

Ніякої зміни він не бачив – хіба тільки в очах з'явилося щось підступне та рот скривило лицемірним усміхом. Портрет усе був відразливий – навіть іще відразливіший, коли тільки це можливе: червона волога на його руці, либонь, ще пояскравішала, ще більш скидаючись на тільки-но пролиту кров. Доріана пройняв дроз. Невже саме марнослав'я спонукало його на цей єдиний у житті добрий вчинок? Чи сама жага нових збуджень, як то на-смішковано натякнув лорд Генрі? Чи то бажання похизуватися, що часом примушує нас чинити щось благородніше за нас самих? Чи все те разом? А чому червона пляма ще побільшала? Вона розповзалася по зморшкуватих пальцях, мов яка жахлива хвороба... Кров була й на ногах портрета, немовби вона скапувала. Кров була навіть на тій руці, що не тримала ножа!.. [...]

А те вбивство, невже воно ціле життя ітиме за ним переслідом? Невже тягар минулого довіку гнітитиме його? Чи, може, й справді він повинен зізнатися? Ні, ні, ніколи!.. Проти нього лишився тільки один доказ, і той непевний. Це – портрет. Ну, то він його знищить. І навіщо було так довго його зберігати? Коли він був із задоволенням спостерігав, як образ на полотні змінюється і марніє замість нього самого, але віднедавна такого задоволення він уже не відчував. Портрет не дає йому спати по ночах. А буваючи де поза Лондоном, він усе тремтить зі страху, щоб тим часом чийсь чужі очі не підглянули його таємниці. Думка про портрет обволікала смутком його пристрасті, отруювала йому хвилини радощів. Портрет цей – немовби його сумління. Атож, сумління... Ну, так він його знищить!

Озирнувшись, Доріан нагледів ножа, що ним було вбито Безіла Голуорда. Він багато разів чистив його, доки ані цяточки на нім не лишилося, і ніж аж вилискував. Цей ніж покінчив з художником – і він же покінчить з художниковим твором і з усім тим, що той твір породив! Цей ніж покінчить з минулим, а коли минуле помре, він, Доріан, стане вільний. Цей ніж покінчить

з надприродним життям душі в портреті, і, позбавившись його зловісних пересторог, Доріан віднайде, врешті, спокій.

Доріан схопив ножа і встромив його в портрет.

Почувся крик і глухий стукіт. Цей передсмертний крик був такий моторошний, що пробудилася вся челядь і всі сполошено повибігали зі своїх кімнат. [...]

Коли вони ввійшли у кімнату, на стіні їм впав в око чудовий портрет їхнього господаря – достоту такий, яким вони останній раз його бачили, в усьому блиску його чарівної юності і вроди. А на підлозі, з ножем у грудях, лежав якийсь мрець у вечірньому костюмі. Увесь у зморшках, вимарнілий, аж погляд вернуло. І лише постерігши персні у нього на пальцях, слуги упізнали, хто це.

Переклад Ростислава Доценка

1. Чим важлива передмова в романі?
2. Визначте ланцюжок вчинків Доріана Грея і пов'язаних подій, які призвели до жахливих наслідків.
3. Доведіть, що твір із нескладною фабулою, в основі якої лежить історія життя і смерті Доріана Грея, – інтелектуальний роман. Чи можна стверджувати, що роман за жанром наближений до роману-притчі?
4. Назвіть філософсько-естетичні та моральні проблеми, порушені автором у творі.
5. Який розвиток отримує теза про несумісність мистецтва і життя в історії Сібіл Вейн? Безіла Голуорда?
6. Подумайте про роль лорда Генрі та сповідуваних ним ідей. Які це мало наслідки?
7. Наведіть приклади парадоксів. Як ви їх розумієте?

Перехід до модернізму. Взаємодія символізму та імпресіонізму в ліриці

■ *Шарль Бодлер*

(1821–1867)

Шарль Бодлér – один із найоригінальніших поетів XIX ст., критик, есеїст і перекладач – народився в Парижі, рано залишився без батька. Відчуття самотності й нерозуміння близькими супроводжувало поета впродовж усього життя.

Він навчався в пансіоні, згодом в коледжі, однак здобути повну освіту не пощастило. Планів Шарля присвятити своє життя літературній творчості рідні не сприйняли. Мати й вітчим спорядили його в тривалу морську подорож до Індії – вони були переконані, що в такий спосіб відвернуть Бодлера від наркотиків та інших згубних звичок. За кілька місяців юнак перервав подорож і повернувся до звичного способу життя. Від батька Бодлер успадкував великі гроші, але суд передав кошти в розпорядження матері, яку було визнано його опікуном.

Життєві враження дали поживу творчості, Бодлер занурився у світ літературної богеми Парижа, почав публікувати свої вірші, нариси про мистецтво, книжки про Едгара По (над перекладами творів американського романтика працював майже двадцять років).

Книгою всього життя Бодлера стала збірка «Квіти зла». У ній втілені суперечності як епохи, так і творчої особистості самого поета. Вихід цієї книжки викликав у сучасників негативну реакцію. Цензура не пропустила 6 віршів зі збірки, автора звинуватили в порушенні моралі, присудили сплатити штраф. Бодлер не припиняв працювати, хоча все менше видань зголошувалося друкувати його твори. Митець потерпав від матеріальної скрути й хвороби.

Артур Рембо назвав Шарля Бодлера «королем поетів, справжнім Богом»: він перетворював страждання на мистецтво, умів видобувати красу зі зла – робити жахливе прекрасним.

КВІТИ ЗЛА

АЛЬБАТРОС

Буває, моряки піймають альбатроса¹,
Як заманеться їм розваги та забав.
І дивиться на них король блакиті скося –
Він їхній корабель здалека проводжав.

Ходити по дошках природа не навчила –
Він присоромлений, хода його смішна.
Волочаться за ним великі білі крила,
Як весла по боках розбитого човна.

Незграба немічний ступає клишоного;
Прекрасний в небесах, а тут – як інвалід!..
Той – люльку в дзьоб дає, а той сміється з нього,
Каліку вдаючи, іде за птахом вслід!

Поет як альбатрос – володар гроз та грому,
Глузує з блискавиць, жадає висоти,
Та, вигнаний з небес, на падолі земному
Крилатий велетень не має змоги йти.

ВІДПОВІДНОСТІ

Природа – храм живий, де символів ліси
Спостерігають нас і наші всі маршрути;
Ми в ньому ходимо, й не раз вдається чути
Підмурків та колон неясні голоси.

Всі барви й кольори, всі аромати й тони
Зливаються в могуть єдиного ества.
І зрівноважують їх вимір і права,
Взаємного зв'язку невидимі закони.

Є свіжі запахи, немов дітей тіла,
Є ніжні, як гобой, звитьяжні, молодечі,
Розпусні, щедрі, злі, липучі, як смола,

¹ **Альбатрос** – за давньою легендою, саме цей птах є покровителем моряків і мандрівників, він віщує добро своєю появою, а завдати йому зумисної шкоди – гріх і злочин, за який спокута завжди важка.

Як ладан і бензой¹, як а́мбра² й мушмула³,
Що опановують усі безмежні речі;
В них – захват розуму, в них відчуттям – хвала.

ВЕЧОРОВА ГАРМОНІЯ

Надходить час, коли стебло співає рósне,
Немов каді́ло, цвіт димує в тишині;
Мелодій по́віви зринають запашні,
Меланхолійний вальс та очманіння мло́сне!

Немов каді́ло, цвіт димує в тишині,
І серце скрипки десь тремко́че стоголо́сне.
Меланхолійний вальс та очманіння мло́сне,
Як ві́тар, небеса високі і смутні.

І серце скрипки десь тремко́че стоголо́сне,
Те серце, що труну ненавидить і в сні!
Як ві́тар, небеса високі і смутні,
Упало в кров свою сві́тило житте́носне.

Те серце, що труну ненавидить і в сні,
З мину́щини бере сві́тання високо́сне,
Упало в кров свою сві́тило житте́носне,
Та сяє, мов поті́р⁴, твоє лице мені.

Переклад Дмитра Павличка

1. Поясніть назву збірки. Як ви розумієте зв'язок між поняттями «квіти» і «зло»?
2. Визначте тему вірша «Альбатрос». Наскільки часто до неї звертаються поети? Чому в Бодлера вона має трагічне звучання?
3. Поясніть символіку образів вірша «Альбатрос». Чи випадково Бодлер звертається до образу птаха – і саме альбатроса?
4. Як ви розумієте останні рядки твору? Кому кидас виклик Бодлер?
5. Наведіть приклади паралелізму й антитези.
6. Поясніть назву сонета «Відповідності». Як цей вірш відповідає естетичній програмі Ш. Бодлера?
7. Визначте тему й основну думку вірша «Вечорова гармонія». Схарактеризуйте його ліричного героя.

¹ Бензо́й – ароматична смола стираксового дерева.

² А́мбра – пахощі.

³ Мушму́ла – невелике південне дерево або кущ з їстівними грушоподібними плодами, що мають соковитий кисло-солодкий м'якуш.

⁴ Поті́р (від *грецьк.* *поті́р* – чаша, кубок), ча́ша церковна, у християнстві – літургійна чаша для освячення вина й причастя.

■ Поль Верлен

(1844–1896)

Класик світової поезії Поль Верлен – один із зачинателів імпресіонізму і символізму в літературі. Народився в сім'ї військового офіцера. Після відставки батька родина перебралася з провінційного містечка Мец у Париж. У шкільні роки Верлен виявив хист до літератури. Один зі своїх віршів 14-річний поет-початківець надіслав В. Гюго. Верлен цікавився поетами парнаської школи, захоплювався віршами Ш. Бодлера, що позначилося на творах, з якими він увійшов у літературу.

Дебютна збірка «Сатурнічні поезії» (1866), овіяна настроями суму та меланхолії, вражає образами природи, які суголосні «пейзажам душі». Відхід від естетики парнасців окреслився в збірці «Вишукані свята» (1869), яка покликана передати суб'єктивні враження поета, що спостерігає за найтоншими миттєвими порухами душі ліричного героя.

Збірка «Добра пісня» (1870) овіяна світлими почуттями кохання ліричного героя. На подальше життя і творчість П. Верлена вплинули події Паризької комуни (1871). Її поразку поет сприйняв болісно, а знайомство з А. Рембо зруйнувало його родину, підштовхнуло до боженого способу життя, до мандрів Бельгією та Англією.

Вершиною творчості Верлена і знаковим явищем символістської поезії стала збірка «Романси без слів» (1874). У вірші «Поетичне мистецтво» викладено розуміння «нової поезії». У 1880-ті роки виходять друком збірки «Мудрість», «Далеке і близьке», «Паралельно», книга нарисів «Прокляті поети», мемуари «Мої в'язниці». Попри популярність, яка прийшла до Верлена, «король поетів» страждав від самотності, хвороб, відчував матеріальну скруту. Поховали його за кошти міста.

ОСІННЯ ПІСНЯ

Неголосні	Линуть думки
Млосні пісні	В давні роки
Струн осінніх	Мрій дитинних.
Серце тобі	Вийду надвір –
Топлять в журбі,	Віхровий вир
В голосіннях.	В полі млістім
Блідну, коли	Крутить, жене,
Чую з імлі –	Носить мене
Б'є годинник:	З жовклим листям.

Переклад Григорія Кочура

ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Найперше – музика у слові!
Бери ж із розмірів такий,
Що плине, млістий і легкий,
А не тяжіть, немов закови.

Не клопочись добором слів,
Які б в рядку без вад бриніли,
Бо наймиліший спів –

сп'янілий:

Він невиразне й точне сплів,

В нім – любий погляд з-під
вуалю,

В нім – золоте тремтіння дня
Й зірок осіння метушня
На небі, скутому печалю.

Люби відтінок і півтон,
Не барву – барви нам ворожі:
Відтінок лиш єднати може
Сурму і флейту, мрію й сон.

Винищуй дотепи гризські ті,
Той ум жорстокий, нищий сміх,
Часник із кухонь тих брудних –
Від нього плач в очах блакиті.

Хребет риториці скрути
Та ще як слід приборкай рими:
Коли не стежити за ними,
Далеко можуть завести.

Хто риму вигадав зрадливу?
Дикун чи то глухий хлопчак
Скував за шаг цей скарб, що так
Під терпугом брязчить
фальшиво?

Так музики ж всякчас і знов!
Щоб вірш твій завше був
крилатий,
Щоб душу поривав – шукати
Нову блакить, нову любов,

Щоб мчав, де далеч непохмура,
Де чари діє вітерець,
Де пахне м'ята і чебрець...
А решта все – література.

Переклад Григорія Кочура

1. Як ви розумієте вираз «пейзаж душі»? Якими поетичними засобами він створюється?
2. Визначте теми й мотиви «Осінньої пісні». Про що, на вашу думку, цей твір? Які асоціації викликає у вас осінь?
3. Розкрийте образ ліричного героя «Осінньої пісні».
4. Наведіть приклади асонансів й алітерацій у перекладах, визначте їхню функцію.
5. Відшукайте у вірші «Поетичне мистецтво» рядки, у яких викладено вимоги до справжньої поезії. Якою вона має бути?

■ **Артю́р Рембо**

(1854–1891)

Попри надзвичайно коротке творче життя, менш як 5 років, Артю́р Рембо зробив вагомий внесок у розвиток світової поезії. Природне обдарування, зацікавлення поезією парнасців, наполегливі пошуки унікальної формули для відтворення багатозначності світу забезпечили стрімке сходження до поетичних вершин.

У своїх творах А. Рембо викриває міщанську мораль, лицемірство («Присідання», «Засідателі», «Моя циганерія», «Бідняки у храмі»), у поезіях знаходять відгук події франко-прусської війни («Зло», «Той, що спить у улоговині»), Паризької комуни («Воєнний гімн Парижа», «Руки Жанни-Марі», «Паризька оргія, або Париж заселяється знову»). Написані у цей період твори засвідчують символістські шукання А. Рембо.

Крах Паризької комуни призводить до пошуків поезії, яка підноситься над рутинним життям. У мистецтві А. Рембо вбачав шлях до справжньої свободи особистості. На його думку, саме поет може досягти стану пророка-ясновидця й досягнути універсальності буття світу.

Творчою реалізацією теорії яснобачення став написаний влітку 1872 р. вірш «П'яний корабель». Яскравим зразком символістського письма є сонет «Голосівки». А. Рембо шукає «відповідності» між протилежними явищами життя. Слово, яке розпадається на звуки і кольори, втрачає своє смислове навантаження, перетворюється на символ таємничих марень поета-ясновидця.

Артю́р Рембо став знаменитим поетом, коли йому навіть не виповнилося 20 років. Однак найбільшої слави його вірші зажили вже після смерті автора.

ГОЛОСІВКИ

А чорне, біле Е, червоне І, зелене
У, синє О – про вас я нині б розповів:
А – чорних мух корсет, довкола смітників
Кружляння їх прудке, дзигжання тороплене;

Е – шатра в білій млі, списи льодовиків,
Ранкових випарів тремтіння незбагненне;
І – пурпур, крові струм, прекрасних уст шалене,
Сп'яніле каяття або нестримний гнів;

У – жмури на морях, божественно глибокі,
І спокій пасовищ, зморщок мудрий спокій –
Печать присвячених алхімії ночей;

О – неземна сурма, де скрито скрегіт гострий,
Мовчання Янголів, світів безмовний простір,
Омега, блиск його фіалкових Очей.

Переклад Григорія Кочура

МОЯ БОГЕМА

(Фантазія)

Забгавши кулачки собі в кишені драні,
Накинувши своє обшарпане вбрання,
Я, Музо, раб твій, брів під небом навмання
І марив – о-ля-ля! – про чарівні романи!

Світилась зяюча діра в моїх штанах.
Замріяний, складав я рими по дорозі.
Мій постійний двір був при Великім Возі.
І шепотілися зірки на небесах.

Вслухався довго я, присівши край стежини,
У вересневі ці смеркання, і росини
Повиступали на чолі, неначе сік.

Отак римуючи в казковім надвечір'ї,
Я ремінці торкав, неначе струни ліри,
Приклавши до грудей розбитий черевик.

1870

Переклад Всеволода Ткаченка

МОЯ ЦИГАНЕРІЯ

Руками по кишенях обмацуючи діри
І ліктями світивши, я фёртиком ішов¹,
Бо з неба сяла Муза! Її я ленник вірний,
Ото собі розкішну вигадавав любов!

Штани нінащо стерті? Та по коліно море!
Адже котигорошку лиш рими в голові.
Як зозулясті кури, сокочуть в небі зорі,
А під Чумацьким Возом – банкетні дарові.

¹ Фёртом ходити – мати молодецький, самовдоволений вигляд.

Розсівшись при дорозі, ті гомони лелію,
Роса на мене впала, а я собі хмелію,
Бо вересневий вечір – немов вино густе.

І все капарю вірші, згорнувшись у калачик.
Мов струни ліри – тіні (їх купаю, як м'ячик).
Штиблети¹ каші просять? Овва, і це пусте!

Переклад Василя Стуса

1. Визначте провідні теми й мотиви лірики А. Рембо.
2. Розкрийте образ ліричного героя фантазії «Моя богема».
3. Поясніть назву сонета «Голосівки». Як вона пов'язана з його змістом?
4. Із якими кольорами асоціюються голосні в сонеті «Голосівки»? Як ви гадаєте – чому?
5. Поясніть, чи випадково для свого вірша поет-новатор обрав форму сонета?

¹ **Штиблети** – чоловічі черевики переважно на шнурках.

■ Моріс Метерлінк

(1862–1949)

Бельгійський поет і драматург, лауреат Нобелівської премії Моріс Метерлінк стояв біля витоків «нової драми», був теоретиком європейського символістського театру.

Метерлінк народився в Генті, його батько був адвокатом. Здобував освіту в Парижі в галузі права. Захопився символістською поезією, що вплинуло на перші твори. Схвальні відгуки читачів і критиків визначили майбутнє Метерлінка. Він припинив юридичну практику і вирішив стати професійним літератором.

Метерлінк захопився драматургією, своє розуміння мистецтва пов'язував із символізмом, розробив естетичну теорію, яку виклав у праці «Скарби смиренних». Практичною реалізацією ідей символістського театру («театру статичного», або «театру мовчання») стали п'єси «Непрошена», «Сліпі», а також цикл «Маленькі драми для маріонеток», що метафорично відображають сприйняття людини як іграшки в руках невблаганної долі.

Найвідомішим твором Метерлінка, сценічне життя якого триває і сьогодні, є п'єса-феєрія про пошуки щастя «Блакитний Птах» (1908). Вона насичена фантастикою, символікою, сповнена віри в добро.

БЛАКИТНИЙ ПТАХ

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

Хижка лісоруба

На сцені відтворено інтер'єр простої сільської, але не вбогої хижки лісоруба. На стіні – кругла клітка з горлицею. Коли піднімають завісу, Тільтіль і Мітіль міцно сплять по своїх ліжечках. Мати Тіль наостанок поправляє ковдру, нахиляється до дітей, хвильку дивиться, чи сплять вони, підкликає рукою Батька Тіль. Він визирає з-за дверей. Мати Тіль підносить до вуст пальця, щоб не порушував тишу, і, загасивши лампу, навшпиньках виходить у двері праворуч. Якусь мить на сцені темно, а тоді у шпаринки віконниць потроху просочується світло, й у кімнаті яснішає.

Лампа на столі засвічується сама собою. Схоже, діти прокинулись і повсідалися на ліжках.

Тільтіль. Ти спиш?

Мітіль. А ти?..

Тільтіль. Та ні! Не сплю – я ж із тобою балакаю...

Мітіль. Вже Різдво, еге ж?..

Тільтіль. Та ні ще. Різдво – завтра. Та Коляда нам цього року нічого не принесе... Матуся казала, що не змогла піти за нею в місто. Та вона прийде на той рік...

Мітіль. А той рік, це довго?..

Тільтіль. Таки чимало... Та цієї ночі вона прийде до багатих дітей... Бачиш віконниці?..

Мітіль. Ой, як вони сяють!..

Тільтіль. То святкові вогники.

Мітіль. А де ж свято?

Тільтіль. Навпроти, в багатих дітей. У них є різдвяна ялинка.

Діти встають із ліжок, підбігають до одного з вікон, залазять на лавку й відчиняють віконниці. Кімнату заливає яскраве світло. Діти захоплено дивляться у віконце.

Тільтіль. Видно ялинку!.. Вона найкраща!.. На ній стільки свічок!.. Стільки!..

Мітіль. А що це там таке золоте висить на гілках?..

Тільтіль. Та ж іграшки, звісно!.. Шабельки, рушниці, солдатики й гармати...

Мітіль. А що там на столах?..

Тільтіль. Пиріжки, фрукти, тістечка з кремом...

Мітіль. Я раз куштувала тістечко, як була ще маленька...

Тільтіль. Я теж. Воно смачніше за хліб, але тістечок завжди замало...

Мітіль. А вони все поїдять?.. Хіба вони не дадуть?..

Тільтіль. Кому?..

Мітіль. Нам...

Тільтіль. Вони ж нас не знають...

Мітіль. А коли попросити?..

Тільтіль. Так не роблять.

Мітіль. Чому це?

Тільтіль. Бо не можна.

Мітіль *(плескає в долоні)*. Ой! Які ж вони гарні!..

Тільтіль *(у захваті)*. Всі сміються! Сміються!..

Мітіль. А малята танцюють!..

Тільтіль. Так! Так!.. Затанцюймо й собі!..

З радістю вистрибують на лавці. У двері хижки постукали.

Тільтіль (*одразу ж припиняє. Злякано*). Хто це?..

Мітіль (*перестрашена*). Тато!..

Вони не відчиняють, тож видно, як велика клямка сама собою з рипом піднімається, і до кімнати ввіходить бабця в зеленій сукні й червонім очіпку. Вона горбата, кульгава, одноока, спирається на костур, ніс у неї зійшовся з підборіддям. Не важко здогадатися, що це – Фея.

Фея. У вас тут є Співуча Трава чи Блакитний Птах?..

Тільтіль. Трава в нас є, та вона не співає...

Мітіль. Тільтіль має птаха.

Тільтіль. Я не можу його віддати...

Фея. Чому це?..

Тільтіль. Бо він мій.

Фея. Це, звісно, поважна причина. То де він, той птах?..

Тільтіль (*показуючи на клітку*). У клітці...

Фея (*почемила окуляри й розглядає птаха*). Твій птах ні до чого мені, бо не досить блакитний. Доведеться вам розшукати того, що мені потрібен.

Тільтіль. Та я й гадки не маю, де він...

Фея. Я теж. Я шукаю його для онуки – вона дуже хвора.

Тільтіль. А чим?..

Фея. Незрозуміло. Вона хоче бути щасливою...

Тільтіль. Он як!..

Фея. Ви хоч знаєте, хто я?..

Тільтіль. Ви трохи нагадуєте нашу сусідку, пані Берленго...

Фея (*знанацька розсердившись*). Яке неподобство!.. Я – Фея Бериліона.

Тільтіль. А! Дуже раді...

Фея. Треба рушати зараз же!

Тільтіль. А ви підете з нами?..

Фея. Це неприпустимо. Вранці я поставила вариво, й щоразу, як мене немає більше години, воно википає... (*Вказуючи спершу на стелю, потім на коминак і, врешті, – на вікно*). Звідки ви хочете вийти? Звідси, звідти чи звідти?..

Тільтіль (*боязко показує на двері*). Я волів би вийти звідти...

Фея (*знову гнівається*). Це неприпустимо! Яка обурлива звичка! (*Вказуючи на вікно*). Ми вийдемо звідси... Ну ж бо!.. Чого ви чекаєте?.. Мерщій одягайтесь!.. (*Діти хутко вдягаються*). Я дам вам чарівного капелюшка. А де ж ваші батьки?..

Тільтіль (*показуючи на двері праворуч*). Там. Вони сплять...

Фея. А дідусь із бабусею?..

Тільтіль. Померли...

Фея. А менші брати й сестри є?..

Тільтіль. Також померли...

Фея. Хочете їх побачити?..

Тільтіль. Ще б пак!.. Негайно!.. Покажіть їх нам!..

Фея. Я ж їх не ховаю в кишені!.. Однак все складається як-найліпше: ви стрінете їх у Країні Спомину на шляху до Блакитного Птаха. Повернете ліворуч на третьому перехресті. Що ви тут робили до мого приходу?..

Тільтіль. Ми бавились у піріжки.

Фея. У вас є піріжки?.. Де ж вони?

Тільтіль. В палаці багатих діток... Погляньте... Там так гарно!.. *(Тягне Фею до вікна.)*

Фея *(при вікні)*. Так їх їдять інші!..

Тільтіль. Так... Але ж нам усе видно...

Фея. І ти на них не сердишся?..

Тільтіль. Чого б це?

Фея. Бо вони все поїдять самі. Як на мене, дуже погано, що вони з тобою не діляться...

Тільтіль. Та ні, вони ж багаті.... Ох, як у них лепсько¹, еге ж?..

Фея. Не краще, ніж у тебе.

Тільтіль. Пхе!.. У нас так темно, затісно, та й піріжків нема...

Фея. Скрізь однаково – ти просто недобачаєш...

Тільтіль. Е, ні, я дуже добре бачу, в мене прекрасний зір. Я бачу, котра година на церковному годиннику, а татко – ні...

Фея *(знову зненацька розсердившись)*. Кажу ж тобі: ти нічого не бачиш!.. От який я маю вигляд?.. Якою я тобі здаюся?.. *(Тільтіль зняковіло мовчить.)* То як? Відповідай! От я й дізнаюся, чи добре ти бачиш... Вродлива я чи бридка?.. *(Тільтіль і далі розгублено мовчить.)* Не хочеш відповісти?.. Юна чи стара?.. Рум'янощока чи блідолиця?.. А може, в мене горб?..

Тільтіль *(запопадливо)*. Та ні ж бо, ні, він зовсім невеличкий...

Фея. А з виразу твого обличчя, здається, величезний... Ніс у мене гачком, а ліве око виколоте?..

Тільтіль. Ні-бо, ні, я не казав цього... А хто це вам його виколов?..

¹ Лепсько *(діалектне)* – гарно, до ладу, благополучно.

Фея (*ще дужче дратуючись*). Таж воно не виколоте!.. Нечемо! Нікчемо!.. Воно ще гарніше за інше: більше, ясніше, кольору небесної блакиті... А моє волосся ти бачиш?.. Воно золотиться, мов стигла пшениця!.. Або наче золоті самородки!.. Таке густе, що й голові важко... Розсипається навсібіч!.. Поглянь на руки! Бачиш його?.. (*Виймає з-під капелюшка два рідкі пасемця сивого волосся.*)

Тільтіль. Так. Я бачу кілька волосинок.

Фея. Але ж треба з не меншим завзяттям бачити й інші, приховані... Які дивні ці люди... Відтоді, як феї вимерли, вони нічого не бачать і навіть про це не здогадуються... Добре, що при мені завжди те, що ладне засвітити згаслі очі...

Фея надягає на Тільтіля зелений капелюшок з Діамантом, який дає новий зір: допомагає побачити суть речей, як-от душі Хліба, Цукру та Минуле і Майбутнє. Щойно Тільтіль повертає Діаманта, як довкола всі речі напрочуд змінюються. Стара Фея раптом обертається на чарівну красуню-принцесу; каміняччя, з якого збудовано хижку, якнайкоштовніше ясніє, іскриться, виграє-виблискує синню сапфірів. Нехитрі меблі теж оживають і крацають. Перед дітьми з'являються душі Хліба, Цукру, Вогню, Води, Світла, Пса та Киці. Коли Тільтіль знову повертає Діамант, Фея знову обертається на бабцю, а стіни тьмяніють. Фея попереджає, що той, хто піде з дітьми, в кінці мандрівки помре. Всі душі, крім Душі Світла і Пса, хочуть повернутися у свої звичні форми і не шукати Блакитного Птаха. Але, зрештою, всі вирушають у подорож через вікно.

ДІЯ ДРУГА

Доки діти відвідують онуку феї, Киця підбурює душі тварин і предметів проти них. Тварини, Речі й Стихії мають душу, яку Людина ще не розгадала. Ось чому вони ще не втратили залишків незалежності. Та щойно Людина знайде Блакитного Птаха, вона побачить і збагне геть усе, а Тварини, Речі і Стихії опиняться у неї в цілковитій залежності... Про це Киця дізналася від своєї подруги Ночі, берегині таємниць Буття... Тож треба, щоби за будь-яку ціну Людина не знайшла Блакитного Птаха, навіть якщо задля цього доведеться вбити дітей... Пес обурився пропозицією Киці, всі почали сваритися, але припинили сварку, коли прийшли Фея, Тільтіль, Мітіль та Душа Світла. Фея дала Душі Світла чарівну паличку і сказала, що діти повинні відвідати країну Спомину.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Країна Спомину

З густого туману на перший план праворуч впливає могутній дуб. До стовбура прибито табличку з написом. Світло довкола – молочне, каламутне, непроникне. Тільтіль і Мітіль опиняються під деревом.

Тільтіль. Ось воно, дерево!..

Мітіль. А на ньому – табличка!..

Тільтіль. Нічого не можу прочитати... Стривай-но, ось вилізу на цей корінь... Справді, тут написано «Країна Спомину».

Мітіль. Вона тут і починається?..

Тільтіль. Так. Он стрілка!..

Мітіль. То де ж вони є, дідусь із бабусею?

Тільтіль. За туманом... Ось-ось маємо їх побачити...

Мітіль. А я нічого не бачу!.. Своїх ніг і рук не бачу...
(Пхінькає.) Мені зи-и-имно... Я не хочу більше мандрува-а-ти...
Хочу додо-о-ому!..

Тільтіль. Та годі вже! Чого це ти розрюмсалась, наче Вода... І не сором тобі?.. Така велика дівчинка плаче!.. Поглянь: туман уже розсіюється... Ми ось-ось побачимо, що за ним...

Мряка справді заворушилася: вона легшає, світлішає, випаровується й тане. Невдовзі світло трохи прозорішає, й за маревом видно оповиту заростями веселу селянську хатинку під зеленим дахом. Вікна й двері прочинені. Попід дашками – вулики, на підвіконнях – глечики з квітами, клітка, у якій спить дрізд. Біля дверей – лавка, на ній сидять старий селянин із дружиною, себто Дідусь і Бабуся Тільтіля та Мітіля. Обое глибоко сплять.

Тільтіль (одразу ж упізнає їх). Та це ж дідусь із бабусею!..

Бабуся Тіль розплющує очі, підводить голову, потягається, позіхає, дивиться на Дідуся Тіль. Він теж поволі прокидається.

Бабуся Тіль. Маю гадку, що наші живі онучата мали б сьогодні завітати до нас...

Дідусь Тіль. Вони, певне, згадують нас. Зі мною щось негаразд, і в ногах якийсь свербіж...

Бабуся Тіль. Вони, мабуть, зовсім поруч – сльози радості забриніли мені в очах...

Тільтіль і Мітіль (вибігають із-за дуба). Ми тут!.. Тут!..
Дідусю! Бабуню!..

Дідусь Тіль. Ага! То як?.. Що я тобі казав?.. Я був певен: вони прийдуть сьогодні...

Бабуся Тіль. Тільтілю!.. Мітіль!.. Це ти!.. Це вона!.. Це вони!.. *(Силкується вибігти до них назустріч.)* Ні! Бігти не можу!.. Вразий ревматизм!

Дідусь Тіль *(шкутитьгає до них назустріч.)* І я не можу... Все через цю милицю... Ходжу на ній, відколи впав із великого дуба...

Діти, Бабуся й Дідусь обіймаються і цілються.

Бабуся Тіль *(милується ними й пестить)*. Господи! Які ви гарненькі й чистенькі!.. Тебе вимила матуся?.. І панчішки в тебе цілісні!.. Колись було я їх церувала. Чому ж ви до нас не заходите частіше?.. Ми такі раді!.. Вже стільки місяців нікого не бачили! Ви зовсім забули нас...

Тільтіль. Але ж ми не могли, бабуню... Сьогодні ми тут лише завдяки Феї...

Бабуся Тіль. А ми завжди чекаємо відвідин живих... Вони так рідко заходять до нас... Пождіть, коли ж це ми бачилися востаннє?.. Коли?.. А! На день Усіх Святих, як ото били церковні дзвони...

Тільтіль. На день Усіх Святих?.. Того дня ми навіть із дому не виходили, бо сильно застудилися...

Бабуся Тіль. Але ж ви згадували нас...

Тільтіль. Так...

Бабуся Тіль. Так-от, щоразу, як ви згадуєте нас, ми прокидаємось і зустрічаємось...

Тільтіль. То ви весь час ото спите?..

Дідусь Тіль. Авжеж, спимо чимало... Поки нас не збудить згадка Живих... Коли життя скінчилось, незле й поспати... Але ж як приємно іноді прокинутись!..

Тільтіль *(дивиться на Дідуся, а тоді – на Бабусю)*. Ти анітрохи не змінився, дідусю, анітрохи... Та й бабуся анітрішки не змінилася... Ви лише погарнішали...

Дідусь Тіль. Еге ж, гріх Бога гнівити... Ми не старіємо... А ви, ви от ростете!.. Добре вас жене!.. Ось на дверях зарубка з минулого разу... Із дня Всіх Святих... Ну ж бо, стій рівно!.. *(Тільтіль стає проти дверей.)* На цілих чотири пальці вищий!.. Багатенько!.. *(Мітіль теж стає проти дверей.)* А Мітіль – на чотири з половиною пальці!.. А не бий вас лиха година! Ач як повиростали, ач як!..

Тільтіль (*роззираючись довкола, захоплено*). Усе як і було, усе на своїх місцях!.. Але ж усе покращало!.. Ось годинник із великою стрілкою, від якої я відламав кінчика...

Дідусь Тіль. А ось супова миска без держака...

Тільтіль. А ці двері я продірявив, коли знайшов буравчика...

Дідусь Тіль. Еге ж, ти чимало в нас нашкодив!.. А онде слива, на яку ти любив залазити, як мене не було вдома... На ній досі смачні червоні сливи...

Тільтіль. Та вони ще кращі!..

Мітіль. А он старий дрізд!.. Він іще співає?..

Дрізд прокидається і співає на повен голос.

Бабуся Тіль. От бачиш... Щойно згадаєш його...

Тільтіль (*помічає, що дрізд насправді блакитний, вражено*). Таж він блакитний!.. То це він – Блакитний Птах, якого я маю принести Феї!.. А ви не сказали, що він тут!.. О! Який він блакитний, блакитний-преблакитний, як волошка!.. (*Благально*). Дідусю, бабуню, ви мені його дасте?.. Будь ласка...

Дідусь Тіль. Та, мабуть... Я й не проти... Як ти гадаєш, бабцю?..

Бабуся Тіль. Та вже ж, та вже ж... Нащо він нам здався?.. Тільки й того, що спить... Його й не чути ніколи...

Тільтіль. Я посаджу його до клітки... Де вона?.. А! Я ж забув її за великим деревом... (*Підбігає до дерева, приносить клітку й зачиняє в ній дрозда*). То ви справді мені його даруєте?.. Ото вже Фея зрадіє!.. А Душа Світла й поготів!..

Дідусь Тіль. Тільки я за нього не ручуся... Боюся, він уже не зможе призвичаїтись до горішньої метушні й повернеться з першим-ліпшим вітром... Та вже дивиться самі... Залиш клітку тут і ходи подивись на корівчину...

Тільтіль (*підходить до вуликів*). Еге ж!.. Як пахне медком!.. Стільники, мабуть, повнісінькі!.. Які тут гарні квіточки!.. А мої померлі сестроньки теж тут?..

Мітіль. А де мої троє небіжчиків-братиків?..

По цих словах семеро дітей, неоднакових на зріст, вибігають із хатки одне за одним – такою собі вервечкою.

Бабуся Тіль. Ось вони!.. Тільки їх згадаєш, тільки за них знайде мова, а вони вже й тут, пугуни...

Тільтіль і Мітіль біжать назустріч дітям. Радісні цілунки, танці, кружляння, вереск, штовханина. Годинник у хатинці б'є вісім разів.

Бабуся Тіль (*вражена*). Що воно таке?..

Дідусь Тіль. Далебі не знаю... Мабуть, годинник...
Бабуся Тіль. Не може бути... Його ніколи не чути...

Дідусь Тіль. Бо ми не думаємо про час... Хтось подумав про час?..

Тільтіль. Так, це я... Котра година?..

Дідусь Тіль. Навіть не знаю. Давненько я не рахував годин. Годинник пробив вісім разів... Мабуть, це те, що нагорі звуть восьмою годиною...

Тільтіль. Душа Світла чекає нас за чверть дев'яту... Так звеліла Фея... Це надзвичайно важливо... Я побіжу...

Бабуся Тіль. Ви ж не збираєтесь піти не повечерявши!.. Мерщій, мерщій виносьте з хати стола!.. У мене смачнющий капустак і добрий сливовий пиріг...

Виносять стола, ставлять біля дверей, приносять страви, тарілки тощо. Всі допомагають одне одному.

Тільтіль. Та ж Блакитний Птах у мене. Та й відколи я не їв капустаку? Віддавна! Відколи в дорозі... По готелях таким не частують...

Бабуся Тіль. Ось! Усе готово!.. Дітки! До столу!.. Як поспішаєте, не гайте часу...

Запалюють лампу, наливають суп. Старі й онуки сідають до столу вечеряти. Весела штовханина, лемент, стусани, сміх. Швидко спливає час, дітям треба йти – на них чекає Душа Світла. Вони знову опиняються під дубом, побачили, що подарований птах не синій, а чорний.

ДІЯ ТРЕТЯ

У палаці Ночі Киця попереджає Ніч, що діти знають, що справжній Блакитний Птах, єдиний, хто здатен знести денне світло, ховається тут, серед блакитних птахів сну, котрі живляться місячними променями й гинуть, узрівши Сонце. Душі Світла заборонено вступати в палац Ночі, тож діти йдуть сюди самі. Коли в палац приходять Тільтіль і Мітіль, улеслива Киця переконує їх, що вона прийшла сюди заздалегідь, щоб Ніч люб'язно їх прийняла. Ніч не може не скоритися людині й тому віддає Тільтілю ключі від своїх дверей, попередивши, що це небезпечно, адже за різними дверима ховаються Примари, Жахи, Хвороби, найбезневиннішою з яких є Нежить. За одними дверима перебувають війни, вони страшні й дужі. Діти також зустріли в палаці Ночі Таємниці, Пахощі Ночі, Солов'їний Спів, Мандрівні Вогники, Росу. Нарешті вони підійшли до брами, яку Ніч охороняла

особливо ретельно. Вона залякала всіх, сказавши, що ніхто звідти не повернувся. Біля дверей залишився сам Тільтіль, який відважився все ж таки відімкнути ті двері, та Пес, що не може покинути хазяїна – своє божество. Щойно ключ торкнувся замка, як високі стулки дверей відчинилися зсередини, розійшлися вріз-нобіч і зникли по обидва боки в товщі муру. За ними відкрився не-тутешній, невимовний, безмежний, найнеймовірніший, місячний сад – сад мрій у нічному світінні, і серед зірок та планет у ньому від одного коштовного каменя до іншого, від одного місячного про-меня до іншого раз у раз перелітали казкові блакитні птахи, безперестанку осяваючи все, чого торкнулись, і зграйно даленію-чи ген аж за небокрай. Здається, що то не птахи, а півів небес-ної блакиті, сама душа цього чарівного саду. Діти набрали повні руки цих птахів і побігли. Киця заспокоїла Ніч, що справжній Блакитний Птах сидить на місячному промені. Діти його не діс-тали. До Душі Світла діти принесли мертвих птахів, бо ще не знайшли Блакитного Птаха, який витримає денне світло.

КАРТИНА П'ЯТА

Ліс

Ліс. Ніч. Місячне сяйво. Старі Дерева різних порід, серед них – дуб, бук, в'яз, тополя, ялина, кипарис, липа, каштан та інші. Вони дрімають, коли входить Киця. Вклонившись їм, вона гово-рить, що оце зараз до них ідуть діти Дроворуба, їхнього най-запеклішого ворога. Час із ними поквитатися, бо вони хочуть знайти Блакитного Птаха, який знає Таємницю.

Увійходять Тільтіль, Мітіть і Пес.

Щойно Тільтіль повертає Діамант, як довге тремтіння про-бігає по листю й галуззю. Найстарші й найвеличніші стовбури розчахуються і випускають душі, які ховалися в них. Душі різ-няться за огляду на зовнішність і вдачу дерева, яке вони втілю-ють. Тож душа Вязова, наприклад, – у подоби похмурого черевато-го дихавичного Гнома; душа Липова – привітна, ласкава, весела; Букова – рухлива й витончена; Березова – біла, боязка і збентеже-на; Вербова – квола, кошлата і слізлива; Ялинова – довга, сухорля-ва й мовчазна; Кипарисова – трагічна; Каштанова – претензій-на та манірна; Тополина – жвава, приставуча, балакуча. Одні випливають зі стовбурів поволі, потягуючись, наче по довгому сні, інші ж – вистрибують звідти жваво, похапцем – і всі оточу-ють дітей, тримаючись по змозі поблизу дерева, з якого з'явилися. Поволі надходить Дуб. Це старий казковий сліпець, у вінці з омели та в довжелезному зеленому вбранні, гаптованому мохом і лишаєм.

Сива борода розмаюється на вітрі. Однією рукою він спирається на вузлуватого костура, а другою – на юного Клена-поводиря. Блакитний Птах сидить у Дуба на плечі. Деревя вишиковуються рядком й уклоняються йому на знак шаноби.

Тільтіль. Та в нього ж Блакитний Птах!.. Мерщій! Мерщій!.. Сюди!.. Дайте мені його!..

Дуб (до Тільтіля). Ти хто?..

Тільтіль. Тільтіль, пане... Коли я зможу взяти Блакитного Птаха?..

Дуб. Тільтіль, син лісоруба?..

Тільтіль. Так, пане...

Дуб. Твій батько заподіяв нам багато зла... У самій лише моїй родині він забив шістсот синів, чотириста сімдесят п'ять дядьків і тіток, тисячу двісті двоюрідних братів і сестер, триста вісімдесят невісток і дванадцять тисяч правнуків!..

Тільтіль. Вибачте, що я Вас потурбував, пане. Та Киця казала, що Ви скажете нам, де Блакитний Птах...

Дуб. Так, я знаю: ти шукаєш Блакитного Птаха, себто велику таємницю всіх речей і щастя, щоб Люди закабалили нас іще дужче...

Тільтіль. Ні-бо, пане, я шукаю його для онуки Феї Бериюни – вона дуже хвора...

Дуб (перебиває його). Годі!.. Я не чую Тварин.. Де вони? Це їх стосується так само, як і нас... Нам, Деревам, не слід перебирати на себе всю відповідальність за ті круті заходи, які ми сьогодні застосуємо... День, коли Люди довідаються про наші нинішні дії, стане днем жахливої кари... Отже, наше рішення має бути однастайне й наше мовчання так само...

Ялина (дивиться понад верхівками інших дерев). Тварини надходять... Ось душі Коня, Вола, Корови, Вовка, Барана, Кабана, Півня, Кози, Віслюка й Ведмедя...

Мірою того як Ялина називає Тварин, вони з'являються на сцені й сідають між деревами, крім душі Кози, яка знай собі тиняється там і сям, і душі Кабана, яка весь час риється в корінні.

Дуб. Ви знаєте, брати мої, про що йдеться... Оця дитина завдяки талісманові, викраденому в могутніх сил Землі, може заволодіти Блакитним Птахом і вирвати нашу таємницю, яку ми берегли з часів зародження Життя... Одначе ми достатньо знаємо Людину, щоб не мати жодного сумніву щодо лихого долі, на яку вона прирече нас, щойно заволодіє цією таємницею. Тому, гадаю,

будь-яке вагання – це не лише – глупство, а навіть злочин! Настає вирішальна мить. Дитина мусить загинути, поки ще не пізно.

Тварини та Дерева підходять ближче й намагаються завдати удару. Хлопчик у розпачі кличе на допомогу Пса та Кицю. Пес, тягнучи за собою порвані пута, вибігає з-за дубового стовбура і, розшитовхавши Дерева і Тварин, кидається до Тільтіля й ошаліло боронить дітей. Увіходить Душа Світла. Тим часом над лісом займається зоря, осяваючи околи.

Душа Світла. Що сталося?.. Що?.. Небораче, хіба ж ти не знав?.. Поверни Діаманта! Вони поринуть назад у Морок і Мовчання, а ти не побачиш їхніх почуттів...

Тільтіль повертає Діаманта. Тут-таки всі душі Дерев чимдуж біжать до стовбурів, які за ними зачиняються. Душі Тварин також зникають. Вдалині видно, як мирно пасуться Корова, Баран та інші. Ліс прибирає безневинного вигляду. Здивований Тільтіль роззирається навкруги.

Тільтіль. Де вони?.. Що це їм поробилось? Чи вони з глузду з'їхали?..

Душа Світла. Та ні, вони завжди такі. Але цього не знають, бо не бачать. Казала ж я тобі: коли мене нема, будити їх – небезпечно...

Тільтіль (*витираючи ножа*). Нехай і так... От якби не Песик і ніж... А мені й на думку не спадало, що вони такі лихі...

Душа Світла. От бачиш: у цьому світі Людина сама супроти всіх.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Сади Блаженств

У Садах Блаженств під наглядом Доли мешкають усі Людські Радощі та Блаженства. На тлі Садів діти побачили залу з високими мармуровими колонами. Архітектура й убранство оздоблення зали нагадують полотна майстрів венеціанського чи фламандського Відродження (Веронезе або Рубенса). Важкий розкішний стіл із яшми та золоченого срібла заставлений канделябрами, кришталем, золотим і срібним посудом, вишуканими стравами. За столом їдять, п'ють, горляють, співають, вимахують руками Найтовстіші Земні Блаженства. Це Блаженство Бути Багатим, Блаженство Володіти, Блаженство Вдоволеного Честолюбства. Блаженство Нічого не Знати – глуха тетеря. А Блаженство Нічого

не Розуміти – сліпе, мов кріт. Душа Світла попередила дітей, щоб вони не приставали на вмовляння Блаженств, бо забудуть про своє призначення. Блаженства ледве пригадали Блакитного Птаха, адже він неїстівний, тож для них він жодної цінності не має. Вони хотіли затягнути дітей та Душу Світла до свого столу, та Тільтіль повернув Діамант і сцену залило несказанно чисте й ніжне божественне рожеве світло. Грубі прикраси та щільні пурпурові порт'єри спадають і зникають, за ними постає казковий сад. Бенкетний стіл канув, мов камінь у воду. Товсті Блаженства набули свого справжнього вигляду – бридких голих зів'ялих нікчем, які тікають від світла і дітей у печеру Лих.

Тільтіль (роззираючись довкола, зачудований). Ой!.. Який гарний сад! Який сад!.. Де це ми?..

Душа Світла. Там само... Змінилося лише бачення. Тепер ми бачимо істину речей і нам ось-ось являться душі Блаженств, які витримують світіння Діаманта...

Тільтіль. Яка краса!.. Краса!.. Наче влітку!.. Ой, погляньте, до нас ідуть!.. Нас помітили...

Справді, сади повняться істотами на взір янголів, які наче прокинулися від довгого сну і зграйно плывуть між дерев. Вони вбрані у шати ніжних, м'яких відтінків: вранішньої блакиті, першого цвітіння троянд, іскристої води, буриштинової роси тощо.

Душа Світла. До нас простують кілька ласкавих допитливих Блаженств, які все намповідають...

Блаженство. Здоров, Тільтілю!.. Я – ватажок Блаженств Твого Дому, а це все – Блаженства, які мешкають у ньому...

Тільтіль. То вдома є Блаженства?!

Всі Блаженства заливаються реготом.

Блаженство. Оце так! Ви чули?.. Чи є вдома Блаженства?.. Та дім ними аж роїться, бідолашко!.. Сміємося, співаємо, веселощами відхиляємо стіни, відкидаємо дах... Та все намарне – ти нічого не бачиш, не чуєш... Але, сподіваюся, ще дійдеш розуму... А зараз привітайся з найшанованішими... Як вернешся додому, то й одразу впізнаєш їх, тож по завершенні гарного дня зможеш підбадьорити їх усміхом, добрим словом, адже вони справді гарують з усіх сил, щоби життя в тебе складалось легко й чудово... Почнемо з мене. Я – твій вірний служитель, Блаженство Доброго Здоров'я... Я не найвродливіше з усіх, однак найповажніше. Пізнаватимеш мене?.. А ось Блаженство Чистого Повітря, воно майже прозоре. Ось у сірячині Блаженство Любити Батьків – воно завжди сумне, бо на нього ніколи не

зважають... А ось Блаженство Блакитного Неба – природно, вбране у блакить, і Лісове Блаженство, що, певна річ, одягнене в зелень. Ти бачитимеш їх щораз, як визирнеш у віконце... Ось іще добрі Блаженства Сонячних Днів у діамантовому вбранні та Весни – у коштовних смарагдах...

Тільтіль. І ви такі гарні щодня?..

Блаженство. Авжеж! У кожному домі, де вміють бачити, свято щодня... А надвечір з'являється Блаженство Вечірніх Заграв, багатше від усіх царів світу, за ним приходить Блаженство Бачити Схід Зірок, усе в золоті, мов стародавній ідол... А в негоду об'являється Блаженство Дощу, усіяне перлами, і Блаженство Зимового Вогнища – воно розгортає перед змерзлими долоньками свого теплого пурпурового плаща. Я забув назвати найкраще, щонайясніше між нами – Блаженство Чистих Помислів із родини великих Чистих Радощів, які ви незабаром побачите. Аж ось іще... Та їх тут безліч!.. Ми так ніколи не дійдемо кінця... А треба ж негайно повідомити Великі Радощі. Вони там, угорі, біля небесної Брами, і ще не знають про ваш прихід... Я пошлю по них Блаженство Бігати Босоніж По Росі – воно найпрудкіше...

Душа Світла. Треба зараз же дізнатися про Блакитного Птаха. Може, ватажок Домашніх Блаженств знає, де він...

Тільтіль. То де ж?

Блаженство. Він навіть не знає, де Блакитний Птах!..

Усі Домашні Блаженства заливаються реготом.

Тільтіль (*обурений*). Не знаю, так!.. І це геть не смішно!..

Знову регіт.

Блаженство. Гаразд. Не сердься... Та годі вже реготати. Не знає, то й не знає, нема чого кататися зо сміху!.. Він – як і більшість Людей... Та ось Блаженство Бігати Босоніж По Росі простує до нас із Великими Радощами.

Справді, високі вродливі створіння на взір янголів, убрані в осяйні сукні, повагом плинуть до них.

Тільтіль. Які красуні!.. А чому вони не сміються?.. Хіба вони нещасливі?..

Душа Світла. Найщасливіші не сміються...

Тільтіль. Хто це?..

Блаженство. Великі Радощі. Попереду – Радість Справедливості, вона всміхається, щойно відновлюється якась порушена справедливість. Я ще надто юне – на моїм віку вона жодного разу не всміхалась. За нею – Радість Доброти – найщасливіша,

а проте й найсумніша. Їй завжди кортить розрадити Лиха – на силу її стримуємо. Праворуч од неї – Радість Виконаної Праці та Радість Мислити. Далі – Радість Розуміти. Серед найвищих – також Радість Бачити Прекрасне, яка щодня додає кілька променів до тутешнього світла...

Тільтіль. А ген там, удалині, в золотому захмар'ї?..

Блаженство. То Велика Радість Любити...

Тільтіль. Хто це?..

Блаженство. А ти хіба досі не впізнав її?.. Придивись пильніше, відкрий очі з усієї душі!.. Вона побачила тебе! Побачила!.. Вона простягає руки і біжить до тебе!.. Це Радість Матері твоєї, Неповторна Радість Материнської Любові...

Інші Радощі, підкликавши Радість Материнської Любові, мовчки відступають перед нею.

Материнська Любов. Тільтілю! І Мітілю!.. То це ви? Чи справді вас я бачу?.. Оце так несподіванка!.. Хутчіш до моїх обіймів! На світі немає більшого щастя!..

Тільтіль (*зачудовано дивиться на неї та цілує*) А з чого зіткана твоя чарівна сукня?.. Із шовку, зі срібла чи з перлів?..

Материнська Любов. Та ні... Вона – з ваших цілунків, поглядів і пестощів... Кожен цілунок влітає в неї сонячного чи місячного променя...

Тільтіль. Дива!.. Я ніколи й гадки не мав, що ти така багатуща. А де ти ховала цю сукню?.. У шафі, ключ од якої в тата?..

Материнська Любов. Та ні, вона завжди на мені, ось тільки її не видно. Коли очі заплющиш, нічого ж не бачиш. Геть усі матері багаті, якщо люблять своїх діток... Немає бідних мам, немає некрасивих чи старих... Їхня Любов – найбільша Радість, і то навів. І навіть коли нені здаються сумними, одного лише цілунку досить, аби сльози їхні обернулися на зорі в глибинах віч.

Тільтіль (*вражено дивиться на неї*). Так. Справді, очі в тебе повні зірок. Це мамині очі, але вони ще кращі... І рука твоя, з обручкою... На ній навіть слід опіку з того часу, як ти запалювала лампу... Та рука біліша, а шкіра така ніжна!.. Наче струмінь світла... Хіба ти не працюєш тут, як удома?..

Материнська Любов. Ні-бо, ці руки – мої. Хіба ти не бачив, як вони білішають і світяться, коли пестять тебе?..

Тільтіль. Мамцю! Дивно! І голос ніби твій... А от говориш краще, ніж удома...

Материнська Любов. Вдома надто багато справ і немає часу на розмови... Проте й невимовне можна почути. То після нашої зустрічі ти впізнаватимеш мене, як повернешся завтра до хатки?.. Впізнаватимеш мене і в подертій сукні?..

Тільтіль. Я не хочу вертати... Адже ти тут! Поки ти тут – хочу бути з тобою!..

Материнська Любов. Але ж я й там також... усі ми там... Хіба є різниця?.. Ти прийшов сюди лише, щоб усвідомити, щоб навчитися бачити мене, як дивитимешся там... Розумієш, Тільтільчику?.. Гадаєш, ми на небі? Але ж небо скрізь, де ми цьомаємось... Немає двох матерів, і в тебе є лише однеєнка... У кожної дитини тільки одна мати, одна навік, і вона завжди найкраща, треба лише добре її пізнати й навчитися дивитись...

У царстві Майбуття, в неозорих залах Палацу Лазуру, Діти чекають свого народження. Вони, одягнені в довгий блакитний одяг, займаються кожен своєю справою. Сюди можна зайти лише Дітям і Душі Світла. Мітіль переконана, що тут вони обов'язково знайдуть Блакитного Птаха. Тільтіль заспокоює Блакитну Дитину, що народжуватися добре й цікаво і що найкращі люди на Землі – це матері, а ще бабусі. От тільки шкода, що вони вмирають. І від цього в Тільтіля на очах з'являються сльози, схожі на перли. А Дитина розповідає, що має народитися через двадцять років і винайти Машину Щастя, адже на Землю кожен іде зі своїми винаходами, уміннями, талантами і навіть злочинами. Із порожніми руками на Землю не пускають – біля дверей стоїть сивий дідуган на ім'я Час і вирішує, кого пустити на Землю, а кого ні. Одна Дитина говорить, що буде їхнім братиком, однак несе вона із собою аж три хвороби, отож скоро й піде від них – це від неї не залежить. Аж тут Час відчиняє двері для тих, кому належить народитися, він невмолимий, із ним неможливо домовитися, й тому розлучає двох закоханих, які знають, що розминуться на Землі і вже ніколи не побачаться. І тут Час побачив Тільтіля, Мітіль і Душу Світла. Душа Світла велить Тільтілю повернути Діамант, адже Блакитний Птах схований у неї під серпанком.

ДІЯ ШОСТА

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Прощання

На сцені – мур із дзерцятами. Досвіток. Увійходять Тільтіль, Мітіль, Душа Світла, Хліб, Цукор, Вогонь і Молоко.

Тільтіль. Ти не рада вертати? Що з тобою, Світлонько?.. Ти зблідла... Чи, бува, не захворіла?..

Душа Світла. Не зважай, моя дитино... Я тільки трішки сумна, бо покину вас...

Тільтіль. Покинеш?..

Душа Світла. Так треба... Мені вже нічого тут робити... Рік збіг, Фея приїде і попросить у тебе Блакитного Птаха...

Тільтіль. Але ж я не маю ніякого Блакитного Птаха!.. Птах Спомину почорнів, Птах Майбуття почервонів, Птахи Ночі повмирали, а Лісового Птаха я так і не впіймав... Хіба я винен, що вони змінюють колір, гинуть чи втікають?.. Фея розлютиться?.. Що вона скаже?..

Душа Світла. Ми зробили, що могли... Мабуть, Блакитного Птаха немає... Або ж він змінює забарвлення, щойно його садиш до клітки...

Настає час залишити дітей. Всі прощаються.

Душа Світла. Тепер моя черга поцілувати вас наостанок, дітоньки мої...

Тільтіль і Мітіль (*вчепилися за сукню Душі Світла*). Ні! Ні! Ні! Світлонько!.. Залишайся з нами!.. Татко погодиться... Ми розкажемо матусі, яка ти була до нас добра...

Душа Світла. Жаль! Не можу... Ці двері замкнуті для нас... Я мушу вас покинути.

Тільтіль. Куди ж це ти підеш сама?

Душа Світла. Недалеко, дітоньки мої... Туди, до країни Мовчання Речей.

Тільтіль. Ні! Ні! Я не хочу... Ми підемо з тобою... Я скажу мамі...

Душа Світла. Не плачте, малята, любі... Я не маю голосу, як вода, я маю лише ясність, якої Людям не чути... Та я пильную їх довіку... Згадуйте мене – я промовлятиму до вас у кожному місячному промені, з кожної засвіченої лампи, у кожній ясній і добрій думці вашої душі... (*За муром б'є восьму*). Чуєте? Б'є годину!.. Прощайте!.. Відчиняються двері!.. Заходьте, заходьте, заходьте!..

Душа Світла підводить дітей до дверцят. Хвіртка відчиняється й зачиняється за ними. Хліб крадькома втирає сльози, умиті слізьми Цукор, Вода й інші швиденько вибігають і зникають за лаштунками. Звідти долинає тільки виття Пса. Якусь мить на сцені порожньо, а тоді декорація з дверцятами розсувається, і за нею відкривається остання картина.

КАРТИНА ДВНАДЦЯТА

Прокидання

Стіни і вся обстановка хатки стали набагато веселіші, радісніші, свіжіші. Мати Тіль прийшла вранці будити дітей. Тільтіль і Мітіль неймовірно щасливі бачити матір, адже вони подорожували цілий рік. Вони починають розповідати матері про свою мандрівку, але неня лякається їхніх слів, адже востаннє бачила дітей увечері, коли вкладала їх спати. Вона кличе чоловіка, щоб він привів лікаря до дітей, які захворіли. В цей час заходить старенька Сусідка, схожа на Фею з першої дії.

Сусідка. Христос народився! Доброго здоров'я!

Тільтіль. Та це ж Фея Бериліона!

Сусідка. Прийшла оце попросити у вас вогню на святкову юшку... Така зрання холоднеча... Здоровенькі були, дітки! Як ся маєте?..

Тільтіль. Пані Феє Бериліоно, я не знайшов Блакитного Птаха...

Сусідка. Що це він каже?..

Мати Тіль. Ой, і не питайтеся, пані Берленго... Бозна-що верзуть... Як ото прокинулись, то й завели такої... Мабуть, із'їли щось несвіже...

Сусідка. То ти хіба не впізнаєш мене, Тільтілю?.. Це ж я, тітонька Берленго, твоя сусідонька...

Тільтіль. Так, пані... Ви – Фея Бериліона... Ви не гніваєтесь?..

Сусідка. Бери... Як?

Тільтіль. Бериліона.

Сусідка. Берленго, ти хотів сказати «Берленго», еге ж?..

Тільтіль. Бериліона чи Берленго, то вже як собі хочете, пані... Та Мітіль усе знає...

Мати Тіль. Найгірше, що й Мітіль – тієї ж...

Батько Тіль. Дарма! Дарма!.. Минеться. От я їм дам кілька стусанів, то...

Сусідка. Не варто, це вже зайве... Я знаю таке – їм щось намарилось... Як вони спали, на них упав місячний промінь – тільки й того... З моєю хворою онукою таке часто коїться...

Мати Тіль. До речі, як ведеться вашій онуці?..

Сусідка. Всяко. Вже й підвестись не може... Лікар каже, що то нерви... А я знаю, що б їй допомогло... Сьогодні знову мене просила на Різдво собі... Оце ж забрала собі в голову...

Мати Тіль. Так, знаю, того Тільтілевого птаха... То як, Тільтілю, даси ти його врешті-решт отій небозі?..

Тільтіль. Що, мамо?..

Мати Тіль. Свого птаха... Нащо він тобі здався?.. Ти й не глянеш на нього... А дівчинка так давно за ним побивається!..

Тільтіль. Авжеж, авжеж, мого птаха... Де ж це він?.. А! Ось клітка!.. Мітіль, поглянь: он клітка!.. Та, що її ніс Хліб... Так, так, та сама... Та в ній тільки один птах... Чи він з'їв другого?.. Стривай!.. Таж... він блакитний!.. То це моя горлиця!.. Але вона блакитніша, ніж тоді, як ми пішли. То це ж і є той Блакитний Птах, що ми його шукали!.. Ми так далеко ходили, а він був тут!.. Дива, та й годі!.. Мітіль, бачиш птаха?.. Що б то Душа Світла сказала?.. Зніму клітку... *(Стає на стільця, знімає клітку й передає Сусідці.)* Ось, пані Берленго!.. Він іще не досить блакитний, та ще поблакитнішає, ось побачите... Хутенько віднесіть його онучці...

Сусідка. Що?.. Справді?.. Ти мені його віддаси зараз і задарма?.. Боже! От уже ж вона зрадіє!.. Дай хоч я тебе поцюмаю!.. *(Цілує Тільтіля.)* Біжу!.. Біжу!..

Тільтіль. Так! Так! Біжіть чимскоріш... Деякі птахи змінюють колір...

Сусідка. Я повернуся й переловім вам, що вона скаже...

Іде.

Тільтіль *(довго роззирається довкола)*. Тату! Мамо! Що ви зробили з господою?.. Вона та сама, та значно краща...

Батько Тіль. Як це, «краща»?..

Тільтіль. А так: її пофарбували, оновили, все світиться, все чисте... Торік було не так...

Батько Тіль. Торік?..

Тільтіль *(підбіг до вікна)*. А он ліс!.. Величезний! Крашень!.. Мов новий!.. Яке ж то щастя!.. *(Зазирає до діжі.)* А де Хліб?.. Диви, лежить собі тихенько... А ось Тіло!.. Здоров, Тіло!.. Тіло!.. Добре ти бився!.. Пам'ятаєш, у лісі?..

Мітіль. А Тілетта! Впізнала мене, а от сказати нічого не може.

Тільтіль. Пане Хлібцю... *(Намацавши лоба.)* Ти диви, Діамант зник! Хто це забрав мого зеленого капелюшка?.. Та нехай собі!.. Мені він тепер ні до чого... А! Вогонь!.. Добра душа!.. Весело шипить, хоче налякати Воду... *(Підбігає до крана.)* А Вода?..

Здорова будь, Водице!.. Що вона каже?.. Все щось говорить, от тільки я її більше не розумію...

Мітіл ь. Я не бачу Цукру...

Тільтіл ь. Боже, яке то щастя, яке то щастя!..

Мітіл ь. Яке щастя!..

Мати Тіль. І чого це вони отак гасають?..

Батько Тіль. Не переймайся... Хай собі... Бавляться в щастя...

Тільтіл ь. Мені найбільше подобалася Душа Світла... А де лампа?.. Можна, я її засвічу?.. (*Роззирається довкола.*) Господи, яке ж тут усе гарне!.. Який я радий!..

Стукіт у двері.

Батько Тіль. Заходьте!..

Увіходить Сусід ка. За руку вона веде надзвичайно вродливу Дівчинк у-білявку, а та тримає в рученятах Тільтілеву горлицю.

Сусід ка. Бачите, яке диво!..

Мати Тіль. Неймовірно!.. Вона ходить?..

Сусід ка. Ходить!.. Де там! Бігає, танцює, літає!.. Тільки побачила птаха, тут-таки плигнула до вікна, щоб у світлі роздивитися, чи це Тільтілева горлиця... А тоді – пурх! – надвір, мов янголя... Ледве встигла за нею...

Тільтіл ь (*підходить до Дівчинки, зачарований*). О! Вона така схожа на Душу Світла!..

Мітіл ь. Вона значно менша...

Тільтіл ь. Еге ж!.. Та вона ще підросте...

Сусід ка. Що вони кажуть?.. їм не минулося?..

Мати Тіль. Іде на краще. Минеться... Поснідають – та й по всьому...

Сусід ка (*підштовхує Дівчинку до Тільтіля*). Ну ж бо, моя любя, подякуй Тільтілеві...

Тільтіл ь чомусь соромиться її й задкує.

Мати Тіль. Що тобі діється, Тільтілю?.. Боїшся дівчинки?.. Ну ж бо, поцілуй її... Добре поцілуй... Краще... Звичайно ти завзятіший!.. Ну ж бо, ще раз!.. Та що з тобою сталося?.. Ось-ось заплачеш...

Тільтіл ь незграбно цілує Дівчинку, а потому мовчки стовбичить біля неї. Вони довго роздивляються одне одного.

Тільтіл ь (*гладячи птаха по голівці*). Він досить блакитний?..

Дівчинка. Так, так, я дуже рада...

Тільтіль. Але я бачив блакитніших... Геть-чисто блакитних... Та чого я тільки не робив – їх не зловити.

Хоче взяти птаха з рук Дівчинки. Вона інстинктивно противиться, і горлиця, скориставшись із непевності її рухів, виривається й відлітає.

Дівчинка (*крик розпачу*). Бабусю! Він полетів!.. (*Дівчинка заходиться плачем.*)

Тільтіль. Нехай... Не плач... Я його знову впіймаю... (*Виходить на авансцену і звертається до глядачів.*) Якщо знайдете птаха, чи не могли б Ви повернути його нам?.. Він нам потрібен, аби стати щасливими, згодом...

Переклад з французької Дмитра Чистяка

1. Із якою метою герої твору вирушають у подорож? Чи змінилася мета з розвитком сюжету?
2. Як розділилися супутники героїв: хто – друзі, а хто – вороги? Чому Тварини і Стихії здебільшого заважали дітям у пошуках?
3. Якими є уроки подорожі в країну Споминів?
4. У чому сенс зустрічі героїв із Деревами?
5. Чого навчило перебування в Саду Блаженств?
6. Яке враження справила на дітей зустріч із Великими Радощами і що вони зрозуміли?
7. З ким із героїв, що ожили, дітям найтяжче розлучатися? Чому, на вашу думку?
8. Поясніть фінал п'єси.
9. Розкрийте символічний зміст назви.
10. Яке значення в тексті мають кольори? Які відтінки синього згадані?
11. Чому автор назвав п'єсу драмою-феєрією?
12. Підготуйте усне повідомлення «Які істини відкрила мені п'єса М. Метерлінка "Блакитний Птах"»?

■ Пауло Коельйо

(народ. 1947)

Бразильський письменник Пауло Коельйо народився в сім'ї інженера. Із дитинства мріяв стати письменником, проте в родині були іншої думки щодо його майбутнього. Через проблеми в період юнацького становлення Коельйо потрапив до закритого лікувального закладу для людей із душевними розладами. Про це він написав у книжці «Вероніка вирішує померти» (1998). Після невдалої спроби навчання на юридичному факультеті Пауло Коельйо долучився до руху хіпі, мандрував світом, багато читав, захоплювався філософією, познайомився з марксистським вченням. Повернення до Бразилії (1973) для Коельйо стало новим кроком у його шуканнях – організація громадського руху, підпільне видання журналу, створення рок-пісень антиурядового спрямування. Звинувачений у підривній діяльності, Коельйо потрапив до в'язниці. Відлунням тих важких часів став твір «Валькірії» (1992).

Знакова книжка Коельйо з промовистою назвою «Паломництво» (1987) засвідчила новий духовний етап, пов'язаний зі вступом у католицький орден RAM і обов'язковою подорожжю від Франції до Іспанії.

Складні роздуми пілігрима на шляху духовного самовдосконалення відображені в романі «Алхімік» (1988), який приніс письменнику світову славу. Багато книжок Коельйо, який сьогодні мандрує світом, зустрічається з читачами, перекладено на десятки мов і видано величезними накладками, серед них «П'ята гора», «Підручник воїна світла», «Диявол і сеньйорита Прим».

АЛХІМІК

ПРОЛОГ

Алхімік узяв книжку, яку хтось із караванників мав у своєму багажі. Вона була без палітурки, але він зміг прочитати ім'я її автора: Оскар Вайльд. Гортаючи її сторінки, він зустрів історію про Нарциса.

Алхімік знав легенду про Нарциса – вродливого хлопця, який мав звичай щодня милуватися своєю красою, віддзеркаленою

на поверхні озера. Він був так зачарований самим собою, що одного дня впав у воду й утопився. На тому місці, де він упав, виросла квітка, яку назвали нарцисом.

Але Оскар Вайльд закінчив цю історію трохи інакше.

Автор розповів, що коли Нарцис помер, прийшли ореяди¹ – богині лісу – й побачили, що озеро змінило форму, перетворившись на величезне дзеркало води у глечик у солоних сліз.

– Чому ти плачеш? – запитали ореяди.

– Я оплакую Нарциса, – відповіло озеро.

– О, не лякай нас, що ти оплакуєш Нарциса, – сказали ореяди. – Хоч ми завжди бігали за ним у лісі, лише ти мало можливість зблизька милуватися його красою.

– А хіба Нарцис був гарний? – запитало озеро.

– Хто міг знати про це краще, ніж ти? – здивувалися ореяди. – Адже саме на твоїх берегах він щодня нахилявся.

Озеро якийсь час мовчало. Нарешті воно сказала:

– Я оплакую Нарциса, але я ніколи не помічало, що він гарний. Я оплакую Нарциса, бо щоразу, коли він нахилявся над моїм берегом, я могло бачити у глибині його очей віддзеркалену там мою власну красу.

– Яка чудова історія, – сказав Алхімік.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Хлопця звали Сантьяго. Він пас овець і загнав їх переночувати в напівзруйновану церкву. Сам теж ліг спати, розстеливши куртку на підлозі і підклавши під голову книжку, яку вже прочитав. Ранком він розбудив овець і згадав про дівчину. Рівно рік тому він продав шерсть одному місцевому торговцеві, і доки чекав черги, познайомився з його донькою. Торговець сказав знову прийти через рік, і ось залишалося чотири дні. За два роки мандрів рівнинами Андалусії хлопець вивчив напам'ять усі села й містечка цього регіону, й мандри були великим резонансом його життя. Батьки хотіли, щоб хлопець став священиком. Він вивчав латину, іспанську мову й теологію. Проте з дитячих літ мріяв пізнати світ, і це було для нього набагато важливіше, аніж пізнати Бога та гріхи людей. Якось увечері, коли він навідав свою родину, то сказав батькові, що не хоче бути священиком. Він хоче мандрувати.

¹ Ореяди – німфи, які жили в горах, улоговинах та долинах, вважалося, що належали до супровідниць богині Артеміді.

Батько дав сину гаманця з трьома монетами, щоб Сантьяго купив собі овець, бо без грошей мандрують лише пастухи.

Йому вдруге наснився один і той самий сон, який він не додивився до кінця. Зайшовши в найближче місто, Сантьяго вирушив до старої, яка вміла тлумачити сни, і розповів їй свій сон. Йому снилося, що дитина підійшла до нього на пасовищі й перенесла до єгипетських пірамід. «Тут ти знайдеш скарб», – сказала дитина. Стара взялася розтлумачити сон за десятку частину знайденого в майбутньому скарбу, і сказала, що треба їхати до Єгипту, до пірамід. Сантьяго був роздратований, бо нічого нового не почув. Вийшовши від старої, він попрямував на площу, де сів на лавці й почав читати книжку, яку нещодавно виміняв на іншу. Овець він залишив у друга, коли входив у місто. Книжка йому здалася нудною, але його відволік якийсь старий, що сів поруч. Він назвався царем Салему Мелхиседеком і пообіцяв за десятку частину овець навчити, як знайти захований скарб.

Тоді хлопець пригадав свій сон, і несподівано все стало йому зрозумілим. Стара ворожка не взяла з нього нічого, але старий – можливо, її чоловік – хоче виманити в нього значно більше грошей за непотрібну інформацію. Старий, либонь, та-кож циган.

Проте перш ніж Сантьяго встиг щось сказати, його сусід по лаві нахилився, підняв патичок й почав щось креслити на піску біля своїх ніг. Коли він нахилився, щось сліпуче зблиснуло на його грудях із такою яскравістю, яка майже засліпила пастуха. Проте зі швидкістю, не властивою для його віку, він затулив груди плащем. Очі хлопця призвичаїлись, і він побачив, що там малював старий.

На піску головного майдану маленького міста він прочитав ім'я свого батька й своєї матері. Прочитав історію свого життя від початку й до цієї хвилини, розваги дитинства, холодні ночі в семінарії. Прочитав ім'я дочки торговця, якого він не знав. Прочитав про речі, що про них він нікому не розповідав, як, наприклад, про той день, коли украв у батька рушницю, щоб полювати на оленів, або про свій перший і єдиний сексуальний досвід.

– Бо мені подобається мандрувати.

Він показав на продавця смаженої кукурудзи з червоним візком, що стояв у кутку майдану.

– Отой продавець смаженої кукурудзи також завжди мріяв мандрувати, коли був малим хлопцем. Але визнав за краще

купити собі візок із попкорном і протягом років складати гроші. Він постаріє й помандрує до Африки, де проживе місяць. Він ніколи не розумів, що люди спроможні робити те, про що вони мріють.

– Він мав би стати пастухом, – уголос подумав хлопець.

– Він про це думав, – сказав старий. – Але торговці смаженою кукурудзою живуть краще, ніж пастухи. Торговці смаженою кукурудзою мають дім, а пастухи сплять просто неба. Батьки воліють віддавати заміж своїх дочок за торговців смаженою кукурудзою, а не за пастухів.

Хлопець відчув, як йому кольнуло в серці, коли подумав про дочку торговця сукном. У її місті мусив бути продавець смаженої кукурудзи.

– Але те, що люди думають про торговців смаженою кукурудзою і про пастухів, для них є важливішим, аніж їхня Персональна Легенда.

Старий перегорнув сторінку книжки й поринув у читання. Хлопець трохи зачекав і урвав його в той самий спосіб, у який старий урвав його:

– Чому ви розмовляєте на ці теми зі мною?

– Бо ти намагався прожити свою Персональну Легенду. Але вже готовий відмовитися від неї.

– І ви приходите в такі хвилини?

– Не завжди в такій подобі, але приходжу неодмінно. Іноді я постаю як добрий вихід, як добра ідея. Іноді підказую, як вийти з тяжкої ситуації. Але люди зазвичай не помічають мене.

Старий розповів, що на минулому тижні мусив з'явитися до одного шукача скарбів у формі каменю. Той шукач скарбів від усього відмовився задля пошуку смарагдів. Протягом п'ятих років він працював у річці й переглянув 999 999 каменів у пошуках смарагду. У цю хвилину шукач скарбів відмовився від своїх зусиль, адже йому бракувало лише одного каменя – лише **ОДНОГО КАМЕНЯ**, – щоб знайти свій смарагд. А оскільки він був чоловіком, який уперто йшов до своєї Персональної Легенди, то старий Мелхиседек вирішив утрутитися. Він перетворився на камінь, що підкотився до ніг шукача скарбів. Той, сповнений гніву та розчарування після п'ятих років марних пошуків, пожбурих цей камінь якнайдалі. Але він кинув його з такою силою, що камінь ударився в інший камінь, і той розколовся, показавши найгарніший смарагд у світі.

– Люди надто рано усвідомлюють сенс свого буття, – сказав старий із певною гіркотою в очах. – Можливо, саме тому вони так рано відмовляються від нього. Але таким є світ.

Тоді хлопець пригадав, що розмова почалася з прихованого скарбу.

– Скарби підіймаються на поверхню землі потоками й приховуються тими самими водами, – сказав старий. – Якщо ти хочеш довідатися про свій скарб, то мусиш віддати мені десяту частину своїх овець.

– А чому не десяту частину скарбу?

– Якщо ти пообіцяєш мені те, чого в тебе ще нема, то ти втрапиш охоту шукати його.

Хлопець тоді згадав, що він пообіцяв десяту частину свого скарбу циганці.

– Цигани є експертами, – зітхнув старий. – Але хай там як, а ти повинен навчитися, що все в житті має свою ціну. І саме цього намагаються навчити людей Воїни Світла.

Старий повернув хлопцеві книжку.

– Завтра, о цій самій годині, ти віддаси мені десяту частину своїх овець. І я тебе навчу, де тобі треба шукати свій прихований скарб. Добраніч.

І він зник за рогом вулиці, що перетинала майдан.

Хлопець спробував читати книжку, але не зміг зосередитися. Він був схвилюваний і напружений, бо знав, що старий казав правду. Він підійшов до торговця смаженою кукурудзою, купив пакетик і подумав, чи має він передати йому слова старого. «Іноді краще все залишити таким, яким воно є», – вирішив хлопець і заспокоївся. Якби він щось сказав торговцеві смаженою кукурудзою, той би протягом трьох днів розмірковував, чи не покинути йому все, але він надто звик до свого візка.

Юнак пішов містечком і опинився в порту. Продавши лише одну вівцю, він міг би купити квиток до Африки. Та він не знав, що робити. Тим часом здійнявся вітер левант¹, із південної частини Середземного моря, де розташований Єгипет. Юнак ніколи не думав, що Африка так близько від Тарифи.

Левант посилювався. «Я перебуваю між вівцями і скарбом», – подумав хлопець. Він мусив зробити вибір між тим, до чого давно звик, і тим, чого йому хотілося.

¹Левант – східний вітер.

«Я покинув батька, матір і замок свого містечка. Мої батьки звикли до нашої розлуки, і я до неї звик. Вівці також звикнуть до моєї відсутності», – подумав хлопець.

Згори він подивився на майдан. Торговець смаженою кукурудзою і досі продавав свій попкорн. Молоде подружжя сиділо на лаві, де він розмовляв зі старим, вони злилися в тривалому поцілунку.

«Торговець смаженою кукурудзою...» – сказав він сам до себе й не закінчив фрази. Бо левант повіяв сильніше, й він відчув його на своєму обличчі. Цей вітер, звичайно, приносив маврів, але він також приносив запах пустелі й запах жінок із запнутими вуаллю обличчями. Він приносив запах поту й будив мрії чоловіків, які одного дня вирушали на пошуки невідомого, золота, пригод – і пірамід. Хлопець позаздрив свободі вітру й подумав, що може стати таким, як він. Ніщо йому не перешкоджало, крім нього самого. Вівці, дочка торговця сукном, поля Андалусії були лише кроками до його Персональної Легенди.

Наступного дня хлопець зустрівся з учорашнім старим. Він привів із собою шістьох овець.

– Я здивований, – сказав він. – Мій друг відразу купив усіх моїх овець. Сказав, що все життя мріяв бути пастухом, і це добрий сигнал.

– Так відбувається завжди, – відповів йому старий Мелхиседék. – Ми це називаємо Сприятливим Початком. Якби ти вперше сів грати в карти, то майже напевне виграв би. Така Доля Початківця.

– Але чому?

– Бо життя хоче, щоб ти прожив свою Персональну Легенду.

Він оглянув своїх шістьох овець і виявив, що одна кульгає. Сантьяго пояснив йому, що це не має ваги, бо вона найрозумніша й дає багато вовни.

– Де мені шукати скарб? – запитав він.

– Твій скарб у Єгипті, поблизу пірамід.

Хлопця опанував страх. Стара сказала йому те саме, але жодної плати не взяла.

– Щоб дістатися до нього, ти муситимеш іти за знаками. Бог накреслив у світі дорогу, якою повинна йти кожна людина. Отже, ти муситимеш читати те, що він накреслив для тебе.

Перш ніж хлопець устиг йому щось сказати, між ним і старим почав літати метелик. Сантьяго згадав свого діда; коли він був

малим хлопцем, дід сказав йому, що метелики – знак доброї долі. Як і цвіркуни, ящірки та стебла конюшини з чотирма листочками.

– Саме так, – сказав старий Мелхиседек, який умів читати його думки. – Твій дід навчив тебе правильно. Це і є знаки.

Після цього старий відгорнув плащ, який затуляв йому груди. Хлопець був вражений побаченим і згадав про той блиск, який помітив учора. Старий мав на собі масивний нагрудник із золота, покритий дорогоцінними каменями.

Він і справді був цар. Мусив так ховати своє вбрання, щоб не стати жертвою грабіжників.

– Візьми, – сказав старий, знявши зі свого золотого нагрудника один білий і один чорний камені. – Вони називаються Урім і Тумім. Чорний камінь хоче сказати «так», а білий – «ні». Коли ти не зможеш бачити знаки, вони стануть тобі у пригоді. Запитуй їх, і вони дадуть тобі відповідь. Але намагайся ухвалювати свої рішення сам. Твій скарб захований біля пірамід, і ти вже про це знаєш, бо віддав мені шістьох овець, щоб я допоміг тобі зробити перший крок.

Хлопець заховав камінці у свої сакви¹. Далі він сам вирішуватиме, куди йому йти.

– Не забувай, що все на світі одне ціле. Не забувай мову знаків. А передусім не забувай, що ти мусиш пройти дорогу своєї Персональної Легенди до кінця.

Юнак на кораблі поплив до Африки. Він мав гроші й сподівався швидко дістатися пірамід. У невеликому арабському барі попри невдоволення господаря Сантьяго домовився з хлопцем, який говорив іспанською, про подорож до пірамід і віддав йому всі гроші, щоб купити верблюдів і провізію. Щойно гроші опинилися у провідника, той зник, дочекавшись слушної хвилини.

Сантьяго заплакав. Заплакав тому, що Бог несправедливий і винагороджує в такий спосіб людей, які вірять у свої мрії. «Коли я мав вівці, я був щасливий і завжди поширював радість навколо себе. Люди завжди зустрічали мене добре. Але тепер я сумний і нещасливий. Що мені робити? Мені гірко, і я не зможу довіряти людям, бо один із них ошукав мене. Я зненавиджу тих, хто знайшов свій скарб, бо я не знайшов свого. І намагатимуся зберігати ту крихту, яку маю, бо я надто малий, щоб обійняти світ».

¹ **Сакви** – дві з'єднані одним полотнищем торбини, які перекидають через плече (на груди й спину) або через спину коня, у яких тримають найнеобхідніші речі: їжу, рибальське чи мисливське дрібне спорядження.

Він відкрив сакви й подивився, що там є всередині. Можливо, залишилося трохи від сандвіча, який він їв на пароплаві. Але він знайшов там лише товсту книжку, куртку й два камені, які йому дав старий.

Подивившись на камені, він відчув велику полегкість. Він обміняв шістьох овець на два дорогоцінні камені з золотого нагрудника. Він міг продати їх і купити зворотний квиток. «Тепер я буду обережніший», – подумав хлопець, витягши камені із саків, щоб перекласти їх до кишені. Тут був порт, і правду сказав йому тоді юнак, який його обікрав: портове місто кишить злодіями.

Тепер він зрозумів, чому хазяїн бару так багато говорив до нього: він намагався застерегти його, щоб Сантьяго не довіряв тому молодикові. «Я такий, як і всі люди: бачу світ таким, у якому події розгортаються так, як мені хочеться, а не так, як вони відбуваються насправді».

Він знову подивився на камені. Обмацав обидва, відчуваючи під пальцями їхню температуру й гладеньку поверхню. Вони – його скарб. Простий доторк до каменів допоміг йому заспокоїтися. Вони нагадали йому про старого Мелхиседека.

«Коли ти чогось хочеш, то весь Усесвіт допомагатиме тобі, щоб ти здійснив своє бажання», – сказав йому старий.

Він намагався зрозуміти, як могли справдитися ці слова. Він перебував на безлюдному ринку без жодного сентáво¹ в кишені й без овець, яких він мав би стерегти вночі. Але камені свідчили про те, що він справді зустрічався з царем – царем, який знав його історію, знав про вкрадену в батька рушницю і про його перший сексуальний досвід.

«Камені допоможуть тобі зрозуміти, що ти маєш робити далі. Вони називаються Урім і Тумім». Хлопець знову поклав камені в торбину й наважився на експеримент. Старий попередив його, щоб він чітко формулював свої запитання, бо камені служать лише тому, хто знає, чого він хоче.

Тоді хлопець запитав, чи благословення старого досі перебуває з ним.

Він дістав один із каменів. Відповідь була «так».

– Я знайду свій скарб? – запитав хлопець.

Він засунув руку в сакви, щоб узяти один із каменів, але вони обидва вислизнули назовні крізь дірку в тканині. Хлопець

¹ Сентáво (ісп. centavo – сота частина) – назва дрібної розмінної монети в багатьох країнах.

ніколи не помічав, щоб його сакви були з діркою. Він нахилився, щоб підняти Уріма й Туміма й укинути їх назад у сакви. Та коли він побачив їх на землі, нова фраза виринула в його свідомості.

«Навчися шанувати знаки й підкорятися їм», – сказав старий цар.

Це справді був знак. Хлопець засміявся сам до себе. Потім схопив обидва камені із землі й укинув їх у сакви. Він вирішив не зашивати дірки – камені могли випадати з неї, коли їм хотілося. Він зрозумів, що про певні речі люди не повинні запитувати – щоб не втікати від власної долі. «Я обіцяв сам ухвалювати свої рішення», – сказав він сам до себе.

Але камені повідомили йому, що старий не припинив підтримувати його, й це наповнило його більшою впевненістю. Він знову подивився на безлюдний ринок і не відчув того розпачу, що раніше. Цей світ для нього не чужий; він для нього новий.

Сантьяго рушив майданом. Він допоміг цукерникові розкласти товар і зрозумів його, хоча не знав арабської. Тоді юнакові захотілося збагнути мову без слів. Він вирішив пройтися вуличками Танжера, щоб відшукати знаки. Хлопець зустрів торговця кришталем. Його лавка була нагорі, тож мандрівники до неї не доходили. Сантьяго протер йому запорошену вітрину. За цей час до крамниці зайшли двоє покупців. Торговець кришталем сприйняв це як добрий знак і запропонував юнакові попрацювати у нього. Хлопець погодився, адже йому треба було купити овець.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Після місяця роботи в крамниці Сантьяго запропонував нововведення. Спочатку вони виставили на вулицю стійку зі зразками товару. Торговець теж колись мріяв подорожувати та відвідати Мекку, але він туди не поїде, бо мрія допомагає терпіти йому всі однакові дні, адже він боїться здійснити свою мрію, щоб не втратити смаку життя. Сантьяго сподівався, що через півроку він зможе повернутися до Іспанії й купити вдвічі більше овець, ніж мав. Так він додому повернувся б переможцем, адже, опинившись на чужині без шеляга в кишені, він зумів подвоїти свою отару. Згодом юнак вирішив пригощати всіх відвідувачів чаєм із кришталевих склянок. Зрештою у крамниці стало багато покупців, навіть довелося наймати ще двох людей. Через одинадцять місяців і дев'ять днів після того, як юнак опинився на африканському континенті, у нього була груба пачка грошей, достатня, щоб купити сто двадцять овець,

зворотний квиток і ліцензію на торгівлю з Африкою. Він вирішив покинути торговця кришталем. Оскільки юнак знайшов душу для крамниці кристалю, торговець благословив його.

Хлопець пішов у свою кімнату й зібрав там усе, що мав. Коли вже виходив, то помітив у кутку кімнати свої давні пастушачі сакви. Він уже спакував усі речі, а про сакви забув. Сантьяго знайшов у них книжку й куртку. Коли витрусив сакви, щоб подарувати їх якомусь хлопцеві на вулиці, на підлогу випали два камені: Урім і Тумім.

Тоді хлопець згадав про старого царя і здивувався, що не згадував про нього так довго. Протягом року працював, не розгинаючись, думаючи тільки про те, щоб заробити грошей і не повертатися до Іспанії з низько опущеною головою.

– Ніколи не чини опору своїм мріям, – сказав йому старий цар. – Підкоряйся знакам.

Хлопець підняв Урім і Тумім із підлоги, і його знову опанувало дивне відчуття, що старий цар близько. Він тяжко працював протягом року, а тепер знаки показували, що настав йому час вирушати в дорогу.

– Я повернуся туди, де був, і стану таким, як і раніше. Але вівці не навчили мене розмовляти арабською мовою.

А вівці, до речі кажучи, навчили його чогось набагато важливішого: що у світі існує мова, яку всі розуміють і якою хлопець користувався протягом усього цього часу, щоб домогтися успіху в торгівлі кришталем. Це була мова ентузіазму, чогось такого, що він робив із любов'ю та бажанням, прагнучи до того, чого він бажав і в що вірив. Танжер уже не був для нього чужим містом, і він відчував, що в той самий спосіб, у який він підкорив це місце, він міг би підкорити світ.

– Коли ти чогось захочеш, весь Усесвіт прагнутиме допомогти тобі здійснити своє бажання, – сказав йому старий цар.

Але старий цар не говорив про можливі пограбування, про неозорі пустелі, про людей, які знають про свої мрії, але не хочуть реалізувати їх. Старий цар не говорив, що піраміди – це лише купи каміння, і що кожен може накласти купу каміння на своєму подвір'ї. І він забув сказати йому, що коли він назбирає стільки грошей, що зможе купити отару овець, більшу, ніж та, якою він володів, то він повинен купити цю отару.

Хлопець підібрав сакви і приєднав їх до інших своїх торбин. Спустився сходами; старий обслуговував чужоземне подружжя, тоді як двоє інших покупців ходили по крамниці, п'ючи чай із

кришталевих ваз. Це було добре для такої ранньої години. З того місця, де він стояв, він уперше помітив, що волосся торговця кришталем дуже нагадує волосся старого царя. Він пригадав усмішку кондитера в перший день перебування в Танжері, коли він не мав ані чогось поїсти, ані кудись прихилити голову; та усмішка також була схожа на усмішку старого царя.

«Так ніби він тут проходив і залишив свій знак, – подумав він. – І схоже, кожна особа знала цього царя в якусь хвилину свого існування. Хай там як, а він сказав, що завжди навідує тих, котрі живуть так, як вимагає від них їхня Персональна Легенда».

Він пішов, не попрощавшись із торговцем кришталем. Не хотів плакати, бо це могли б помітити люди. Але його опанувала туга за всім тим часом і за всіма тими новими речами, яких він навчився. Тепер він був більш упевненим у собі й мав бажання підкорити світ.

На складі, куди вирушив Сантьяго, щоб дізнатися, як дістатися до пірамід, він зустрів Англіїця, який вірив у знаки. У нього була мета – віднайти Універсальну Мову, якою говорить Всесвіт. Так він захопився Алхімією. На пошуки Філософського Камея він витратив значну частину батькового статку. Англієць дізнався, що в пустелі, в оазі Аль-Фаюм, живе араб, якому двісті років і який будь-який метал перетворює на золото. Тож Англієць чекав на караван, що мав відвезти його до оазиса. Англієць прийняв Сантьяго за араба і здивувався, коли побачив у нього Урім і Тумім. Ці камені зі звичайного гірського кришталю у нього також були, адже користуватися ними Англіїця навчила Біблія – це єдиний засіб віщування, дозволений Богом. Сантьяго сказав, що йому, пастухові, їх подарував король. Англієць відповів, що тут немає нічого дивного, адже саме пастухи першими впізнали короля, якого решта світу визнати відмовилася. Сантьяго зрадив, що опинився на складі, бо Англієць теж звертав увагу на знаки. Оскільки оаза Аль-Фаюм була в Єгипті, Англієць і Сантьяго вирушили разом із караваном торговців.

У дорозі Англієць розмірковував про те, що випадковостей не буває. Хоча юнак не чув слів Англіїця, він розумів, що йшлося про загадковий ланцюжок, який усе пов'язує і завдяки якому він став спочатку пастухом, потім двічі побачив той самий сон, зустрівся з королем, опинився в Африці, був пограбований, зійшовся з торговцем кришталем... Юнак спостерігав за пустелею. Щоразу, коли він дивився на море чи вогонь, він міг годинами

мовчати, не думаючи ні про що, поринаючи в безмежність і силу стихій. «Я навчався в овець і навчався в кришталю, – подумав він. – А тепер я можу багато чого навчитися в пустелі. Вона здається мені дуже давньою й дуже мудрою».

Чимдалі просувався караван, тим обережнішим ставав Провідник. Між племенами розпочалася війна. Тож настав день, коли Провідник Каравану вирішив не розводити вогню, щоб не привертати уваги, і виставив озброєну охорону. Коли Сантьяго розповів Англіїцеві про крамницю й досягнутий там успіх, той відповів, що це принцип, який рухає усіма речами. В алхімії це називають Душею Світу. Вона завжди є позитивною силою. Усе, що перебуває на поверхні Землі або над Землею, постійно перетворюється, бо Земля жива і має душу. Люди є частиною цієї Душі й рідко думають про те, що вона завжди працює на їхню користь. Тож Сантьяго повинен зрозуміти, що в крамниці кришталю навіть вази трудилися для його успіху.

Хлопець, читаючи книжки з алхімії, звернув увагу, що в них повторюється думка: все походить з єдиного джерела. Він поцікавився в Англіїця, для чого потрібні ці товстезні книжки, якщо найважливіший текст Алхімії складається з кількох рядків, викарбуваних на поверхні звичайного смарагда (Смарагдова Скрижаль). Англієць невпевнено пояснив, що для того, щоб зрозуміти ці кілька рядків, алхіміки витрачають усе життя. У книжці, яка найбільше зацікавила хлопця, розповідалася історія знаменитих алхіміків. Вони вірили в те, що якщо якийсь метал обробляти й обробляти протягом багатьох років, то він утратить усі свої індивідуальні властивості й на його місці залишиться лише Душа Світу. Ця Унікальна Річ дасть змогу алхімікам зрозуміти кожну річ на поверхні Землі, бо це єдина мова, якою спілкуються між собою речі. Алхіміки називають це відкриття Великим Творінням – і воно складається з рідкої та твердої частин. Хлопець же вважав, що досить спостерігати за людьми і знаками, щоб відкрити цю мову. Англієць подумав, що Сантьяго все спрощує.

Коли юнак повернув йому книжки з алхімії, Англієць поцікавився, чого той навчився. Сантьяго відповів: «Я зрозумів, що світ має Душу, й той, хто зрозуміє ту Душу, зрозуміє мову речей. Я також зрозумів, що багато алхіміків прожили свою Персональну Легенду й змогли відкрити Душу Світу, Філософський Камінь й Еліксир. Однак передусім я довідався, що ці істини

дуже прості й можуть бути записані на смарагді». Англієць був розчарований. Довгі роки досліджень, магічні символи, малозрозумілі слова – ніщо з цього не справило враження на хлопця. «Він має досить примітивну душу, аби це зрозуміти», – подумав він. Тим часом караван дістався оази.

Хлопець розплющив очі, коли сонце почало підійматися над обрієм. Перед ним там, де вночі висіли маленькі зірки, тепер простягався нескінченний ряд фінікових пальм на всю межу пустелі.

– Приїхали! – сказав англієць, який також щойно прокинувся.

Хлопець, проте, промовчав. Він дослухався до мовчанки пустелі й задовольнявся тим, що дивився на фінікові пальми, які затуляли йому обрій. Йому треба буде ще довго йти, аби добути-ся до пірамід, і коли-небудь цей ранок стане для нього лише спогадом. Але тепер він був теперішньою миттю, святом, про яке говорив погонич верблюдів, і він дістався сюди живий із уроками свого минулого й мріями свого майбутнього. Одного дня оце видіння тисяч фінікових пальм перетвориться на згадку. Але в цю мить вона означала для нього затінок, воду й схованку від війни. Отже, так само як іржання верблюда означало для нього небезпеку, шеренга фінікових пальм означала чудо.

«Світ розмовляє багатьма мовами», – подумав хлопець.

«Коли час біжить швидко, каравани також поспішають», – подумав Алхімік, дивлячись, як до оази прибувають сотні людей і тварин. Кричали нещодавно прибулі й кричали жителі оази, пилюка застигла сонце пустелі, діти стрибали від збудження, дивлячись на чужоземців. Алхімік побачив, що вожді племен підійшли до ватага каравану й довго розмовляли з ним.

Проте ніщо з цього не цікавило Алхіміка. Він уже бачив чимало людей, які прибували й відбували, відколи пустеля й оаза залишалися такими, якими вони були. Він бачив царів і жебраків, які топтали ці піски, що завжди змінювали форму під вітром, але залишалися тими самими часів його дитинства. Але навіть за таких обставин він не міг утримати у глибині свого серця ту радість життя, яку переживав кожен подорожанин, коли після жовтої землі та сліпучого синього неба зелені крони фінікових пальм з'являлися перед його очима. «Можливо, Бог створив пустелю для того, щоб чоловікові хотілося всміхнутися, коли він бачить фінікові пальми», – подумав він.

Оази в пустелі завжди вважали нейтральними територіями, тож їхні мешканці ходили без зброї, війна тривала в пустелі.

Та Сантьяго думав лише про скаרב. Що більше він наближався до своєї мрії, то важчим ставав пошук. Англієць попросив юнака допомогти знайти Алхіміка, адже ніхто в оазі про нього не чув. Потім Англієць здогадався, що треба розпитувати про людину, яка вміє лікувати, і дізнався, що така живе в пустелі. Якось біля колодязя Сантьяго зустрів дівчину на ім'я Фатіма і зрозумів, що вона – його суджена.

Наступного дня Сантьяго прийшов до колодязя, щоб зустрітися з Фатімою. Натомість побачив Англієця, який розповів про зустріч з Алхіміком. Коли до колодязя прийшла Фатіма, Сантьяго зізнався, що кохає її, і запропонував їй вийти за нього заміж. Дівчина сказала, що хоче, аби хлопець продовжив свої пошуки, а вона його чекатиме. Якось Англієць порався біля алхімічної печі, а Сантьяго в пустелі побачив, як у небі один яструб накинувся на другого. Хлопцеві також привиділося, як до оазі заходить військо з оголеними шаблями. Сантьяго розказав про видіння на нараді вождів. Дехто засумнівався, щоб пустеля відкрила себе чужинцеві, на що юнак відповів, що його очі ще не звикли до пустелі і він може побачити те, чого не бачать місцеві. Було вирішено, що попри традицію чоловіки в оазі озброяться і в разі нападу віддають йому золотом. Однак якщо нападу не буде, то втрачуть самого Сантьяго.

Оаза була слабко освітлена повним місяцем, коли хлопець покинув шатро вождів. До свого намету йому треба було йти двадцять хвилин.

Він був наляканий тим, що відбулося. Він поринув у Душу Світу, а винагородою за те, що він там довідався, могла стати втрата ним життя. Заклад вельми високий. Але він наважився зробити високий заклад ще в той день, коли продав своїх овець і вирішив іти до своєї Персональної Легенди. І, як казав погонич верблюдів, померти завтра так само добре, як і померти в будь-який інший День. Кожен день створений для того, щоб його прожити або щоб попрощатися зі світом.

Він ішов мовчки. Не жалкував про те, що зробив. Якщо він завтра помре, це стане доказом того, що Бог не захотів змінювати майбутнє. Але якщо він помре, то це станеться вже після того, як він переплив протоку, працював у крамниці кришталю, познайомився з мовчанкою пустелі та з очима Фатіми. Він прожив напруженим життям кожен свій день після того, як покинув батьківський дім кілька років тому. Якщо він помре завтра,

то це станеться вже після того, як його очі побачили набагато більше, аніж очі інших пастухів, і хлопець пишався цим.

Зненацька пролунав гуркіт, і хлопця повалив на землю порив вітру, якого він ще не знав. Здійнялася пилюка, яка майже затулила місяць. Перед ним стояв дибки величезний білий кінь, оглушивши його грізним іржанням.

Хлопець не міг бачити, що там відбувається, та коли пилюка трохи осіла, він відчув такий страх, якого раніше ніколи не відчував. На коні сидів вершник, весь у чорному, із соколом на лівому плечі. На голові в нього був тюрбан, а обличчя він обмотав хусткою, крізь яку визирали лише очі. Він здавався посланцем пустелі, але його присутність вражала більше, аніж присутність будь-кого з тих, кого Сантьяго знав у своєму житті.

Дивний вершник дістав величезну криву шаблю з прикріплених до сідла піхов. Сталеве лезо зблиснуло у світлі місяця.

– Хто наважився прочитати політ яструбів? – запитав вершник таким могутнім голосом, який, здавалося, відбився луною від усіх п'ятдесятьох тисяч фінікових пальм Аль-Фаюма.

– Я наважився, – повторив хлопець й опустив голову, щоб одержати удар шаблі. – Багато життів будуть урятовані, бо ви не порадилися з Душею Світу.

Проте шабля не впала донизу відразу. Рука незнайомця опускалася повільно, аж поки лезо шаблі доторкнулося до голови хлопця. Воно було таке гостре, що на місці доторку з'явилася крапля крові.

Вершник залишався нерухомим. Хлопець також. У нього не з'явилася жодної думки про те, щоб утекти. Дивна радість опанувала його у глибині серця: він помре за свою Персональну Легенду. І за Фатіму. Нарешті знаки здалися йому справжніми. Перед собою він бачить Ворога, але він може не переживати за свою смерть, бо з ним Душа Світу. Через мить він стане її частиною. А завтра і його ворог теж стане її частиною.

Незнайомець, проте, тримав свою шаблю біля його голови.

– Навіщо ти прочитав політ птахів?

– Я прочитав тільки те, що птахи захотіли мені розповісти.

Незнайомець нарешті прибрав шаблю з голови. Хлопець відчув певну полегкість. Але втікати не мав бажання.

– Обережно з угадуваннями, – проголосив незнайомець. – Коли події записані, уникнути їх не пощастить.

– Я бачив лише військо, – відповів хлопець. – Результату битви я не бачив.

Вершник, схоже, був задоволений його відповіддю. Але досі тримав шаблю в руці. Що робить чужинець у чужому краї?

– Я шукаю свою Персональну Легенду. Щось таке, чого ви ніколи не зрозумієте.

Вершник уклав шаблю в піхви, й сокіл на його плечі скрикнув дивним криком. Напруга, яка опанувала хлопця, послабилася.

– Я мусив перевірити твою мужність, – сказав незнайомиць. – Мужність дуже важлива властивість для того, хто хоче опанувати Мову Світу.

Хлопець був здивований. Цей чоловік говорив про речі, відомі небагатьом людям.

– Треба ніколи не розслаблюватися, навіть коли ти перебуваєш так далеко від дому, – провадив він. – І треба любити пустелю, але ніколи внутрішньо не довіряти їй. Бо пустеля – це випробування для всіх чоловіків: вона перевіряє кожен твій крок і вбиває того, хто виявить неуважність.

Його слова нагадали Сантьяго слова старого царя Мелхиседека.

– Якщо прийдуть воїни, після того як помре сонце, і твоя голова ще залишиться на плечах, – знайди мене, – сказав незнайомиць.

У тій самій руці, яка стискала шаблю, тепер з'явився батіг. Кінь знову став дибки, здійнявши хмару пилуки.

– А де ви мешкаєте? – крикнув хлопець, коли вершник уже був далеко.

Рука з батоном показала на південь. Так хлопець зустрівся з Алхіміком.

Наступного ранку дві тисячі вершників напали на оазу, проте їм дали відсіч озброєні жителі. Всіх нападників було вбито. Сантьяго запропонували стати Радником Оази. Коли сонце сходилося за обрієм, хлопець вирушив на південь. Алхімік з'явився, коли місяць був уже високо в небі. На плечі в нього висіли два мертві яструби. Він сказав юнакові, що про нього йому розповів вітер і він допоможе хлопцеві дістатися до його скарбу. Сантьяго заперечив, що він має верблюда, гроші, зароблені в крамниці кришталю, і п'ятдесят золотих монет. Він стане багатим чоловіком у своїй країні. До того ж у нього є Фатіма, більший скарб, аніж усе те, що він досі зібрав. Алхімік заперечив, що все це далеко від пірамід. Він наказав продати верблюда й купити коня і позакласти життя в пустелі, бо лише той, хто знаходить життя,

зможе знайти скарби. Наступного дня Сантьяго й Алхімік рушили в пустелю. Юнак поскаржився, що йому не щастить знайти життя в пустелі. «Життя приваблює життя», – відповів Алхімік. І хлопець його зрозумів. Він відпустив повіддя коня, і той вільно побіг, доки не зупинився. Сантьяго не знав мови пустелі, та його кінь знав мову життя. І хлопець показав на це місце Алхіміку – тут було життя. На землі між каменями була дірка. З неї Алхімік витягнув змію і погодився провести Сантьяго пустелею. Вночі хлопець попросився з Фатімою, обіцяючи їй повернутися, і вранці разом з Алхіміком вирушив у дорогу.

Алхімік скакав попереду із соколом на плечі. Сокіл добре знав мову пустелі, й коли вони зупинялися, птах заїтав із плеча Алхіміка й летів у пошуках поживи. У перший день він зловив зайця. На другий – двох птахів.

Уночі вони стелили свої ковдри й не розпалювали вогнища. Ночі в пустелі були холодні і ставали темнішими, мірою того як місяць зменшувався в небі. Війна тривала, й вітер іноді доносив до них солодкавий запах крові. Деякі битви відбувалися зовсім близько, й вітер нагадував хлопцеві, що існує Мова Знаків, завжди готова показати те, чого він не міг побачити очима.

Коли спливав сьомий день у подорожі, Алхімік вирішив розбити табір для нічного відпочинку раніше, ніж до того. Алхімік дістав флягу з питною водою й запропонував хлопцеві.

– Ти вже майже дістався до кінця своєї подорожі, – сказав він. – Мої привітання, що ти йдеш дорогою своєї Персональної Легенди.

– А ви провели мене нею в мовчанці, – сказав хлопець. – Хоч я сподівався, ви навчите мене того, що знаєте.

– Існує лише один спосіб навчатися, – відповів Алхімік. – Навчатися в діяльності. Усього, що ти мусив знати, тебе навчила подорож. Крім одного.

– Чому вас називають Алхіміком?

– Бо я ним є.

– А в чому помилялися інші алхіміки, які шукали золото й не знайшли його?

– Вони шукали тільки золото, – відповів його супутник. – Шукали скарб своєї Персональної Легенди, але не хотіли прожити власну Легенду.

– А що записано на Смарагдовій Скрижалі?

Алхімік почав креслити якісь знаки на піску і креслив їх понад п'ять хвилин. Поки він креслив, хлопець пригадав старого

царя Мелхиседека й майдан, де вони одного дня зустрілися; йому здавалося, відтоді минуло багато й багато років.

– Ось що записано на Смарагдовій Скрижалі, – сказав Алхімік, коли перестав креслити.

Хлопець підійшов і прочитав слова, записані на піску.

– Це код, – констатував Сантьяго, трохи розчарований Смарагдовою Скрижаллю. – Як у книжках англійця.

– Ні, – не погодився з ним Алхімік. – Це схоже на політ яструбів – його не можна зрозуміти лише завдяки резону. Смарагдова Скрижаль – це прямий перехід до Душі Світу.

– Мудреці дійшли висновку, що світ природи – це лише образ і копія Раю. Просте існування цього світу є гарантією, що існує світ досконаліший, аніж цей. Бог його створив для того, щоб через прості речі люди могли зрозуміти свої духовні настанови й чудеса свого знання. Це є тим, що я називаю діяльністю.

– Я повинен зрозуміти Смарагдову Скрижаль? – запитав хлопець.

– Ти перебуваєш у пустелі, тож поринай у пустелю. Вона слугує для розуміння Світу, як і будь-яка інша річ на поверхні Землі. Тобі навіть не треба зрозуміти пустелю: досить пильно подивитися на просту піщинку, й ти побачиш усі чудеса Творіння.

– А як я можу поринути в пустелю?

– Прислухайся до свого серця. Воно знає про все, бо бачить Душу Світу й одного дня повернеться до неї.

Вони мовчки пересувалися ще два дні. Алхімік був набагато обережнішим, бо вони наближалися до зони найзапекліших боїв. А хлопець намагався дослухатися до свого серця. [...]

Протягом тієї ночі він багато говорив з Алхіміком. Й Алхімік зрозумів, що серце хлопця обернулося до Душі Світу.

– Що мені робити тепер? – запитав хлопець.

– Добиратися до пірамід, – сказав Алхімік. – І бути дуже уважним до знаків. Твоє серце вже готове показати тобі твій скарб.

– Саме це мені бракувало знати?

– Ні, – відповів Алхімік. – Ось чого тобі бракувало знати. «Завжди перед тим, як реалізувати мрію, Душа Світу вирішує перевірити, чого ти навчився протягом подорожі. Вона робить це не тому, що вона погана, а щоб ми могли разом зі своєю мрією з'ясувати собі і ту науку, яку ми опанували під час подорожі. У цю мить більшість людей чинять опір. Це те, що мовою пустелі ми називаємо «померти від спраги, коли фінікові пальми

уже з'явилися на обрії». Пошук завжди починається від Доли Початківця. Й закінчується Підтвердженням Переможця.

Хлопець згадав про давнє прислів'я свого краю. Там говорилося про те, що найтемніша година настає перед самим сходом сонця.

Із кожним днем серце хлопця ставало все мовчазнішим. Воно вже не хотіло знати ані про те, що було, ані про те, що буде; задовольнялося тільки тим, що споглядало пустелю й пило разом із хлопцем Душу Світу. Він і його серце стали великими друзями й не могли зрадити одне одного.

Коли серце починало говорити, воно хотіло дати силу і стимул хлопцеві, якого іноді жадливо знуждували дні мовчанки. Серце насамперед розповідало Сантьяго про його великі подвиги: про те, з якою мужністю він вирішив покинути своїх овець і прожити свою Персональну Легенду, про те, з яким ентузіазмом він працював у крамниці кришталю.

Нарешті, коли вони стали підійматися на гору, що затуляла весь обрій, Алхімік сказав, що через два дні вони будуть біля пірамід.

– Якщо ми скоро розлучимося, – відповів хлопець, – то навчіть мене алхімії.

– Ти вже її знаєш. Треба проникнути в Душу Світу й відкрити скарб, який вона приготувала для нас.

– Я не про це хочу знати. Я говорю про перетворення свинцю на золото.

Алхімік із пошаною поставився до мовчанки пустелі й відповів хлопцеві, коли вони зупинилися, щоб поїсти.

– Усесвіт розвивається, – сказав він. – І для нас, мудреців, золото – це найрозвиненіший метал. Не запитуй чому, я не знаю. Знаю тільки, що Традиція ніколи не помиляється. Люди хибно зрозуміли слова мудреців. І замість символу еволюції золота стало для них знаком війн.

– Речі говорять багатьма мовами, – сказав хлопець. – Раніше іржання верблюда було тільки іржанням, потім стало сигналом небезпеки і зрештою знову перетворилося на іржання.

Але він замовк. Алхімік мусив усе це знати.

– Я знав справжніх алхіміків, – провадив він. – Вони замикалися в лабораторії й намагалися еволюціонувати як золото. Вони відкрили Філософський Камінь. Бо зрозуміли, що коли еволюціонує одна річ, еволюціонує також усе те, що її оточує.

Інші здобували камінь випадково. Вони вже мали обдарування, душа в них була більш відкрита, ніж в інших людей. Але цих можна не брати до уваги, бо вони зустрічаються рідко.

Нарешті є такі, які шукають лише золото. Ці ніколи не відкривають таємницю. Вони забувають про те, що свинець, мідь, залізо також мають свою Персональну Легенду, яку хочуть виконати. Хто втручається в Персональну Легенду інших, той ніколи не відкриє свою.

Слова Алхіміка прозвучали як прокляття.

Алхіміка і Сантьяго взяли в полон, прийнявши за шпигунів. Алхімік назвав себе провідником, а юнака – алхіміком, який розуміє природу і світ. Тож якби хлопець захотів, він би зруйнував табір силою вітру, а через три дні може обернутися на вітер, щоб показати свою могутність. Сантьяго не впевнений, що йому це вдасться, проте Алхімік переконаний, що людина, яка йде Своім Шляхом, уміє все.

На третій день командувач скликав командирів, щоб подивитися, як юнак перетворюється на вітер.

Хлопець почав дивитися на обрій прямо перед собою. Удалині були гори, дюни, скелі й повзучі рослини, які вперто намагалися вижити там, де вижити було неможливо. Там лежала пустеля, по якій він мандрував протягом кількох місяців, а проте досі знав лише її малу частину. У цій малій частині він зустрівся з Англійцем, караваном, бачив війни між племенами й оазу з півсотнею тисяч фінікових пальм і трьохмастами колодязів.

– Що ти хочеш від мене сьогодні? – запитала пустеля.

– В одному місці ти оберігаєш дівчину, яку я кохаю, – сказав хлопець. – Тому, коли я дивлюся на твої піски, я також дивлюся на неї. Я хочу повернутися до неї й прошу, щоб ти допомогла мені перетворитися на вітер.

– А що таке «любов»? – запитала пустеля.

– Любов – це коли сокіл літає над твоїми пісками. Бо для нього ти – зелене поле, й він ніколи не повертається без здобичі. Він знає твої скелі, твої дюни і твої гори, й ти щедра до нього.

– На своєму дзьобі сокіл переносить шматочки від мене, – сказала пустеля. – Протягом років я вирощую його здобич, напуваю її тією крихтою води, яку маю, показую їй, де вона може знайти їжу. Й одного дня з неба падає сокіл саме тоді, коли я відчуваю доторк його здобичі до моїх пісків. Він забирає те, що я створила.

– Але він прилетів до тебе тому, що ти виплекала для нього здобич, – відповів хлопець. – Ти виплекала здобич, щоб

нагодувати сокола. А сокіл нагодує людину. А людина одного дня нагодує твої піски, на яких виросла здобич для сокола. Так рухається світ.

– І це любов?

– І це любов. Це те, що примушує дичину перетворюватися на сокола, сокола – на людину, а людину – знову на пустелю. І це те, що примушує свинець перетворюватися на золото; а золото – знову ховатися під землею.

– Я не розумію твоїх слів, – сказала пустеля.

– Тоді зрозумій, що в одному місці, серед твоїх пісків, мене чекає дівчина. І тому мені треба перетворитися на вітер.

Пустеля мовчала протягом кількох хвилин.

– Я дам тобі свої піски для того, щоб міг утворитися вітер. Але сама я не можу зробити нічого. Проси допомоги у вітру.

Маленький вітерець повіяв. Командири бачили хлопця на відстані – він розмовляв мовою, якої вони не розуміли.

Алхімік усміхався.

Вітер долетів до хлопця й доторкнувся до його обличчя. Він дослухався до його розмови з пустелею, бо вітри завжди знають усе. Вони пролітають над світом, обминаючи місця, де люди народжуються й де вони помирають.

– Допоможи мені, – звернувся хлопець до вітру. – Колись я почув у твоєму голосі голос своєї коханої.

– Хто тебе навчив розмовляти мовою пустелі й вітру?

– Моє серце, – відповів хлопець.

Вітер не прилітав від жодного місця й не летів до жодного місця, й тому він був сильніший, ніж пустеля. Одного дня люди зможуть саджати дерева в пустелі й навіть вирощувати там овець, але їм ніколи не вдасться приборкати вітер.

– Ти не зможеш стати вітром, – сказав йому вітер. – У нас різна природа.

– Неправда, – не погодився хлопець. – Я прилучився до таємниць алхімії, коли подорожував світом разом із тобою. Я ховаю в собі вітри, пустелі, океани, зірки й усе, що було створено у Всесвіті. Ми створені однією Рукою й маємо одну Душу. Я хочу бути таким, як ти, проникати в усі кутки, перелітати через моря, змести пісок, який засипав мій скарб, принести якнайближче до себе голос моєї коханої.

– Я чув твою розмову з Алхіміком одного дня, – сказав вітер. – Він казав про те, що кожна річ має свою Персональну Легенду. Люди не можуть перетворюватися на вітер.

– Навчи мене бути вітром протягом кількох хвилин, – попросив хлопець. – Щоб ми могли поговорити про необмежені можливості людей і вітрів.

Вітер був цікавий, а це була тема, якої він не знав. Йому хотілося її обговорити, але він не знав, як можна перетворити людину на вітер. А скільки він усього знав! Він утворював пустелі, топив кораблі, знищував ліси й пролітав через міста, наповнений музикою і дивними звуками. Він вважав свої спроможності нескінченними, а цей хлопець каже, що вітер міг би робити ще багато речей.

– Ось це ми й називаємо «любов'ю», – сказав Сантьяго, побачивши, що вітер майже поступився його проханням. Коли ти любиш, ти спроможний перетворитися на будь-яку річ Творіння. Коли ми любимо, ми не маємо ніякої потреби розуміти те, що відбувається, бо все відбувається всередині нас, і люди можуть перетворюватися на вітер. Якщо вітри їм допомагають, звісно.

Вітер був дуже гордий, і його розлютувало те, що говорив хлопець. Він почав віяти з більшою швидкістю, піднявши в пустелі хмари піску. Але, зрештою, мусив зрозуміти, що навіть якби він пробіг через цілий світ, він не зміг би перетворити людину на вітер. Або пізнати любов.

– Коли я літав над світом, то помітив, що багато людей дивляться на небо, коли говорять про любов, – сказав вітер, розлютившись, що доводиться визнати свої обмеження. – Можливо, тобі ліпше звернутися до неба.

– Тоді допоможи мені, – попросив хлопець. – Зроби так, щоб я міг дивитися на сонце, не осліпнувши.

Вітер повіяв ще з більшою силою, й небо наповнилося піском, залишивши на місці сонця лише золотавий диск.

Вітер сказав мені, що ти знаєш любов, – звернувся хлопець до сонця. – Якщо ти знаєш любов, ти також знаєш Душу Світу, виготовлену з любові.

– Звідти, де я перебуваю, я можу бачити Душу Світу. Вона поєднується з моєю душею, і ми разом із нею робимо так, щоб рослини зростали, а вівці пересувалися в пошуках затінку. Там, де я перебуваю, а я перебуваю далеко від світу, – я навчився любити. Я знаю, що коли я трохи більше наблизюся до Землі, усе, що перебуває на ній, помре, й Душа Світу перестане існувати. Тому ми споглядаємо одне одного й любимо одне одного. Я даю їй життя й тепло, а вона дає мені резон для того, щоб жити.

– Ти знаєш любов, – сказав хлопець.

– І знаю Душу Світу, бо ми багато розмовляємо в цих нескінченних мандрах по Всесвіту. Вона розповідає мені, що її найбільша проблема полягає в тому, що до сьогодні лише мінерали й рослини зрозуміли, що все є лише однією річчю. І тому немає необхідності в тому, щоб залізо було однаковим із міддю, а мідь була однаковою із золотом. Кожен метал виконує свою точну функцію в цій єдиній речі, й усе було б симфонією Світу, якби Рука, що все це написала, зупинилася б на п'ятий день Творіння. Але був шостий день, – нагадало сонце.

– Ти мудре, бо бачиш усе з великої відстані, – відповів хлопець. – Але ти не знаєш любові. Якби не було шостого дня Творіння, не було б людини, й мідь назавжди залишилася б міддю, а свинець назавжди залишився б свинцем. Кожен із цих металів має свою Персональну Легенду, це правда, але одного дня ця Персональна Легенда буде виконана. Тоді треба буде перетворитися на щось краще й здобути нову Персональну Легенду, аж поки Душа Світу стане справді лише однією річчю.

Сонце замислилося й вирішило світити сильніше. Вітер, який тішився цією розмовою, також повіяв сильніше, щоб сонце не засліпило хлопця.

– Для цього існує алхімія, – сказав хлопець. – Для того щоб кожна людина шукала свій скарб і його знаходила, а потім хотіла стати кращою, ніж була у своєму попередньому житті. Свинець виконуватиме свою роль, аж поки світ більше не потребуватиме свинцю; тоді він муситиме перетворитися на золото. Алхіміки це роблять. Вони доводять, що коли ми прагнемо бути кращими, ніж ми є, усе навколо нас стає кращим.

– А чому ти кажеш, що я не знаю любові? – запитало сонце.

– Бо любов не означає застигнути в нерухомості, як пустеля, ані гасати по світу, як вітер, ані бачити все здалеку, як ти. Любов – це сила, яка перетворює й покращує Душу Світу. Коли я проник у неї вперше, я хотів, щоб вона була досконалою. Але потім я побачив, що вона є рефлексом усіх створінь і має свої війни та пристрасті. Це ми годуємо Душу Світу, й земля, де ми живемо, буде кращою або гіршою, залежно від того, якими будемо ми: кращими або гіршими. Саме в цьому виявляє свою силу любов, бо коли ми любимо, то завжди прагнемо бути кращими, ніж ми є.

– А що ти хочеш від мене? – запитало сонце.

– Щоб ти допомогло мені перетворитися на вітер, – відповів хлопець.

– Природа знає мене як наймудріше зі створінь, – сказало сонце. – Але я не знаю, як можна перетворити тебе на вітер.

– З ким же мені тоді поговорити?

Якусь мить сонце мовчало. Вітер завивав і розносив по всьому світу, що його мудрість обмежена. Але він не намагався втекти від хлопця, який розмовляв Мовою Світу.

– Поговори з Рукою, яка Все Написала, – порадило йому сонце.

Вітер прокричав свою згоду й повівся із більшою силою, аніж будь-коли. Намети вирвало з піску, а коні почали рвати повіддя. На скелі чоловіки збилися в гурт, щоб вітер не звалив їх із ніг.

Тоді хлопець звернувся до Руки, яка Все Написала. І замість щось сказати, відчув, що Всесвіт завмер у мовчанці, й він замовк теж.

Сила любові бризнула з його серця, й він почав молитися. Це була молитва, якої він ніколи не промовляв раніше, бо це була молитва без слів і без прохань. Він не молився за те, щоб його вівці знайшли добру пашу, ані за те, щоб продати якнайбільше кристалу, ані за те, щоб дівчина, яку він зустрів, дочекалася його повернення. У тій мовчанці, яка настала, хлопець зрозумів, що пустеля, вітер і сонце також шукають знаків, які написала ота Рука, й намагаються вийти на свою дорогу й зрозуміти, що було написано на простому смарагді. Він знав, що ці знаки розкидано по всій Землі та в просторі і що в їхній появі не було ніякого мотиву чи значення, і що ні пустелі, ні вітри, ні сонця, ні люди не знають, навіщо їх створено. Але ота Рука мала причину створити те, що вона створила, й лише вона могла творити чудеса, перетворювати океани на пустелі, а людей на вітер. Бо тільки вона розуміла, що верховне рішення штовхало Всесвіт до тієї точки, де шість днів творіння перетворювалися на Велике Творіння.

І хлопець поринув у Душу Світу й побачив, що Душа Світу є частиною Душі Бога, й переконався в тому, що Душа Бога є його власною душею. А отже, вона могла творити чудеса.

Самум шаленів у той день, як він ще ніколи не шаленів. Протягом багатьох поколінь араби розповідатимуть легенду про те, як один хлопець перетворився на вітер і майже зруйнував військовий табір, й кинув виклик могутності найвпливовішого командувача пустелі.

Коли самум перестав віяти, усі подивилися на те місце, де раніше перебував хлопець. Його більше там не було; він стояв

біля вартового, геть обліпленого піском, який охороняв протилежний бік табору.

Усі були нажахані таким чаклунством. Алхімік тішився, бо знайшов бездоганного учня. Командувач відпустив Сантьяго і Алхіміка, надавши їм для охорони військовий загін. До пірамід залишилося три години. Надвечір вони дісталися до монастиря коптів, де Алхімік відпустив охорону. На монастирській кухні він розтопив свинець і за допомогою дивного яйця з жовтого скла перетворив свинець на золото. Він розділив його на чотири частини. Одну частину віддав монахові за щедрість до подорожніх, одну – юнакові, щоб повернути кошти, які забрав командувач, одну залишив собі, бо треба було повертатися в пустелю, де йшла війна. Четверту частину він також віддав монахові для юнака про всяк випадок: юнак вже двічі втрачав свої гроші, а арабське прислів'я говорить: «Те, що сталося одного разу, може більше ніколи не статися. Однак те, що сталося двічі, неодмінно станеться й утретє».

Сантьяго їхав протягом двох із половиною годин по пустелі, уважно дослухаючись до того, що підказувало йому серце. Саме воно мало вказати йому місце, де був захований його скарб.

– Де лежить твій скарб, там перебуває і твоє серце, – сказав Алхімік.

Але його серце говорило про інші речі. Воно з гордістю розповідало історію про пастуха, який покинув своїх овець, щоб втілити в реальність свій сон, який повторився двічі. Розповідало про Персональну Легенду й про багатьох чоловіків, які це робили, які вирушали на пошуки далеких земель або чарівних жінок, зустрічаючись віч-на-віч із чоловіками своєї епохи з їхніми уявленнями й забобонами. Воно говорило протягом усього цього часу про мандри, про відкриття, про книжки і про великі переміни.

Коли він почав підійматися на велику дюну – й лише тоді серце прошепотіло йому на вухо: «Будь уважний до місця, де ти плакатимеш. Бо в тому місці перебуваю я, і в тому місці перебуває твій скарб».

Хлопець почав повільно підійматися на дюну. На небо, всіяне зірками, знову викотився повний місяць – він мандрував по пустелі протягом місяця. Місячне світло падало на дюну, змережавши її грою тіней, завдяки чому пустеля стала схожа на вкрите хвилями море й нагадала хлопцеві той день, коли він вільно пустив коня по пустелі, подавши добрий знак Алхіміку.

Зрештою, місяць освітив мовчанку пустелі й подорож, у яку вирушають чоловіки, що шукають свій скарб.

Коли через кілька хвилин він виїхав на вершину дюни, його серце тьохнуло. У світлі м'якого саява повного місяця серед білих пісків пустелі височіли величні й горді піраміди Єгипту.

Хлопець упав навколішки й заплакав. Він подякував Богові за те, що Він повірив у його Персональну Легенду, й за те, що йому зустрілися цар, торговець кришталем, англієць і Алхімік. А найбільше він Йому подякував за те, що зустрів жінку пустелі, яка дала йому зрозуміти, що кохання ніколи не розлучає чоловіка з його Персональною Легендою.

З далеких століть єгипетські піраміди дивилися на хлопця. Якби він захотів, то міг би повернутися до оази, одружитися з Фатімою й жити як простий пастух овець. Адже Алхімік жив у пустелі, навіть розуміючи Мову Світу, навіть уміючи перетворювати свинець на золото. Він, Сантьяго, не мусив нікому показувати своє знання і своє мистецтво. Поки він подорожував до своєї Персональної Легенди, він вивчив усе, що йому потрібно, й прожив усе, що мріяв прожити.

Але він дістався до свого скарбу, а творіння завершується тільки тоді, коли мети досягнуто. Тут, на вершині дюни, хлопець заплакав. Він подивився вниз і побачив, що там, де впали його сльози, повзе жук-скарабей. Тут, у пустелі, хлопець навчився розуміти, що в Єгипті жук-скарабей є символом Бога.

То був ще один сигнал. І хлопець почав копати землю.

Юнак копав дуже довго. Аж раптом до нього наблизилися якісь люди, що назвалися біженцями, яким потрібні були гроші. Вони знайшли в його торбі золото, подумали, що решту він заховав, і почали бити хлопця. Сантьяго згадав, як Алхімік сказав йому: «Чого варті гроші, якщо ти скоро помреш? Іноді гроші можуть урятувати людину від смерті», – і признався, що шукає скарб. Ватажок наказав облишити Сантьяго і не вбивати, щоб той зрозумів, що не можна бути таким йолопом. На цьому місці протягом двох років ватажок бачив сон, ніби він повинен податися в Іспанію, знайти там зруйновану церкву, де пастухи мають звичай спати зі своїми вівцями й де прямо в ризниці росте сикомор, під корінням якого сховано скарб. Проте ватажок не такий дурний, аби перетнути пустелю лише тому, що бачив сон. І розбійники пішли геть.

Хлопець важко підвівся на ноги й ще раз подивився на піраміди. Вони всміхнулися йому, й він усміхнувся їм, його серце було переповнене щастям.

Він знайшов свій скарб.

ЗАКЛЮЧНІ СЛОВА

Хлопця звали Сантьяго. Він дістався до невеличкої покинутої церкви, коли вже смеркалося. Сикомор¹ досі виростав із ризниці, і ще виднілися зорі в небі крізь напівзруйнований дах. Він пригадав, що колись ночував тут зі своїми вівцями і що то була ніч спокійна, якщо не брати до уваги сну.

Тепер він був без отари. Зате мав у руках лопату.

Він довго дивився на небо. Потім дістав із саков пляшку й випив вина. Пригадав ніч у пустелі, коли також дивився на зірки й пив вино з Алхіміком. Подумав про багато шляхів, які він пройшов і про дивну манеру Бога показувати йому, де захований його скарб. Якби він не вірив у повторювані сни, якби не зустрів циганку, якби не зустрів царя Мелхиседека, якби...

Він заснув мертвим сном і коли прокинувся, сонце було вже високо в небі. Тоді він почав копати під корінням сикомора.

«Старий чаклун, – подумав хлопець. – Він знав усе. Навіть залишив мені трохи золота, щоб я міг дістатися до цієї церкви. Чернець засміявся, коли побачив, як я повернувся до нього в роздертому одязі. Невже він не міг звільнити мене від цього?»

«Ні, – відповів йому вітер. – Якби я тобі все розповів, ти не побачив би пірамід. А вони чудові, правда ж?»

То був голос Алхіміка. Хлопець усміхнувся й копав далі. Незабаром лопата уткнулася в щось тверде. Через годину він мав перед собою скриню, наповнену старовинними іспанськими монетами.

Хлопець дістав Уріма й Туміма зі своїх саков. Він використав їх як два камені лише один раз, у той ранок, на ринку. Його життя і його шлях були завжди наповнені знаками.

Він поклав Уріма й Туміма у скриню із золотом. Адже вони також були частиною його скарбу, бо нагадували йому про старого царя, з яким він уже ніколи не побачиться. «Життя й справді щедre для того, хто прожив свою Персональну Легенду», – подумав хлопець. Потім він пригадав, що повинен піти до Тарифи й віддати десяту частину свого скарбу циганці. «Які вони розумні й досвідчені, ці цигани, – подумав він. – Мабуть, тому, що вони багато подорожують».

¹ Сикомор – південне плодове дерево родини шовковичних.

Але вітер знову повіяв. Це був левант, який прилетів із Африки. Він не приніс ані запаху пустелі, ані загрози вторгнення маврів. Натомість він приніс запах, який Сантьяго дуже добре знав, і звук поцілунку, який летів повільно, повільно, аж поки зупинився біля його губів.

Хлопець усміхнувся. Це вона вперше поцілувала його.

– Я скоро приїду до тебе, Фатімо, – сказав він.

*Переклад з португальської
Віктора Шовкуна*

1. Чи можна повість «Алхімік» назвати притчею? Відповідь аргументуйте.
2. Із якою метою Сантьяго подорожує до пірамід? Як ви розумієте сенс цієї мандрівки?
3. Пригадайте, хто такий Мельхиседек, і розкрийте його роль у повісті.
4. Які події трапилися з юнаком під час мандрів? Яку роль у долі хлопця відіграє Алхімік?
5. Як Алхімік пояснює невдачу в пошуках філософського каменя?
6. Чого навчився і що зрозумів Сантьяго, подорожуючи до пірамід?
7. Кому з персонажів твору вдалося «прожити свою Персональну Легенду»?
8. Поясніть, що таке Душа Світу. Який сенскладають у це поняття персонажі повісті?
9. Який епізод повісті ви вважаєте кульмінацією? Який його філософський зміст?
10. Поясніть фінал твору.

■ Тумас Йоста Транстремер

(1931–2015)

Найвідоміший шведський поет століття, лауреат Нобелівської премії з літератури.

Тумас Йоста Транстремер народився в Стокгольмі, його виховувала мама-вчителька. Ще в школі захоплювався літературою, почав писати вірші. Перша поетична збірка була опублікована 1954 року. Транстремер отримав фахову освіту психолога в Стокгольмському університеті, додатково слухав курси історії, літератури, релігії. Певний час працював за спеціальністю у в'язниці для неповнолітніх і згодом із людьми, які отримали тяжкі травми на виробництві.

Тумас Транстремер – автор 12 книг поезії та прози, перекладених нині на понад півсотні мов.

На початку 1990-х поет пережив інсульт, після чого був частково паралізований. Він навчився писати лівою рукою і також виконував нею фортепіанні партії, часто написані спеціально для нього сучасними композиторами.

На Нобелівську премію Тумаса Транстремера номінували 1993 року, він її отримав у 2011-му.

ЛІРИКА

ЗІ ЗБІРКИ «НЕЗАВЕРШЕНЕ НЕБО» (1962)

LAMENTO¹

Він відклав свою ручку вбік
Вона спокійно лежить на столі.
Вона спокійно лежить в порожнечі.
Він відклав свою ручку вбік.

Скільки всього не можна ні написати ні змовчати!
Його паралізують події, що відбуваються ген-ген далеко,
хоч цей дивовижний саквояж б'ється, мов серце.

Надворі вже всюди літо.
В кущах хтось свистить – люди чи птахи?
І квітучі вишні гладять гілками вантажівки,
що повернулися додому.

¹ Плач, тужіння, голосіння, сумна пісня.

Минають тижні.
Поволі спадає ніч.
Шибки облипає комашня:
маленькі бліді телеграми, що посилає світ.

Переклад Галини Кирпи

ЗІ ЗБІРКИ «В'ЯЗНИЦЯ» (2001)

Грають у футбол.
Враз – сум'яття: м'яч через
мур перелетів.

Шум-гам з майстерень.
Вартової вежі туп
спантеличив ліс.

Часто зчиняють
галас – час лякають так,
аби хутчіш біг.

Ніч. Проїжджає
вагозов: невідьничі
мрії-сни дрижать.

Переклад Левка Грицюка

ЗІ ЗБІРКИ «ВЕЛИКА ТАЇНА» (2004)

Орхідеї. Повз
Пропливають танкери.
Місячна повня.

Ніч тече собі
зі сходу на захід у
темпі місяця.

Дуби та місяць.
Світло й тихі сузір'я.
Холодне море.

Біле сонце до
синьої гори смерті
самотньо біжить.

Сонце заходить.
Наші тіні – велетні.
Скоро тінь – усе.

Твердині, чуже
місто, холодні сфінкси,
пусті ацени.

Переклад Левка Грицюка

ПІДПИСИ

Я повинен
переступити чорний поріг.
До зали.
Там світиться білий документ.
На ньому ворухиться безліч тіней.
Всі хочуть його підписати.
Перш ніж світло мене наздожене
і згорне час як аркуш паперу.

ЛИСТОПАД

Кат, що нудьгує, стає небезпечний.
Небо вогненне скручується в рулон.

З камери до камери чути перестуки
і простір вихоплюється з мерзлоти.

Каміння де-не-де сяє мов місяць уповні.

ФАСАДИ

I

В кінці дороги я бачу владу
і вона схожа на цибулину
з лущинячим лицем,
що оголюється шар за шаром...

II

Театри порожніють. Уже північ.
Літери на фасадах аж горять.
Таємниці листів, на які ніхто не відповів,
тонуть в холодному мерехтінні.

Переклад Галини Кирпи

ГОГОЛЬ

У сурдугі, потертому, ніби ватага вовків,
з мармуровим лицем він сидів
і, гортаючи аркуші, чув із діброви
про самі помилки та недогляди в мові.
І стискалась обручем душа від зневіри,
коли в нього заскакують звірі.

Понад землею тихцем, як лисиця руда,
кралось сонце, й відсвічувала лобода.
Від копит пролягали сліди в ковилі й конюшині.
І сягали тоді від карети вечірні півтіні
до його батьківщини.

Петербург розташований на узбережжі
(чи ти бачив красуню на схиленій вежі?),
а по вулиці, кригою вкритій, ішов у шинелі
один чоловік невеселий.
Припостивши себе розговінням,
він усе переводив на сміх,
що під темно-зеленим склепінням
десь губився у хащах густих.

Люд деградує в мізерію.
А поглянь, як виблискує-мріє
Чумацький Шлях душ!
Тож зійди на вогненну свою колісницю
й полиш цю імперію!

Переклад Всеволода Ткаченка

1. Визначте тему вірша «Lamento». Чому він присвячений?
2. Наведіть приклади метафор у вірші. Яку функцію вони виконують?
3. Чи випадково поет називає свою збірку «В'язниця»? Які картини з життя ув'язнених зображує митець?
4. Розкрийте філософський зміст одного з віршів Транстремера. Чи близькі вам думки поета?
5. Перечитайте вірш «Гоголь». У чому полягає трагізм образу письменника?

■ **Мо Янь**

(народ. 1955 р.)

Сучасний китайський прозаїк Гуань Моє відомий читачам за псевдонімом Мо Янь, що його рідною мовою означає «мовчи». Він народився в провінції Шаньдун у родині селян. Під час «культурної революції» покинув школу й пішов працювати на фабрику. У двадцять років вступив до Народної визвольної армії Китаю. Вже в армії почав писати. Перші публікації, що привернули увагу критиків, з'явилися в 1980-ті роки. З 1984 року почав викладати літературознавство в Армійській академії культури. 1986 року закінчив Вищу школу мистецтв Народної визвольної армії Китаю.

За межами Китаю Мо Янь відомий насамперед як автор роману, за яким було знято фільм «Червоний гаолян». Роман, що складається з циклу новел, був опублікований 1987 року. Він належить до «літератури пошуків коріння». Твори Мо Яня за стилістикою близькі до романів магічного реалізму.

Прозі Мо Яня властиве доволі вільне тлумачення таких проблем, як сексуальність, влада, політика. Життя сучасного Китаю автор описує без прикрас і замовчувань, у своїх творах часто вдається до іронії й гумору.

Тексти Мо Яня перекладено більш ніж десятима мовами, зокрема англійською, французькою, німецькою, норвезькою та українською. Українською мовою перекладено такі твори письменника: «Червоний гаолян: історія одного роду», «Країна вина».

Був удостоєний Нобелівської премії з літератури 2012 року за «галюцинаторний реалізм, який об'єднує народні казки з історією та сучасністю».

ГЕНІЙ

Коли Цзян Дачжі був маленьким, старші люди в селі й учителі в школі вважали його найрозумнішою дитиною. Він народився з круглою головою, з блискучими синьо-чорними очима, так що, дивлячись на нього, відразу можна було сказати – геній. Тоді як учителі хвалили його і однокласникам він подобався, ми – його однокласники – завжди терпіти його не могли, страшенно ненавиділи. Тепер ми розуміємо, що це нездорове почуття – заздрість. Учитель часто сварив нас і казав, що наші голови, як налив на всохлому в'язі, сокирою стинай, все одно і рубця не зробиш, що, мовляв, нам треба вчитися у Цзян

Дачжі. Наш однокласник, на прізвисько Барвистий кнур, запечував учителю:

– Голова Цзян Дачжі відрізняється від наших, як же нам вчитися? Невже наші батьки повинні другий раз саджати нас у піч?

Слова Барвистого кнура смішили вчителя на прізвисько Вовк. Вовк знову глянув на голову Цзян Дачжі, на голову, що виділяється своїми здібностями, і, зітхаючи, сказав:

– Справді, як можна вчитися, знову повернутися в піч вам теж не доведеться – цегла, що вийшла із випалювальної печі, вже сформована.

Ми поверталися додому і переказували слова Вовка домашнім, а вони також тільки зітхали.

Відтоді Вовк велику частину своїх сил віддавав Цзян Дачжі, а нас, таких дурнів, віддав самим собі. Цзян Дачжі, у свою чергу, виправдав надії Вовка: спочатку він зайняв перше місце у змаганні серед учнів початкових шкіл району з написання творів, потім написав науково-фантастичний твір під назвою «Земля – великий кавун», яке надрукували в «Науково-технічній газеті учнів початкової школи». Ця подія стала великою сенсацією і перетворилася на основну тему розмови для жителів села, і її вистачило на півмісяця. Батька Цзян Дачжі на ім'я Цзян Ситін до такої міри переповнювало захоплення, що кого б він не зустрів, не промовивши і три слова, тут же заводив розмову про сина. Пізніше, коли люди зустрічали його, прямо-таки відверто казали:

– Старий Цзян, як це тобі вдалося народити такого сина? Поділися секретом, і ми також народимо собі генія.

Старий Цзян, не помічаючи в мові людей насмішки, навпаки, дуже відверто відповідав:

– Та який там секрет? Так само як сім'я батька і кров матері, точно так само, як і качатися¹ від східної сторони кана² до західної сторони кана, що ще можна сказати, ось так і народилася ця дитина з відкритими очима.

Старий Цзян також сказав, якщо він ще буде їсти краще, тоді Цзян Дачжі ще більше порозумнішає.

Люди, які чули його слова, казали:

– Старий Цзян, ти не дозволяй своєму сину більше розумніти, якщо він ще порозумнішає, то наші діти повинні будуть померти.

¹ Качатися – мається на увазі займатися коханням.

² Кан – лежанка.

А в мене, після того як я зрозумів, що Цзян Дачжі був розумним завдяки своїй великій голові, одразу ж стали назрівати підступні задуми. Барвистий кнур був головним призвідником. Наша мета була така – розбити голову Цзян Дачжі, але тільки так, щоб про це не дізнався Вовк. Дехто пропонував пізно ввечері виманити його на вулицю і палицею нанести удар по потилиці; дехто – після занять заховатися в провулку і кинути в нього цеглину. Усі ці способи були знехтувані Барвистим кнуром, він сказав, що це не підійде, так можна наробити багато шуму й лиха. І Барвистий кнур вигадав такий спосіб: потягнути Цзян Дачжі пограти в баскетбол і під час гри ударити його м'ячем по потилиці. По-перше, так не пошкодиться шкіра і не піде кров, і Вовк не піймає; по-друге, коли що, це можна пояснити як помилку при передачі м'яча. Цей спосіб був нами одностайно схвалений. Ми сказали:

– Барвистий кнур, ось ти справжній геній, а Цзян Дачжі тільки і зміг, як написати пару дурних творів, що це за геній?

І ось одного разу, на уроці фізкультури Вовк, як і звичайно, дав нам баскетбольний м'яч, щоб ми пішли погратися на баскетбольному майданчику. На майданчику було безліч ямок і всюди була розкидана бита цегла й колота черепиця, на краю майданчика також росло дерево – японська софора, до стовбура якої було прив'язане залізне кільце, що служило баскетбольним кошиком. Дівчата стрибали через скакалку, грали в класики, карбування, а всі хлопці з галасом ганяли баскетбольного м'яча. Барвистий кнур підморгнув, і ми всі зрозуміли й навмисне стали штовхати Цзян Дачжі, спочатку в нього запаморочилась голова, а потім не знаю хто раптом підняв дві жмені землі, і закричав:

– Міна вибухнула.

Земля запорошила очі багатьом, але найбільше, звичайно, дісталось Цзян Дачжі. Я побачив, як баскетбольний м'яч попав у руки Барвистого кнура, він обхопив його обома руками, заніс над головою Цзян Дачжі і з усієї сили вдарив по потилиці. Бах! М'яч відскочив кулею, і Цзян Дачжі закрутився на місці. Ми з криком кинулися за м'ячем. А Цзян Дачжі залишився стояти один і плакав.

Після того, що трапилось, всі хвилювалися, що Цзян Дачжі доповість про це Вовку. Барвистий кнур з деким із наших, хто був кістяком, уклав оборонно-наступальний союз. Ми чекали покарання Вовка, щодня під час уроку всі до смерті цього боялися.

Однак так нічого й не сталося. Ми всі так само дурнішали, а Цзян Дачжі все розумнішав.

Через кілька років ми закінчили школу і, певна річ, повернулися додому, зайнялися вирощуванням хліба, стали селянами, і тільки один Цзян Дачжі склав іспити в повіті й продовжив навчання. Тепер, коли Цзян Дачжі був далеко від нас, то незбагненне почуття ненависті до нього непомітно зникло. Іноді, на світанку, ми знаходили момент і ходили до ріки, поки вода чиста і прозора, щоб набрати і віднести її додому, й завжди зустрічали Цзян Дачжі, який з ранцем на спині та пайком поспішав до школи. Ми з повагою вітали його, і він ввічливо відповідав на наше привітання. Я пам'ятаю, що тоді в нього було дуже бліде обличчя, і сам він був сумним, по дорозі не йшов, а плив, немов під ногами у нього і землі не було.

І ось минуло ще кілька років, пішли чутки, що він склав іспити і вступив до університету, до того ж до дуже престижного університету. Дізнавшись про цю новину, ми анітрохи не були здивовані. Ми розуміли, що так і мало статися, адже у Цзян Дачжі така велика кругла голова і, якби не вступив він вчитися в університет, тоді хто ще в цьому світі так підходив би для навчання в університеті?

Якось одного літа, коли безперервно йшли дощі, я, Барвистий кнур та інші чергували на річковій дамбі. Ріка була повноводою, так що аж міст затопило, але небезпеки прориву річкової дамби не було, тому ми сиділи на ній і грали в шахи. Нас знайшов батько Цзян Дачжі і сказав, що Цзян Дачжі по річці з іншого берега повертається додому на літні канікули і що він щойно дзвонив у місцеве управління, просив нас зв'язати разом кілька гарбузів і допомогти переправити його. Ми з великою радістю погодилися.

Після того, як ми переправили його через річку, він став на річкову дамбу, на ньому були тільки штани, він тремтів, шкіра на його тілі була жовто-земляного кольору, худий, а голова здавалася ще більшою. Ми всі мимовільно пригадали, як тоді на баскетбольному майданчику зговорилися проти нього, і нам стало соромно.

Барвистий кнур сказав:

— Братику, тоді я ударив тебе м'ячем, тому що хотів розбити твій талант.

А він усміхаючись відповів:

— Насправді тобі треба подякувати за той м'яч, саме той м'яч і зробив мене генієм.

Барвистий кнур спитав:

– Як таке може бути?

Він сказав:

– Почекайте і побачите.

– Я спитав:

– Брат, а що ти вивчаєш в університеті?

Він відповів:

– В університеті нічого не вивчиш, я маю намір кинути навчання!

Я сказав:

– Не може бути. Ти, братику, в нашому селі за всі ці роки перший студент університету, ми всі сподіваємося, що ти багато чого доб'єшся. А коли ти цього доб'єшся, то і ми всі, твої однокласники, погріємося в променях твоєї слави.

Він лише хитнув головою, неначе з нього дух вийшов.

Коли ми узнали новину про те, що Цзян Дачжі кинув вчитися і повернувся додому, нас усіх охопив жах. Скільки людей хочуть вступити до університету, але не можуть! Після пережитого почуття жаху нас охопило почуття жалю, через те, що ми такі пусто-голові свині й тупі осли, тільки і можемо, що на селянському дворі перевертати землю і засипати в неї гній, як тільки ми народилися і кісточки обросли м'ясом – наша доля стала приречена. Адже ти, Цзян Дачжі, ти виріс з такою головою, невже і тобі на селянському дворі неминуче доведеться змішуватися з брудом? Я знайшов декого з однокласників Цзян Дачжі, які тоді також були причетні до підступів проти нього, вирішили разом йти переконувати його. Ми подумали, як багато тих, які вчаться, але іноді і вони дурнішають, але звідки йому знати, який мерзотний селянський двір? Ось якби насправді існувало вісімнадцятиповерхове пекло, то, напевно, його вісімнадцятим поверхом і була б земля цього селянського двору! Собаки можновладців, і ті живуть краще за нас.

Ми відчинили хвіртку перед його будинком, назустріч нам, виляючи хвостом, вибіг рудий собака із загостреними вухами. Його черепичний будинок з чотирьох кімнат ще можна вважати просторим і світлим, обидва двори дивляться на сонце і виглядають пожвавленими. Тільки ми зібралися кричати, як виїшов його батько. Він тихим голосом спитав:

– Ви у якій справі?

Барвистий кнур відповів:

– Ми узнали, що братик Цзян Дачжі кинув університет, ми прийшли переконати його, нехай він не робить дурниць.

Його батько хитнув головою і сказав:

– Я і його мама вже всі зуби проїли! У цієї дитини змалку була власна думка, якщо виникла ідея, то і десять старих биків його з місця не зможуть зрушити.

Я сказав:

– Нам нестерпно дивитися на те, як він втоптує своє майбутнє в бруд, будемо переконувати, може, таки й переконаємо.

Його батько сказав:

– Дорогі племінники, не варто турбуватися і страждати через нього.

Барвистий кнур сказав:

– Не піде, ми не можемо дивитися на те, як він робить собі погано. У нашому бідному селі з цілих п'яти поколінь він один став студентом університету.

Коли ми кричали, з будинку вийшов Цзян Дачжі. Він зігнувся в поясі, його обличчя було блідо-жовтого кольору, немов його тіло скувала серйозна хвороба. Він зняв окуляри і потер їх полою одягу, потім надів і звернувся до нас:

– Дорогі однокласники, я чув усе, що ви говорили.

Тільки ми хотіли сказати, як він висунув руку, підняв її і вмиль сказав:

– Шановні однокласники, чи знаєте ви про сильний землетрус у місті Таншань¹?

Барвистий кнур сказав:

– Як же не знати! У той момент, коли був землетрус, балка в моєму будинку скрипіла і стрибала.

Він спитав:

– А ви знаєте, скільки людей загинуло в місті Таншань?

Ми не знали. І він сказав:

– Під час землетрусу в місті Таншань загинуло 240 тисяч людей. Це ще, можна вважати, і мало, а ось у 1556 році в провінції Шеньсі² під час землетрусу загинуло 830 тисяч людей. Також був сильний землетрус і в Японії, і сильний землетрус в Чилі, загинуло більше як 100 тисяч людей.

Ми сказали:

– Ми прийшли, щоб сказати тобі, що ти повинен йти і вчитися, а ти розкажеш нам про землетруси.

Він сказав:

¹ **Таншань** – місто у північній частині Китаю, провінція Хебей, 1,5 млн жителів.

² **Шеньсі** – провінція в центрі Китаю.

– Дорогі однокласники, ви не знаєте, що наша місцевість розташована на активній зоні землетрусів, і, можливо, в будь-який час може статися землетрус.

Барвистий кнур сказав:

– Тоді тобі тим більше не треба було повертатися. Справді, нехай буде землетрус, щоб такий, як я, загинув, тоді країна хоч зерно зекономить, поменшає населення, помре один – стане одним менше, а ось якщо помреш ти, то це погано, адже ти корисна людина, тобі не можна вмирати.

Він сказав:

– Однокласнику, якщо на батьківщині загинуть усі люди, а я стану державним головою, то який же в цьому сенс? Я кинув навчання і повернувся для того, щоб досліджувати і прогнозувати землетруси.

Я сказав:

– Хіба цим у країні не займаються?

Він похитав головою і сказав:

– Я ходив і спостерігав за їхньою діяльністю, усе – абсолютно неефективне. Звичайно, що є найвідсталішим, то це їхні ідеї. Їх великі прогнози з теорії про землетруси цілком помилкові, тому чим прогресивніші способи їхнього дослідження, тим вони все далі від істини. І «перебування в повній суперечності з поставленою метою» – це одна істина.

Ми сумно подивилися на нього. А він із жалем сказав:

– Я бачу, що все те, про що я кажу, ви в це не тільки не вірите, але і не розумієте, – і вказуючи на свою голову, додав, – ви не вірите мені, але саме головне – повинні повірити їй!

Весь його одяг просочився червоно-синім чорнилом, на голові ніби виступила пелена білої пари, і якщо то була не душа небожителя, тоді що ж? У душі в нас з'явилося почуття поваги, і ми, бурмочучи, сказали:

– Брате, ми віримо тобі, ти досліджуй і, якщо у тебе буде яка-небудь справа, ти дай нам знати. Ми позадували і пішли з його будинку.

На піску біля берега річки було посаджено, на перший погляд, безкрайне поле яскраво-зелених кавунів. Це слова пана Лу Сюна, ми прочитали їх у підручнику з мови, ще коли вчилися в молодшій школі. Поле належало сім'ї Чжан Сан, сім'ї Лі Си – так майже у кожної сім'ї був свій клаптик землі. Адже наша земля якраз хороша для вирощування кавунів. І в наших кавунів тонка шкірка, розсипчастий м'якуш, тільки доторкнися

пальцем, так одразу й лопне. На кавуновому полі у кожної сім'ї стоїть навіс для відпочинку, і якщо подивитися здалеку, то він схожий на блокгауз. Після того, як Цзян Дачжі кинув учитися, він весь час сидів вдома, так і всю зиму просидів, ми більше не насмілювалися заважати йому, і тільки коли побачили його батька, спитали про нього, він сказав, що той і вдень і вночі пише і малює. Ми спитали його:

– Що він пише? Що малює? Його батько відповів:

– Він пише якісь звивисті іноземні букви і малює наукові малюнки незвичайної форми. Для цього хлопчика, – гордо сказав його батько, – немає нездійснених справ, цей малий неодмінно знесе золоте яйце.

З приходом весни ми половину свого часу проводили на кавуновому полі, спостерігали за тим, як плетуться кавунові вуса, розпускаються квіти і зав'язуються плоди. Коли маленькі кавунчики підросли і стали розміром з кулак, покрившись пухнастими ворсинками, на кавунове поле свого батька вийшов і Цзян Дачжі. Ми не бачили його більше півроку, його обличчя ще більше побіліло, очі стали більшими, він схуднув, немов взяв на себе те, що не під силу його голові. Спершу ми вирішили, що він вийшов помилуватися пейзажем, але не думали, що він прийшов зайнятися дослідженням.

Він на полі свого батька, стоячи навколішки і тримаючи в руці збільшувальне скло, розглянувши паростки кавунів, розглядав і самі кавуни, так він розглядав їх багато разів до самого обіду. Вода в річці була така світла, як і його голова. А ми собі думали, що ж він все-таки досліджує – землетрус чи кавуни? Зміна теми уроку, що вивчається, обрадувала нас, якщо він досліджує новий сорт кавунів і відкриє нові технології їх вирощування, то для нас це буде дуже корисно. Ми не наважувалися відкрито поставити це запитання йому, а спитали його батька, батько сказав, що також нічого не знає. Тоді його батько все ж таки був щасливий, в той час стояла засуха, що було дуже до речі для зростання кавунів. У ситуації, яка склалася на прекрасному кавуновому полі, на додаток до всього, ріс також і син, який у майбутньому повинен приголомшити світ, тож як старому не бути щасливим.

Мати іноді приносила йому на поле обід. Старенька, бачачи, що голова її сина покрита блискучими крапельками поту, а все тіло – пилом, не стримувалася і казала:

– Синку, відпочинь трошки, нехай і твоя голівонька відпочине трошки.

Люди були зворушені його стійким духом, а ми завдяки йому зрозуміли: стати вченим важче, ніж стати селянином, щоб стати селянином, потрібна лише багатирська сила, щоб проливати піт, але, закінчивши роботу, можна бігти до річки, стрибати у воду і купатися, лежати на протязі під навісом для спочинку і спати, адже це і є людське щастя. Однак коли ми на прохолодному вітерці спимо під навісом, учений у глибоких роздумах продовжує стояти навколішки на кавуновому полі. Так день за днем скучно минав час, кавуни також підростали з кожним днем, а ми помічали, як він худнув. Його тіло дуже скоро перетворилося на кавуновий паросток, голова також непомітно схудла і стала, як кавун. Ми переконували його батька:

– Дядьку, нехай братик Дачжі відпочине, його коліна там ще не пустили коріння? Якщо так і далі триватиме, твій син сам перетвориться на кавуна.

Зозулі прилітали і відлітали. Японська софора¹ розцвітала і скидала цвіт, поспіла пшениця. Кавуни вирости і стали більші, ніж голова Цзян Дачжі. Дні стояли спекотні. Одного разу заблискало і прогримів грім, це була перша гроза. Разом з краплями дощу падав град величиною із земляний горіх. Ми всі сховалися під навіс для спочинку. А вчений, як і раніше, стояв навколішки на кавуновому полі, підпираючи голову, він витріщав очі й глибоко роздумував над якимсь дуже важливим питанням. Вітер обдував листя кавунів, загинаючи їх на сіру ворсисту зворотну сторону листка, катав по брудній землі і великі круглі кавуни. Рідкий град пронизував листя кавунів і навіть на самих кавунах залишав шрами, нам було їх шкода. Але ще більше шкода нам було голову вченого, яку обдував вітер, мочив дощ і бив град. Його рідке волосся намокло і щільно прилипло до шкіри голови, що зробило її ще більше схожою на кавун, град продовжував падати, і білосніжні блискучі кульки відскакували і падали поруч. Мій навіс для спочинку стояв ближче від усіх до навісу його батька, і я голосно крикнув:

– Дядьку Цзян, невже тобі не потрібен син?

¹ **Японська софора** – вид листопадного бобового дерева з корисними цілющими плодами.

Його батько, незважаючи ні на вітер, ні на дощ, перебіг під мій навіс, все його тіло тремтіло, і він крізь сльози, які лилися з очей струмком, сказав:

– Що ж робити? Що ж робити? Він сказав, що нехай на небі хоч і війна почнеться, все одно, щоб ми не заважали йому, вже прийшов час вирішити те питання, над яким він роздумує, сьогодні і є той самий час, коли воно буде вирішене.

Я сказав:

– Адже не можна ж дивитися на те, як він вмирає під дощем.

Ми взяли конусоподібний солом'яний капелюх, накидку з трави і накинули на вченого і, здається, почули в його голові гуркіт, це працювала велика розумова машина. Я спробував вказівним пальцем доторкнутися до його плеча і відчув холод і окостенілість.

– Погано, дядьку, твій син уже задубів.

Ми влили йому в рот відвар імбиру і підігрітим вином розтерли все його тіло. І тоді його посіріле тіло стало поступово рожевіти, а застиглі намистинки очей повільно прийшли в рух. Він спробував встати, але, ясна річ, сил у нього не було. Перед його очима по всьому небу пурхали птахи, можливо, це і було натхнення, і він тремтячими губами сказав:

– Хлопці, вважаю, що я все зрозумів!

Сказавши цю фразу, вчений звалився. Рукою ми торкнулися його лоба, о Господи, він горів, немов вугілля. Відірвавши від навісу дверну стулку, кілька чоловік підняли на неї вченого, перенесли через ріку і бігом подалися в сільську лікарню.

Коли збирали перший урожай кавунів, учений вийшов у двір, ми зібралися під навісом його батька, чекаючи, коли ж він оголосить нам результати своїх роздумів. Він обома руками взяв великий кавун, важко зітхнув і сказав:

– Братики, чоловіки, однокласники, я знаю, що це питання дуже складне і глибоке, в двох словах його не розкриєш, я в межах можливого спрощу його, зроблю образним, щоб ви зрозуміли, завдяки дослідженню я виявив, що процес зростання і розвитку кавуна і процес зростання і розвитку Землі збігаються, кавун – це зменшена Земля, інакше кажучи, зараз у мене в руках зменшена у безліч разів Земля. Тому, вивчаючи кавуни, я вивчав Землю, розрізуючи кавуни, я розрізував Землю, і тепер я зрозумів причину виникнення землетрусів і зараз можу точно передбачити землетрус...

Він поклав кавуна на дошку, дістав з-під лавки блискучого ножа для різання кавунів, чик, і розрізав кавуна на дві частини, вказуючи на його червоний м'якуш, насіння і прожилки, звернувся до нас:

– Дивіться, це – земна кора, це – мантія, це – ядро, це – розжарена магма, це – рухливі затверділі пласти...

Ми нерухомо дивилися на нього. Він поблажливо посміхнувся і порізав кавуна на безліч маленьких шматочків, роздав нам і сказав:

– Ви зараз, напевно, думаєте, цей парубок, чи не хворий він невропатією? Я не звинувачую вас. Їжте кавуна, спробуйте новий плід труда мого батька.

Ми тримали шматочки кавуна і відчули великий тягар, адже це частина Землі, можливо, на цьому кавуні є частина Китаю, а тут вгорі є великі міста, великі ристування, великі пустелі, великі моря й океани, величезні сніжні гори...

Ми зі страхом відкусили червоний м'якуш, а він сказав, що це – магма, і ми відчули, що цього року у Землі прекрасний смак, кількості ж прохолодної рідини магми було з надлишком, вона була і розсипчастою, і солодкою, тільки покладеш у рот, так одразу і танула...

Він сказав:

– Чому ви не заперечуєте? Ви повинні ставити мені запитання, наприклад: Цзян Дачжі, я хочу спитати тебе, якщо кавун являє собою Землю, тоді моря, які є на Землі, де вони на кавуні? Де Янцзи? Де Хуанхе? Де Гімалаї? Де Пекін і де Вашингтон? Кавун зростає на пагоні, а Земля? Невже також в'яжеться на пагоні? Сонячна система – це частина кавуна чи цілий кавун? Чи заповнений космос чотиригранними повзучими лозами кавунів? Чи зав'язується на цих гілках сонце? А на яких гілках зав'язується місяць? Чому ви цього не питаєте?

Ми тримали в руках ще більше затверділу кору Землі, і кожний відчув, як розпухає голова, така кількість небесних тіл у наших головах, немов кавуни стикалися один з одним, клекотали, голова боліла так, що, здавалося, лопне, а мозок перетворився в розжарену магму...

Він сумно подивився на нас, потім відкусив магму, виплюнув шматок мантії, викинув відкушену земну кору і сказав:

– Я знаю, вам не потрібні мої відповіді. Все одно, братики, чоловіки, люди, я люблю вас...

Після цього ми вже не відчували себе спокійно, особливо, коли вночі, сидючи під навісом, дивилися на кавуни, підіймали голову і бачили обсіпане зірками небо, опускали голову і всюди бачили кавуни, так що нас раптом охоплював великий страх, маса сумнівів, як і купа мурашок кублилася в наших головах: кавун – це Земля, тоді листя кавуна – це що? Квіти кавуна – що це? Насіння кавуна – що це? Що таке кукурудза? Що таке соєві боби? Що таке борсук, який їсть кавуни? Що таке пустеля? Що таке хімічне добриво з сечовини? ... А що ж таке людина?

З китайської переклала Євгенія Красикова

1. Чому, на вашу думку, син головного героя стільки часу проводив у полі?
2. Як ви розумієте назву твору? Хто у цьому творі є Генієм і чому?
3. У чому особливість чудернацьких прізвиськ головних героїв?
4. Чи згодні ви з висновками головного героя? Аргументуйте свою відповідь.

■ Ніл Гейман

(народ. 1960 р.)

Ніл Гейман – англійський письменник-фантаст, автор численних романів, графічних новел, коміксів і кіносценаріїв.

Ніл Гейман навчився читати у чотири роки і з дитинства захоплювався літературою в жанрі фентезі. По закінченні школи майбутній письменник вирішив не вступати до університету, а звернутися до журналістики й літератури. Спочатку особливого успіху не було, і тільки через сім років з'явилися його перші інтерв'ю і перше оповідання. На середину 1980-х рр. припадає початок роботи Геймана в індустрії коміксів. За два десятиліття став найкращим у цьому жанрі, що підтверджують численні нагороди.

Фантастичні оповідання він почав писати наприкінці 1980-х рр. Одним із відомих творів є повість «Кораліна», яка здобула престижну премію асоціації фанастики. Кілька премій отримав також роман «Американські боги». Екранізація роману-казки «Зоряний пил», написаного Нілом Гейманом 1997 р., має велику армію шанувальників.

ЧОМУ НАШЕ МАЙБУТНЄ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ЧИТАННЯ

Важливо пояснювати людям, на чому вони боці й чому, а також попереджати вони чи ні. Це свого роду декларація інтересів. Отже, я маю намір поговорити з вами про читання. Я маю намір розповісти вам про те, що бібліотеки важливі. Я маю намір припустити, що читання художньої літератури, читання для задоволення є однією з найважливіших речей у житті людини. Я маю намір пристрасно благати людей усвідомити, що таке бібліотеки та бібліотекарі, і зберегти обидва ці явища.

Очевидно, що я неабияк упереджений, адже я письменник, автор художніх текстів. Я пишу і для дітей, і для дорослих. Ось уже близько 30 років я заробляю собі на життя за допомогою слів, здебільшого створюючи тексти й записуючи їх. Ясна річ, я зацікавлений у тому, щоб люди читали, щоб люди читали художню літературу, щоб бібліотеки та бібліотекарі існували й сприяли любові до читання, щоб були місця, де можна читати.

Тож я упереджений як письменник. Але я набагато упередженіший як читач. І ще упередженіший як громадянин Великої Британії.

Я виголошую цю промову сьогодні під патронатом Агенції читання, благодійної організації, місія якої полягає в тому, щоб дати всім рівні шанси в житті й допомогти стати впевненими та зацікавленими читачами. Це підтримка освітніх програм, бібліотек та окремих особистостей, а також відверте й безкорисливе заохочення самого акту читання. Тому що, як кажуть, усе змінюється, коли ми читаємо.

Саме ця зміна і саме цей акт читання – те, про що я хочу сьогодні поговорити. Я хочу розповісти про те, що з нами робить читання. Навіщо воно існує.

Якось у Нью-Йорку я почув розмову про будівництво приватних в'язниць – ця індустрія в Америці стрімко розвивається. Тюремна індустрія має планувати своє майбутнє зростання – скільки камер їм знадобиться? Якою буде кількість ув'язнених за 15 років? І вони з'ясували, що можуть передбачити все це дуже легко, використовуючи елементарний алгоритм, заснований на опитуваннях щодо того, який відсоток 10- і 11-річних не може читати. І, звісно, не може читати для власного задоволення.

У цьому немає прямої залежності, годі стверджувати, що в освіченому суспільстві немає злочинності. Проте взаємозв'язок між чинниками є.

Гадаю, найпростіші з цих зв'язків походять з очевидного. Грамотні люди читають художню літературу.

Художня література має два призначення. По-перше, вона відкриває вам залежність від читання. Жага дізнатися, що ж трапиться далі, бажання перегорнути сторінку, необхідність продовжувати, навіть якщо буде важко, тому що хтось потрапив у біду, і ти повинен дізнатися, чим це все закінчиться... У цьому є справжній драйв. Це змушує дізнаватися нові слова, думати по-іншому, рухатися вперед. Виявляти, що читання саме по собі є насколодою. Одного разу усвідомивши це, ви станете на шлях постійного читання. Читання – це ключ. Кілька років тому я почув такий вислів: ми живемо в «постграмотному» світі, де можливість виявляти сенс написаного тексту вже вторинна, але ці дні минули. Слова зараз важливіші, ніж будь-коли, ми досліджуємо світ за допомогою слів, а оскільки світ поринає в інтернет-павутину, ми йдемо за ним, щоб спілкуватися й усвідомлювати те, що ми читаємо. Люди, які не розуміють одні одних, не можуть обмінюватися ідеями, не можуть спілкуватися, а програми-перекладачі роблять лише гірше.

Найпростіший спосіб гарантовано виростити грамотних дітей – це навчити їх читати й показати, що читання – це приємна розвага. Найпростіше – знайдіть книги, які їм подобаються, дайте їм доступ до цих книг і дозвольте їм прочитати їх.

Я не думаю, що існує така річ, як погана книга для дітей. Знову і знову серед дорослих стає модно вказувати на певні дитячі книги, часто на цілий жанр або автора, й проголошувати їх поганими книгами, книгами, від читання яких потрібно захистити дітей. Я бачив, як це відбувалося знову і знову, Енід Блайтон називали поганим автором, це ж сталося і з Робертом Лоуренсом Стайном і з багатьма іншими. Комікси засуджували за те, що вони сприяли безграмотності.

Це нісенітниця. Це снобізм і дурість. Не існує поганих авторів для дітей, якщо діти хочуть їх читати і шукають їхні книги, тому що всі діти різні. Вони знаходять потрібні їм історії, і вони входять усередину цих історій. Затерта ідея не затерта для них. Адже дитина відкриває її для себе вперше. Не відвертайте дітей від читання лише тому, що вам здається, ніби вони читають неправильні речі. Література, яка вам не подобається, – це шлях до книг, які можуть бути вам до душі. І не у всіх однаковий з вами смак.

Дорослі з добрими намірами можуть легко знищити любов дитини до читання: лише не дозволяйте їм читати те, що їм подобається, або дайте їм правильні, але нудні книги, ці сучасні еквіваленти вікторіанської «виховної» літератури. Ви залишитеся з поколінням, переконаним, що читати – це не круто, або й ще гірше – неприємно.

Потрібно, щоб наші діти рухалися по драбині читання: усе, що їм подобається, просуватиме їх – щабель за щаблем – до грамотності. (А також ніколи не повторюйте помилки, яку допустив автор, коли його 11-річна донька зачитувалася Р. А. Стайном. Помилка полягала в тому, щоб піти до неї і дати їй книжку Стівена Кінга «Керрі» зі словами: «Якщо ти любиш Стайна, то й це тобі сподобається». Голлі не читала нічого, крім чемних історій про поселенців у преріях, аж до кінця підліткового віку, і досі гнівно дивиться на мене, коли чує ім'я Стівена Кінга.)

І друге, що робить художня література, – вона породжує емпатію¹. Коли ви дивитесь телепередачу або фільм, ви дивитесь

¹ **Емпатія** (англ. empathy від грец. patho – співпереживання) – розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання.

на речі, які відбуваються з іншими людьми. Художня проза – це щось, що ви самі витворюєте з 33-х літер і пригорщі знаків пунктуації, і ви, лише ви, використовуючи свою уяву, створюєте світ, населяєте його і роззираєтеся довкола чужими очима. Ви починаєте відчувати речі, відвідувати місця й світи, про які й не дізналися б. Ви дізнаєтеся, що зовнішній світ – це теж ви. Ви стаєте кимось іншим, і коли повернетесь у свій світ, то щось усередині вас трішки зміниться.

Емпатія – це інструмент, який збирає людей разом і дає їм змогу поводитися не так, як поводяться самозакохані одинаки.

Ви також знаходите в книжках дещо життєво важливе для існування в цьому світі. Ось воно: світ не конче мусить бути саме таким. Усе може змінитися.

У 2007 році я був у Китаї на першому схваленому партією конвенті з наукової фантастики й фентезі. У якийсь момент я запитав офіційного представника влади: чому? Адже фантастику тут тривалий час не схвалювали. Що змінилось?

Усе просто, сказав він мені. Китайці створювали чудові речі, якщо їм приносили схеми. Але вони нічого не поліпшували і не придумували самі. Вони не винаходили. І тому послали делегацію в США, в Apple, Microsoft, Google і розпитали людей, які придумували майбутнє, про них самих. І виявили, що ті читали наукову фантастику, коли були хлопчиками й дівчатками.

Література може показати вам інший світ. Вона може перенести вас туди, де ви ніколи не бували. Якось відвідавши інші світи, ви – немов ті, що скуштували чарівних фруктів, – ніколи не зможете бути повністю задоволені світом, у якому вирости. Невдоволення – це чудова річ. Незадоволені люди можуть змінювати свої світи, робити їх кращими, робити їх іншими.

І доки ми не відійшли від теми, я хотів би сказати кілька слів про ескапізм¹. Цей термін зазвичай уживають так, ніби це щось погане. Ніби «ескапістська» література – це дешевий дурман, якого потребують лише ті, хто заплутався і введений в оману. А єдина література, варта дітей і дорослих, – це література наслідувальна, що відображає все найгірше в цьому світі.

Якби ви опинилися в складній ситуації, в неприємному місці, серед людей, які не бажають вам нічого доброго, і хтось запропонував би вам тимчасово втекти звідти, невже б ви не

¹ Ескапізм (від *англ.* escape – втеча; втекти, врятуватись) – втеча від дійсності, втрата реальності.

прийняли цю пропозицію? Саме така ескапістська література – це література, яка відчиняє двері, показує, що на вулиці сонце, дає місце, куди можна піти, якщо тебе контролюють, і людей, з якими хочеться бути (а книги – це місця, які реально існують, не сумнівайтесь в цьому). І ще важливіше: під час такої втечі книги можуть дати вам знання про світ і про ваші біди, вони дають вам зброю, дають захист – справжні речі, які можна забрати із собою у в'язницю. Знання та вміння, які можна використовувати для справжньої втечі.

Як нагадає нам Дж. Р. Р. Толкін, єдині люди, які протестують проти втечі, – це тюремники.

Ще один спосіб зруйнувати дитячу любов до читання – це, звісно, впевнитися, що поруч немає книжок. І немає місць, де діти могли б їх прочитати. Мені пощастило. Коли я ріс, у мене була чудова районна бібліотека. У мене були батьки, яких можна було переконати залишити мене в бібліотеці по дорозі на роботу під час літніх канікул. І бібліотекарі, які зустрічали маленького самотнього хлопчика, що повертався до бібліотеки щоранку й вивчав каталог карток, розшукуючи книги з примарами, магією або ракетами, книги з вампірами або загадками, з відьмами й дивами. І коли я прочитав усю дитячу бібліотеку, то взявся за дорослі книжки.

Вони були чудовими бібліотекарями. Вони любили книжки й любили, щоб їх читали. Вони навчили мене, як замовляти книжки з інших бібліотек через міжбібліотечний обмін. У них не було снобізму¹ з приводу того, що я читав. Певно ж, їм подобався хлопчик з широко розплющеними очима, який любив читати. Вони розмовляли зі мною про прочитані книжки, знаходили для мене інші із серії, допомагали. Вони ставилися до мене як до звичайного читача – не більше й не менше, – і це означало, що вони поважали мене. У 8 років я не звик до того, щоб мене поважали.

Бібліотека – це свобода. Свобода читати, свобода спілкуватися. Це освіта (яка не закінчується в той день, коли ми залишаємо школу чи університет), це дозвілля, це притулок і це доступ до інформації.

¹ **Снобізм** – модель поведінки, що полягає в копіюванні манер, смаків, стилю вищого суспільства, претензія людини на приналежність до вищих соціальних верств.

Я боюся, що в 21-му столітті люди не вповні розуміють, що таке бібліотеки і яке їх призначення. Якщо ви сприймаєте бібліотеку як полицю з книжками, вона може видатися вам старою і несучасною в світі, де більшість, але не всі книжки існують в електронному вигляді. Але це фундаментальна помилка.

Гадаю, що справа тут у природі інформації. Інформація має ціну, а правильна інформація безцінна. Протягом усієї історії людства ми жили в часи браку інформації. Отримати необхідну інформацію завжди було важливо і завжди чогось вартувало. Коли садити урожай, де знайти речі, карти, історії та розповіді – це те, що завжди цінувалося. Інформація була цінною річчю, і ті, хто володіли нею або добував її, могли розраховувати на винагороду.

В останні роки ми відійшли від браку інформації й підійшли до перенасичення нею. Згідно з Еріком Шмідтом із Google, тепер що два дні людська раса створює стільки інформації, скільки ми виробляли від початку нашої цивілізації до 2003 року. Це близько п'яти ексабайтів¹ інформації на день, якщо ви любите цифри. Сьогодні завдання полягає не в тому, щоб знайти рідкісну квітку в пустелі, а в тому, щоб розшукати конкретну рослину в джунглях. Нам потрібна допомога в навігації, щоб знайти серед цієї інформації те, що нам справді потрібно.

Бібліотеки – це місця, куди люди приходять по інформацію. Книжки – це лише верхівка інформаційного айсберга, вони лежать там, і бібліотекарі можуть вільно й легально забезпечити вас ними. Більше дітей беруть книжки з бібліотек, ніж будь-коли раніше, і це різні книжки – паперові, електронні, аудіокнижки. Але бібліотеки – це також, наприклад, місця, де люди, у яких немає комп'ютера або доступу до інтернету, можуть вийти в мережу. Це напрочуд важливо в часи, коли ми шукаємо роботу, розсилаємо резюме, оформляємо пенсію в інтернеті. Бібліотекарі можуть допомогти цим людям орієнтуватися у світі.

Я не думаю, що всі книжки мають потрапити або потраплять на екрани. Як одного разу завважив Дуглас Адамс, за 20 років до появи Кіндл², паперова книжка схожа на акулу. Акули старі, вони мешкали в океані до динозаврів. І причина, чому акули

¹ **Ексабайт** (Ебайт, Еб; *англ.* exabyte) – кратна одиниця вимірювання кількості інформації, що дорівнює 260 стандартним (8-бітним) байтам.

² **Кіндл** – програмно-апаратна платформа для читання електронних книг, розроблена компанією Lab126.

досі існують, полягає в тому, що вони найкраще виконують роль акул. Паперові книжки міцні, їх важко знищити, вони водонепроникні, працюють при сонячному світлі, зручно лежать у руці – вони гарні в ролі книжок, і для них завжди буде місце. Вони належать бібліотекам, навіть якщо бібліотеки вже стали місцем, де ви можете отримати доступ до електронних книжок, аудіокниг, DVD та інтернет-контенту.

Бібліотека – це сховище інформації, яке дає кожному громадянину рівний доступ до неї. Це включає в себе інформацію про здоров'я. І про психічне здоров'я. Це місце для спілкування. Це затишне місце, прихисток від навколишнього світу. Це місце з бібліотекарями. Якими будуть бібліотеки майбутнього, ми можемо уявляти вже зараз.

Грамотність стала важливішою, ніж будь-коли в цьому світі смс та е-мейлів, у світі письмової інформації. Ми повинні читати й писати, і нам потрібні відкриті до світу громадяни, які можуть комфортно читати, розуміти, що вони читають, розрізняти нюанси і бути зрозумілими іншим.

Бібліотеки – це справді ворота в майбутнє. Тож дуже шкода, що по всьому світу ми бачимо, як місцева влада розглядає закриття бібліотек як легкий спосіб зберегти гроші, не розуміючи, що таким чином вона обкрадає майбутнє, щоб заплатити за сьогодні. Вона закриває ворота, які мусять бути відчинені.

Нещодавнє дослідження Організації економічної співпраці і зростання показало, що Англія – це єдина країна, де населення старшого віку більш грамотне і більш численне, ніж населення молодшого віку, якщо порівнювати ці показники з іншими чинниками – такими, наприклад, як ґендер, соціально-економічні показники і тип зайнятості.

Інакше кажучи, наші діти й онуки не такі грамотні, як ми, і їх менше, ніж нас. Вони менше здатні орієнтуватися у світі, розуміти його, розв'язувати проблеми. Їх легше обдурити й заплутати, у них менше можливостей змінити свій світ, вони менш працездатні. І Англія як країна впаде під натиском більш розвинених націй, тому що їй бракуватиме кваліфікованої робочої сили.

Книжки – це спосіб спілкуватися з мертвими. Це спосіб вчитися в тих, кого більше немає з нами. Людство створило себе, розвивалося, породило тип знань, які можна розвивати, а не постійно запам'ятовувати. Є казки, які старші від багатьох

країн, казки, які надовго пережили культури й стіни, де вони були вперше розказані.

Я вважаю, що ми маємо бути відповідальними перед майбутнім. Що маємо відповідальність і зобов'язання перед дітьми, перед дорослими, якими стануть ці діти, перед світом, у якому вони житимуть. Ми всі – читачі, письменники, громадяни – маємо зобов'язання. І я спробую сформулювати деякі з них.

Я вірю, що ми повинні читати для задоволення, наодинці із собою і на публіці. Якщо ми читаємо для задоволення, якщо інші бачать нас за книжкою, ми вчимося, ми тренуємо нашу уяву. Ми показуємо іншим, що читання – це добре.

Ми повинні підтримувати бібліотеки. Використовувати бібліотеки, заохочувати інших користуватися ними, протестувати проти їх закриття. Якщо ви не цінуєте бібліотеки, отже, ви не цінуєте інформацію, культуру чи мудрість. Ви заглушуєте голоси минулого і шкодите майбутньому.

Ми повинні читати вголос нашим дітям. Читати їм те, що їх радує. Читати їм історії, від яких ми вже втомилися. Говорити на різні голоси, зацікавлювати їх і не припиняти читати тільки тому, що вони самі навчилися це робити. Робити читання вголос моментом єднання, часом, коли ніхто не дивиться в телефони, коли спокуси світу відкладено вбік.

Ми повинні користуватися мовою. Розвиватися, дізнаватися, що означають нові слова і як їх застосовувати, спілкуватися зрозуміло, говорити те, що маємо на увазі. Ми не повинні намагатися заморозити мову, прикидатися, що це мертва річ, яку потрібно шанувати. Ми маємо використовувати мову як живу річ, яка рухається, яка несе слова, яка дозволяє їх значенням та вимові змінюватися з часом.

Письменники – передовсім дитячі письменники – мають зобов'язання перед читачами. Ми повинні писати правдиві речі, що особливо важливо, коли ми створюємо історії про людей, які не існували, або місця, де не бували. Маємо розуміти, що істина – це не те, що трапилося насправді, а те, що розповідає нам, хто ми такі. Зрештою, література – це правдива брехня, крім усього іншого. Ми не маємо стомлювати наших читачів, а робити так, щоб вони самі захотіли перегорнути сторінку. Чи не найкраще для того, хто читає з неохотою, – це історія, від якої вони не можуть відірватися.

Ми маємо говорити нашим читачам правду, озброювати їх, давати захист і передавати ту мудрість, яку ми встигли почерпнути

з нашого недовгого перебування в цьому зеленому світі. Ми не маємо проповідувати, читати лекції, заштовхувати готові істини в горлянки нашим читачам, мов птахи, які годують своїх пташенят попередньо розжованими черв'яками. І ми не повинні ніколи, нізащо, за жодних обставин писати для дітей те, що б нам не хотілося прочитати самим.

Ми маємо розуміти й визнавати, що як дитячі письменники ми робимо важливу роботу, бо якщо ми не впораємося й напишемо нудні книжки, які відвернуть дітей від читання й книг, то ми знекровимо наше майбутнє і ще більше принизимо його.

Усі ми – дорослі й діти, письменники й читачі – маємо мріяти. Ми маємо вигадувати. Легко прикинутися, що ніхто нічого не може змінити, що ми живемо у світі, де суспільство величезне, а особистість менша ніж ніщо, атом у стіні, зернятко на рисовому полі. Проте правда полягає в тому, що особи змінюють світ знову і знову, особистості створюють майбутнє, і вони роблять це, уявляючи, що речі можуть бути іншими.

Озирніться. Я серйозно. Зупиніться на мить і подивіться на приміщення, у якому ви перебуваєте. Я хочу показати щось таке очевидне, що його всі вже забули. Ось воно: все, що ви бачите, разом зі стінами, було у якийсь момент придумано. Хтось вирішив, що набагато легше буде сидіти на стільці, ніж на землі, і придумав стілець. Комуś довелося придумати спосіб, щоб я міг говорити з усім вами в Лондоні просто зараз, без ризику промокнути під дощем. Ця кімната і всі речі в ній, усі речі в будівлі, в цьому місті існують тому, що знову і знову люди щось вигадують.

Ми маємо робити речі прекрасними. Не робити світ потворнішим, ніж він був до нас, не спустошувати океани, не передавати наші проблеми наступним поколінням. Ми маємо прибирати за собою і не залишати наших дітей у світі, який ми так нерозумно зіпсували, обікрали й знівечили.

Ми маємо говорити нашим політикам, чого ми хочемо, голосувати проти політиків із будь-якої партії, які не розуміють ролі читання у формуванні справжніх громадян, проти політиків, які не хочуть діяти, щоб зберігати й захищати знання і заохочувати грамотність. Це не питання політики. Це питання звичайної людяності.

Якось Альберта Ейнштейна запитали, як ми можемо зробити наших дітей розумнішими. Його відповідь була простою і мудрою: якщо ви хочете, щоб ваші діти були розумні, сказав він,

читайте їм казки. Якщо ви хочете, щоб вони були ще розумніші, читайте їм ще більше казок. Він усвідомлював цінність читання й уяви.

Я сподіваюся, що ми зможемо передати нашим дітям світ, у якому вони читатимуть, і їм читатимуть, де вони уявлятимуть і усвідомлюватимуть.

1. Яка теза лекції Геймана вам здається найактуальнішою? Чому?
2. Від чого Гейман застерігає дорослих, які хочуть прищепити дітям любов до читання? Чи погоджуєтеся з такою думкою?
3. Чи згодні ви з поглядом автора на роль літератури і читання в житті людини? Як би ви сформулювали головну думку цієї лекції письменника?
4. Коли б ви мали можливість подискутувати з автором лекції, які головні питання щодо ролі літератури й читання в житті людини ви хотіли б з ним обговорити?
5. Чи може, на вашу думку, в сучасному світі інший вид мистецтва витіснити чи цілковито замінити книжку і читання як спосіб пізнання?
6. Чому китайці змінили своє ставлення до фантастики? Як це позначилося на розвитку їхнього світу?
7. Якої думки Гейман про існування бібліотек? Чи погоджуєтеся ви з письменником? Які ще припущення про майбутнє бібліотек лунають сьогодні? Поміркуйте, чи потрібні сьогодні бібліотеки.

[illegible]

[illegible]

Навчальне видання

Серія «Вершини далекі і близькі»

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

10 клас

Хрестоматія
(рівень стандарту)

Упорядник
КОВБАСЕНКО Юрій Іванович

Підп. до друку 07.09.2018. Формат 84х108/32.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,16.

Вид. код Л0971У. Наклад 3000 пр. Зам. №

Видавництво «Літера ЛТД».

03057, Київ, вул. Нестерова, 3, к. 508.

Телефон для довідок: 456-40-21.

Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

З питань реалізації звертатися за телефонами:

у Києві – (044) 456-40-21; 599-14-53; Харкові – (057) 712-91-44;
Білій Церкві – (04563) 3-38-90; Вінниці – (0432) 55-61-10, 27-70-08;
Дніпрі – (056) 785-01-74, 735-18-33;
Житомирі – (0412) 41-27-95, 46-52-13;
Івано-Франківську – (067) 343-11-37;
Луцьку – (067) 370-10-23, (0332) 23-39-53;
Львові – (032) 244-14-36; Миколаєві – (0512) 67-01-38;
Одесі – (067) 551-10-79; Тернополі – (0352) 49-58-36;
Черкасах – (0472) 51-22-51, 36-72-14; Чернігові – (0462) 93-14-30.

«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355.

Тел. (057) 717-74-55, (067) 546-53-73.

E-mail: pochta@ranok.com.ua

www.ranok.com.ua

www.litera-ltd.com.ua